

ТАМ ДЕ СОНЦЕ СХОДИТЬ

Спогади бойовика ОУН на Далекому Сході

ЗМІСТ

ЯПОНСЬКІ ІЄРОГЛІФИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ	3
СЛОВО ВІД ВИДАВЦЯ.....	5
Частина I КОРАБЛЕМ ДОВКОЛА АЗІЇ.....	6
1. Береги Італії	6
2. Хто і за чим?	9
3. Кріт.....	12
4. Єгипет	14
5. Суєзький канал	18
6. Арабія.....	21
7. Індійський океан.....	23
8. Перлина Сходу	27
9. Сінгапур	30
10. Тайфун біля Формози.....	35
11. Через поріг імперії.....	39
12. Пізнаємо нашого союзника.....	42
Частина II МІЖ САМУРАЯМИ	45
1. Перші зустрічі.....	45
2. Готель «Санно».....	49
3. Токіо.....	51
4. Зміцнення зв'язків.....	54
5. Дальші справи.....	56
6. «Сайоонара» – Токіо!	59
7. Цусіма	63
8. Корея – мала Японія!.....	66
9. В столиці Манджу-ді-го	68
10. Китай і Манджурія	74
11. Приїзд до Харбіну	78
12. Перші ускладнення.....	83
13. Харбін зблизька	89
14. На волосок від смерті	92

15. Праця і трагічна звістка.....	97
16. Розрив з японцями й «вибух» Бомби.....	101
Частина III НА ВЛАСНИХ НОГАХ	108
1. Нові обставини й знову Бомба.....	108
2. Пригода Чорного	114
3. Життя в Українській Національній колонії	120
4. Перший удар з поліцією	127
5. Перед бурею	132
6. Великі події.....	138
7. В руках поліції.....	143
8. Строкати будні.....	148
9. Гримить війна	156
Частина IV ЗАНЕПАД ТИТАНА	162
1. Відновлення співпраці	162
2. Втікачі з червоного раю	167
3. Лагідний кінець	172
4. За фронтами війни.....	176
5. Два табори віч-на-віч	183
6. Початок кінця	189
7. В тюрмі. Прощай, світе!.....	195
8. Скарби самурая.....	200
9. Правдиве обличчя самурая	205
10. Останні тривожні години в Харбіні	209
11. Крізь конаючу імперію Манджу-ді-го.....	213
ЧАСТИНА V ПІД ІНШОЮ ВЛАДОЮ	218
1. Кінець війни.....	218
2. Які москалі насправді?	223
3. Пекін зблизька	228
4. Далі на схід	233
6. Українська колонія у Шанхаї.....	245
7. Покидаю світ жовтих	250
КІНЕЦЬ.....	257

ЯПОНСЬКІ ІЄРОГЛІФИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ

...Троє їдуть на кораблі, занурюючись усе далі в тропічну спеку. Коло берегів Італії вона ще „своя”, європейська. В Єгипті – уже дихає Африкою. А за Суезом, у вузькій щілині Червоного моря, стиснутій поміж найгарячішими на землі пустинями – стає несамовитою.

Але температура в каюті, де їдуть троє, залежить не лише від сонця, що стоїть майже прямовисно над головою. Можливо, навіть на полюсі їм було б душно... Бо стосунки між: ними – непрості. Напруження таке велике, що кожної хвилини можна сподіватися вибуху.

Що ж: заставляє їх плисти разом, та ще й в одному приміщенні? Чому вони не розійдуться, так би мовити, „на всі чотири сторони”? І взагалі: хто вони? Кількасот пасажирів, що плывуть на кораблі від Неаполя до Гонгконгу, без сумніву губилися, намагаючись збагнути: хто ті хлопці? Ясно, що вони не належать до Індії. Це не бізнесмени, що їдуть з Голляндії до Індонезії організувати колоніальні прибутки. Вони теж не з англійського естаблішменту, що їздять по світу, шукаючи вражень й одночасно рятуючись від туманної англійської нудьги (тоді, у 30-ті роки, англійська аристократія ще мала гроші на це). І разом з тим видно, що ці троє не належать до т. зв. простолюддя. Це не селяни, що перепливають океан у якусь Австралію, де є ще зайвий клапчик землі; не моряки, що живуть з дня на день, пропиваючи в портах платню перед наступним плаванням.

Хто ж вони, ці троє?

Це – люди особливої категорії. Всі троє належать до Організації Українських Націоналістів. Вдають із себе німців, і непогано розмовляють німецькою мовою, їхнє перебування в Італії – це заплутаний трикутник стосунків між трьома силами: Муссоліні – хорватські націоналісти – ОУН. В Італії вони проходили вишкіл. А тепер їдуть у Японію.

Кінець тридцятих років. У повітрі пахне війною. Японія воює веде широку війну на китайській території. Кілька років перед тим вона енергійно випхнула червону Росію з Манджурії й створила там власну державу – Манджудіго. Всі вважають samozрозумілим, що завтра Японія скочить через Амур на радянську територію. Уже й були прикордонні сутички.

Саме тому ОУН вирішує послати своїх людей для співпраці з японцями – природним союзником України в боротьбі за розвал Московської імперії. Ці троє їдуть, до Японії, щоб налагодити тісніші зв'язки. Відповідальність – колосальна! І той, кому доручено керувати трійкою, тверезо відчуває це. Але...

Між: ним і його підлеглим – Бомбою – дивні стосунки. Обидва вони – українські революціонери, і мають одну мету. Та психіку – різну. Під час нападу на польську пошту в Городку Ягайлонському в минулі роки Бомба допустився якоїсь помилки. В нього почуття вини перед теперішнім зверхником, звідси й нестабільне ставлення до нього: то гостро ненавидить його, то визнає „святим”. Другий із підлеглих – Чорний – добрий бойовик-терорист. І всі вони їдуть на дипломатичну роботу. Чи придатні вони до цього? Сам автор спогадів пише про це так:

„Невже не знайшлось між кадрами націоналістів за кордоном кількох людей, хоч з яким-небудь політичним досвідом, знанням політичних наук, ознайомих з технікою пропаганди тощо? Невже ніхто не подумав, яке враження ми викличемо в

нашого „союзника“, що так його назву, коли він пізнає, які з нас „дипломати“, політики, пропагатори і визволителі поневоленого народу? Мені було ясно, що до праці за кордоном не вистачає бути одчайдушним революціонером-підпільником. Без цього не можна обійтися на рідних землях. Мати такий досвід за собою – добре, але для співпраці з чужинцями треба такі певних даних, щоб їх собі з'єднати, викликати в них довір'я і, що найважливіше, не дати себе тільки використати й викинути пізніше за борт; навпаки, союзника використати за якнайменшу ціну. Треба знати різного роду підступи й хитрощі, якими може нас зустріти такий партнер. А де ми того вчилися? Ніхто з нас такого ні подібного вишколу не мав. Такий реальний стан речей був пригноблюючий. Невиразні натяки, що незабаром за нами поїдуть інші, не дуже міняли справу. Одне тільки прізвище, пам'ятаю, виразно було нам згадано: підполк. Володимир Копосовський. Аж: до моменту вибуху Другої світової війни я запитував ПУН, як маєтись справа приїзду інших наших людей на Далекий Схід, але відповіді завжди були мутні."

Отака-то трійка прибула до Японії, а потім до Манджурії для заснування спільного антимосковського фронту з японцями.

Спогадів на тему діяльності ОУН в нас чимало, проте книга Грицька Купецького – особлива. Це не просто опис фактів і подій з промовчуванням неприємних місць, та ще й з партійною цензурою, яка розмальовує „своїх“ рожевою фарбою, а „чужих“ – чорною. У спогадах Грицька Купецького діяльність мікрогрупи ОУН описана на тлі реальних людських стосунків. Автор скрізь щирий, він ніде не підмальовує себе.

Приїхавши на місце, у манджурське місто Харбін, трійка зустрічається з новими проблемами. Це місто – по суті російське, з китайсько-японською домішкою. Російське проникання сюди, що почалося в кінці минулого століття, доповнилось новою хвилею втікачів від комуністичного режиму. В ньому є також багато українців. Є український дім, навіть Українська далекосхідня січ...

Але більшість цих людей вважають себе малоросами. На цьому слов'янському острові серед китайського моря навіть назви вулиць - російські Природно, що японці дивляться на справу співпраці з українцями крізь... російські окуляри. Вони хочуть воювати лише проти комунізму; справа ж розбиття Московської імперії для них ще дуже теоретична. Та й взагалі хитрі російські дорадники переконали декого з них, що націй в СРСР уже... нема (!?). Мовляв, це уже „єдиний радянський народ".

Трійка українських націоналістів вперше починає витіснявати цю концепцію з японських голів. Але робить це дуже прямолінійно і невміло. Щирі й відважні бойовики, загартовані в нападі на польську пошту в Городку Ягайлонськ, не вміли зрозуміти головного секрету російських успіхів в Японії. Справа не лише в тому, що японці отримували інформації від москалів. Вони могли б мати й інші інформації (від українців, скажімо), але підсвідомо не хотіли їх помічати. Бо Японія була такою ж імперією, як і Московія. І, річ ясна, симпатизувала російським великодержавним тенденціям. Але ж, скаже хтось, це було проти інтересів Японії! Так каже нормальна логіка. Свята правда! Проте нормальна психологія японця заставляла його більше симпатизувати з білим російським антикомуністом, ніж з українським націоналістом.

Спогади Грицька Купецького – це не лише цікава подорож у минуле. Це радше подорож у майбутнє. Як складуться наші майбутні стосунки зі Сходом? Починаймо їх будувати вже тепер. Бачимо ясно, наскільки Захід заражений візентальщиною. Тут наші будь-які починання ще певний час будуть паралізовані. Китай, Японія – інша

річ. Там візенталі голосу не мають.

Вилікувана Другою світовою війною з імперської манії, та ще й добре обскубана територіально „єдиним радянським народом”, Японія (як і Китай) є нашим природним союзником у боротьбі проти Москви.

Валентин Мороз

СЛОВО ВІД ВИДАВЦЯ

В нашому українському житті-бутті так усе перемішано, що годі побачити себе у правдивому світлі. Головно це торкається написаного друком. Все в чорних або рожевих кольорах. Однак правда не така. ІЧе зашкодить висловити її згідно з пословицею – „Нехай з перцем, але з серцем”.

У цій книжці Шановний Читач запізнається зі спогадами, чи пак зі звітом українській громаді, як про них говорить сам автор, з діяльності члена-бойовика Організації Українських Націоналістів (УВО і ОУН) Грицька Купецького. „Там, де сонце сходить”, це опис діяльності групи ОУН на Далекому Сході, на прикордонні Зеленого Клину.

Шановний Читачу! Перед Вами опис подій передодня і часу Другої світової війни на Далекому Сході. Грицько Купецький, який був учасником подій і їх рушієм, описав пережите ним. Можна сказати таке: Нащо нам вертатися до минулого, що ми в ньому знайдемо? Однак, слідкуючи уважно за подіями, і Ви в спогадах знайдете аналогію до сьогодення, зі спогадів Г. Купецького можна багато дечого навчитися.

Хто такий автор спогадів, чи пак звіту перед українським народом? Він – член УВО й ОУНЧ, бойовик Грицько Купецький, живий свідок-учасник нападу на пошту в Городку, в результаті якого Василь Білас і Дмитро Данилишин були засуджені до страти й повішені у Львові; В. Старик і Ю. Березинський були вбиті під час акції, а Грицько Купецький, поранений, дістався до Львова. Він уникнув арешту й втік на Захід.

Хто поміг зловити Біласа і Данилишина, щоб віддати їх в селі Веринь над Дністром у руки польської поліції? Самі наші люди це зробили, збаламучені польською поліцією, мовляв це грабіжники кооперативи. Пізніше жалкували свого вчинку, коли довідалися кого вони ловили (На підставі „Білас, Данилишин”, опрацювання Данило Чайківський).

Ми, ще живі свідки найновішої історії, часто звертаємося думками до героїв Городка. Вони своєю жертвою відродили духовно народ, дали йому насаги до посвяти ідеям українського націоналізму, промостили шлях створенню державної системи Закарпатської України, відновленню державности Актом 1941 року у Львові Державного Правління, а відтак УПА, УГВР. Вони оправдали перед світом добре ім'я українського народу в час Другої світової війни.

Я пізнав Грицька Купецького тут, у Торонто, як українця-патріота, продовжувача добрих діл, рушія національної й громадської роботи, співтворця видавництва „Гомін України”, організатора українського життя, сеньйора Пласту, а відтак СУ Му, батька чотирьох дітей – двох синів і двох дочок. Я пізнав Його, як зразкового, гідного наслідування, патріота-члена ОУНЧ. І він довірив мені ці спогади, чи, як він називав, звіт перед українським народом, поданий так, як він переживав події, без масла чи перцю.

Він твердо вірив, що ОУН буде такою, як за проводу полк. Є. Коновальця. Однак

еміграція не виправдала його сподівань і по сьогодні.

Шановні Читачі! Якщо бажаєте мати погляд на цілість нашого західноукраїнського минулого тридцятих років, станьте передплатниками наступної праці Грицька Купецького „Городок очима учасника“, яка вийде з друку в половині 1988 року. Тоді Вам буде краще оцінити діяльність ОУН, бо книжка про Далекий Схід, це продовження того, що сталося в Городку.

З пошаною:

Семен Стасишин

Частина I КОРАБЛЕМ ДОВКОЛА АЗІЇ

1. Береги Італії

Пароплав важко, впевнено віддалявся від неапольського причалу. Він не робив півкола, як це звичайно буває в рухливих портах, а подався прямо на протоку між хвилеломами, що захищають Неапольську затоку перед наскоками бурі.

Ми втрюх стояли на палубі корабля й завзято вимахували своїми хустинками у напрямі причалу. Там стояв елегантно одягнений чоловік і теж пізвивав хустинкою. Постать його маліла дедалі, поки не зникла зовсім. де перервався наш останній зв'язок з Організацією Українських Націоналістів – ОУН, чи радше з представником і членом Проводу ОУН. Температура прощання стала швидко падати, тим більше, що перед нами розлягався чудовий вид зі сторони моря на Неапольську затоку. В міру того, як судно віддалялося в море, панорама затоки все малішала, все більше затушовувала деталі, додаючи за це красвиду по боках і згущуючи найважливіші його риси. Дедалі приходилось все рідше повертати голову то наліво, то направо, охкаючи та ахкаючи в міру того, як хто щось скоріше від іншого зауважив. А оглядати справді було що.

Пароплав залишав за собою широку смугу розбурханої ним води, що поза тим була спокійна й рівнесенька, наче дзеркало. Якраз у тому напрямі зарисувався на суходолі пощерблений стіжок – вулкан Везувій. Легесенькі хмари підіймалися з його пащі-кратера, немовби посилаючи нам знаки на прощання. По лівому боці розляглося портове місто Неаполь. Це, здається, найпоганіша частина красвиду. Місто, немовби придушене зверху хмарою диму. Зате решта виднокругу прозора, неначе взагалі нічого не було – навіть повітря. Та воно було, бо дихати ми мали чим аж надто.

У підніжжя Везувія ми бачили поля, спочатку руїни нещасного міста Помпеї, що в 79 році після народження Христа було засипане вулканом, який не жалів ні ляви, ні попелу, ні ляпілів (легкий пористий камінь – продукт вулканічних вибухів), щоб тільки знищити це місто, і одночасно зберегти його законсервованим до наших днів. Пригадуються „Останні дні Помпеї“ Вулвера Літтона в перекладі на італійську мову, книжка, яку я нещодавно читав. Картини краси, розкоші й добробуту, які раптом кінчаються жахливою трагедією, жахливою смертю. Але останки цих руїн досить скоро зникають з-перед очей. Та й нема часу думати про те, бо хочеться востаннє

налюбуватися іншими, так знайомими місцями. Ось на північний схід від нас розляглося містечко Кастель-а-Маре, в якому ми прожили останні два місяці з нашого чотирьохрічного перебування в Італії. А тут минаємо Сорренто. На протилежному боці видніє острів Іскія. Але корабель тримається ближче острова Капрі. Хто не чув про нього?! Там проводять свій час мільйонери, між якими у свій час був теж „пролетар" Максим Горький, що помер минулого, цебто 1936 року. Минувши острів Капрі, поволі пересуваємося на південь. Остання година була справді дуже різноманітна під оглядом вражень. Краса природи, нещодавні переживання й історично-політичні рефлексії сплелися в якийсь гарно сплетений вінок.

Острів Капрі, а ще більше побережжя затоки Салерно, покриваються все густішим серпанком синяви. Тепер ми залишені більш самі собі. Постає бажання проникнути невідоме майбутнє, або принаймні робити здогади щодо того, що принесе нам життя в найближчі дні, місяці й роки.

Корабель, яким пливемо, „Каторі Мару", це півпасажирський, піввантажний японський пароплав 10.000 тонн водотонажності. Ми втрюх маємо одну каюту третьої класу. Розміщення, як на наші вимоги, краще, ніж можна собі бажати. В задній частині корабля, кормі, розташована друга класа. Перша класа – в передній частині, куди ми майже не заходили, хіба мимоходом, вимірюючи довжину судна, або в дуже гарячі дні, щоб відсвіжитися в басейні.

Тим часом підійшла обідня пора. Стюард бездоганною англійською мовою запрошує до їдальні. Тут зібралося досить багато різноманітної публіки. Найбільше японців й голляндців. Ці останні плывуть цим кораблем тільки до Сінгапуру, а далі іншим до Голляндської Індії. Остеронь тримаються два португальці, які жваво й голосно обмінюються своїми думками. їде з нами теж кількох індусів. Італійці, видно, через валютні різниці, які увів Мусоліні, не можуть собі дозволити на подорожання (лір за кордоном має тільки половину вартости).

В Неаполі сіла на корабель тільки одна молодиця з маленькою донечкою. Було теж пару жидів, втікачів з Німеччини, і ще дехто з чужинців, які не виявляли своєї національності.

За першим обідом ми майже не знайомилися, за винятком італійки, яка, так як і ми, не знала англійської мови „ні в зуб", і двох голляндців, які з місця почали розмову, здогадуючись, що ми повинні вміти говорити по-німецьки. Між іншим, всі голляндці, з жінками включно, говорили по-німецьки. Ми всі досить добре володіли тією мовою, та й не могло бути інакше, адже ми їхали на німецькі пашпорти з виразним зазначенням, що ми родовиті (тільки, може, не расові) німці. Нікуди, однак, правди діти – чотирьохрічне перебування в Італії зменшило наше знання німецької мови. Тому, зараз таки першої ночі, ми не спали далеко за північ, читаючи для вправи дещо з німецької літератури.

Пообідавши, ми майже негайно вийшли знову на палубу корабля. За нами десь дуже далеко зливалися три синяви: синява італійського неба, своєрідна, змішана з зеленим віддтінком синява; і синява Тірренського моря; а між ними, немов поєднуюча синява зникаючого в далині континенту. Ясний сонячний день, яких в Італії 90 на всіх 100! Плесо моря рівнеське, неначе велетенська шибя. Кілометрами вдаль видно наш пройдений шлях, що стелиться рівнеською стрічкою.

Нарушений спокій води не може втихомиритися. Де-не-де на морі видно темніші смуги – знак, що там проходить якась течія. Довкола судна і понад ним весело кружляють невідступні чайки. Деякі з них сідають на морі й відпочивають, чи, може,

впіймавши що-небудь, теж мають свій обід. Деколи, граючись у синьому небі, вони стараються співати, хоч це виходить радше на скигління. Це друзі моряків, вони є свідками близькості землі.

Чорний, Бомба і я подалися на портовий (правий) бік корабля. Оце маємо чи не останню в житті нагоду бачити острів-вулкан Стромболі. Він вже виринає на південному сході від нас. Сонячне проміння трошки заслонює його обриси. Але ж нам не так важливо бачити його зблизька. Ми ж пізнали його, як не можна краще, минулого року в часі нашого перебування на тім вулкані впродовж шести місяців. А його вибуху, й того, що тоді діялося там, не зможе затерти навіть час. Правда, ці переживання ' відносяться тільки до мене й до Чорного, бо на місці Бомби був тоді з нами Роман Куцак – через свій вигляд прозваних італійцями „чінезе", тобто китаєць. Бомба знав усе про вулкан, однак, як свого роду мрійник, теж приєднався до нас. Незабаром корабель зрівнявся зі Стромболі і його стало видно виразніше, але віддаль все ж таки робила своє. Нас від острова ділило не менше 15 км. Домів цілком не видно, бо головне село розташоване в північно-західній частині острова. Добре зате видно скалу-острівець Стромболіккіо – це немовби Стромболенья по-нашому. Над регулярним стіжком висить невід'ємний додаток – капелюх. Це сірчані випари з кратера творять ту хмару.

Заки пароплав встиг залишити Стромболі далеко за нами, мені пробігли перед очима численні пригоди, пережиті на тім, зникаючим тепер, островці. Були між ними веселі й безжурні, але були й сумні, навіть навіваючі великої дози драматизму, страху. Мимо того, за всім стало жаль у час останнього розставання.

Того ж дня, під вечір, пароплав почав зближатися до протоки Мессіна. Знову не можемо сидіти байдуже. Тягне, немов до когось близького, рідного, щоб хоч поглядом розпрощатися зі знайомими місцями. Щоправда Мессіна завжди була для нас непривітною, бо майже кожного разу, прибувши до неї, ми опинялися на кілька, а то й на кільканадцять днів у в'язниці. Часом це було за нашу сваволю, часом за бунт і протест проти необмеженого затримування нас фашистським урядом на заслання. Але ми весь час були певні, що нам нічого поважного не загрожує, бо й не було, властиво, причини до того.

Такі й подібні думки, пов'язані з минулим, насуваються у голову. Тут, як і перед тим у тюрмі, намагаюся пригадати, чи то не М. Коцюбинський описав в одному зі своїх нарисів („Радість життя") спустошення, яке 1908 р. заподіяв Мессіні землетрус? Тоді було знищено 90% всіх будинків, з церквами й палацами включно, а 60% людей згинуло під їх руїнами. Історія цього міста досить цікава та, на жаль, не тут місце про це розписуватися. Згадаю тільки, що Мессіна була заснована ще в VIII ст. перед Христом грецькими колоністами. Тепер це місто третє за величиною на Сіцилії й нараховує біля 180.000 населення. Це торговельно-промисловий центр експорту цитрини, вина та маслинної оливи.

Мессінська протока в найвужчому місці має всього яких три кілометри, а в найширшому біля 16 км. Тягнеться вона близько 30 км. В ній є сильні водяні течії та вири – крутежі. А коли згадати ще часті й сильні вітри, то матимемо повну уяву того, чому старинні грецькі та римські моряки боялися цієї протоки й творили про неї легенди. Це тут, як каже грецька міфологія, сиділа на скелі потвора Сцілла, а зараз же напроти був страшний крутіж Харібди. Треба було бути незвичайно добрим моряком, щоб проплисти крізь протоку й не опинитися в зубах Сцілли, або не бути втягнутим у нутро Харібди.

Але ті часи давно минули й про потвору ніхто вже не згадує, а вири, хоч і є, то модерні засоби мореплавання такі справні, що нічого собі з Харібди не роблять. Доказом того нехай буде факт, що ми проплили протоку й ніхто тому не дивувався, тоді коли для такого героя, як Одисей, Це таки було геройство. Треба ще тут згадати, що в найвужчому місці протоки є залізничне сполучення між італійським материком і островом Сіцилією, здійснюване за допомогою спеціального порома.

Після того, як ми минули протоку, швидко почало темніти, з лівого боку моргали до нас світла м. Реджіо де Калябрія. Береги Сіцилії, окутані покривом ночі, почали затиратися в далині. Тільки ген далеко видно вершок вулкану Етна. Колись, понад рік тому, я бачив серед ночі вершок Етни з острова Філікуді. Ніч була місячна, зоряна, ясна. І, хоч віддаль була біля 100 км., я бачив вкритий вічним снігом і освічений місяцем верх Етни. Зате вдень того верха ніколи не було видно. І ось тепер я бачу його знову, хоч і місяця на небі немає.

Довгенько ще стояли ми на палубі пароплава. Навіть вечеряти не пішли. Чи побачимо ще колись Європу? Тепер ми вже цілком здавали собі справу з того, що ми вже не в Італії, що вже нема над нами спостережливого ока карабінерів і що ми тепер знову вільно рухаємося в світі. Кожна хвилина, кожна секунда несе нас все далі в незнану даль. П'ять років перебування за кордоном, в Європі, минули й канули в безвість.

2. Хто і за чим?

Перед нами завдання: добратися до Японії, наладати зв'язки з наперед визначеними людьми, головним чином військового стану (для цієї цілі в нас є шість рекомендаційних листів від японського воєнного аташе в Берліні та Римі), розгорнути по змозі якнайширшу протисовєтську працю, користаючи можливо найбільше з допомоги й співпраці японців, а все це з метою впливу на українське населення Зеленого Клину, на українців у Червоній Армії, а далі – й на українців, які в даний час залишалися в концтаборах Сибіру й Далекого Сходу – усе на випадок війни між Японією і СРСР. Такі можливості були дуже реальні в той час, бо „вісь" Берлін – Токіо міцніла з дня на день. Та й коли б не заносилося на таке, то ледве чи Японія хотіла б зв'язуватися з нами й ангажувати нас до подібної роботи.

ОУН вже вислала була туди трьох своїх членів, з котрих один загинув серед дотепер нез'ясованих обставин на манджурсько-совєтській границі, хоч його товариш, після спроб пробратися на совєтську територію, вернувся цілий і ненарушений до Харбіну. Прізвище загинувшого члена ОУН: Богдан Луковенко, а насправді – Микола Митлюк з Печеніжина. Загинув він улітку 1936 р., (а не як подає В. Мартинець в своїй книзі „Від УВО до ОУН", в 1934 р.). Найрухливішим у той час (1937 р.) членом ОУН в Харбіні був Роман Корда-Федорів. З ним я мав наладати зв'язок, навіть проти бажання японців, щоб бути в курсі справ тамтешнього українського населення, що для нашої праці, як-не-як, а таки було потрібне. Від цього члена ОУН я мав теж довідатися точно про справи смерти М. Митлюка й повідомити про це ПУН. Це було мені доручене тому, що Корда-Федорів, на кілька запитань у цій справі, не побажав відповісти точніше.

Це були майже всі інструкції, які ми отримали на дорогу. Як на так широко задуману працю це було трошки замало, але Ярослав Барановський, котрий був речником ПУН у цій справі, запевняв мене, що ми постійно будемо відчувати помічну

руку ПУН, не дивлячись на таку віддаль, а всі деталі й можливості ми повинні самі розглядати й вирішувати. Для зв'язку я мав спеціальний код і „екстра” 15 американських доларів. Це був рівночасно організаційний фонд для нас. Крім цього кожний з нас одержав по 50 дол. на власні витрати. Поза тими фондами ми мали деякі власні ощадності. Кожний знав тільки про свої власні збереження. Не знаю чому, [але якось так між нами завелось. Я особисто мав коло І тридцяти американських доларів, що рівнялося близько 600 італійським лірам, або трохи менше, ніж двохмісячна „платня”, яку ми отримували від італійського уряду на прожиток під час заслання. Здогадуюсь, що Чорний мав найбільше, бо жив досить скромно, не витрачаючи ні на вино, ні на цигарки. Зате Бомба був цілком протилежних

поглядів, коли йдеться про спосіб життя. А коли ще додати, що він дуже елегантно „одягався”, тобто купував дорогий одяг, але його не носив, бо „нема для кого”, то виглядало б, що він не має майже ніяких ощадностей, що й виявилось пізніше правдою.

Отже фінансово ми були досить добре забезпечені, коли взяти до уваги, що дорога й харчі були заплачені наперед. Прибувши до Японії, ми відразу мали перейти на утримання японців, приблизно в ранзі „старшин”, але яких – того ніхто з нас не знав. Важливим було те, що після прибуття ми матимемо базу існування. Тому ці справи нас не дуже турбували.

Мене особисто, як провідника цієї, що так назву, „місії”, турбували інші, поважніші справи. По перше, ми не знали точно наших завдань. Чи вони мали бути тільки підготовчими на випадок війни, чи теж нас мали б перекинути на територію СРСР? Від представника ПУН я чув виразну вказівку в цій справі: „Коли б вам пропонували перебратися через кордон до Советів, тоді відмовтеся, оправдуючись тим, що ви мусите порозумітися в цій справі з проводом ОУН”. Із цієї вказівки виразно видно, що ПУН сам не знав точно, як мала б виглядати наша праця на Далекому Сході й наша співпраця з японцями. Я передбачав, що там прийдеться робити майже все на власну руку. Відповідальності я не боявся, бо відчував у глибині своєї душі, що нічого такого не зроблю, чого мусів би соромитися перед своїм проводом, перед своїм народом, перед моїми батьками та, врешті, перед самим собою. Переді мною стояла інша справа. Будучи відповідальним за всіх, я не був певний, чи ті „всі” будуть виконувати все з тих завдань, які нас чекають на протилежному боці євразійського континенту. Відразу насувається питання: Чому? Щоб на нього відповісти вповні, треба б подати точніше все те, що я пережив за останніх кілька років. На це тут нема місця; можливо, колись опишу це окремо й обширно. Тут згадаю тільки найважливіше.

Чорний був дуже міцний, морально й фізично, тип. Але мав величезний недолік – брак хоч би середньої освіти. Кілька клас початкової школи не були вистарчаючими ні для його евентуальної політичної діяльності, ні для поповнення прогалин його знання, що він старався робити як тільки міг, використовуючи на це весь свій вільний час. На жаль, для нього весь час так складалися обставини, що він мусів вивчати все нові мови в міру того, як йому приходилося міняти країни свого перебування. Данціг (тепер Гданськ), Італія, середовище хорватських усташів – теж в Італії. Він доходив до такого ступеня знання чужих мов, що міг досить свobodно порозуміватися, навіть читати книжки, але сам ніколи не вмів написати правильною мовою що-небудь. Якраз цей брак освіти й був тією стіною, об яку розбивався його поступ. А крім цього – незвичайно віддана українській справі людина, розсудливий і обережний.

Першорядний бойовик і організатор. Це він був провідником дрогобицької групи УВО, а пізніше ОУН, яка організовувала й виконувала такі вдачні революційні акти, як напад на пошту в Трускавці та вбивство Т. Голувка (1932). Як знаємо, ця група видала з себе таких всім знаних бойовиків-героїв, як Дмитро Данилишин і Василь Білас, котрі згинули на польській шибениці в Бригідках у Львові (23 грудня 1932 р.).

Із згаданих інструкцій не важко відгадати, що Чорний не був придатний, принаймні на самому початку, до нашої роботи. В інструкціях було натомість згадано, що Чорний мав би, на випадок потреби, організувати бойові відділи й безпосередньо керувати їхніми акціями.

Тепер декілька слів про Бомбу. Він мав закінчену середню освіту. Людина незвичайної пам'яті. Коли я цілими днями сидів над книжкою, вивчаючи ту чи іншу мову, він, звичайно, вилежувався на пляжі, чи на своєму ліжку. Та коли я вважав, що вже досить добре знаю дану мову, то виявлялося, що він знав її чи не краще. Знав я його близько п'яти років, цебто від нападу на пошту в Городку Ягайлонському. Інколи він був до мене такий добрий, що хоч до серця прикладай, однак найчастіше він був понурий, немовби дихав ненавистю до мене. Я спершу не вірив, але з роками переконався, що він не

любий мене за те, що я, не знаючи дороги та бачачи що він заблудив в часі відступу з Городка, перебрав від нього провід. А по друге ще й за те, що він залишив мене самого пораненого в Поршні й пішов з іншими далі. Це сталося на моє власне бажання, й я абсолютно не бачив у тім нічого злого. Навпаки, я вважав це за найкращий вихід для мене, бо був проти денного маршу в такій груш їм щоправда, цей марш уповні вдався, алея по сьогоднішній день переконаний, що більшим ризиком було маршувати вдень, ніж пересидіти в хашах, а вже вночі йти далі. Як було, так було, але він отримав за це догану. Про це я довідався аж за кілька років, і тоді почав розуміти його ставлення до мене. Багато разів він мене перепрошував, багато разів я йому прощав, але стара „звада“ так його й не залишила. Його відношення до мене вміщалося в широчезному діапазоні – від сімох ударів товкачем від ступки по голові тоді, коли я був беззахисний, аж до прилюдного визнання мене „святим“. Чи міг я бути певним, що в найвідповідальнішу хвилину він не відмовиться працювати для загальної справи тільки тому, що в той час його ставлення до мене знаходитиметься у від'ємній шкалі мірила. І це мене турбувало найбільше. Це теж було і причиною, що я від усієї душі відмовлявся від провідництва над ним. Що ж до Чорного, то я вважав його сильнішим духовно й морально за мене, як теж з більшими заслугами, і тому дуже не хотів і його мати собі підвладним.

Ці всі мої побоювання були досить обґрунтовані. А коли ще тут згадаю, що я на два роки був виключений з ОУН, навіть не знаючи про це, і що присуд тільки що перед кількома днями відбув (про що мене рівночасно повідомлено), тоді кожному стане ясно, що я дійсно не бажав собі такого „провідництва“. Але наказ ПУН був, що таки я маю взяти на себе цей обов'язок. Таким чином я прийняв чашу, якої зовсім не мав бажання випити. Але випив до дна. Хто дочитає оці спогади про „місію“ на Далекий Схід до кінця, той переконається, що мої побоювання були цілком виправдані, і що чаша була трошки „загірка“.

Невже не знайшлося між кадрами націоналістів за кордоном кількох людей хоч з яким-небудь політичним досвідом, знанням політичних наук, ознайомлених з технікою пропаганди і т.п.? Невже ніхто не подумав, яке враження ми викличемо в нашого „союзника“, що так його назву, коли він пізнає, які з нас „дипломати“,

політики, пропагатори і визволителі поневоленого народу? Мені було ясно, що до праці за кордоном не вистарчає бути революціонером-підпільником.

Без цього не можна обійтися на рідних землях. Мати такий досвід за собою добре, але для співпраці з чужинцями треба певних даних, щоб їх собі з'єднати, викликати в них довір'я і, що найважливіше, не дати себе тільки використати і викинути після цього за борт, а навпаки – використати союзника якнайменшою ціною. Треба знати різного роду підступи й хитрощі, якими може нас зустріти такий партнер. А де ми цього вчилися? Ніхто з нас такого, ні подібного, вишколу не мав. Такий реальний стан речей був пригноблюючий. Невиразні натяки на те, що незабаром за нами поїдуть інші, не дуже міняли становище. Одне тільки прізвище, пам'ятаю, виразно було нам згадане: підполк. Володимир Колосовський. Аж до моменту вибуху Другої світової війни я запитував ПУН, як стоїть справа приїзду інших людей на Далекий Схід, але відповіді були все дуже викрутливі. З цим усім треба було примиритися, бо й що іншого придумаєш?

Я затримався над з'ясованими тут справами, щоб читач відразу знав, куди й чого їде з нами на Тихий океан.

Довго того вечора я стояв на палубі корабля, спершись ліктями на борт. Море було спокійне, пароплав майже не колисався. Срібний місяць щедро розсипав свій полиск по морському плесі. Здавалося часами, що це не вода, а якась розтоплена лява. Темно, понуро виглядала морська глибінь всюди там, куди місяць не міг пробитися своїм промінням. Тільки шум, що рівномірними відступами часу то міцнішав, то ущухав, доказував, що «нерівне те поле, яке наш корабель оре своїм носом».

Море тут більш оживлене пароплавним рухом, ніж Тірренське, яке було обмежене до місцевого, або пов'язаного з італійськими інтересами руху. Тут, здається, найважливіший осередок, чи пак, відтинок шляху Середземного моря. Час від часу перед нами видно освітлену цятку на виднокрузі, окутанім нічною темінню. Вона скоро росте, зростає і, гляди, й не зчуєшся, коли виросте до величезного будинку – кам'яниці великого міста, якщо це пасажирський корабель, або до довгих господарських будинків у нашому селі, коли він торговельний (з тією хіба різницею, що над дахами-стріхами завішено кілька світел). З останнього нічого не почуєш, хіба що шум води. А з пасажирських кораблів – багато гамірних. Думаєш: хто там їде? Куди? Чого вештається по світі? Чому не сидить дома? Невже завжди й всюди стільки народу нічого не робить, тільки витрачають гроші? Скільки між ними українців? Чи сниться їм – куди ми їдемо й чого? Навряд! Заходжу до каюти. Товариші подорожі лежать на своїх ліжках і читають дещо з німецької літератури. Берусь і собі за це саме.

3. Кріт

На другий ранок ми вже довше сиділи за сніданком. Довше розмовляли з нашими деякими новими знайомими. На палубу нема чого спішитися. Коли заглянули „на двір” перед сніданком, ніякої суші ніде не бачили, а вода далеко не втече. Починається буденне життя, як звичайно на кораблях далекого плавання. Часу доволі на розмови, на знайомства, на їх скріплення, на жарти, на оповідання та й, ба навіть на пропаганду. Але початки завжди несміливі, повільні, розвідувальні з метою пізнати з ким про що можна говорити, аж поки людина цілком увійде в товариство, зживеться з ним чи, навіть, полюбить його. Ми знали, що наша подорож триватиме приблизно шість

тижнів. Перша більша висадка пасажирів буде аж у Сінгапурі. А туди доїхати, займе нам цілий місяць. Тому ми й не дуже бокували від увічливих співпасажирів, серед яких найбільш товариськими виявилися голляндці. Зараз таки другого дня нав'язалась в мене дружба з одним голляндцем-художником. Він мав їхати до Сурабая на острові Ява. Він їхав туди вперше, тому й відчував досить сильно тугу за батьківщиною. Він скоренько виніс зі своєї каюти грамофон, поставив його у вітальні, в яку перемінялася їдальня, і насамперед заграв „Гайматвег" (туга за батьківщиною) у виконанні славного австрійського тенора Ріхарда Таубера. Ця пісня так сильно сподобалася мені, що й по нинішній день пам'ятаю її.

Щоправда, п'ять років на чужині придушили дещо перші пориви туги за рідною землею, але вона й тоді була ще дуже сильна. А шлях, що стелився мокрим безкраїм степом, відділяв нас від рідного краю ще далі, і рівночасно вкорочував і ту надію, яка жевріла в палких серцях: вернутися в Україну хоч потайно, наробити ворогові бешкету, налюбуватися видом тієї святої для нас землі, і знову щезнути в чужому морі... коли вдасться. З такою надією, з такими вимогами, з такими обіцянками тодішніх безпосередніх провідників у Львові, а пізніше ПУН – головно „Канцлера" Омеляна Сеника, я виїхав на чужину й пережив там перший рік. На „штурми" з мого боку, Канцлер часто відповідав:

– Не журіться тим, пане товаришу, я скоро організую вишкіл для вас і ще кількох подібних. Навчимо вас усього що треба, а тоді вже пошлемо вас у рідний край. Я хочу бачити, що ви там наробите. Але, шляг вас трафить, коли ви осоромитесь!

Час минав і ми поїхали до хорватських „ушташів" на вишкіл. Чи це був той самий вишкіл, про який часто говорив О. Сенік, чи це тільки така нагода трапилась якось мимоходом? – не знаю. Знаю тільки, що у хорватів ми були з рік, і цей час нічим не різнився від звичайного воєнного життя. Правда, ніхто із восьми нас, за винятком поручника Михайла Гузара-Колодзінського, військового вишколу не проходив, хоч він нам був потрібний, але це таки задорого коштувало, бо ми були примушені висидіти на заслання ще три роки. І замість того, щоб їхати в рідний край, ми віддалялися від нього все далі й далі, з кожним днем, годиною, хвилиною...

...Тому й серце нило, нило... і навіть чужа пісня вдачно висловлювала той біль.

Не знаю котрий вже раз грав мені чемний голляндець ту пісню, коли пробігла залогою маленька італієчка, вигукуючи: „Терра, terra!" (земля).

Лишаємо все як було й спішимо на палубу, немов місяцями не бачили суходолу, тільки терпіли голод і спрагу, мучились невідомим, що нам мало б принести „завтра", подібно до моряків Колюмба, чи якогось там іншого Америкіо Веспуччі, або Магелана. Гнала нас цікавість побачити що-небудь на безкраїх водяних просторах. Та коли ми опинилися нагорі, побачили, що не так близько та земля, а друге те, що то досить таки велика „земля", а не якийсь там собі манюсінський острівцець чи скеля. Спитали минаючого нас моряка, а він каже, що це острів Кріт.

Кріт! Чекай, десь я чув щось про нього! Ага! Згадав. Так оце той Кріт, а не інший? Хоч здалеку він не дуже імпозантно виглядає, але коли приглянутися до його фактичних розмірів, тоді стане ясным, що він таки досить далеченько. Гори на ньому вищі від наших Карпатських, Говерлі чи Попа Івана. Та й простором своїм цей острів не маленький, коли має біля п'яти тисяч квадратних кілометрів. Рістня там повинна б бути така ж, як у Греції чи південній Італії, але цього не можемо ніяк побачити із-за синяви, яка заслоняє острів.

Стривай! Та це ж тут жив колись Мінос із своєю потворою – Мінотавром, що мав

вид людини з головою бика. Правда, ми не знаємо напевно, чи такий король коли-небудь жив, але знаємо напевно, що він мав Мінотавра, та ще й тримав його в першому на світі, дуже замотаному лябіринті. Цей лябіринт побудував Міносові не хто інший, а той самий Дедадь – артист, скульптор і будівничий, що приправив собі й синові крила з воску й почав літати, подібно як птаха. Але сталося лихо, бо син, Ікар, підлетів занадто близько до сонця, крила йому розтопились і він упав та вбився. Це теж і була перша жертва летунства. І хто б подумав, що це було так давно, бо навіть ніяка хроніка цього не записала, ця подія живе тільки в міфології. Там, он на тому острові, родився навіть сам бог богів Зевс, а Мінос вже був його сином, правда побічним, але таки сином. Панував собі любенько той Мінос, а його син Андрогей гуляв по світі та перемагав у змаганнях різних силачів, аж йому прискорив кінця король Атен – Егей, не в змаганні, атак, у темній вулиці. І то все із заздрощів. Тоді Мінос розлютився, пішов війною проти Атен, переміг їх і наказав, щоб через кожних дев'ять років прислали по сім молодців і сім дівиць у жертву Мінотаврові. Але це довго не тривало, бо, здається, Тільки два рази були прислані жертви. Егей мав сина, котрий якраз вернувся з подорожі, в якій вславився своїми подвигами. А звали його Тезей. Отож поїхав той Тезей на Кріт, що тепер перед нами, з наміром вбити потвору – Мінотавра.

Вертаємось до вітальні. Мій привітний голляндець пропонує мені прочитати одну німецьку книжку, фантастичний роман. Тема – подорож на планету Венера. Я взявся таки зразу її читати.

4. Єгипет

На другий ранок, коли ми прокинулися, зауважили, що не чути дрижання пароплава. Шруба відпочивала. Значить – ми стоїмо. Скоренько одягаємося й спішимо довідатися, де ми. Стюард пояснює, що це Порт-Саїд. Місто-порт у дельті Нілу. Це ж ми прибули до Єгипту! Тобто до самого Єгипту, з якого колись утікав Мойсей з жидами до обітованої землі. Це перше насувається на думку, бо ж усіх нас учать в початковій школі Старого Заповіту, часто про це чуємо з проповідниць-амвон.

Але ми не маємо тепер часу думати про те, чим є Єгипет, чим він цікавий тепер і в минулому. В голові тільки скачуть відірвані поняття: фараони, піраміди, сфінкси, Ніль, пустеля. Червоне море і Т.Д., і знову ті ж самі, тільки, може в іншому порядку поняття. Нема часу тепер їх порядкувати. Довідуємося від стюарда, що на п'яту годину по обіді всі мусять бути назад на пароплаві. В ту годину відпливаємо в дальшу дорогу.

Ще в Неаполі ми вирішили купити собі дещо із одягу більш придатного для подорожування в тропічному підсонні. Тому снідаємо похапцем і збираємося до міста. Зараз таки при пароплаві підходять до нас загорілі на сонці єгиптяни й деякі білі; пропонують всякого роду поїздки. Найбільш приманливою є поїздка до міста Гізах, що розташоване на західній березі Нілу, якраз напроти столиці країни – Каїру. Побачити там можна піраміди й таємничого сфінкса – лежачого лева з людською головою. Коштувало б це нас по яких 15 американських доларів. Мені особисто ця ціна здавалася приступною, тим більше, що це була чи не єдина в житті нагода побачити такі пам'ятки старовинної історії. Але були інші поважні перешкоди, що переважали, і ми відмовили собі цієї приємності. Перш за все ми мусіли бути назад на визначену годину. І, хоч нас запевняли, що ми повернемося на час, все ж таки мало чого могло статися по дорозі. Крім цього, ми мусили б бути майже весь час у дорозі,

мало що могли б оглянути зблизька і, що найважливіше, ми не могли б купити собі всього того, що було нам потрібне для дальшої подорожі.

Щоб злагіднити бажання поїздки, яке нас уже опанувало, ми пустилися пішки до міста. Віддаль: 5 хвилин ходи. Тільки це не означає, що воно маленьке. Має біля 170.000 населення. Точніше положення – в'їзд до Суєзького каналу. Подаємося першою людною, з крамницями, вулицею. Але, як ми пізніше переконалися, куди не ходили, скрізь попадали на такі вулиці.

Маршуємо поміж мішаним єгипетсько-європейським натовпом, що вештається на всі сторони. По дорозі заглядаємо до крамничних вітрин. Все модерне, чистеньке й гарне, немовби де-небудь у „культурній" Європі. Приглянувшись до ярличків з цінами, нарешті заходимо до відповідної крамниці. Купець, грек, скоренько зорієнтувався, що йому лопалися відразу три добрі риби на гачок, тож почав нас дипломатично прибирати до рук. І, хай йому біс, влучно! Насамперед запропонував нам сісти у вигідних кріслах, де віяло освіжуючою прохолодою від вітрячків. Ми відразу запишалися, як колишні фараони на своїх тронах. Хитрий грек швидко намацав, що італійська мова найкраща для порозуміння з нами. Розмова покотилася, як горохом по долівці. Десь появилися три дівчини, його співробітниці й доні. Дивує нас, що й вони добре говорять по-італійськи, та незабаром ми відкрили, що в Порт-Саїді італійська мова стоїть побіч англійської. Нам це було дуже на руку.

Ще не почали навіть торгуватися, чи вибрати що нам було потрібно, аж дивись – появилися перед нами філіжанки чорної кави. А на неї ми всі були ласі, немов ведмеді на мед. Найбільше мене здивувало те, що Чорний розбалакався дуже палко зі своєю сусідкою. Тож пін завжди боявся жінок, як вогню! Та й не на дурно. Довго ще по виїзді з Порт-Саїду він хвалив її, що дуже гарна й порядна дівчина була. Зрозуміло, що йому ніхто не перечив, бо вона справді була гарна.

Коли я собі пригадав, що колись українці були кращі купці від греків, тому що коли грек обдурить двадцять жидів, то українець перехитрить двадцять греків, як це подано в одному з наших літописів, тоді мені здалося, що або літописець переборщив, або наш рід український пройшов величезну еволюцію. Та про це потім.

Нарешті, копи ми вже нагостювалися, приступили до купівлі. Брали ми все, що тільки видавалося нам потрібним. Правда, трохи міряли, щоб сяк-так лежало, то зате не торгувалися ні трішки. Хіба ж можна після такої гостини? Все це нічого б. Але коли нам усе запакували, гостинний грек заявив, що ми можемо йти далі за своїми справами, бо він доставить наші пакунки на корабель. Не випадало нам казати, що ми не хочемо, бо це означало б недовір'я до нього. Ми подякували й вийшли. Однак неспокій огорнув нас за свої речі. Поволі вертаємось у сторону корабля. Годину після того наша покупка була на кораблі. Грек показався чесним.

Якось так вийшло, що Чорний не захотів зразу йти знову до міста. Вибрались ми тільки вдвох з Бомбою. Ходимо сюди-туди, карбуємо в головах все що цікаве, щоб було що згадувати і ще й іншим розказувати. Все було б гарно й справно, коли б не лихо. Якось занесло нас під крамницю з фотоапаратами. Оба ми цим дуже цікавились, а Бомба навіть мав колись свій апарат ще у Львові. Говоримо, що непогано було б мати таку штучку, та ще й у такій дорозі, де напевно буде що утривалити на плівці. Навіть сперечаємось, який з них кращий. Були там апарати всякі – від звичайних коробок починаючи, і на „лейках" та „контаксах" кінчаючи. Бомбі впав в очі один, на якому видніла ціна: 45 доларів. Делікатно намагаюся його відвести. Але він вже захопився апаратом. Говорить про купівлю. Я аргументую, що це нам не під силу.

–Чому не під силу? Ось, тільки зайшов усередину. поклав 45 долярів, і апарат мій!

–Так, це технічно можливе, але подумай, що після того лишиться у кишені на дальшу дорогу?

–А що, – дорога заплачена, харчі теж! А чим більше турбуватися?

Бачу, що він тяжкий до дискусії і стараюся протверезити його як могу:

–Бомба, а за що ж ви будете купувати плівки, проявляти фотоматеріали, оглядати те, що варто фотографувати? А що найважливіше, звідки ви знаєте, що ми відразу, приїхавши до Японії, дістанемо гроші? Та й мало чого може трапитися по дорозі!

–А, що там говорити!

Його сині очі блищали й були сповнені злоти. Стає на східць перед крамницею з наміром увійти всередину. Я автоматично вхопив його за руку:

–Бомба, я вам забороняю купувати цей апарат!

Він спалахнув:

–Яким правом? Ви вмішуєтесь в мої цілком приватні справи, а це переходить ваші повноваження! Гроші мої, і я могу робити з ними що мені подобається!

–Ви забуваєте, пане товаришу, що ці гроші дала вам Організація на ваші дійсні потреби, які можуть виникнути по дорозі, або. щоб ви мали на початок на прожиток там на місці, коли треба буде. Коли б Організація думала так як ви, що ви можете обійтися без грошей, напевно тоді не давала б їх. Я ще раз повторюю, що ви не смієте купувати цей апарат.

Я повернувся і пішов від нього. Я був дуже схвилюваний, бо й сам не був на сто відсотків певний, чи я мав право встрявати в цю справу. Я робив тільки те, що мені диктував мій розум у несподіваній потребі. А може дійсно я переступив дозволені мені межі?

Вже ніщо мене не цікавило в місті. Ходжу-блукаю по ньому и всі свої пляни позабував. Зайшов до одної крамниці й купив собі гарну „вічну" ручку. Це ніби на пам'ятку з Єгипту. Тоді почвалав до порту. Чорного вже не було. Я лежав на лежанці на палубі може з годину, а тоді знову пішов до міста на обід, бо обідати на кораблі запізнився. Та й хотілося попоїсти в ресторані в Єгипті, просто для „колекції". Коли я повернувся через годину на пароплав, не застав там ні Бомби, ні Чорного. Оперся на Оорт і почав приглядатися до плаваючих коло корабля єгипетських хлопців, які ловили монети, що їм кидали пасажери. А спритні ж вони! Ще й почекає, щоб глибше монета опустилася. Цей „подвиг" не такий вже великий, коли хто добре плаває, пірнає та бачить у воді. А чого ж годі більше треба? – хтось запитає. Відповідь: монети!

Стою отак і думаю про цю дивну країну, в якій порту стоїть мій пароплав. Жалкую, що не зміг хоч одним оком побачити піраміди в їх природній величі. Був би згадав слова Наполеона Бонапарте: „Вої! На вас дивляться сорок століть!" Може я був би ще з десятків літ додав, але що ж, не довелося. Був би може при тій нагоді згадав теж, що Наполеонові війська бушували в Єгипті більш року, і 175 вчених міряли Єгипет уздовж і впоперек, немов ті барани в „Лисі Микиті" Івана Франка, інші рисували піраміди тощо. А одному простому солдатіві пощастило знайти „Камінь Розетта", при помочі якого пізніше геніяльний Шамполіон прочитав мертві впродовж предовгих віків ієрогліфи. Камінь Розета мав вигляд плити більш одного метра довжини, приблизно 70 см. ширини й 25 см. був завтовшки. Це був дуже гладко шліфований базальт, твердий, мов сталь, і дві тисячі років його майже зовсім не пошкодили. Важливе було те, що на тій плиті були написи, а частина з них по-грецьки. Це й стало ключем до розв'язки єгипетських ієрогліфів узагалі й можливість читати їх.

Тоді нарешті більшість єгипетської історії відкрилася для людства.

З наочних пам'яток минулого Єгипту найбільш популярними є піраміди – гробниці володарів-фараонів. Величавість, маєстатичність і острах повівають з вершків тих пірамід. Вони є символом скам'янілої геометрії, мовчазною вічністю і символом давньоминулого світу. Піраміди були побудовані голими руками й на спинах смертних людей. Сто тисяч народу мусіло мучитися коло 20 років, щоб звести одну таку споруду.

Хтось подумав: Ну й смачненько лежав собі померлий фараон у такому величавім гробі, ніхто його не турбував там. Та куди! Не знаю, чи дуже помагали прокляття фараонів на тих, хто порушить спокій тлінних останків, досить, що всі піраміди були пусті, як бубон. Хтось витавив усе, що там було. Аж з часом вияснилося, що то злодійчуки гріли там свої руки. Грабежі пірамід та інших гробниць набрали таких розмірів, що жерці мусіли потайки ховати мумії своїх фараонів в інших тайниках. В одному такому сховку, що був серед диких неприступних скель, знайдено 40 мумій фараонів! Але знайшли їх перші... злодії!

Як-не-як, Єгипет, це країна фараонів. Не зробите помилки, коли назвете Єгипет країною пірамід. Можете його назвати країною сфінксів, мумій, або, просто, країною Нілю.

Одна цікава історія трапилася під час відкриття гробниці фараона Тутанхамона. Знайшли його 1917 року, а ґрунтовно пограбували, все, разом з мумією, майже десять років пізніше. Та Тутанхамон не був такий гостинний, як інші, знайдені раніше. Незважаючи на те, що це була найбагатша гробниця, довелося платити за неї досить дорого. Двадцять кілька осіб, які були причетні до порушення спокою фараона, вмерли в менш чи більш дивний спосіб до кількох років, за винятком одного, який власне знайшов могилу й керував цілою справою.

І ось тепер він ще живий і, дуже можливо, знаходиться в Єгипті. Не можу ніяк зрозуміти, чи то прокляття фараона було слабке, чи той Картер такий сильний, що воно не діяло на нього.

А тепер постає питання: Чому Єгипет став таким славним? На це важко відповісти; в старовину було багато славних народів і країн. Всі вони були менш або більш пов'язані з територією, на якій даний народ набирався слави, але це не є абсолютно рішучим чинником. Головне що інше. У кожного народу приходить епоха його життя, в котрій він має незвичайний гін творити щось велике. Не грає теж ролі, чи він це робить самочинно, чи, може, примушений сусідами, чи може гнаний батоґом своїх провідників. На мою думку в Єгипті було всього потроху, а ще в додаток природа.

Єгипет, як я вже згадував, називають теж країною Нілю. Це чудесна благодійна ріка, єдина у своєму роді в цілому світі. Мало того, що вона належить до найдовших рік світу, вона дозволяє собі прорізувати величезну пустелю. І то не як-небудь! Кожної осені, вона несе з собою так багато води, насиченої урожайним мулом, що єгиптянам, які живуть обабіч долишнього Нілю, не треба клопотатися ні оранням, ні ґноєнням ґрунту. Сіяти можна два і три рази на рік. Коли б не було Нілю, не було б Єгипту! Це була б пустеля, як Лівія, Сахара, Судан чи Арабія, що знаходяться у сусідстві.

Про найбільшого сфінкса, що коло Гізах, можна сказати, що йому повибивали зуби, вискубли левину гриву й пощербили вид віспою, а зробили це єгипетські вояки-мамелюки, коли вправлялися у стрілянні з гармат. Зате сам сфінкс надалі стояв гордо та неначе насміхався із зловних людей крізь вищерблені зуби.

Тим часом прийшов з міста Чорний. Відразу похвалився, що був знову в „нашого” грека за якоюсь там покупкою. Я знав, що йому не так була потрібна покупка, як те, щоб ще хоч раз глянути на пухленьку чорняву грекиню та на її повненькі губки, що й мені самому сподобалися. Коли я, жартуючи, сказав про це, він, розуміється, відхрещувався як міг. Тоді прийшла черга на мене оповісти те, що сталося з Бомбою. Чорний похитував головою і не хотів на цю тему висловлюватися. Сказав тільки, що може Бомба апарату не купить, а що до нього самого, то він ніколи в такому положенні не позбувався б останнього гроша в такий спосіб. Так то так, але як там з моєю заборонаю? А він нічирк, мовляв, ти знав, що робив.

Ця справа мене схвилювала. Я забрався з пароплава та пішов до недалечкої кав’ярні на каву. Сидів я там майже до п’ятої години. Вернувшись на пароплав, почав приглядатися приготуванням корабля до відчалення. Появився і Чорний. За деякий час почав говорити про Бомбу. Бомба вернувся недавно. Непривітний, сердитий. Здержував деякий час злість у собі, а далі почав показувати, що він купив собі на пам’ятку з Єгипту.

– І що ви думаєте? Апарат? Нічого подібного! Всякої всячини багато, а між нею і величезний кинджал з прегарною роговою рукояткою. Ця рукоятка якось так складається, що кинджал побільшується до величини багнета, а сталь яка! Просто цяцька! Тільки я не можу, ніяк не можу збагнути нащо він йому здався. Я такого не купив би, навіть коли б мав забагато грошей... Ага, Бомба чванився, що все разом коштує майже всі його гроші, які він мав. Але про апарат і справу з нами не згадав ні словом.

За декілька хвилин корабель відшвартували й він захитався, немов з радости, яку перед хвилиною висловлював своїм глибоким гудком. Недалеко корабля вештаються ще єгиптяни, вигукуючи до пасажирів, щоб ще кинули дещо на щастя. І дійсно – монети посипалися густіше.

5. Суєзький канал

Коли пароплав віддалився від берега на кількасот метрів, я намагався охопити оком якнайбільше простору міста Порт-Саїд, але це мені вповні не вдалося. Місто розташоване на рівнині трішки тільки вищій від рівня моря. А сам порт розташований далеко вздовж моря і був заповнений всякого роду суднами. Різні прапори повівали з їх щоглів. Погода була спокійна, і якщо було що-небудь чути, то це відлуння технічного походження. Середземне море, навіть в останню хвилину, було дуже привітне для нас. Легенькі морські хвилі, дуже мілкі, ледь гойдалися, вони не бігли в якому-небудь напрямку. Одне, що мені в ньому не подобалося, це його барва. Вода була якась мутна, темно-сірого кольору, якщо взагалі можна так назвати щось брудне. Це Ніль закрашує мулом води довкола своєї дельти. А кілька миль на північ видно вже синє море.

На палубі зібралося багато пасажирів. Кожному цікаво побачити в’їзд до Суєзького каналу, а далі й сам канал. Ось пароплав повернув на схід, а за деякий час півколом на південь.

Бачимо перед собою якісь невеличкі споруди, немовби будинки при аеродромі, або що. На даху будинку щогла з прапором. Коло будинку знаходиться в’їзд до каналу. Протилежний берег бетонований, немов портовий док. А відразу за входом тягнеться величезний рів. Рівнесенький, немов натягнутий шнурок, що губиться десь далеко в

перспективі. Кінця його не видно. Та й таки не довелося того кінця бачити. По перше тому, що він дуже далеко (майже 160 км), а по друге тому, що ми минули його в час, коли спали. Стояли ми отак годинами до пізнього вечора. А рівчак тягнеться все далі й далі.

Як же ж той канал виглядає зблизька? Це величезний рів, що в найвужчому місці має 60 метрів. Глибина – найменше 13 метрів. Цей канал не має ніяких шлюзів, ні басейнів-спусків, тому він придатний для плавби всякого роду кораблів. Треба теж знати, що вздовж каналу проходить залізничний шлях від Порт-Саїду до міста Суез над Червоним морем.

Кому ж це впало на думку побудувати канал Хто його будував?

Хтось може думати, що це був Фердинанд де Лессепс, француз, що побудував цей канал в такому виді, як він оце є, що він перший дійшов до такої думки. Але це була б велика помилка. Суєзький канал, що не знати як він тоді звався, впершу був побудований десь у 20-му чи 19-му столітті перед Христом! Тоді цей канал ішов від Середземного моря до сьогоднішнього озера Тімсаг, що тоді не існувало, бо туди сягали береги Червоного моря. Пізніше Червоне море посунулося. Перський король Ксеркс I продовжив канал. Після того ще багато разів його ремонтували. І так цей канал проіснував до 17-го століття нашої ери (по Христі). Тоді вже він був занедбаний, а далі цілком забутий.

У сьогоднішні часи, це властиво рівчак, яким пливе золото. На цім каналі людина рівняється одній тонні якого-небудь товару. Тобто за перевіз однієї тонни чого-небудь і за перевіз однієї людини платиться однакову ціну: 1,60 доляра. Скільки то буде разом, коли половина всієї європейської торгівлі з Далеким Сходом проходить цим шляхом? Нараховують, що річно пропливає через канал біля 6.000 суден під різними прапорами.

Вартість концесій цього каналу сягає 270 мільйонів американських доларів річно. Належить він компанії Суєзького каналу – з 32 директорів, 18 французів, більш як половину паїв також у французьких руках, побудований канал французом, і більшість капіталовкладень на канал – теж французькі.

Єгипетський уряд дав концесію на 99 років, рахуючи від його відкриття в 1869 р., після десятилітньої будови. Єгиптяни спершу продали багато своїх паїв англійцям, а тепер починають домагатися всякого роду прав. Дирекція каналу знаходиться у Парижі!

До кого буде належати цей золотоносний канал після 1968 року? Щоб знати точну відповідь на це запитання, треба б спитати про це, мабуть, сфінкса.

Константинопольська конвенція 1888 року ухвалила, що канал має бути доступний для всіх, хто хоче ним користуватися, без огляду на те, чи це будуть торговельні, пасажирські чи теж воєнні кораблі. Все таки через Суєзький канал не переплила російська фльота під командуванням адмірала Рождественського в 1905 році; вона мусіла пройти довгий шлях довкола Африки, щоб нарешті знайти свою згубу й погром від японців під Сусімою. Зате Мусоліні переправив через Суєзький канал своїх озброєних до зубів 319.000 вояків на завоювання Абіссинії. Але назагал великі війни, як остання світова, це дуже поганий час для Суєзького каналу.

Пригадую, п мав ще у Львові німецьку книжку про Суєзький канал. Нема нічого легшого, як заблокувати цей канал. Правда, тоді авіація ще не була та, що сьогодні, але німецькі підводні човни спрямували всю англійську фльоту на морський шлях довкола Африки.

Одне слово, Суєзький канал, це дуже цікава будова, дуже винахідливо сконструйована і, перш за все, незвичайно практична.

А тим часом пароплав посувався поволі вздовж спокійної і рівненької смуги води, яка губилася в далечині. Рів, місцями високий своїми берегами, був мілкий. Обабіч каналу – безмежні піски. Майже ніякої рістні. Блідо-жовта барва панує над усім. З кожною годиною нашого прямуювання на південь температура повітря ставала все вища. Вплив прохолоди Середземного моря затрачався з кожною милю. Але, на щастя, наступаюча ніч злагіднила жару повітря, а згодом, серед ночі, стало навіть холоднувати.

Коли ще сонце було на виднокрузі, корабель виглядав дуже дивно на одностайному тлі пустелі. Здавалося, що він пливе серед пісків, а радше серед ланів спілого збіжжя. А серед нічної тиші було враження, що це якийсь доісторичний великан-звір, якась незбагненна потвора, що прокрадається кудись тихими полями. Місяць додавав своїх барв і чару до того всього. Для мрійника, це справді своєрідні, гарні обставини. Тут можна забути навіть свою кохану, або кликати її на свідка, щоб і вона налюбувалася красою.

Але того вечора на Суєзькому каналі мені було не до мрій. Справа з Бомбою набирала поважного характеру. Принаймні для мене. Я знав, що після того випадку, а тим більше після останньої вечері, на яку Бомба не прийшов, стане довгий, дуже довгий період напружених відносин. Щоб окреслити це точніше – ми не будемо з собою говорити безпосередньо, хіба що через Чорного. Коли ми сиділи на засланні, не робили нічого конкретного, не виконували ніякого визначеного завдання, то такі відносини були нешкідливі, навіть я б сказав, вони були порою відпочинку. Це тому, що я вже не міг сподіватися

нічого гіршого, і був цілком відпружений нервово. Принаймні не мусів пильнувати кожного свого слова, щоб, часом, навіть нехотючи, не образити товариша. Але тепер, коли перед нами стояли певні завдання, від нашої дружньої співпраці залежало дуже багато – успіх або невдача. А тут ніякий доступ неможливий, що знав я з практики спільного минулого. Боліло мене це і турбувало, не тільки тому, що я був відповідальний за „експедицію”, але й тому, що він був мій співтовариш-підпільник і революціонер. Та зарадити цьому було годі. Я просив Чорного вплинути як-небудь на Бомбу, але наслідків не прийшлося скоро бачити.

Найближчий ранок застав нас ще на Суєзькому каналі. Ми знаходилися в останній його секції, між так званими Гіркими озерами та Червоним морем. Ще не встигли ми поснідати, як треба було йти на палубу, щоб побачити „уста” каналу. Нічого цікавого тут не було. Трохи місця для причалу менших суден, яких тут не було багато, та декілька забудов. Осторонь стояв великий пасажирський пароплав. Певно чекав, коли ми зробимо йому місце, чи, радше, дамо дорогу.

З правого боку ще тягнеться довга піщана коса, віддаляючись у праву сторону. За деякий час ми її минули і пароплав почав ще більше звільняти свій, і так повільний у каналі, хід. Серед моря колисалася велика барка. В далечині, з правого боку видніли мурі міста Суєз. Зайняло всього декілька хвилин на обмін пошти, і ми подалися в дальшу дорогу.

Тільки тепер ми зауважили, що, хоч це був тільки ранок, то вже почали відчувати все більшу духоту. Немовби в’їжджали в якусь велетенську піч. Кожна хвилина ставала все більше нестерпною. Бракувало повітря для наших, привиклих до іншого клімату, легенів, піт почав заливати лице. Скоро вся білизна була мокра. Пасажири

зникли з палуби. Кожний шукав прохолоди в каюті. Чим ближче до обідньої пори, тим частіше треба було міняти сорочки. Нарешті прийшла пора, коли друга і третя кляси могли піти купатися в басейні, що містився на переді корабля. Це перший раз я скористався цією нагодою. Басейн був досить малий, а людей багато. Але ця купіль, хоч і коротко триваючи, була дуже приємна. Помпа безперебійно подавала з моря свіжу воду, яка десь там з дна басейну верталася назад в море. Та це впливало тільки на її чистоту, а ніяк на температуру. Вода Червоного моря була тепла, немов у ванні. Таке раювання тривало всього одну годину.

6. Арабія

Хоч це була осінь – перша декада жовтня – наш розум ніяк не сприймав цього. Та ж тут було гарячіше і душніше, ніж серед найгарячішого літа південної Італії, не проводячи вже ніякого порівняння з літом на нашій Україні. Найбільш нестерпні години були між дванадцятою дня і четвертою по полудні. Єдиним вигідним місцем для перебування була кабіна, з вітряком, спрямованим на власне ліжко. Коли вітряк дув на ноги, то вони почувалися досить свіжо, зате решта тіла була мокра від духоти.

Де ж причина такої пекарняної температури?

Щоб знайти відповідь на це запитання, треба глянути на земний глоб з відповідної віддалі. Червоне море, це немов щілина між двома великими континентами – Африкою і Азією, спрямована на південний схід. По обох сторонах розляглися величезні піщані простори, поперерізувані меншими чи більшими скелястими узгір'ями й горами. По правій стороні, коли брати до уваги напрям нашої подорожі, тобто в північній Африці, розляглася Лівійська пустеля, а за нею відразу безмежна Сагара. На півдні – скеляста Абісінія з сусідом Суданом. По лівім боці дримає велетенський півострів Арабія, а далі Персія, чи пак – Іран, Центральна Азія. Майже все це безплідні піщано-скелясті простори. А з півдня пролягає тропікальне підсоння, бо вже після одної третини довжини Червоного моря його перетинає Тропік Рака, що

маркує північну межу того підсоння. Тут сонце тільки одну хвилину є над головами, і то тільки один раз у рік. Тут, отже, починається гаряча смуга підсоння. Чого ж тоді сподіватися, коли їхати усе далі й далі в ту смугу? Таким чином південь теж дихає жаром скільки може. Коли сонячне проміння нагріє ті величезні простори, позбавлені зелені, то повітря нагрівається теж, розріднене, підніметься вгору, і тоді стає душно від спеки і браку густішого повітря. З цієї причини подорож уздовж Червоного моря належить до найменш приємних, коли брати до уваги водний шлях.

Часом око сягне правого берега, і тоді мимоволі думаєш про Єгипет, а коли замаячить берег зліва, тоді думка лине до не менш дивної країни в історії людства – Арабії, чи там Саудівської Арабії. Частіше і правильніше думати про Арабію, як про географічну цілість, бо там була колись колись арабської нації.

Тут не від речі буде сказати дещо більше про Арабію.

Десь у стародавніх часах Європа стогнала під льодовиками, хухаючи в перемерзлі руки, коли було кому. Тоді, коли не було ще ні Парижу, ні Берліну, ані навіть, здогадуюсь, Києва, то в той же самий час, кажуть „старі люди", Арабія була квітучою країною, вкритою лісами, пасовищами та наводнюваною трьома ріками. Але коли земна куля чомусь хитнулася і її вісь змінила трішки своє положення, тоді льодовики щезли з Європи, а Арабія стала пустелею, бо перестали приходити дощі, а річки повисихали. Ліси пов'яли, трава висохла. Так тривало багато віків. На окраїнах Арабії

підіймались і падали різні народи-імперії: Ассірія, Вавілон, Персія, Фенікія. Але Арабія була ізольована, незнана. До Мекки й Медини прибували купці з далеких країн – Індії й Африки, привозили перли, дорогі камені, слонову кість, кадило і миру, та ще й оповідали, що десь там далеко, заховані в глибині пустелі знаходяться великі міста. Але це все були казки-оповідання з 1001-ї ночі. Біля півсотні років перед Христом римський імператор Август послав свого губернатора в Єгипті, щоб той поїхав в Арабію і знайшов ті міста. Але він знайшов тільки пустелю, замешкану дикими племенами. Численні його вої загинули від спраги. І так Арабія залишилася й надалі незнаною, а причиною цього була брутальна й непривітна природа. Араби жили в хатках довкола оаз, або на приморських узбережжях. Вони боролися з пустелею, з засмагаючими пісками – постійно, безуважно. В тій дикій борні кувалася їхня душа. Найбільш жорстокими були ті, що весь час проживали в пустелі, кочові племена пастухів-розбишаків – бедуїни. Життя їх було поганське, дике, вбоге, низьке в звичаях і звірське у статевиx зносинах. Зате були горді, строго незалежні та приготовані на всяку жертву за свою волю. Неосвоєні і не до освоєння, вони були поділені на численні племена, які безнастанно воювали між собою, і тому ненавиділи всіх чужинців і все, що нове й чуже.

Та появилася між ними людина, як це буває в історії народів, що переродила цей народ, давши йому нову релігію – іслам. Це був ніхто інший, а „пророк” Могомет. Він дав своєму народові велику віру, через що його сила росла дуже швидко. За десять років він мав під своїм контролем цілу Арабію. Його наслідники поширили свої впливи далі на схід, до Персії і ще далі, на півночі охопили Малу Азію (сьогодні Туреччина), штурмували мури Константинополя. На захід вони теж не дуже байдужим оком задивлялися, бо опанували цілий Судан і північну Африку. Тільки Атлантийський океан їх стримав. Зате перескочили вони до Іспанії, підкорили її й стали загрозою для Франції. За сто років експансії їх імперія сягала від Гібральтару по ріку Інд – в Індії. А впоперек, від центральної Африки по Кавказ. Не самі араби вже, але ними створена й поширена релігія – іслам, пхалися ще далі. Сягнула вона через Константинополь до Відня, через Чорне море на Крим і Україну, а на схід через центральну Азію до Китайського муру. Це все породило напівдики араби, дали тому розгін, а самі вернулися назад, до свого рідного дикого житла. Арабія знову стала тим, чим була. Проходили століття. Відбувалися хрестоносні походи, були Тамерлян, Чінгісхан. Все це пройшло мимо Арабії, несучи спустошення. Візантія встигла піднятися і впасти, а араби історично спали сном блаженних. Турки, правда, мали претенсію до Арабії, але насправді вони ніколи не керували нею. Араби, натомість, повернулися назад до своїх міжплемінних воєн.

І знову прийшов час відродження ісламу. І знову іслам об'єднав усі племена. Араби знову опанували весь Арабський півострів, як одна політично-державна цілість. Араби зігнорували каліфа й султана у Стамбулі, разом з його турками. Довколишні країни відчували на собі їх завоювання. Турки відчули загрозу й організували похід на Арабію. Побили арабів, їхньому вождеві Саудові стяли голову на Великій площі в Стамбулі, лишили деякі гарнізони в більших містах, але оставили арабів самим собі, бо не усміхалося сидіти їм серед пустелі, в таку спеку і... панувати. Так щезла знову арабська імперія. Народ поділився по-старому. Не було сильної руки, яка б тримала їх цупко водній державі. Ціле ХІХ століття Арабія купалася у власній крові міжусобиць.

Та за останніх 50 років Арабія знову стала сильною, стала творити свої власні держави, які зливалися в державні об'єднання. Володарем Арабії став Ібн Сауд.

Людина незвичайно сильного характеру. Дуже добрий провідник, який ніколи не занепадав духом після невдач. Прекрасний організатор і політик.

Яку роль відіграє ще Арабія в найближчі десятиліття? Тяжко сказати, але так, як справи стоять сьогодні, вона є на добрій дорозі до впливів на світову політику. Але не тут місце на такі прогнози.

Оця смужка суходолу, що видніє на небосхилі, це Арабія. Це країна, яка породила одну з великих релігій світу. Це країна бедуїнів, шейків, гаремів, верблюжих караван, навіть арабської кави. Там далі, за крайнебом творилися чудесні казки Тисяча й одної ночі. Там країна орієнтальної романтики. Дивна вона і деколи не цілком зрозуміла для нас, так як наш світ незрозумілий для її жителів. Вони мають інший життєвий досвід, інший вигляд, хоч належать до індо-європейської раси. Вони мають теж інший спосіб висловлюватись. Поняття добра і зла не завжди ті самі, що і в нас. Наприклад, в Європі карається багатоженство, а в Арабії це зовсім нормальна річ. Зате вони каменують жінок за зраду, натомість у нас їм обходиться це відносно дешево – декілька буків від чоловіка, який в додаток ще й сам з „помсти" скочить у гречку. В крайньому випадку кінчиться все розлученням, коли це діється в більш „розвинених" країнах. Араби такого не знають.

Араби мають своєрідну культуру, мали теж свої періоди великого розквіту. Мають вони теж свою типічну музику, яка поширилась і стопилася в одне з іншими музичними елементами в котлі ісламу. Араби навчили європейців писати числа, видумали алкоголь. Може б я ще дещо пригадав при цій нагоді, але й цього досить, щоб підірвати увагу від тієї спеки, яка втомлює всіх подорожніх.

Десь у половині довжини Червоного моря розташована Мекка, з якої колись (622 р.) Магомет наклав п'ятами, тікаючи до Медини. Постала т. зв. Геджра, дата нової магометанської ери, від якої араби рахують роки, так як у нас від народження Христа.

Уява мчить далеко на схід, за виднокруг. Бачить там безмежне море пісків, які деколи, здавалося, метелицею летять під сильними подувами вітру, подібно, як піщана буря на Сагарі, т. зв. самум. Іноді уява бачить каравану верблюдів. Це купці ризикують перевезти свій товар крізь пустелю. Дуже часто їм це вдається, але й буває, що пісок їх всіх живцем і поховає в собі. Коли ж приглядатися каравані тільки з естетичної точки, тоді побачимо рівенький, свіжо насипаний пісочок, немов перший сніг-пороша. Довга валка верблюдів ступає поволі, але впевнено й масстатично по тій пороші, залишаючи свіжі виразні сліди верблюжих ніг. Дедалі каравана губиться на виднокрузі серед насипів піску.

Але ця фата-моргана зникає скоро з очей, залитих потом від червономорської задухи...

7. Індійський океан

Дні минають монотонно, нудно. Духота, здається, вичавила все, що було вогкого в тілі, здається, що сорочки вже не пристають до тіла, а прямо таки до костей. Охоти їсти нема ніякої. Вода з цитриною, це чи не єдине, що ще манить, і рівночасно постачає матеріал на нове потіння. І сталося диво! Тоді, коли здавалося, що всьому тому терпінню не буде кінця, що вже ніколи не буде легше, тоді прийшов тому кінець.

Пароплав пройшов протоку між безконечними пустинями й опинився на краю нових вод – Арабського моря, яке є частиною Індійського океану. Вода відразу

змінити свій колір з мутно-жовтого на синьо-зелений. Тут відразу дався відчуті подих свіжішого й густішого повітря. Сонце гріло, навіть пекло, але дихати було набагато краще. Палуби стали наповнятися людьми. На лежачках у тіні вилежувалися подорожні й оповідали собі переживання з червономорського періоду подорожі. Відразу появилася охота до їжі. В їдальні можна було зустріти гостей у комплекті. Відновилися „старі" знайомства. Мені особисто додавали багато приємних хвилин подорожі три голландські молодиці, що їхали до своїх чоловіків – пілотів у Батавії, що на Яві. Всі три були дуже ввічливі й товариські. *Ми* навіть попридумували собі всякі псевдоніми, якими послуговувалися між собою: Нельте. Грітьє та Наатсьє. *Мене ж* звали Джо. Всі три були темні русявки. З ними я проводив досить багато часу, що мені дало нагоду відсвіжити знання німецької мови, а радше приламати язик до неї.

Удень ми грали з голляндцями по кілька партій „гольфа". Деколи цілим гуртом проводили спільно час на жартах, оповіданнях, піснях. Хтось мав гітару. Такі зустрічі відбувалися звичайно вечорами, за більшої прохолоди. Вони тяглися до пізньої ночі. Але вже меншими гуртами. Деколи навіть парами. Подорожні зживалися ближче, тісніше.

Коли корабель віддалився приблизно на день дороги від рогу Сомалії, на пароплаві проголосили новину: Влаштовується баль! Саме баль для другої й третьої класи пасажирів, і не будь-який там баль, а масковий. Прибрали Обі палуби як тільки вміли різними паперовими центами й цяцками. Понавішували різного романтичного освітлення. Понаносили всяких напیتків віскі, бренді, лікери, вино, пиво. Бар був окремо платний, властиво тільки він був платний, бо танці не коштували нічого. Як тільки стемніло, що в тропіках стає дуже швидко, на палубах почали появлятися маски. Я не знав, що мені одягнути, мабуть вишивану сорочку, вишиту Галею, з якою (сорочкою) я переходив усі кордони – легально й нелегально. Тепер вона знову пригодилася. Замість шараварів я одягнув штани від піджами. Правда, я в них був більш схожий на жовківського жида, ніж на запорожця, але це не дуже міняло справу. Треба було якось „маскуватися". Розуміється, на лиці була маска. На голові, замість якоїсь козацької шапки зі шликом, була перев'язана хустина. Одне слово – голова світового морського пірата.

Може це й не без основ, бо якраз на Індійському океані колись оперував англійський пірат і одночасно герой, котрий боронив англійські кораблі перед чужими піратами. Здається, що він був спершу героєм, а потім піратом, бо його таки повісили в Лондоні. Але вернімося до маскаради. Голляндських молодиць я впізнав таки зразу ж, бо вони трималися, як завжди, разом. Одягнені були в свої національні строї. Понеслась тужлива мелодія танга. Мене зразу потягнуло до Нельте. Під маскою вона була трошки сміливіша й прилягала щільніше. Після танцю зайшли до бару. Потім прийшла черга на чарівну італійку й інших. Весело лунали звуки маскаради. Біля десятої всі поскидали маски. Тепер вже й чоловіки вгощали себе взаємно напیتками. Якось так сталося, що й мене вгостили. Тому і я „поставив" пиво для всіх. Не знаю чому, але коли підняли склянки, один голляндець підніс тост на мою адресу, а закінчив його окликом: „Хай живе Італія!" Він, певно, не знав, що я „німець", я не протестував, бо не хотів переривати темпа забави. Зрештою – яка різниця? Я був в Італії італійцем понад два роки, чому ж не побути ним і тут? Біля півночі баль офіційно закінчився. Але на лежачках ще довго сиділи розбавлені пасажири, гуторячи, жартуючи, чи може навіть цілуючись. Хто його зна?

В тій забаві, розуміється, не брали участі ні Чорний, як аскет, ані Бомба, який

бойкотував мене, а тим самим і забаву. А кортіло його напевно, бо дуже любив танцювати. Що ж, як він собі все розраховував, так і має.

На другий день зірвалося щось подібне до бурі. Кораблем почало вихитувати на всі боки. Ми ніколи не могли вгадати, в яку сторону він подається в найближчу хвилину. Під серцем щось стискало, десь бралось мимовільне бажання бути де-небудь осторонь, щоб ніхто не бачив, і бути готовим на всяку евентуальність.

На сніданок появилось заледве декілька осіб, які були вже досвідченими „моряками”, тож могли собі дозволити на такий люксус. Більшість, одначе, сиділи, чи пак лежали у своїх кабінах і посмоктували цитрину. Я мав свою власну методу, випробовану на алькоголі: дозувати помірковано. Отже затискав ремінь. Якщо шлунок теліпається, наче в порожнечі коли корабель несподівано рине вниз, тоді зміст шлунку намагається триматися на поверхні й лізе до горла. Іде дуже небезпечний момент. Більшість людей не витримують того, чи радше не встигають затримати шлунок на певній висоті. Тому краще тримати його на припоні й командувати ним. Друге, що я робив – або лежав, коли це була ніч, або постійно був на палубі пароплава. Справа в тому, щоб бачити куди кине кораблем. Коли знаєш, шлунок теж про це знає і сидить майже на місці. Ця перша буря була відносно невелика, але вона дала мені змогу трошки „напрактикуватися”. Це згодилося мені декілька разів у моєму житті, в такі моменти, де було все, крім жартів. Тепер є різні винаходи –таблетки тощо, але коли хтось їх забуде купити, тоді нехай застосовує мою рецепту. Поручаю від щирого серця й рівночасно запевняю, що вона допоможе, аби тільки шлунок витримав.

На обіді було ще менше людей. Навіть мої співтовариші подорожі не з’явилися, хоч були кепські на такі невидги. Я вибрав тільки „квасненькі й гостренькі” страви, немов молодиця у поважному стані. З кают чути було стогін та кликання стюарда, щоб щось там полагоджували. Я не затримувався довго в їдальні, щоб не дати нагоди якійсь посудині перевернутися мені на коліна. Там, наверху, краще. В таких випадках найкраще юдиться місце десь посередині пароплава. Там найкоротші відхилення, тоді коли ніс і корма злітають, немов лелеки. А це, повірте, не дуже добре.

І так ми почали знайомство з Індійським океаном. Він, кажуть, був першим, на якому люди вчилися мореплавання. Є такі люди, що вперто і досить переконливо доказують, що воно якраз так і було. Попробуємо піти за їхнім міркуванням. Арабське море межує на заході і на півночі з пустинними теренами. Населення мусіло б деколи гинути з голоду, коли б не відважилось „позичити” в моря поживи. А Індійський океан аж кишить від риби. Навпаки – люди, які замешкують урожайні морські побережжя, не дуже мусіли спішитись ризикувати своїм життям заради якоїсь там морської поживи. Маю на увазі первісних людей. Араби були перші мореплавці на Індійському океані, а індійці і по сьогоднішній день не дуже блистять на цьому полі. Другий момент: орієнтальні народи набагато краще приглядалися до зір і неба в давнину, ніж європейці. Ті народи виготовляли мапу північного неба тисячі років раніше, ніж західні народи зробили мали земель північної півкулі! А коли хтось умів орієнтуватися по зорях, то він міг пускатися і на безкраї води, маючи певність, що коли не допливе до мети, то принаймні зуміє вернутися назад. З того і висновок, що східні народи були першими, які пустилися на сині води. Цей аргумент – чисто астрономічного характеру. Третій аргумент фізично-географічного характеру. І він дуже сильний в доказуванні, що Індійський океан був першим, по якому відбувалася морська плавба. Тоді, коли Атлантийський і Тихий океани перетинають цілу земну кулю поздовж осі.

Індійський океан має форму, так би сказати, мішка. Індійський півострів

врізується глибоко в океан. Після першої стадії мореплавання, так званої прибережної, тут були догідні обставини на розрахунок і використання дороги навпростець, а тим самим крізь глибокоморські шляхи. І ще один аргумент на підтвердження такої гіпотези, метеорологічного характеру. Маю на увазі постійні, регулярні вітри – монсуни, які незвичайно полегшували мореплавання, яке головним чином опиралося на вітрила. Монсуни своєю регулярністю подуву в протилежному напрямі гарантували повернення.

Як було, так було, але араби були першими мореплавцями на Індійському океані. Вони мали суперників у китайцях, для яких така авантюра була дещо тяжча. Згодом араби витіснили їх цілком. Все було б собі гарненько йшло вперед, коли б не прийшла доба відкриття нових морів, земель, світів. Західня Європа почала сильно розвиватися технічно, і тим самим передувати в будові більших, міцніших кораблів. У результаті прийшло до відважних подорожей різнонаціональних смільчаків. Першим, хто добрався після шестимісячної борні з природними стихіями до Індійського океану, був португалець. Це було на кілька років перед відкриттям Колумбом Америки. Зараз за ним (кільканадцять років пізніше) поплив туди його земляк Васко да Гама, який доплив до самої Індії. Відтоді почалося португальське панування на Індійському океані. Але інші народи не могли спокійно спати після цього. Полізли туди теж і прадіди тих голляндців, що оце їдуть зі мною, а за ними й англійці. Всі вони, разом з французами на додаток, почали „коломийку" на Індійському океані, яка тягнулася віками. Спершу взяли верх голляндці, потім англійці. Ті останні мали ще трохи клопоту з французами, але врешті-решт вкорінилися на цих водах. А діялось це все в пору козацької доби на Україні.

Задивлений на велетенські буруни, які безнастанно чергувалися, думками блукав я у минулому, бо часу було досхочу. Хоч пароплавом хитало, вертіло й кидало на всі боки, то все ж таки не було того враження, що він може пірнути у воду. Ідікаве було чергування хвиль. Хоч у загальному вони були менш-більш однакові й бігли в одному напрямі, то, приглянувшись ближче, можна було знайти багато характерних рис у кожної окремо. Це так як люди, ніби виглядають однаково, а насправді дуже різняться між собою. Ось одна хвиля несеться рівненько, мов панянка на вечорницях, а друга, хоч і з тією ж швидкістю, виглядає кострубато, немовби якась баба з творів Нечуя-Левицького, яка тільки що закінчила лаятись. А он дві нараз чомусь зустрілись та стрибнули вгору, немов півні у двобою. Приглядаюсь їм і бачу, що кожна з них персоніфікує мені щось або когось. Пригадав, що є якась дев'ята хвиля. Шукав за нею, але не міг знайти. Це ніби мала б бути хвиля-вожак, найсильніша й найнебезпечніша. Але, мабуть, вона появляється тільки тоді, коли є нагода що-небудь чи кого-небудь втопити.

Я почувався досить безпечно, тому й думав: Ех, коли всі такі бурі на океанах, тоді нічого боятися їх! Я мав право так думати, бо це була моя перша подорож по океані та найбільша буря, яку я дотепер переживав на воді.

Колись у селі хлопці ловили руками раків у норах берегів річки. Я любив їх їсти, не боявся тримати в руці, але пхати руку під водою в якусь нору, натрапити на рака, тягнути його за клешні – це вже ні! Він же може втяти пальця! Ніякі переконування мене не заспокоювали. Але одного разу я тримав великого рака в руках і навмисне дав йому пучку пальця під щипці. Він жадно стиснув пучку своїми кліщами. Гостре вістря в'їлося в тіло і за хвилину показалася кров. Рак знову розкрив свої клешні. Ах! То він сильніше не вкусить, як оце? Тоді нічого його боятися! Зараз таки я поліз у воду й

почав ловити раків. Багато я їх наловив таким способом у своєму житті, і ні один мене не вщипнув.

Ось так і з бурею. Але наслідки цих міркувань були далеко не такі. Морські бурі я мав ще тільки бачити!

Наступного дня буря вщухла. Хвилі стали коротші й мілкіші, не мали вже сили кидати нашим кораблем. Плавба стала рівніша, приємніша. На це складалося багато причин, а головною з них було збільшення товариства. Вимучені, бліді жінки залюднили палуби. Декілька годин спокійнішого фізіологічного життя зробили своє і появився гумор, засяяли усмішки, заграли очі, в яких світилося життя, охота життя. Чоловіки взялися за гольфа. Сонце пече солідно, а подув свіжого вітру смалить лице та видуває жар з тоненького одягу. Груді розширюються до максимум. Стою при поручнях і приглядаюся літаючим рибкам. Вискочить така з води до висоти кількох метрів, а потім летить далеко-далеко, немов ластівка над водою перед дощем. Багато їх навколо, годі приглянутися як слід до довжини їх лету. Кількасот метрів, це цілком певна довжина їх льоту.

Нараз прибігає голляндець до нашого товариства й кличе на корму корабля. Ідемо як можемо швидко. Там уже стоїть декілька осіб і дивляться у воду. Заглядаю і собі. Кілька метрів від корабля бачу довгу тінь, яка не відстає від нас ні на мить, немов вона прив'язана до пароплава. Бачу, що це кількохметрова риба. Але яка? Стюард каже, що це акула. Хтось приніс великий кусень хліба з їдальні й кинув у спінене море. Тінь, мов блискавка, кинулась до нього. Попід саму поверхню води мигнуло довге тіло риби-потвори. А за хвилину акула знову прив'язалася невидимим „шнурочком”.

Подорож ставала все більш буденною. Повторялися майже все такі самі дні. Тільки дружба між подорожуючими закріплювалася все більше. Був час задовольнити всіх, навіть надокучити один одному. Тільки відносини між мною і Бомбою не мінялися ні трішки. Він навіть з Чорним небагато розмовляв, так що той не мав що мені переказувати. Я знав, що ні Чорний, ні Бомба не були доброї думки про мої товариські відносини з іншими пасажирами, але кожен з них з іншої причини. В одного аскетичні погляди на життя революціонера, а в другого звичайнісінька заздрість. Хоч кожний міг користуватися всіми правами пасажирів в однаковій мірі. Але я пройшов над цим до порядку денного й перестав цим журитися.

8. Перлина Сходу

За іншими справами я забув згадати, що в Порт-Саїді сів на корабель один молодий єгиптянин, та й ще не будь-який, а чемпіон з боксу найлегшої категорії. Він їхав у турне по світі, щоб боротися з рівними собі противниками. Перші його „бої” мали відбутися в Японії, тож мали ми їхати разом аж туди. Згадую його зокрема тому, що він говорив по-італійському й по-англійськи. І це нам пригодилося. Крім змоги провести деякий час на гутірці з ним, трапилася нам перша поважніша нагода, коли наш корабель прибув до Коломбо на Цейлоні.

Одного гарного ранку, після, здається, одинадцяти днів безупинної подорожі, ми наблизилися до „Перлини Сходу” – острова Цейлон (сьогодні Срі-Ланка). В Коломбо, найбільшому (коло 300.000 населення) місті острова, наш „Каторі Мару” зупинився у певній віддалі від причалів. Нас було заздалегідь повідомлено, що маємо тут цілий день у своєму розпорядженні. Ми з Чорним домовились поїхати разом оглядати місто й околиці. Чорний пропонував це й Бомбі, але той відмовився. Зв'язок із берегом

здійснювався човнами. Перебравшись на сушу, ми почали розглядати, куди б нам насамперед податися. Єгиптянин, який вертівся поблизу і не знав, котра вулиця краща, запропонував: чи не краще було б нам піти разом? Ми радо погодилися. За цей час тубільці-індуси зміркували чого нам треба й стали пропонувати свої послуги. Після короткої наради, ми вибрали одного з них за гіда. Почалися торги. Він, не в тім'я битий, знав, з ким має справу, бо ми нічим не відрізнялися від проїжджаючих мас перед нами чи після нас, що заїздять сюди. Стало на тім, що заплатимо йому одну рупію на годину. Це було досить багато, бо рупія рівнялася приблизно одному шілінгові. Але ми не передбачали, що триматимемо його довго.

Насамперед він повіз нас на таксі, яке ми теж взяли на години, до великого парку, оточеного прегарними віллами, що ховалися в буйних кущах і квітах. Ціла ця частина міста називалася „Цинамонові городи“, бо тут колись були плянтації цинамону. Тепер Цейлон не вирощує його на експорт. Найбільше враження зробили на мене деревавелетні. Без перебільшення буде, коли скажу, що наші дуби, це тільки карлики, у порівнянні до них. Крислаті, височенні, викликаючі подив стоять вони гордо, немов непоборні лицарі. А поміж ними гуртами стоять високі-превисокі та тонкі-тонесенькі бамбуки. Немов наш очерет, тільки десятки разів більший. Їх вершки пнуться стрілою вгору, губляться серед гілляк дерев-велетнів. Болить потилиця дивитися на ті височенні дерева. А коли ще на лихо попадеться череда мавп, тоді хоч лягай на землю, щоб легше було приглядатися і вернутися додому, чи, вибачте, на корабель з цілою шиєю. Однак на рівнесенько скошену травичку в парку не можна лягати. Не думайте, що це заборонено, ні! Навіть нема ніяких написів-пересторог, як це звичайно буває в європейських парках, індус пояснив нам, що тут ніхто не наважиться лягти на траву, бо в ній лаять тонесенькі, мов волос, хробачки-п'явки, які тільки й чекають на добру нагоду, щоб поживитися. Така п'явка, коли хто довше полежить, причепиться тіла жертви та нап'ється так багато крові, що стане товстою, немов олівець. Бували й смертні випадки, коли хтось про це не знав. Ми жартували між собою, що вже краще вилізти на височенне дерево й провести ніч зі старими мавпами, ніж дати себе смоктати п'явкам. Та, на щастя, нам не треба було ні одного, ні другого.

Мандруючи поміж чудовими квітниками парку, ми не могли надивуватися красі тропікальних квітів. Дещо ми вже чули про них, а дещо оповідав провідник. Тут ростуть і такі квіти, що „їдять“ всяку комашню, немов птахи. Залізе отака жертва в квітку, щоб поласувати нектаром, а квітка і стулить пелюстки, заховавши комаху в своїх обіймах. Не відкріє їх так довго, поки не виссе всього з необачної жертви. Щоб показати нам як це відбувається, водій привів нас до одної рослини, може півметра високої, і торкнувся стовпика її квіту. Вона негайно згорнула корону в пуп'яшок, так як наша водна лілея замикається на ніч. За яких дві-три хвилини пуп'яшок почав розхилятися і незабаром знову квітка пишалася своєю красою.

Єгиптянин мав ще одну добру сторону, – він був власником фотоапарату. Поміж буйною природою рослинного світу вешталася багато двоножного квіту білої статі – жіноцтва. Хоч індуси Цейлону знані зі своєї ненависти до білих, то жіноцтво на це не дуже зважало й пускало бісики своїми поглядами в нашу сторону. Хоч я дуже люблю засмаглих на сонці жінок, та індуски були вже надто загорілі, щоб догодити моєму смакові. Це так, як пересмажений котлет. Але нагода наблизитися була добра. Я навіть не чекав на подвійне посередництво, щоб звернутися до них, а таки прямо притягнув до гурту, не знаючи й по сьогодні, чи вони між собою зналися. Я поставив між ними сором'язливого Чорного та й сам станув коло найкращої з них і кивком дав знак

єгиптянинові, щоб зробив знімок.

З парку гід повів нас до величезної святині Будди. Хоч я правовірний християнин, але на мене велетенська статуя сидячого по-татарськи Будди зробила сильне враження. Цей великий учитель і основник нової релігії викликає почуття пошани навіть у тих, в яких відмінні погляди у релігійних питаннях. Заглиблятися у його вчення тут не місце, але варт сказати, що його релігія має багато вірних не тільки в Індії, але також в Індонезії, Китаї, Японії й у Тибеті. Життя, як каже та релігія, це тільки одна частка буття. Після смерті душа переселяється в якесь нове життя, краще або гірше, залежно від того, наскільки людина заслужила собі своїм попереднім життям. Щоб досягнути вищого ступеня наступного життя, треба жити згідно правил Будди, які він пізнав у своєму осінненні. А вони кажуть: існування – це терпіння, джерелом терпіння є бажання, терпіння кінчиться, коли бажання перестає існувати. Щоб досягнути ступеня небажання, треба пройти довгий шлях. А він такий: правильна віра, правильне рішення, правильна мова, правильна поведінка, правильне зайняття в житті, правильне намагання, праведність і правильне бачення майбутнього.

Як бачимо, багато тут справді мудрого, ба навіть недосяжного, але хто хоче дійти до найвищого ступеня – нирвани, яка є властиво небуттям, тобто хто хоче досягнути розкоші (брак терпіння), той мусить пройти вказаний Буддою шлях буденного життя. І вони, ті індуси нещасні, йдуть цим шляхом.. Терплять. Парія – найнижча суспільна верства, ніколи не може й думати про те, щоб стати коли-небудь членом вищої релігійної касты, а що вже й говорити про досягнення стану брамінів – священичої, так би мовити, касты.

Тому індуси спокійно переносять навіть смерть у пащі крокодила, чи навіть голодову з недостатків, тоді, коли побіч живуть казкові багатії. Ідеал нирвани має для них притягаючу силу таку, як у віруючого християнина посмертний рай.

Думки блукають довкруги науки Будди, а він сидить собі надалі мовчки, і немовби говорив своїм спокоєм: „Не хвилюйся юначе, все мине. І твоє життя теж мине, як колись і моє минуло. А тоді побачимо чия була правда". Той його спокій і повага, та й його певність себе, що йде від нього, якимось впливають на душу людини. Життя ставить над собою великий знак запитання. Що буде потім?

Коли ми знову опинилися надворі, стало трошки легше на серці, але треба було деякого часу, щоб цілком прийти до себе. Тепер я тубільців став бачити іншими очима. Мимоволі хотілося вгадати, як далеко індусові до нирвани. А в серці ворухилося співчуття.

Далі ми відвідали ще деякі місця. Між ними якийсь величезний будинок, що мав бути осідком якоїсь державної установи. Здається, найбільше часу ми витратили на оглядання всякого роду мистецьких виробів, чи то зі слонової кости, чи ебенового дерева, чи глини, порцеляни тощо, я купив собі пару малих слоників на пам'ятку. Та й ще одну пам'ятку маю з Цейлону. В Коломбо я вперше побачив так звані рікші. Це двоколісний візок з одним чи двома сидіннями, який порушується людським тяглом. Людина тягне таку рікшу за дві голоблі. Скористатись таким засобом транспорту м, здається, не мав би сумніння, щоб не принизити гідности тієї людини, що тягне. Але я зробив собі знімок, сидячи в такому візочку. Роки пройшли, заки я примирився з думкою, що тут нема ніякого приниження, бо ж та людина сама шукає за пасажирами, щоб заробити собі на хліб щоденний.

Обідали ми в якомусь ресторані європейського стилю. Наш екскурсовод показався досить бувалою людиною, освіченою, з повним знанням своєї країни. Він

багато оповідав нам про острів Цейлон, про його історію, географію, фавну та флору. Показалося, що на острові живе декілька народів, чи їх представники. Пануючою мовою є сінгалійська, тобто одна з багатьох індійських, історія Цейлолу сягає 6-го століття перед Христом, відтоді теж відомі тут лови перел. Політично, Цейлон належав до різних завойовників. Тепер він є домініоном Великобританії. Острів є досить великий, населення понад п'ять мільйонів. Більша частина острова, це густі джунглі-праліси. Вглибині країни живе найбільш населення. Є навіть ще дикі люди. Заселенню країни перешкоджає малярія. Тут вирощується на експорт чай, тепер він гірший від того, що здобув собі славу, і риж. Ростуть там кокосові пальми та гумові дерева. Славиться ще Цейлон знахідками дорогих і півдорогих каменів. Найбільший на світі сапфір був знайдений на Цейлоні, а мав він 466 каратів! Находяться тут часто рубіни, топази, аметісти, гарнети тощо. Квітне тут ловля перел. Північно-західні узбережжя в часі сезону ловлі, отже що п'ять років, вкриваються тимчасовими „містами" до 40.000 населення. І це там, де звичайно проживає тільки кілька родин тубільців. Найкращі водолази, це араби й таміри у племені Індусів. Звичайний водолаз сидить під водою 60-70 секунд, але є такі що витримують дві хвилини й більше!

Та найбільш знаний Цейлон мисливцям великого дикого звіра – шікарам. По-перше тому, що сюди найлегше добратися, бо всі кораблі, що пливуть на Далекий Схід, запливають сюди, а по-друге, що Цейлон дуже багатий на великого звіра. Ягуар, кугуар, пума, пантера, леопард чи тигр – всі дещо завеликі коти, дуже добре вміють грати на нервах мисливця. І горе такому, хто не має доброго запасу холодної крові та швидкої орієнтації.

Можна тут полювати на слонів, або ведмедів. Треба дуже берегтися всякого гаддя. Не можна запускатися в джунглі таким, хто любить приглядатися цирковим штукам і комедіям мавп. Для таких це може бути останнім, що вони бачили у своєму житті. Мрійникам, які заслухуються у спів птаства, теж нічого не Гарантується, ба навіть забороняється запускатися в пушу. В джунглі часто зустрічаються свідки минулого – руїни замків.

Розміркувавши всі ці принади, ми вирішили не виставляти носа поза Коломбо. Хай вже іншим разом, коли матимемо зброю, час і, головне, коли надокучить жити. Тоді попробуємо бути шікарі.

З тим ми й повернулися на пароплав. Багато пасажирів теж вже повернулося на корабель, бо під вечір ми мали йти в дальшу дорогу. Цейлон цілком заслужено був темою розмов на кілька днів.

9. Сінгапур

Одного дня, після партії гольфа, сидів я на палубі з голляндцем-малярем і розмовляв про всячину. В часі тритижневої спільної подорожі я зауважив, що він, як зрештою й інші, взагалі не знає нашої нації, нашого народу, навіть з офіційного боку. Їх, просто, ми не цікавили. Я заризикував і почав з ним говорити про Союз, про поневолені ним народи. Він сам

недвозначно висловлювався, що СРСР тотожний з Росією, вважаючи цілком слушно, що це тільки одна з форм правління москалів, а не щось понаднаціональне. Беручи до уваги таке його ставлення, я почав натякати на можливість національного визволення народів з-під московського панування.

–Я не вірю, – відповів, – щоб до того дійшло. Ці народи ніколи не зможуть так

організуватися, щоб побороти пануючу націю, яка має у своєму розпорядженні добре організований державний апарат, поліцію, армію, зброю, технічні засоби і, головне, – гроші. Ті народи, щоб того всього досягнути, мусіли б всі, без винятку, згуртуватися. І тільки тоді могли б стати до вирішальної розправи, як рівний з рівним.

– Не забувайте, прошу, що неросіян далеко більше, ніж росіян. І при нагоді якогось більшого масштабу міжнародного конфлікту, вони зможуть досягнути бажану ціль – державну незалежність. Ось, наприклад, Україна мала свою державу після розвалу царського режиму в Росії.

– Але не втрималася! Що з того, що їх є, як ви кажете, сорок п'ять мільйонів, коли вони не мають державних тенденцій? Ви гляньте на нас, голляндців. Ми маємо не тільки добре організовану державу, але й колонії. Наші сусіди не вагаються приневолювати нас, хоч нас тільки дев'ять мільйонів. Не в тім справа, скільки душ населення нараховує нація, справа в якості, мій пане!

Мені стало ніяково перед самим собою, що якийсь чужинець аж так чорно бачить долю українського народу, що він так гордо може говорити про свою націю, тоді коли я можу, коли б хотів розкритися, похвалитися тільки всякого роду муками моїх земляків. І я зрозумів, що він ставить себе поруч росіян, так як він поставив би себе поруч кожного іншого представника імперіялізму. В мені міцнішало бажання боротьби за волю України, щоб таки доказати всім чужинцям, що Україна буде вільною. Зростало бажання і собі стати хижаком. Тільки не для поневолення, а для безпощадного нищення всіх ворогів, де тільки буде нагода. Мирлюбна, та ще й поневолена нація, і справді не може зазнати вільного державного життя. Треба стати з травояда м'ясожером! Іншого виходу нема. Як я заздрихав тому голляндцеві, що він має за своїми плечима власну державу! Ніхто не подивиться на нього з погордою, бо він сам має чим гордитися! Коли, коли ми станемо теж гордою нацією? Ця хвилина буде початком нашої свободи!

Після тієї розмови я кілька днів був немов хворий.

Індійський океан не турбував нас більше своїми бурями, хоч за весь час подорожі по ньому я не бачив його цілком спокійним, так як це бувало на Середземному морі, а головню на Тірренському. Хвилі не були довгі, тому й пароплав не відчував їх на собі. Це тільки робило подорож приємнішою. Останні її дні минали скоро. Ми навіть не зчулися, коли побачили на виднокрузі острови з архіпелагу Нікобари. Отже ми властиво вже проплили Індійський океан, бо опинилися в Маляйській протоці. З правого боку видніли береги Суматри, що тягнеться біля двох тисяч кілометрів. З того половину ми ще маємо проплисти, щоб добратися до Сінгапуру. А на другому кінці цього острова, де він найближче до острова Ява, знаходиться острівець Кракатоа, власне вулкан. 1880 р. більша частина того острова злетіла в повітря під час найстрашнішого вулканічного вибуху, який знає історія. Тисячі людей згинули, не тільки тих, хто жив на ньому, але й тих, хто мав нещастя знаходитися на кораблях, які в той час пропливали крізь протоку Сунда. Сусідні береги Яви та Суматри теж були спустошені зрушенням води. Кракатоа викинув так багато ляви й попелу, що в сусідстві постали нові острівці. Попіл, викинений в атмосферу, навіть у стратосферу, полетів далеко світами. Частина його осіла на протилежному березі Індійського океану, на острові Мадагаскар і в Східній Африці.

Незабаром з лівого нашого боку показалось узбережжя Маляйського півострова. Це довжелезне відгалуження азійського континенту, висунене найдалі на південь, і має воно вигляд кінця гокейного кийка. Якраз напроти самого кінчика Маляйського

півострова розташувався на островці британський порт-твердиня, мтмарно торговельний оплот Великобританії – Сінгапур.

Останній день подорожі перед прибуттям до Сінгапуру був дуже мальовничий. По обох боках було видно суходоли й менші острівці, які вагітніли буйною рістнею гарячого підсоння. Задалеко було, щоб чути протести представників звірів на нашу появу. Одні тільки мавпи раділи, що їх свояки вештаються по світі та деколи й до них навідуються. Але в той час я не дуже думав про „своjakів", які десь там у пралісах тропіків. Я стояв у товаристві Нельте і намагався розгадати її думки. Вона стала дещо неспокійна в останніх днях. Мій погляд часто зустрічав її задивлені очі. Мене це дуже цікавило, я здогадувався, що ми надто привикли до себе, а розставатися треба буде, і то назавжди.

Склалося так, що ми прибули до Сінгапуру по полудні. Всі голляндці знали, що вони мусять залишити пароплав ще того самого дня, хоч „Каторі Мару" мав рушити у дальшу дорогу аж на другий день опівдні, і їхній пароплав теж. Переговори з капітаном корабля не довели до нічого. Отже треба було їм іти в місто та шукати в готелях приміщення. їхні багажі вже були на верхній палубі, готові до вивантаження на причал. Мене чомусь не кортіло йти самому до міста перед вечором, тому сидів на кораблі. За пару годин почали вертатися з міста голляндці з вісткою, що не можна знайти приміщень у готелях і що їм прийдеться переспати в порту. Хтось з них ще раз пішов до капітана, щоб спробувати зрушити його серце. І він дійсно дозволив, нарешті, голляндцям переспати ще одну ніч у дотеперішніх каютах. Тяжко описати радість і її галасливі вияви серед голляндців. З такої нагоди вони вирішили вибратися до міста на гуляння. Запропонували й мені поїхати з ними. Це перше гуляння не відзначалося нічим особливим. Спершу заїхали до якоїсь каварні, щоб перекусити, а потім поїхали на танці. Ми могли танцювати зі своїми партнерками, але могли теж купити собі квитки на танці з професійними танцюристками – маляйками, китайками чи японками, які трималися разом при кількох столах, для них призначених. Підходите, берете до танцю ту, яка найкраще підходить до вашого смаку, і танцюєте собі любенько. А вино чи пиво додає вам відваги крутитись-вертітись під звуки модерного джазу.

За пару годин ми вже верталися назад на пароплав. Тільки тепер я побачив чудернацькі написи на вивісках, головно на тих, які яскраво моргали до прохожих своїм неоновим світлом. Це вперше я побачив, зустрівся віч-на-віч з китайськими „гієрогліфами". Смішне воно, непрактичне, а навіть нелогічне, та зате цікаве, принадне, таємниче, екзотичне. І дивуєшся, як це люди можуть розуміти ці дивовижно покомбіновані знаки, що коли глянеш на них, то здається, що бачиш нарисовану купку хмизу. Виходить, що коли людські істоти спроможні читати букви, яких тисячі, й кожна інша від другої, тоді вони, ті істоти, мусять бути дуже мудрі. Таке перше моє враження. Пізніше я переконався, що справа якраз навпаки. Китайці та японці, навіть з найвищою освітою, не знають усіх тих гієрогліфів. А скільки часу треба витратити, щоб навчитися тільки читати й писати? Якщо так, то коли здобувати знання? В мені зформувалася, тут же на самому вступі того нового для мене світу, постанова, що я навіть не намагатимуся вчитися читати по-китайськи чи по-японськи. І, наперекір всім моїм дотеперішнім практикам опановувати мову країни де мені приходилося жити.

Та не засиділись ми на кораблі. Полежали на палубі в кріслах гуртом може з півгодини, а тоді деякі голляндці почали перешіптуватися між собою. Один із них підійшов до мене та й каже на ухо, чи не хотів би я поїхати з ними на спеціальне

гуляння, де будуть тільки чоловіки? На меті є заїхати до спеціального китайського ресторану та посмакувати їхніх ласощів. Між ними є один, що вже бував тут, і він поведе. Я відразу погодився, бо самому теж бажалося мати якусь спеціальну розвагу. Жінкам було сказано, що ми повернемося за дві-три години. Ті обіцяли, що будуть нас чекати. А було це біля дев'ятої години вечора.

Вийшли ми на місто. Було нас всіх вісім. Взяли велике таксі й помчали яскраво освітленими вулицями великого міста (біля три чверті мільйона населення). Не пригадую точно, як довго ми їхали, бо виспівували всяких пісень і сипали різними жартами.

Нарешті автомобіль зупинився на якійсь менш людній вулиці під двоповерховим будинком. Якісь магічні знаки світилися над входом. З фасади муру стирчали дві великі голови драконів, що тримали в пащах жердки, а з них звисали довгі червоні китиці. Це знак, що тут ресторан. Шоферові казали чекати на себе, а самі увійшли всередину.

Ми не зупинилися в першій залі, нас повели на другий поверх, де були менші залі й окремі кімнати. В одній з них зсунули до купи пару столиків, щоб ми всі могли сидіти разом, і почали накривати до столу. Тим часом наш бувалець пояснював китайцеві по-англійськи, що він замовляє для нас усіх. За той час, поки наше замовлення приготувалося, ми попивали „сода-віскі”.

Нарешті почали нести нам на стіл всяку всячину. У загальному – десять різних страв, які ми мали пробувати, щоб потім замовити собі те чи інше на свій смак. Були між тими „сразками” страви, приготовані з різної риби, раків, різного м'яса. Ми не знали яке це було м'ясо – може собаче, а може котяче, або зі щурів, бо такі ходять чутки про китайські ласощі. Для нас було одне важливе: смак! Коли смакує – не турбуйся нічим, тільки вминай, скільки влізе. Своїм виглядом ті страви цілком не були подібні до наших, європейських. Одне було в них спільне: всі були незвичайно смачні, хоч далекі від смаків, яких ми зазнавали дотепер у житті. Ми пробували всього потроху і все нам смакувало. Чим більше ми заходили в різноманітність страв, тим менше знали на котру з них рішитися, як на основну страву вечері. Коли „взірці” зникли зі стола, та ще й рясно підливані пивом, ми довго сиділи безпорадно й не знали що кому робити. Нарешті хтось запропонував, щоб полегшити це завдання замовленням двох різних страв. Хтось докинув, що вже краще й певніше буде замовити по десять, тоді вже ніяк не можна буде жаліти за незамовленим. Але ця остання пропозиція була сприйнята тільки як жарт. Тоді ми знайшли вихід з положення, подібний до замовлення „Депутації до Відня”, яка тицькала пальцем куди попало. Признаюся, що мій вибір показався дуже добрим, задовольняючим мене, хоч не пригадую, щоб хто-небудь нарікав на свій.

Та сталася пригода, яка підпадає під категорію гріхів, а звуть її обжерливістю. Лакомо смакуючи, що є теж гріхом, ми й не зчулися, що наші шлунки вже переповнені. Коли ми це зауважили, тоді вже справді, як то кажуть, не було місця на більше. Але, здається, це все було підтасоване, бо бувалець єхидно підсміхався під своїм вусиком, а обслуговуючі китайці теж раділи, що так нам догодили. Тоді бувалець почав нам пояснювати, що образою для китайця-господаря є, коли гості лишають недоїджену страву. Вони цим свідчили б, що страва погана, не смакує їм. *Ми* почали протестувати, що це забагато. Тоді він спитав, чи страви дійсно смачні. Певно, що так, та годі більше!

– Я маю на це раду, – заявив авторитетно бувалець: та моргнув на „боїв” (так

кличуть кельнерів теж у Китаї).

Розвинулася дискусія і суперечка, що тут вже ніщо не допоможе, бо шлунок – не гумова торба, та й може лопнути. Ще не скінчилися доказування, коли вбігло вісім китайців з якимись глиняними глечиками в руках. Коло кожного з нас станув один і почав господарити. Бувалець в останню хвилину попередив нас, щоб ми не спротивлялися процедурі, яка має статися, тільки піддатися їй, співпрацюючи скільки треба.

Отже мій бой відчинив глечика, а з нього так і бухнула пара. Те саме сталося довкола стола, немовби піратський корабель випалив із всіх своїх гармат. Я не встиг освідомитися що діється, коли на моєму лиці опинилися два вогкі, гарячі рушники. Я мусів тримати їх обома руками, а китаєць поклав мені ще один подібний заряд на потилицю. Крім пари, яка жарою пекла шкіру, на мене вдарили ще й власні поти зсередини. Діватися було нікуди, „ворог" наскочив відразу зо всіх боків.

Прийшлося примиритися з фактом та чекати на дальші наслідки. Пізніше, коли я був у парні в Харбіні, я завжди пригадував собі цю хвилину. Після п'яти хвилин такої операції нарешті зняли холодні вже рушники з наших лиць і потилиць. Всі ми виглядали немов молодики, впіймані на першій крадіжці – червоні-червоні. *Ми* не знали, що нам тепер робити, чи сердитися, чи обернути все це у жарт. Механічно вийшло це друге, тим більше, що лице, висушене сухим рушником і свіжим повітрям вітряка, що вертівся над нашими головами, зазнало приємної реакції від прохолоди. Тоді ми потягнули декілька ковтків холодного пива. Ми ще не отямилися добре, а бувалець запросив нас до дальшої їди. Тільки тепер ми зауважили, що наші шлунки не відчують вже того тиснення зсередини, і сталося те, чого ніхто з нас не сподівався – ми почали їсти далі, і то з таким смаком, що дослівно змели все зі стола. Після вечері ми ще трохи погугурили та й подалися на корабель. Ця вечеря коштувала нас по п'ять американських доларів на особу. Трошки, може, й дорого, але ця прогулянка була варта тих грошей.

Коли ми наблизилися до пароплава, нас привітали жіночі оклики. Жінки дотримали слова й терпеливо чекали на наше повернення. Вони, може, думали, що ми скакали куди-інде, навіть натякали на це, але ми вперто мовчали. Це не перешкодило, однак, що ми розсілися в їхньому товаристві й весело мололи язиками. Пиво, віскі та китайське вино ще довго робили світ хитким у його основах, а наші розмови були, мабуть, заголосні. Вже було за північ, коли мужва почала розходитися по каютах. Нельте ще посиділа зі мною, а далі й собі піднялася. Я запропонував відпровадити її на другий бік корабля, звідки було близько до її каюти. Я хотів іти довкола, через корму пароплава, але вона сказала, що це буде задовго, здогадуючись, що я затримаю її, щоб полюбуватися ще залитим місячним сяйвом портом. Тому ми пустилися йти сходами вниз. Зараз збоку були відчинені двері до обсерваційної каюти для пасажирів, яка була за склом зо всіх боків. Тут теж були сходи вниз.

Світла там не було ніякого. Коли н почув біля себе гарячий подих Нельте в проході, в той момент щось неначе прошило мене. Ми ще довго мріяли в обсерваційній каюті...

На другий день ранком почався на пароплаві рух. Голляндці вивантажували свій багаж і на таксі везли його в іншу частину порту, де стояв їхній корабель, що мав везти їх у дальшу дорогу. Мені подали число причалу, від якого відходитиме їхній пароплав. Склалося так, що „Каторі Мару" мав відплисти півгодини пізніше. Я обіцяв бути при їх від'їзді. За цей час я пішов прогулятися по найближчих вулицях Сінгапуру. Ніщо

вже мене тут не цікавило, хоч передбачав, що дальша подорож буде одноманітніша. Йшлося тільки про те, щоб якось провести час. Коли я біля одинадцятої години вернувся на пароплав і почав збиратися провозити голляндців, японець-студент, Накая-сан (сан - значить „пан“, і говориться його вже після прізвища), з яким я був у досить приятних відносинах, запропонував своє товариство. Я, певна річ, погодився. Він платив таксі туди, а я назад.

Коли ми прибули до означеного причалу й побачили, що при ньому немає ніякого корабля, то охопило нас здивування. Є величезна чекальна зала, більш нічого. На запитання якогось портового службовця, ми пояснили кого нам треба. Тоді він сказав, що цей корабель стоїть кількасот метрів від причалу, він у морі на якорі. Нас це трошки збентежило, бо думали, що вже не побачимо наших спільних знайомих.

Було біля пів до дванадцятої, коли від корабля до причалу приплив великий моторовий човен, який возив пасажирів між кораблем і причалом. На ньому приїхали всі три голляндки й один голляндець. За хвилину з міста приїхали автом ще й інші знайомі. Час було прощатися. Вся ця процедура була ніби формальна, але дуже щира. За чотири тижні справді можна було здружитися. Нельте навіть поцілувалася зо мною при всіх. Її товаришки вважали це за добрий приклад для себе та й теж радо скористали з нагоди. Хтось із чоловіків кинув жартом і ми всі дуже щиро сміялися. Вже було близько полудня. Їхній пароплав дав перший сигнал. Моторний човен відчалив поволі. Замаляли хустинки й капелюхи на човні й на березі. Ми ще довго стояли, аж поки перестали розрізняти лиця окремих людей. Та й нам самим час вже був вертатися на свій пароплав, щоб не спізнитися. Скоренько ми взяли таксі та помчали на свій причал.

Прибули ми якраз на час, бо за десять хвилин піднято трапи і „Каторі Мару“ став відчаливати. Ще декілька хвилин і ми вже були на повному морі. Повною парою подався наш корабель уперед. Не знаю, як воно склалося, чи той пароплав, що йшов до Голляндської Індії опізнився дещо, чи, може, він був надто повільний, досить того, що коли ми виплили далі на море, ми догнали його. Не далі, як двісті метрів була найменша віддаль МІЖ кораблями. Голляндці теж зауважили хто їх доганяє й вийшли відразу на палубу, почали вимахувати руками. Я не остався в боргу. Можна було добре розпізнати окремі особи. Кожна хвилина віддаляла нас все більше. В той же час наш пароплав повернув ще більше на північ, чим ще більше збільшив кут розбіжності наших шляхів, а тим самим прискорив зріст віддалі. Забрало зо дві години, заки голляндський корабель цілком щез за обрієм. Це був єдиний випадок у дотеперішньому моєму житті, що я вповні зрозумів приповідку: „Розстались, як в морі кораблі“...

10. Тайфун біля Формози

Поплили сірі дні по безмежному Північно-китайському морі. Єдиним нашим зайняттям було читання книжок. Вже не було ніякого натиску на якусь спеціальну мову, бо вже не остався з нами ніхто, з ким ми могли б порозумітися знаними нам мовами, англійська була для нас знана на якихось 90% китайської. Отже – не дуже багато. Бавили мене до деякої міри розмови, коли їх можна так назвати, з Накан-сан. Він знав трошки французьку, менше німецьку, а вже найменше італійську. Ми були одної міри французи, тож вживали цієї мови як основної в порозумінні. Коли десь забракло якогось французького слова, тоді позичали його з інших приступних нам

мов. Він мав у запасі англійську, а я, в противагу, мову „моцарства польського”.

Спитав я одного разу Накая-сан яка різниця між японцями й китайцями. З моїх скупих спостережень я робив висновок, що ніякої. Він дуже чемно всміхнувся і відповів, що є дуже велика різниця між основними типами тих двох народів, але часто дійсно важко вгадати полиці, куди дану людину кваліфікувати. Тоді помагає тільки ноша. Навіть ту основну різницю важко пояснити такими мовними засобами, які ми оба маємо, і я мусів з тим примиритися. Дійсно, пройшло багато років, прожитих серед тих двох народів, заки я зміг з першого погляду встановити хто японець, а хто китаєць. Накая-сан мав рацію. Без тисячі прикладів ніхто не матиме певности визначення. Але чи дуже легко розрізнати європейські народи? Осмілююсь сказати, що ні.

Майже цілий тиждень зайняло, щоб добратися до Гонгконгу. Я ніколи не сподівався, що можна робити такі довгі подорожі по морях і океанах, не натрапляючи на морські бурі. Особливо це відноситься до Південно-китайського моря, яке має славу бурхливого. Про це мені говорили у свій час голляндці. Та, здається, що ми народилися під щасливою зіркою, коли залізли у чужий город, а господар пускає нас так безкарно. Я зауважив, що в цім морі міняється кольор літаючих риб. Вони тут темнішої барви, тоді коли на Індійським океані ясно-сірі. Багато тут акул вештається, годинами супроводжують нас, немовби боялися, щоб нам нічого поганого не сталося, коли б так, не дай Боже, хтось із нас упав у море. При такій ескорті стає спокійно й безпечно на душі, тільки чомусь мимоволі тримаєшся цупкіше за борт, або відсуваєш далі від борту свій шезлонг.

При цій нагоді хочу згадати про свою першу обсервацію японців. На кораблі пліло їх досить багато.

Тоді, коли іншої національності подорожні займалися своїми власними справами, або й ліниво лежали на палубі, японці ходили по пароплаві та весь час старалися стати у пригоду, послужити кому-небудь. Чи то допомогти якійсь жінці на сходах, чи через поріг, чи підтримати її коли надто кораблем хитне, чи подати помічну руку команді й персоналові судна. Наприклад, була одна частина палуби коло кухні, де куховари готували страву, яку можна було зробити поза гарячою кухнею. І тут завжди було кілька жінок, а навіть чоловіків, що помагали їм у роботі. Вони не мали обов'язку це робити, але нахил, роджений чи набутий, помагати ближнім не давав їм спокою. Накая-сан пояснив мені, що це одна з прикмет, які відрізняють японців від китайців. Китайці ніколи не приходять на поміч, навіть коли бачать, що вона необхідна. Я подумав собі, що це, мабуть, трохи перебільшене. Я підозрював його, що він відноситься з упередженням до китайців, тим більше, що Японія якраз у той час воювала з Китаєм на вулицях міста Шанхаю. Чи міг я припускати, що окупант може бути безстороннім в оцінці народу, з яким є у конфлікті? А в даному випадку так було. Його характеристика обох націй під тим оглядом була якнайправильніша. Про це я мав нагоду переконатися багато разів з безпосереднього досвіду. І так доплив наш корабель у затоку Гонгконгу. Було це пізно по полудні. Я вже був вирішив з Чорним, поїхати до міста, але скоро після того, як корабель заякорився далеко від берега і під'їхав зв'язковий човен від команди пристані, було повідомлено подорожніх, що в Гонгконгу якраз тепер панує якийсь рід чуми. Тому нікому, хто думає їхати на Формозу й далі, не дозволяється виходити на берег. Природний нахил вірити наказам влади заспокоїв нас відразу, але пізніше я став чомусь переконаний, що в Гонгконгу не було ніякої чуми, тільки японці не хотіли мати ніяких інцидентів з китайцями, хоч цей

порт і кріпость є колонією Британської корони. Мовляв, береженого й Бог береже. Вони хотіли бути готовими кожної хвилини відчалити, коли б прийшла конечна потреба.

Гонгконг розташований на острові, а приналежні до нього території лежать на півострові китайського материка. Тоді було там півтора мільйона населення. Затока оточена досить високими взгір'ями. На всіх стратегічно важливих точках видно воєнні укріплення. Але це не дуже допомогло чотири роки пізніше, коли Гонгконг уже перейшов під японську окупацію, що сталося теж і з Сінгапуром. Англійці вважали кращим віддати без бою ці важливі точки їхньої опори на Далекому Сході, ніж боронити їх без перспективи.

Увечорі ми деякий час стояли на палубі й приглядалися недоступним для нас берегам, які були залиті морем електричного світла. По порту вешталися моторні човни, немов водні автобуси, що перевозили людей кого куди треба. З гір прожектори прошивали у всіх напрямках темний небосхил. Пристань кипіла життям рухливої ночі. На жаль, ми мусіли стояти від того руху осторонь. Ба навіть не діждалися, коли він втихне під правом ночі.

Наступного ранку „Каторі Мару” підняв якір. Тільки виплили ми в повне море, коли зауважили, що воно досить неспокійне. „Каторі Мару” почав втрачати рівновагу. За кілька годин ми стали віч-на-віч із бурею, яка почала перевищати ту, яку ми пережили на Індійському океані. Видно, що господар таки не хотів нас пустити безкарно й погрожував за порушення його володінь. Якраз між Гонгконгом і Формозою, в отім клаптику Південно-Китайського моря, що нам ще остався, ми мусіли зазнати того, чого традиційно зазнають мореплавці на цьому морі. *Ми* мусіли познайомитися з великою морською бурею, яка на Далекому Сході має китайську назву: тайфун! Інша його назва – циклон, або гураган. Це, властиво, велетенський вир повітря в радіусі від 50 до 100 км. На цих морях найбільший сезон на тайфуни, це пізнє літо й осінь, а їх напрямок – зі сходу на захід. Крім виру навкруги своєї осі, тайфун посувається вперед зі швидкістю 20-60 км на годину. Цей подвійний напрямок робить таку колотнечу в воді, що корабель мотається на всі боки, викликаючи почуття страху. Стати проти тайфуну, як це практикується у випадках прямих вітрів у мореплаванні, неможливо. Тайфун – найгірший вид морської бурі. Середньої величини кораблі звичайно остаються, по можливості, в портах, або в інших затишних місцях. „Каторі Мару” повинен був не пускатися йому назустріч, але, видно, щось термінове примушувало його до того. Зрештою, японці дуже досвідчені мореплавці.

Перед вечором того дня почалося правдиве пекло, коли це можна так назвати. Колосальні буруни, що не знати звідки бралися з різних напрямків, кидали нашим судном, немов звичайним собі поліном. Стає дибки корабель своїм носом угору, немов арабський кінь на герці, то треба триматися чого-небудь солідно прикріпленого, щоб не звалитися горілиць на поміст. Напружиш м'язи ніг, щоб дати відпір тяжінню, а в ту ж хвилину палуба несподівано похилиться вправу сторону, і таким чином дасть прекрасну нагоду полетіти під стіну каюти, або, борони Боже, попід поручні шубовстнути в розшаліле море, коли хтось опинився в той час на палубі. Моя знана вже рецепта веліла мені бути назовні, а не всередині корабля. Я стояв на переді задньої палуби в такому кутку, щоб мене, бува, не кинуло задалеко й не розбило об що-небудь, і щоб я мав змогу скоріше вхопитися руками й ногами відповідно до вимог хвилини. Я бачив, як корабель пірнав з величезної хвилі, а найближча хвиля вже неслася спінена, щоб відразу поховати ще вцілілого смільчака. Її хребет був на вистої

вершка передньої щогли. Душа пішла чи не до п'ят. Ось-ось вода залле судно, а широченна паща хвилі так і проковтне його, не гикнувши. Але в той же мент кораблем кинуло назад, і він знявся вгору, немов до лету на олов'яне, шарпане вітром небо. Але знов настала непорушна частка хвилини і, немов змінивши думку, поліно полетіло вниз, у пропасть, химерно нахилившись набік. А тут знову несподіванка. З того ж боку налетіла якась отаманська хвиля й залила весь поміст між палубами. Але всі входи й отвори були позамикані, або обтягнуті брезентом, так що половина води перескочила

через поміст, а друга мусіла завернути з протестом назад. Та з такими протестами корабель не рахувався, бо за хвилину нова водяна навала хлинула на поміст. Несподівані удари водних мас об туловище корабля можна було пізнати по реві, що відтіль доносився, по бризках води, що злітали високо-високо вгору, та по стрясеннях корабля, після яких ставала негайна переміна в його положенні.

Бурун за буруном, то з того, то з іншого боку, але без жадної перерви, хльостали нещасний корабель зо всіх боків. Всі вони були однаково грізні й небезпечні: і перший, і дев'ятий. Напруга всіх м'язів тіла, нервові напруження, непевність того, що принесе найближча хвилина, безперспективність швидкого закінчення цієї халепи так вичерпують людину, що справді треба сильної волі, щоб не здатися виключно на забаганки долі. Коли почало вечоріти, а боротьбі з бурею, не то що не було видно кінця, але й, як мені здавалося, вона ставала ще більш розшалілою, я почав поволі пробиратися до своєї каюти. Мої товариші справді мучилися на своїх ліжках. Коли на палубі мене тільки деколи турбував неспокій шлунку, то тут мене зразу почало нудити. Але я не барився довго на ногах. Це був завеликий ризик. Кілька хвилин і я, наперекір всім вихилясам підлоги, таки опинився на своєму ліжку. Час від часу хвилі глухо гепали об стіну нашої каюти знадвору, немовби не хотіли примиритися з думкою, що ми можемо бути безпечними посеред їх шалу.

То Чорний, то Бомба висловлювали свої послання на адресу тайфуна: Краще, щоб він був на світ не родився, коли мав таким вдатися. Краще відбувати тисячі кілометрів подорожі пішки, чи хай вже автом, ніж в отакому кориті, що трясеться зо страху перед першою-ліпшою бурею. Чи вартують того японці, щоб аж так далеко їхати до них? Чи не краще мати свою власну вільну державу, а якісь там чужинці нехай би приїжджали вже до нас, коли їм того треба. А то, казна-що, навіть не знаєш чого й нащо! От що!

Я з цим всім не поджувався, але ніхто з нас не міг придумати нічого кращого, як старатися заснути. Я намагався уявити собі, що я маленький Грицуньо, а моя матуся колише мене в колисці до сну. Але перед очима, замість уявленого зажуреного лиця матері, вперто ставали недавно бачені донесхочу розгуляні хвилі цього китайсько-японського відгалуження Тихого океану. Нарешті прийшла повна резигнація в думках, що тут нічого не вдієш. Спи! А завтра, як добре піде, прокинешся вже на спокійному морі, або в затишній пристані на Формозі, до якої ми мали б прибути на ранок. Або... в раю. В раю тільки душею, бо тіло стало б поживою для різної риби. На випадок другої половини цієї дилеми, я вирішив нудити акулу щонайменше кілька днів. Це мене дуже підбадьорило та додало охоти безжурно заснути.

Я навіть не уявляв собі, що голодна людина (ми не їли впродовж тривання бурі) може так довго спати, та ще й сном суслика. Прокинувшись, я відчув, що спав дуже довго. Кораблем хитало так як і попереднього дня, а глухі удари об стіну доказували зайвий раз, що ми ще на морі, та що буря не вщухла за цей час ані трішки. Подивився я на годинника й аж злякався: це ж була майже одинадцята година. То ми ще не добралися до Формози? Що ж це таке? Зриваюся з ліжка, але зразу бачу, що мені не

можна дозволяти собі на швидкі рухи. Нарешті одягаюся та виходжу на палубу. Надворі та сама картина, що її бачив попереднього дня. На палубі нікого не видно. Все стогне по своїх каютах. Навіть куховари мають вільний день. Нічого їм приготувати, бо й нема для кого. Тільки хтось з команди пароплава покажеться то тут, то там. Хвили змивають помости з таким самим завзяттям, як добра господиня підлоги свого помешкання. Приглядався я чудернацьким і могутнім порухам розгуляного моря і не міг надивуватися тій страшній стихії. А вже найбільше я захоплювався людським генієм, що зумів протиставити стихії свою винахідливість і сміливість, і тому я міг бути оце в самій середині цієї стихії, бачити її, відчувати її й бути цілком безпечним.

Після двогодинного перебування на верхній палубі можна було зауважити, що буря поволі вшухає, але не так, щоб подорож стала приємністю. Кораблем вихитувало трохи повільніше, не так нагально, але кінця тайфунові так і не було видно. Тільки біля четвертої години по полудні, перебуваючи в той час в каюті, я зауважив, що пароплав став плисти рівненько. На помостах відразу появилось багато пасажирів, перед очима яких підіймалися скелясті береги Формози.

Через вузьке горло „Каторі Мару” в'їжджав у велику, оточену високими взгір'ями затоку.

11. Через поріг імперії

По рівнесенькій поверхні вод затоки наш корабель посувався, немов по малому озері. Тут панував спокій і затишок. На душі було подібно до того, як увійти до теплої затишної хати прямо зі сніговії. Бажалось побути тут хоч день-два після безперервної подорожі, яка тривала вже біля п'яти тижнів, цілком нової для нас у зустрічі з тайфуном. Він опізнив наше прибуття сюди на вісім годин. Стюард повідомив нас, що вийдемо в дальшу дорогу згідно з пляном, тобто найближчого ранку.

Нам це не дуже всміхалося, але треба було примиритися з конечністю. Незабаром пароплав кинув якір недалеко від берега, але у віддалі близько одного кілометра від містечка-порту Тайван. Насамперед я вибрався туди з Чорним. Вже здалеку було видно, що там не буде чого багато оглядати, але цікавість, як виглядає китайське, під японським пануванням, містечко, манила. Пізніше я таких картин мав перед очима аж забагато, але перед зустріччю з першою цікавістю була досить розбурхана.

Зараз за малими дерев'яними причалами, які призначені тільки для малих суден, починалися базари.

Якого там краму не було!? Тяжко вгадати, але, мабуть, найбільше було товару першого вжитку. Різні харчові продукти, гори південних овочів, різний легкий одяг тощо. Але ми помилялися, коли думали, що попали на базар. В китайських містах базар є всюди, де вештаються люди. І то прямо на вулицях. Хідники заповнені будками, повітками, великими парасолями, столами, лавками, навіть кухнями, печами, цілими ресторанами, пекарнями тощо. В повітрі разносяться спокусливі запахи, викликають охоту їсти навіть у такого, що ще довгенько не мав наміру братися за їду. Все це тягнуло наші очі, рвало наші носи в різних напрямках. На наше нещастя, ми були голодні, не ївши майже півтора дня. Тому я й запропонував, щоб поласувати дечим. Чорний висловив сумнів, чи варт піддаватися спокусі, коли ми, властиво, не знаємо що як смакує. Я зрозумів його, що він брідиться, а може й соромиться їсти на вулиці, тому я не наполягав більше.

В одному місці ми надібали китайця, що варив дослівно..., ану, вгадайте що?

Ніколи не вгадаєте! Вареники! Навіть під присягою стверджу це! Стали ми приглядатися, як він це робить. Кружальця тіста він наповнював якоюсь підозрілою масою, а потім кидав їх в окріп. Коли зварилися, витягав на тарілку і... їжте на здоров'я! *Ми* приглядались, аж роти роззявляли, а китаєць тільки усміхався під своїм рідким татарським вусом, немовби думав: „Ану, чи не скортить їх отих ломозо, попробувати? Видно, що знайома їм ця страва!" Але ми, наперекір йому, таки не сіли за стіл.

З Чорним не барилися довго, бо він обіцяв Бомбі піти з ним теж у місто. По дорозі на пароплав ми його зустріли. Чорний вернувся, а я поніс на плечах величезну галузку бананів. Тих овочів було на ній від 60 до 70! І це коштувало тільки одного шілінга. В цій самій ціні вони були теж в Сінгапурі, в Коломбо та в Порт-Саїді. Ми їх ніколи не з'їдали всіх, бо перенасичувались, а після двох-трьох днів вони чорніли, тому їх кінець завжди був у морі.

Але я таки не всидів довго на пароплаві, поїхав у порт, щоб попробувати тих вареників. Підійшов до знайомого вже китайця, показав пальцем на „ястів", а потім траєкторією на стіл перед себе. За кілька хвилин з'явилися вареники, довгі патички, якими я мав користуватися замість виделки, та соя для приправи. Патичками я пробував взяти за „стан" вареника, але він, як не відразу, то вже майже від самого рота назад падав у миску. Мене це дратувало. Китаєць почав мені показувати як користуватися паличками, приговорюючи: „Кічі, квачі, речі, пучі", як це я пригадував собі з оперети „Гейша". Але наука мені ніяк не йшла. Вареник волів сидіти в мисці. Тоді я взявся на спосіб: проколов його кінцем одного патичка й тріумфально підніс догори. Китаєць разом з глядачами, які зібралися довкола мого столу, розреготався на все горло. Мені вже не йшлося про те, щоб наїстися, а тільки, щоб попробувати оте будь-що, що мене так зацікавило. Коли вареник опинився врешті-решт у моїх зубах, мені відразу запахло чимось рідним, але з орієнтальним забарвленням. Вареник був з м'ясом, змішаним з усякою городиною і ще бозна з чим. Але дуже мені посмакував. На повних десять років я полюбив цю страву, а після десяти почав тужити за нею. Такі вареники приготівлюються теж смаженими, і в смаку вони конкурують з вареними. Я злопав цілий „випуск" на радість і втіху купця-кухаря. Коли розплачувався, вийняв жменю англійських монет і наставив йому руку, щоб взяв скільки треба. Він взяв тільки десять пенсів, що мені видалося задешево і я додав йому ще п'ять. Він кланявся мені довго й щось там белькотів, що я зрозумів як подяку.

Я став вертатися на корабель. Якраз попав на вечерю і вона смакувала мені дуже добре після такої перекуски.

Вечір провів я на палубі, роздумуючи минуле й теперішнє. Так оце перша земля, що належить нашому союзникові – країні сходячого сонця. Японській імперії. Все виглядало імпозантно й багатообіцяюче на перший погляд. Та швидко почали вкрадатися думки: чому я тут бачив одних тільки китайців? Як довго Формоза є японською? Почалося порівнювання Формози до частин України, що „належать" до червоної імперії, або до якого-небудь іншого „моцарства". Мені стало жаль тих ктаиці». Але й вкрадалися думки: А чому ж тоді материк Китаю не відбере цього острова, коли китайців біля 450 МІЛЬЙОНІВ, а японців, разом з формозянами (китайцями) І а корейцями (Корея теж вже „невід'ємна" частина Японії), може п'ята частина того?

Еге, легко говорити, а ось на вулицях Шанхаю тепер ідуть бої. Вже від початку липня іде між Китаєм і Японією війна, і ця остання підпорядковує собі все нові

території. Як же тоді Китаєві відібрати Тайван (Формозу)? Та яка ж була доля Формози перед тим, заки вона опинилася у японських руках? Найсамперед це був острів, населений якимись примітивними племенами. Португалія захотіла зробити його своєю торговельною базою десь на початку ХУМ ст. На короткий час перебрали Формозу голляндці, а нарешті Китай анексував її в другій половині ХУН століття. Тоді китайці густо заселили цей острів та заглушили тубільців до тієї міри, що по них і слід загинув. Так тривало до кінця ХІХ століття, коли, після китайсько-японської війни, Формоза перейшла до володінь Японії (1895). І тепер розберися тут, до кого, властиво, належить Формоза. Правда, китайців тут найбільше – біля 5 мільйонів.

Острів цей багатий в ліси, золото, срібло, мідь, вугілля, він теж є головним світовим постачальником камфори. Крім того росте тут всяка городина, як знані на весь Далекий Схід кавуни, теж дині, риж тощо. Коли б я міг був проникнути крізь заслону майбутности в той час, я б не журився долею Формози та не жалів би китайців, бо знав би, що після Другої світової війни Формоза знову належатиме до них.

Здебільша цей острів гористий (до 4000 м), тільки західня його частина є рівниною, але зі стрімкими морськими берегами, важкими до опанування зі сторони моря. Своєю формою нагадує Цейлон, а географічно вона розташована на тій самій широті, що й Червоне море, тобто на Тропіку Рака. Таким чином, минувши Формозу, ми вступимо назад у помірковане підсоння після п'яти тижнів подорожі у тропіках.

Спокійна ніч у затишній затоці привернула цілком життєву нормальність і повне відпруження нервів. Пароплав впливав рівненько в дальшу дорогу. Вийшовши в море, він не подався на північ до Шанхаю, як це було видно з пляну його регулярних курсів, тільки у протилежному напрямі, щоб обійти Формозу з півдня. Таким чином на цей раз не прийшлося завітати ще раз на Східньо-Китайське море. Перших кілька годин плавання було відносно спокійне із-за прикриття високими берегами Формози, хоч море було неспокійне і видно було, що тайфун ще не пройшов. Але незабаром корабель вийшов назустріч тайфунові ще раз, коли опинився на відкритому Тихому океані. історія повторилася. Я почувався, немов муха на м'ячі, яким грають у волейбол. Людей, мов змело з палуб. Тільки під вечір сила вітру змаліла, буруни злагіднилися у своєму неспокої і стали більш рівномірними. Прийшлося заснути того вечора зі свідомістю, що ми ще пливемо по неспокійному морі. Було враження, що Тихий океан миролюбно настроєний до нас, що й відповідало б його назві.

Ранок був напрочуд спокійний. Хід пароплава став таким, як був нормально на Індійському океані. Можна було любоватися красою моря, його спокоєм, сонячним сяйвом, якого ми не бачили впродовж кількох останніх днів, хоч і дощу теж не було під час тайфуну. Тепер кожна година ставала більш життєрадісною. В обід їдальня була переповнена. Кухарі знали, що пасажери голодні, то й не бракувало нічого на столах. Любо було дивитися на такий бенкет. Треба тут згадати, що на Формозі поповнилася кількість подорожніх японцями. Це були пасажери другої й третьої класи.

Проминуло ще три дні подорожі вздовж східних берегів островів архіпелагу Ріюкію, які відділяють Східньо-Китайське море від Тихого океану. Ці острови тягнуться ланцюгом між Формозою і першим островом Японії – Кікшу. Спека цілком осталася за нами, свіжі подуви вітру були неописаною для нас, непризвичаєних до тропікального клімату, радістю. Було десятого листопада, а про якийсь холод навіть і думати не випадало. Тихий океан був дійсно тихий. Рівнесеньке плесо океану було,

немов вилите зі скла, а сонце купалося в ньому й робило його білявим, затираючи всю синяву. Десь у далечині тягнулися темніші смуги, немовби додаючи більшої різноманітності краєвидові. Небо було блідо-синє, чисте, безхмарне. Далеко на обрії маячили вершки вулканічних островів. Природа, немовби хотіла затерти спогади про негоди на морях, щоб ми закріпили в пам'яті тільки гарні враження з подорожі. І треба сказати – останні дні були справжньою насолодою.

Перед нами показалися нарешті береги країни сходячого сонця – Японії.

12. Пізнаємо нашого союзника

Сама Японія розташована на островах, яких начисляють понад тисячу. Тягнуться вони від Формози по Камчатку. Головними є чотири: Кішу, Шікоу, Гоншу (Гондо) та Токкаїдо. Половина Сахаліну (Карафуту) теж належить Японії, а друга Советському Союзові. Не від речі буде тут згадати ще й інші володіння, які або приєднані до Японії, або творять її посередні володіння. До цих перших належить Корея, Формоза, Маріанські, Каролінські та Маршальські острови, а до других „імперія" Манджукуо, знана як Манджурія.

Власне японські острови займають простір майже вдвоє більший від островів Великобританії з Ірландією включно, зате населення на тридцять мільйонів більше. Коли взяти до уваги, що воно зосереджене тільки на чотирьох островах, тоді можна уявити, яке тут перенаселення. Структура тих островів також відіграє немалу роль. Вони всі дуже гористі, тільки 17% території годиться під сільське господарство. Власні споживчі запаси вичерпуються дуже швидко, їх вистачає на маленьку частину року. Нація мусить шукати виходу з такого положення: емігрувати, розвивати власну індустрію, щоб мати за що купувати бракуючі харчові продукти, або здобувати нові простори. Це питання принципове для усієї державної політики Японії. Коли хтось скаже, що японці лізуть у чужі краї, гнані тільки своїми авантурницькими нахилами, він помилятиметься. Цей нахил виявив тільки духа нації, вказав який вихід з положення вона вважає найкращим. Історичний ґрунт був для цього вельми сприятливий. Зрештою, це питання смаку – як жити. Хто любить жити як лев, а хто як вівця. Будучи в біді, вони шукають добичі назовні, беруть у чужих самі те, чого їм бракує дома. Може воно й нечесно, але скільки в них мужности здобувати потрібне! Як дуже різнимися від них ми, що не маємо, як нація, настільки мужности й сили, щоб видерти з чужих рук те, що наше, що є нашим скарбом, базою існування, підставою добробуту, правом і взагалі нашою власністю! Природа знає тільки право сили. Чиї зуби гостріші, пазурі більші а тіло справніше, той живе повним життям. І такі японці. Навіть коли програють – будуть далі вільно жити в себе вдома. Такими мусимо стати й ми, українці.

Звідкіля взялася японська нація? Відповідь на це не так легка. По-різному про це говориться. Японська мітологія каже, що не тільки імператорська сім'я походить від богів, але й вся японська нація. Скупа історія початків існування цієї нації ставить інші гіпотези-здогади. Одна з них каже, що первісні японці були печерними людьми, але єдиний слід по них, за умовою, що цей здогад правдивий, це печери-житла. Єдиними можливими їх нащадками є плем'я аїну, що ще знаходиться на Гоккаїдо та на островах Курилі. Вони міцно покриті волоссям, плосколиці та відносно лагідної вдачі. Дехто каже, що аїну прийшли з північної Азії, так що японці, які прибули на острови з Азії через Корею, вже там їх застали. Війни тривали століттями й аїну трималися

стійко. Японські історики прийняли за правдиве твердження, що японці походять від одного з тунгузьких , племен као-лі, що жило між Пекіном і Арктикою. Ті као-лі зайняли півострів Корею, що прийняв від них назву Као-Лі-я (Корея), частина їх осталась як корейці, а друга переправилась на острови та дала початок японській нації. Релігією того племені був шаманізм – примітивні поганські повір'я. Мимоходом мушу тут згадати, коли вже мова про це, що в часі Другої світової війни появилася була стаття в „Харбинском Времени" (японський, російською мовою часопис), в якій хтось твердив, що японці кровно пов'язані з... жидами! Коли я порушив це в розмові з одним японцем із японської воєнної адміністрації, той цілком поважно допускав можливість такого походження. Сьогодні японці є мішаною расою, яка постала внаслідок переплавлення різних міграцій на острови. Частина японців на вигляд делікатна, стрункі кінцівки, ясна шкіра, інтелігентний, що так скажу, тип. Друга частина – більш грубий тип, приземкуваті, короткі кінцівки, темніша шкіра.

Легендарні початки держави Ямато сягають 660 р. перед Христом, але дійсні мусять бути декілька століть пізніше. Від самого початку існування ніппонської держави основним її заняттям були війни. Так тривало, за винятком кількох століть, по нинішній день. Насамперед вони намагалися опанувати аїну, які не відставали від них ні на п'ядь. Не бракувало між ними міжплемінних воєнних спорів. Із-за такого способу життя витворилися дві японські верстви населення: військова каста й селянство. Торгівлею займалися спеціалісти цієї справи – китайці. Японці мусіли користуватися їх послугами. Число приїжджих купців було завжди високе, отже вони й мали тяж величезний вплив на культуру японців. Останні прийняли від китайців письмо, а також різні релігії. Наприклад, буддизм потребував аж тисячі років, щоб перекинутися з Індії через Китай до Японії. Зрозуміло, що японці його трохи переробили на свій лад, пристосовуючи до своїх вимог, і поєднали ЗІ своєю власною релігією. Але шінтоїзм теж не пропав. Поширилося тут і вчення Конфуція, яке теж знайшло прихильний ВІДГОМІН. Але воєнна каста займалася своїм ремеслом безпереривно й зростала в силі все більше.

Створився спеціальний етичний кодекс цієї касты „бушідо", від слова „буші", що значить воїн. Бушідо є міродайним ще й сьогодні.

Цікавим було панування родини Фуджівара, яке тривало сотні років. Фуджівара породичалися так близько з імператорською сім'єю, що вся влада фактично була в їх руках. Вони дуже сприяли поширенню нових культур в Японії і таким чином спричинилися до її збагачення.

Нарешті, внаслідок внутрішніх воєн із іншими двома аристократичними родами, Фуджівара втратили силу. Кілька десятків років тривали ще міжусобиці, і тоді був створений спеціальний режим. На чолі уряду став воєнний диктатор-шоґун, а спирався він на військову касту – самурайів, і на великих землевласників – даймію.

Атакували Далекий Схід теж монголи, які горезвісно записалися теж у нашу історію. Вони опанували Китай, а Кублай-хан став його губернатором. Він задумав теж здобути Японію. В середині другої половини XIII ст. він два рази атакував Ніппон, але без успіху, бо японці залишили свої міжусобиці перед лицем такої небезпеки, й дали добру відсіч монголам. Три чверті століття сиділи ще монголи в Китаї, але Японії вже більш не чіпали. Китайці повстали проти монголів та прогнали їх, тоді коли москалям треба було ще двісті років коритися монголам.

Століттями дзвеніли самурайські мечі на різних бойовищах внутрішніх воєн. Але в тій суматосі появилася один воїн з простого роду, навіть не самурай, котрий створив

обставини, які уможливили існування Японії в сьогодишньому вигляді. Його ім'я – Гідейоші. Він захопив владу над цілим японським народом, а далі задумав завойовувати Корею й Китай. Корею завоював. Воював теж з Китаєм, але смерть вкоротила його авантури. Гідейоші порівнюють з Наполеоном. За нього вкоротилася монополія аристократії на владу. Здібність ; стала головним критерієм здобування впливів і влади.

Тоді теж був модифікований самурайський кодекс. Щоб не повторятися, подам деякі його найважливіші правила. Сьогодні в ньому знаходяться, між іншими, такі І очки: „Бути задоволеним своїм положенням у житті й розвиватися в рамках свого положення. Бути послухним голові роду. Шанувати своїх предків. Вправлятися у воєнному ремеслі плеканням і дисципліною свого тіла й духа. Смерть у справах честі є ключем до розв'язки численних скомплікованих проблем, так що відхід з життя є достойною розв'язкою справи для амбітного самурая". Тут конче треба згадати ще одне. Меч (шабля) є справжньою душею самурая. Дві шаблі – одна довга й одна коротка – є невідступними товаришами "воїна". Вони є символом лояльності й честі, тому їх шанують і передають із роду в рід.

Найбільшого клопоту від чужинців Японія зазнала в 1853-54 роках, коли кілька воєнних американських кораблів зайшли в гавань Едо коло Токіо й без бою примусили японський уряд підписати „Японсько-американський договір про дружбу”.

Всі намагання росіян у ХІХ ст. підкорити японців були безуспішні.

До повної реставрації влади Тенно (імператора) прийшло 1868 р. Від тієї дати Японія почала розвиватися і йти вперед милевими кроками. Внутрішні незгоди перестали руйнувати країну. Вона почала міцніти адміністративно, культурно, економічно й політично. Стала світовою силою, з якою всі рахуються. Японці стали прищеплювати в себе здобутки західньої цивілізації й культури. Закорінена нехоть чи й ненависть до чужинців поволі уступала під тиском логічної практичності життя. В душі, однак, вони залишилися такі, як і китайці. Ті народи завжди вважали себе чимось вищим від інших рас. Але коли розвиток цивілізації Заходу було відчуті на всій земній кулі, вони мусіли з тим примиритися. Однак заздрість таки мучить їх, і вони далі ненавидять європейців, тим більше, що ці останні нав'язували їм свою культуру, цивілізацію, свою волю насильно.

Японці, будучи політично більш виробленими, стали згортати пригорщами все, що Захід мав доброго та корисного, щоб зміцнити свій спротив. Тоді, копи Великобританія, Франція, США показували японцям свої здобутки більш здалека, німці, немов передбачали в Японії союзника, показували й вчили їх наскільки це було в їх сипі. Японія почала будувати свої величезні фабрики, розбудовувала важку індустрію. Може це все не було аж так досконале, але користуватися виробами тієї індустрії можна було зовсім добре. Японські товари почали появлятися на європейських ринках, навіть в Америці, й сильно конкурували з місцевими виробами, бо були дуже дешеві, та й зовсім непогані. В себе вдома японці користувалися автомобілями, в тому й вантажними, власного виробництва, а в повітрі літали власними літаками. На морях появилися дуже добрі, японського виробництва, пароплави, так торговельного, як і воєнного типу. Паровози й трамваї були, правда, ще західного виробництва, головно німецького, але в дуже доброму стані. Житлові дільниці забудовувалися будинками наймодернішого типу на зразок західних. Наприклад у Токіо є першорядна підземна залізниця, численні театри й кінотеатри. І все це в суміш з чисто японськими товарами.

Останні десятиліття поставили Японію поруч першорядних потуг земної кулі. Вона стала третім партнером в осі Берлін – Рим – Токіо, вона теж приєдналася 1936 року до Антиконтиненту. Тепер саме здобуває свій „лебенсraum" на просторах Китаю.

Японія має теж свої далекосяжні пляни щодо Росії, чи точніше до російського Далекого Сходу й Сибіру. Це й спонукало її зв'язатися з українцями, яких у Примор'ї та Амурщині дуже багато.

Оце стільки, хоч коротко, про Японію, щоб читач хоч дещо орієнтувався, з ким ми мали мати справу.

Частина II МІЖ САМУРАЯМИ

1. Перші зустрічі

Тепер, коли на виднокрузі появився контур японського суходолу, ми почали зустрічати все більше суден, головним чином великі рибальські човни. Вони були зовсім іншого зовнішнього вигляду, ніж ті, які мені приходилося бачити дотепер на Середземному морі чи в тропіках. Море, широке плесо, мало тут вигляд якогось озера. В повітрі не відчувалося ні найменшого леготу. Чим більше ми наближалися до суходолу, тим більше було враження, що повітря тут цілком інше, немовби наповнене якимись пахощами. Чорний насміхався з мене, коли я зробив таке зауваження, але я переконаний, що саме так було. А може це був якийсь самообман? Можливо. Але для цього треба відповідних обставин, а там вони були виняткові.

Було пізнє пообіддя, коли ми ввійшли у ці води. Немов навмисне, щоб показати велич краєвидів своєї країни, висипались японські рибачки на своїх орієнтально-екзотичних човнах. Ціле море було засіяне ними. Одні стояли, немов заякорені, інші посувалися вперед при допомозі весел, або при допомозі одного заднього весла, яке було перегнуте посередині, а весляр крутив ним то в одну, то в другу сторону, що й пхало човен вперед, а треті мали розіпнуті величезні квадратні вітрила з тоненьких бамбукових дощок, які виглядали як венецькі заслони до вікон. Були й брезентові вітрила, але теж чотирикутні. Дим з нашого пароплава стелився далеко за нами, вказуючи пройдений нами шлях.

За деякий час пароплав увійшов у протоку між островом Шікоку і материком Японії – островом Гоншу. (Перші сутінки вечора стали прикривати гористі острови, а в різних місцях почали появлятися світла. На рибальських човнах, яких і тут було багато, теж позасвічувалися світла перестороги.

Готовитися до висадки. Накая-сан пропонував мені їхати поїздом з Кобе до Токіо, бо кораблем займе ще зо два дні, тому що „Каторі Мару" буде розвантажуватись у Кобе й Осака, і щойно тоді попливе до Йокогами. Пропонував він теж, щоб затриматися в його домі, що батьки його будуть дуже раді європейським гостям у себе. Але я, навіть коли б і вірив його щирості, не міг скористатися цією нагодою, бо мусів відбутися з товаришами наш маршрут аж до Йокогами на тім самім пароплаві. Там мали нас зустріти відповідні люди.

Того вечора ніхто з нас не виходив до міста. Зате на другий ранок ми з Чорним вибралися на розглядини. Цей порт – один з найважливіших в Японії. Кобе мало тоді близько мільйона населення. Є тут два університети, морська школа, корабельні верфі,

численні фабрики, як рафінерії цукру, хімічних виробів і виробів з гуми. Дуже багато тут святинь і храмів поклонників Будди.

Ми волочилися трохи по вулицях міста, яке, крім малих, своєрідних, у японському стилі будинків з повигнаними склонами дахів, мало теж багато модерних будинків європейського стилю, головню в околицях порту, де містилися всякі торговельні товариства, або міська чи державна адміністрація. Головні вулиці були заповнені публікою, яка відрізнялася від всякої іншої, яку я дотепер бачив. Найфантастичніше були одягнені жінки. Найстрокатіших кольорів кімоно, цебто верхні накидки що сягали аж до кісток, у більшості були поперецьязувані широкими поясами (обі). Чоловіки здебільше були теж у кімоно, але спокійніших кольорів: чорні, різних сірих відтінків, або й інших барв, але темні. Дуже багато чоловіків було одягнених на європейський лад. До японського стилю належать черевики з дерев'яною підшоною. Характерним для жінок є високі зачіски, які тримаються своєї форми, немовби не були з волосся, а вирізьблені з дерева й відповідно помальовані. Через це виглядають немовби якісь ляльки. Доречно буде згадати, що жінки майже не малюються.

Японці тримаються дуже рівно, навіть штучно. Одні ТІЛЬКИ ДІТИ не мають ніякого стриму. Вони такі самі, а може й більш галасливі, ніж європейські.

На вулицях часто було видно дві й більше осіб, що стоять напроти себе й згинаються до пояса в глибокому взаємному поклоні. В жінок це дуже гарно виходить, коли вони при цьому двома руками тримають себе вище колін. Після першого поклону така особа робить два-три кроки назад, говорить свої слова прощання, кланяється, знову відступає, і втретє те саме. Прохожі таких оминають, щоб часом не штовхнути. Чоловіки дотримуються такого самого церемоніялу. Пізніше я зауважив, що глибина поклону не в усіх однакова, і помилявся б той, хто думав би, що японець старається гнутись якнайменше. Навпаки! Він завжди вважає себе чимось нижчим від другого, тому й низькі поклони. Меншої взаємозалежності люди не дотримуються такого церемоніялу. В них уклін подібний до нашого.

Крамниці прикрашені величезними вивісками різних кольорів з переважаючим білим, а всі такі самі, як у китайців. Вітрини влаштовані й прикрашені дуже декоративно й примануюче. Не бракує тут нічого, що європейське, а крім того маса свого, національного виробництва. Рух не менший, ніж у пересічному європейському місті, автомобілі вічно кудись спішають. Рікші тримаються близько хідників і перевозять дуже багато народу.

Забрели ми так аж до парку. Він був невеличкий, за містом, яке тягнеться уздовж берега. Терен піднімається сильно вгору і ми почали пнутися по ньому. Доріжка йшла в'юнцем, так що ми не зчулися, коли опинилися в проваллі між скелями. Перед нами показався малий розмірами, зате великий красою краєвид. Під нами розташувався ставок, оточений спеціальними для гуляючих альтанками. Поміж ними багато грядок і клумбів з найрізноманітнішими квітами. А на протилежному боці височенний водоспад. Якийсь гірський потічок загубив ґрунт під собою і полетів стрімголов у пропасть, розсипаючи міріадами бризки води. Ми з Чорним довго сиділи в одній з повіток та любовалися під одностайні звуки водоспаду, красою згущеного краєвиду. Але обідати ми таки пішли на корабель, тим більше, що він вирушав в дальшу дорогу до недалекого порту над тією самою затокою – Осака.

Осака, це друге найбільше місто Японії (понад два мільйони населення), а також найбільший промисловий осередок країни. Досить дивно, але над затокою того самого

імени зібралося більше промислових міст. Осака має сталєобробні заводи, а також текстильні, хімічні та інші фабрики. Колись Осака була столицею країни (УІ ст.). Збереглася тут одна буддистська святиня ще з УІ ст.! Прикрасою міста є замок з XVI ст.

Мені не дуже було до вподоби ходити по місті, тому що ранок я провів у Кобе. Написав листа до ПУН, як зрештою і раніше робив це з усіх портів. Купив собі валізку, яка пізніше була моїм супутником аж до виїзду з Китаю.

Серед ночі ми рушили у напрямі Йокогами. По дорозі, на другий день ранком, постала проблема винагороди стюарда. Найменше, що можна було мати на увазі, це п'ять американських доларів. Бомба заявив Чорному, що в нього не має грошей. Чорний пропонував, щоб ми скинулися, але я заявив, що заплачу із організаційного фонду, щоб він не думав, що я роблю йому якусь ласку, а коли в фонді забракне грошей, тоді ми вже подумаємо, як його доповнити. Я волію давати Організації, ніж приватній особі, а з другого боку краще буде, коли він дістане від Організації, а не від приватних осіб. Так ми й зробили. Після обіду пароплав наближався до причалу в Йокогамі. Я стояв біля борту та приглядався портові й рухливому його життю. Нараз чую за собою цілком чужий мені голос, звернений до мене, та й у добавок по-німецьки:

– Чи ви перший раз в Японії?

Я повернувся і побачив високого, поставного, середнього віку японця, одягненого бездоганно в європейський костюм, котрий усміхаючись дивився мені просто увічі. Мені не випадало збути мовчанкою його чемне запитання, тому й відповів теж з чемною усмішкою:

– Так, це перший раз.

– Чи вас тут має хто-небудь зустрінути?

– Так, а чому ви питаєте?

– Мені просто цікаво. Сюди приїжджає багато туристів, які не знають гаразд, від чого починати оглядати Японію.

– На щастя, ми щасливіші під цим оглядом.

— Як вам подобалася Японія з першого взгляду? Чи дуже різниться від європейських міст?

– А ви ніколи не були в Європі?

— Був, там я навчився говорити по-німецьки.

– Тоді ви мусіли бути там досить довго, коли говорите так добре цією мовою. Вертаючись до вашого запитання, ви мусите знати різницю, але коли хочете відповіді від мене, тоді скажу вам, що різниця дуже велика та ще більш цікава.

– Справді? ... А чи ви знаєте отого чоловіка, що стоїть на причалі з двома малими хлопцями?

– На жаль, не знаю, бо й звідки?

– А він чекає на вас. Це той пан, що має вас зустріти.

– Може так, а може й ні.

– Вірте мені, що так! Я був посланий до Кобе, щоб побачити, що ви приїхали, та пильнувати, щоб ви не загубилися, або щоб вам усім трьом не сталося нічого поганого.

– Якщо так, тоді прошу мені сказати прізвище того пана.

– Генерал Угай. Він прилетів спеціально зі столиці Манджурії, щоб вас тут зустріти.

– Чому ж з Манджурії? Невже тут нема нікого іншого для такої малої функції?

Я поставив це запитання вже як відповідь на домовлену кличку. Я знав, що мав нас зустріти ген. Угая, котрий мав бути присланий спеціально для зустрічі з нами зі столиці Манджурії, але я це вважав тільки як кличку. І він відповів мені по пляну:

– Часом є так багато роботи, що не вистачає на місці людей,— засміявся він.

– Мушу вам вірити, навіть коли б і не хотів! – заворував я йому.

За цей час „Каторі Мару” причалив і його пришвартували канатами до залізних стовпів. Не забули спустити трап. Подорожніх не було багато. Наш новий знайомий покликав носіїв, які забрали наші клунки, а він сам повів нас прямо до ген. Угая. Той був загорнутий у звичайнісіньке темно-сіре кімоно і був у черевиках на дерев'яній підшві, немов якийсь собі дядько, що не мав що робити та вийшов до порту, щоб дещо розважитися. Хлопці в віці 8-10 років стояли по обох його боках. Він був поважний, не виявляв ніякого враження на лиці. Росту був малого, подібно як Бомба, та такої самої кремезної будови тіла. Видно було відразу, що під цим кімоно ховається сильний організм. Новий знайомий почав йому щось говорити, а він за цей час вклонявся нам, кожному зокрема, але тільки кивком голови. Коли той скінчив свій звіт, тоді він заговорив до нас по-російськи. Ми розуміли його дуже добре, хоч ніхто з нас не говорив тією мовою. Ми відповіли по-українськи і він теж розумів нас. Насамперед, самозрозуміло, він привітався, а потім почав нам пояснювати, як ми маємо пройти крізь митницю.

– Хай дивляться, якщо хочуть. Я буду стояти недалеко коло свого автомобіля. Коли буде треба, я прийду вас виручати, а наперед нічого робити не треба.

Ми стали в чергу, яка була невеличка. Службовці заглянули дуже поверхово в наші валізки й пропустили. Носії забрали клунки й віднесли їх до двох автомобілів.

– Тепер ми поїдемо прямо в Токіо. Я приміщу вас там у готелі і познайомлю з ким треба буде. Та людина буде вами далі опікуватися, бо я сам не маю часу. Ще сьогодні лечу назад до Сінко, столиці Манджукуо. Ми там зустрінемося, коли ви туди прибудете.

Я сів з ним в авто, а Чорний і Бомба поїхали в товаристві офіцера штабу армії, що перший зустрів нас на пароплаві. Зі всього було видно, що японці дуже поважно приймали наш приїзд.

Авта помчали вперед крізь місто Йокогама, а потім вирвалися на автостраду, що біжить уздовж затоки Токіо, яка властиво є велетенським озером з солоною водою.

Небезпечна їзда по відносно вузькій автостраді підривала часто очі від прегарного краєвиду. Але мій товариш теж не дармував. Він добре розумівся на поведінці з чужинцями, тому й розмова з ним майже не переривалася. Знаючи про нас, як співпрацівників проти есер, він не був скупий на виявлення свого знання про червону імперію. Я прямо не виходив з дива. Мені було соромно перед самим собою, що я знаю про ворога України далеко менше, хоч моє вороже ставлення може глибше й тривкіше, ніж японця, котрий опирається більш на розрахунок, ніж на заподіяній кривді. Певні обставини могли злагіднити його ворожість, коли мою не могло зменшити ніщо, крім перемоги. Але це були тільки здебільша накреслені нами погляди, зрештою схоплені дуже влучно, а водночас всеохоплююче.

Не знаю чому, але він не ставив ніяких запитань до порушуваної ним теми. Це було мені досить вигідне. Я не мусів виявляти своїх всіх карт вже на самому початку. Японці показалися дуже тактовними під цим оглядом теж пізніше. Вони не сумнівалися, що ми знаємо СРСР краще за них з безпосереднього досвіду, тому й старалися тільки показати, що вони знають теж немало.

Ген. Угай висловив свою радість з нагоди приїзду ще й з іншої причини, якої він не тільки не скривав, але й висловлював її з насолодою, що підтверджувало його сяюче від втіхи лице. Він має нагоду бачити й побути кілька годин зі своїми синками. Вони оба теж не окривали своєї радості, яка сповняла їхні, ще зовсім дитячі серця. Я зауважив, що діти скрізь однакові: рухливі, нестримні й щасливі.

Від Йокогами до Токіо всього 18 км, коли не помиляюся. Скоро появилися більші будинки, що вказувало, що ми заглиблюємося вже в саме серце країни сходячого сонця, її столицю – Токіо.

2. Готель «Санно»

Пройджаючи вулицями Токіо, які нагадували своєю різноманітністю стилю вулиці Кобе чи Осака, хіба що з більшою перевагою національного типу, ми навіть не мали часу пригланутися їм ближче, так наші шофери поспішали. З пізнішої практики я переконався, що всі тайні справи японці роблять з великим поспіхом. Вони є під постійним тиском переконання, що хтось за ними слідкує, отже швидкість руху є єдиним, на їх думку, рятунком.

Генерал Угай попередив, що ми їдемо до одного з найбільших готелів у Японії. І якраз так сталося, що будемо жити в тім самім готелі „Санно", в яким несповна два роки тому (26.11.1936) відбувся переворот в Японії, після якого воєнна каста знову прийшла до повної влади. Хоч дотепер Японія не цілком нехтувала своєю силою, бо ж завоювала останнім часом Манджурію, то це гарячим патріотам видалося замало. Відділи імператорської гвардії, під командою молодших офіцерів, збунтувались у Токіо. Вони вбили багато визначних японців, і між ними й міністра фінансів Такахасі. Прем'єр-міністр, адмірал Окада, врятувався тільки через помилку збунтованих. Вони опанували численні державні будинки, але тоді появилася в них якась нерішучість. Вони не знали, що їм робити далі. Не без впливу на це був такий випадок. Бунтівники послали до імператора свого представника з чолобитною і представленням своїх бажань. Коли офіцер появився перед тенно (імператором), той зустрів його словами:

– Геть з моїх очей!

Посланець негайно вийшов і зробив собі гаракірі.

Після трьох днів бунтарі піддалися іншим військовим частинам, які їх оточили. Багато молодих офіцерів стали перед воєнним судом, а 14 з них розстріляли. Та сталося щось дивного. Коли їх вели на страту, народ вітав їх як мучеників за ніппонську справу. Таким чином, хоч бунт був придушений, то його ідеї затріумфували. Від тієї пори цивільні особи стали вповні на службу армії. Уряд став слухняним знаряддям у руках військових. З ходом часу той рух отримав кращу оцінку, а страта 14-ох стала подією, яка відзначувалася майже з релігійним церемоніялом. Їх уже не вважали мучениками, а радше добровільними жертводавцями свого життя, прекурсорами західних ідей, які до деякої міри були живі в останні десятиліття в Японії. Таким чином Японія стала поряд нацистської Німеччини, і теж кувала нові багнети, робила нові танки, нові літаки, нові підводні човни й взагалі нову воєнну флоту. Одне слово – розвивалася під знаком війни.

Наприкінці 1936 р. Японія включилася до Антикомінтерну. Ще півроку пізніше вона почала війну з Китаєм з метою завоювати його. І оце якраз ідуть бої в Шанхаї.

Таке було тло і наслідки перевороту в 1936 р., в яких готель „Санно" відіграв

настільки поважну роллю, що в ньому забарикадувалася частина бунтівників. І оце наші авта наближалися до нього. Це величезний кількохповерховий модерний будинок. Він мусить бути не старий, бо жовта цегла ще цілком свіжа. В тій цеглі багато дірок – це наслідки кулеметних і рушничих пострілів з днів перевороту.

Для правдивості мушу додати, що всі японці, з якими я говорив про цей переворот, не знаю чому, передавали його кожний в дещо відмінному варіанті. Військові збунтувалися, сформулювали свої домагання перед Тенко. Все було прийнято, але бунтівники самі зробили собі гаракірі, тому що ніхто не сміє противитися волі мікадо, навіть коли домагання слушні. Ці люди наперед знали, що вони мусять згинуть для загального добра. Іншого способу вплинути на імператора не було, бо помірковані середовища мали дуже великий вплив на нього.

Між узірчастими глятками квітів наші авта під'їхали до головного входу. Обмундирована обслуга відразу забрала наші речі, а ми попрямували за ген. Угай в один із кутків величезної чекальні, обладнаної на європейський спосіб. Вазони величезних олеандрів та інших деревоквітів ділили цю залу на багато окремих частин, де можна було знайти приватну самоту для менших груп гостей. У час, коли ми наближалися до свого місця, з фотелів схопилося трьох японців середнього віку, одягнених по-цивільному. По їхній пружності можна було відразу вгадати, що всі вони тимчасово тільки мають на собі європейський цивільний одяг. Почалася церемонія поклонів, яка взагалі не мала нічого спільного ні з нашим досвідом, ані з воєнними справами. Такі церемоніяльні поклони мають місце між людьми, які пов'язані більш приватними вузлами відносин. Але, видно, так треба було.

Тоді ген. Угай вернувся до нас і сказав:

– Прошу познайомитися, оце пан полковник Акікуза, а це ... – і тут назвав двох інших. Я подав руку полковникові й відчув, що вона попала немов у кліщі.

– Дуже мені приємно познайомитися, пане полковнику, – кажу по-українськи.

– Очень приятно познакомиться, господин Вецки, – відповів він по-російськи.

Насамперед розмова точилася навколо спорідненості тих мов, яких ми вживаємо. Їм тяжко повірити, що ми зовсім не говоримо по-російськи. Сидячи довкола малого столика, куримо та гуторимо. Ген. Угай повідомив нас, що полк. Акікуза буде нами опікуватися протягом усього нашого перебування в Токіо. Всі справи між нами й Генеральним штабом імператорської армії будуть іти через нього. Він, ген. Угай, дуже жаліє, що мусить летіти назад до Цінкію, але ми там зустрінемося напевно, коли туди приїдемо. Він не сумнівається, що в майбутньому наша співпраця буде гармонізована й дасть бажані нами результати.

Скоро після того він попросив вибачення, що йому пора вже йти. Рівночасно з ним пішов і той офіцер, котрий нас зустрів на кораблі.

Нові знайомі що гуторять з нами про справи чисто технічного порядку, пов'язані з нашим перебуванням у Токіо. Полк. Акікуза заявив чемно, що ми його гості, отже всі рахунки, пов'язані з готелем, він заплатить сам, як теж іа наше харчування в ньому. Можемо робити, що нам подобається, тобто оглядати Токіо тощо. Коли б ми загубилися у місті, то дешеве таксі доставить нас дуже швидко, коли тільки подамо назву готелю. Він, полк. Акікуза, буде з нами в постійному контакті, тобто телефонуватиме чи приїжджатиме принаймні один раз на день. Просить, щоб ми були щирі й відверті та висловлювали всі свої бажання, а він буде дуже радий виконати їх. На моє запитання, чи може він полагодити мені побачення з трьома вищими офіцерами Самбогомбу (Геншьабу), до яких я маю рекомендаційні листи, він

усміхнувся дуже чемно та з певного року уклоном запропонував, що може ті листи доручити куди слід, щоб нас не турбувати. Знаючи від ПУН, що я мушу доручити листи особисто, я подякував йому за чемність, висловлюючи при тім свій жаль, що я не можу скористатися його чемністю, бо маю обов'язок виконати якнайточніше наказ Організації і сконтактуватися теж з тими особами. Я знав, що це викликало свого роду почуття прикrostи, але цур мені та пек, коли він дав це по собі пізнати. Навпаки! Усмішка надалі не сходила з його лица, а очі не змінили й на дрібку задоволеного вигляду. Він сказав:

–Конечно, конечно! Как желаете. Я все устрою в меру возможностей.

При тому він занотував собі прізвища і ранги: ген. Ямагучі, полк. Йосшінама та одного майора, прізвища якого вже не пам'ятаю.

Після такої короткої інформативної розмови, полк. Акікуза запропонував піти зараз до готелевого ресторану. Їдальня – це була величезна зала, що була поділена колонами на кілька частин. З протилежного боку був довгий прилавок, куди доставляли з кухонь замовлені страви. Під тією протилежною стіною стояв цілий ряд японських дівчат-кельнерок, одягнених в європейського крою однострої червоно-малинового кольору. Всі вони чогось кланялися в один гуж, немов муштровані жовніри. Я не звертав на це великої уваги, бо в залі було багато народу. Люди сиділи за столами, або вешталися поміж ними, як це звичайно буває у великих ресторанах. До нашого столу підійшов управитель їдальні та, подавши нам меню, став чекати на замовлення. Список страв вказував тільки на європейську їду. Обід подавали дівчата, кланяючись аж занизько при кожній нагоді. Прийшов знову управитель і полк. Акікуза підписав рахунок.

– Отак підписуватимете кожний раз, платити не треба.

З їдальні ми підійшли до прилавка записування гостей. Нічого нас ніхто не питає, тільки службовець подав мені ключі до кімнати. Було видно, що все було підготоване наперед. Відходячи, полк. Акікуза сказав, що дзвонитиме до нас кожного ранку, щоб ми не розминулися і мали вільні руки в оглядинах столиці. Один із швейцарів повів нас до нашої кімнати, яка містилася на третьому поверсі. Це була велика спальня з трьома ліжками і приватною ванною. Посередині стояли наші валізки.

Перше, що ми зробили, це викупалися в гарячій воді. Так робили щоранку та щовечора за весь час перебування в Токіо. Пригадався готель Кастель-а-Маре ді Стабія коло Неаполя. Далекий, „дикий“, екзотичний Схід нічим не був гірший від Європи, якщо не кращий. Зрештою, скрізь добре, де вас шанують і ставлять нарівні з собою.

Того дня ніхто з нас трьох не виходив до міста. Хотілося мати трохи спокою після майже шеститижневого хитання під ногами. Зате наступного, і майже кожного дальшого дня ми з Чорним виїжджали на оглядини різних особливостей столиці Японії. Я не буду їх описувати в хронологічному порядку, тільки подам загальний опис чи зауваження про те що бачив.

3. Токіо

Впадало у вічі, що японці дуже люблять природу. Багато їх буває у парках, де сидять самотньо довгий час, не турбовані розмовами; любуються красою оточення. Під цим оглядом я почувався дуже спорідненим із ними, бо самотнє перебування серед природи, це, здається, чи не найкращий відпочинок після життєвих клопотів. Години

можуть минати непомітно, коли приглядаюся колисанню вітів дерев, чи ланів збіжжя, або безкраїх лугів; коли сліджу за рухом окремих хмар, які міняють свою форму майже кожної хвилини; коли пильную чергового наступу морської хвилі на стійкі береги; коли слухаю розспіваних пташок у їхній життєрадості; коли намагаюся розгадати глибину синяви безкрайого неба; коли рахую відтінки зелені серед літа, або відтінки кольорів золотої осені в Україні; коли люблю строкатістю наших лугів чи порівнюючи синяву наших Карпат, їх верхів; коли, врешті, приглядаюся воді річки й пробую вгадати „куди вона біжить". Після такого відпочинку я відчуваю себе, неначе відродженням, наснаженим новою енергією до дальшого життєвого змагання.

Тому й не дивуюся японцям, а навпаки, розумію їх, люблю і шаную.

Головною вулицею в Токіо є Гінзастріт. Тут знайдете крамниці, які тільки хочете, а між ними з півдесятка великих універсальних торговельних підприємств, які цілком не поступаються подібним підприємствам, що я їх бачив у Берліні.

Коли хтось уперше попаде між японців, то має враження, що вони мають дуже багато парамілітарних (напіввійськових) організацій, бо дуже багато молоді ходить в одностроях. Але насправді так не є. їхній національний стрій не дуже годиться для модерного життя – у школах, установах, крамницях чи інших місцях

праці. Тому майже всюди введено найрізноманітнішого стилю однострої. Учениці, наприклад, одягнені дуже подібно до наших „семінаристок" Сестер Василянок (білі блюзочки та плісовані спіднички). Бракувало тільки беретів на головах. Японки здебільша ходять простоволосі. Інші ж дівчата ходять в одязі, подібному до морського. Кондуктори трамваїв і автобусів подібні до наших пластунок.

Щодо дівчат, маю відвагу сказати, що їх зустрічаєте всюди. Вони, немовби постійна краса кожного скупчення людей. І дівчата ніби самі відчувають своє призначення бо, незважаючи на дуже низьку заробітну платню, вони працюють і їх всюди повно.

Невідступною картиною є японка, що несе на спині свою дитину (так, як наші селянки носять хмиз чи траву з поля у село). Дитина тісно прив'язана до матері великою хусткою, яка охоплює обох. Такий „подорожній" сидить там терпеливо, або й не зовсім терпеливо, поки „засіб" транспорту не закінчить своїх справ у місті, що триває часом довгі години. Нерідко таким же чином „їде" більше дітей. Старші бігають довкола, а немовлят несуть прямо на руках. Така „каравана" нагадує качку з каченятами.

Японці дуже люблять їздити на велосипедах, чи, як їх називали в Галичині, на роверах. Під час їзди на них, вони, неначе акробати. їздять по вулицях, по хідниках, поміж людей, поміж рікш, і поміж автомобілів з такою швидкістю, що в деякі моменти аж пристає, щоб затримати такого відчайдуха перед ударом з ким-небудь. І це помагає, бо той проскакує, минувши на волосок майбутню жертву. Але це ще нічого. Часто побачите велосипедиста, котрий везе на долоні з десяток мисок, повних супу, та стільки ж коробок з лика, наповнених рижом чи іншою всячиною. І цей теж мчить, немов навіжений, з ресторану до якоїсь установи, куди постійно доставляє обід. Але була б марна втрата нашого часу, коли б ми чекали нате, щоб побачити, як він мелькне догори ногами разом з велосипедом!

Описуючи загальні картини японського життя на вулиці, було б великою несправедливістю оминати парасолі та віяльця. Щоб не вертатися до теми пізніше, згадаю про них тепер. Кожна японка обов'язково несе з собою парасоля, коли йде з

дому. Вони, тобто парасолі, дуже різноманітного стилю і форми, найрізноманітнішого орнаментування. Амбіцією кожної японки є мати якнайкращий парасоль. Вона несе його з Грацією над своєю головою, посуваючися дрібненькими кроками вперед, немов танцююча качечка. Парасолі, зрештою, їм необхідні, бо, як я згадав, вони ходять простоволосі. Тільки ті, що одягаються на європейський лад, носять капелюшки, в чім вони так само вередливі, як наші сестри в Європі.

Другою підручною річчю є віяльце. Але це вже не тільки жіноча спеціальність. У гарячі дні обі статі послуговуються віяльцями, щоб зазнати хоч трішки прохолоди. Вони теж залежать від моди, яка панує в даний час. Маю на увазі зразки й кольори.

Із загальних зауважень про людську масу вулиці не можу оминати, що в ній бракує чоловічої молоді. Вдень вона сидить по школах, після науки аж до вечора вправляється в різного роду спорта, особливо в джу-джітсу та у фехтуванні (У японців свій рід фехтування – довгі бамбукові „шаблі” держать двома руками, на головах залізні сітки; тими бамбуками б'ють себе взаємно по головах, аж луна йде). Ввечері мусять робити шкільні задачі, вивчати заданий додому матеріал. Таким чином молодь чоловічого роду дуже мало гуляє. Тому ця нація так швидко доганяє Європу.

Кінотеатрів у Токіо так само густо, як і в європейських містах. Дуже багато картин власного виробництва, багато американських і німецьких. Фабула й інтриги в тих фільмах дуже прості, майже дитячі, для європейського глядача вони не цікаві, хоч гра акторів на досить високому рівні. Крім театрів європейського типу, японці мають ще своєрідні, в яких в основному ставлять свої п'єси. Вони подібні до китайських і теж дуже повільні в акції. Для японців, здається, важливіше те, що актор говорить, від того що він робить. Цей недостаток значною мірою стонований у кінофільмах.

В Токіо любуються також у так званих „дивертисментах”: між кінокартинами йдуть програми, складені з коротких скечів, жартів, монологів, гри на інструментах, а найбільше зі співів і танців.

Токіо має дуже добру симфонічну оркестру, яка першорядно виконує кращі твори всіх композиторів європейської класики. Не бракує японцям і власних досить добрих композиторів поважної симфонічної музики, не згадуючи вже про прекрасні модернізовані й зовсім нові твори легкої музики.

Чого японцям бракує, чи краще не бракує, а немає – це опера. Не слід цього розуміти так, що вони не співають арій з різних опер на концертах, чи інших виступах. Пізніше я мав нагоду чути в Харбіні виступ славної співачки-японки, яка приїхала на гастролі. Голос в неї був дуже багатий, теж видно було, що вона мала за собою добру вокальну школу. Заспівала якусь пісеньку, а потім почала арію з опери „Севільський цирульник” Россіні. Спершу їй йшло навіть дуже добре, але в одному місці щось сталося і вона перестала співати. Постояла хвилинку й дала знак оркестрі, щоб почала ще раз від початку. На цей раз спів пройшов гладко. Публіка нагородила її бурхливими оплесками. Навіть я плескав, хоч її виконання не дорівнювало навіть третьокласному європейському. Але чи не хвалимо ми дітей хоч би за що-небудь? І треба признати, що в теї японки було багато відваги, коли вона бралася за вивчення і виконання поважних оперових арій. Японці у всіх ділянках життя такі самі. Вони не знають ляку перед незнаним, тяжким чи великим. Вони беруться до всього, а коли іноді зазнають невдачі, не падають духом і все починають наново. Цілком так, як мала дитина, що вчиться ходити. Врешті-решт вони таки досягають свого! І за це їм належить признання.

Та найбільш характерним, найбільш незабутнім у Токіо є Фуджіяма. Фуджіяма,

це свята гора. Вона, немовби звисає з неба, бо її верх вкритий вічним снігом і його можна побачити лише на тлі неба, і решту її велетенського туловища, що губиться у синяві. Шпиль

Фуджіями маячить удалині, немов недосяжна мрія, немов прекрасна поезія, немов якесь надхнення. На душі робиться спокійно й приємно, думки займаються тільки [арними справами, вся турбота дня і цілого життя ховається кудись у закутки. А коли Фуджіяма сховається за хмари, на серці стає сумно, нудно. Фуджіяма немов стоїть на сторожі країни, якої є володаркою. Чи ж не диво, що японці так дуже люблять ту чарівну гору; чи дивно, коли ще ні один чужинець, котрий мав нагоду її побачити, не зумів стриматися, щоб не описати Фуджіями, не поділитися своїм захопленням нею.

Вид фуджіями, це улюблена тема кожного японського художника. Можна теж сумніватися, чи був хоч один маляр-чужинець, котрий відвідав Японію, бачив Фуджіяму, і не повіз її зображення на полотні чи папері з собою.

4. Зміцнення зв'язків

Життя в готелі плило нормальним руслом. Незабаром ми до нього призвичаїлися. Першого ранку я трохи осмішився, коли ми зійшли до їдальні. При вході я побачив, що їдальня майже порожня. А під протилежною стіною стоїть ряд кельнерок. Коли ми ввійшли, всі вони зігнулися вдвоє у поклони. Мене це так заскочило, що я аж оглянувся – кому це вони так кланяються? І кого я побачив? Нікого! Нікого, крім нас трьох! Мані не нищилося нічого кращого, які почервоніти з сорому. Навіть поважно надутий Бомба не стримався від глумливої усмішки. Коли ми сиділи за столом і я цілком отямився. Чорний почав з мене насміхатися. З метою „відгризтися”, я спитав його, чому він такий нечемний і не відповів на вітання, коли стільки красунь кланяються йому в пояс? Він відразу споважнів і поставив запитання: що в такому випадку випадало б зробити? Я запропонував, щоб він станув посередині залі й почав тепер їм всім кланятися. Тепер вже ми всі сміялися із пригоди та коментарів на цю тему.

Полк. Акікуза контактувався з нами щодня телефонічно, а навідувався що другий день. Звичайно він не проводив з нами багато часу, хіба що були важливі справи до обговорення.

Коли я ставив запитання, пов'язані з нашою майбутньою працею в Манджурії, полк. Акікуза ніколи не дав точної відповіді. Все зводилося до того, що ми там зустрінемо певних людей, які нам дадуть всі потрібні інформації й вказівки. Взагалі він тільки згадав, що нам прийдеться насамперед вивчити російську мову, познайомитися ґрунтовно з матеріалами, які в них є про Советську Росію, а тоді вже почнемо відповідну працю.

Одного разу полковник розговорився, що він досить добре ознайомлений з білою російською еміграцією в Харбіні і в інших містах Манджурії, тому що він недавно приїхав звідти, а провів там кілька останніх років. Він знав набагато краще за мене тамошню українську громаду, знав багато провідних осіб тієї еміграції, а я у той час не знав там майже нікого, якщо не згадувати двох-трьох осіб. У загальному він був дуже добре ознайомлений з українською еміграцією взагалі, з різними її угрупованнями, з чільними людьми тих угруповань, та чого ті угруповання хочуть. Він висловлював своє признание Організації Українських Націоналістів – ОУН за її непримиренність і єдино правильну й актуальну боротьбу з окупантами. Він захищав твердження, що

тільки безоглядним змаганням можна здобути для своєї нації все що треба. Тому й Японія в безупинній боротьбі, тому й Німеччина знову береться за зброю, тому й Італія почала брати силою те, що їй потрібне для життя. Українські націоналісти, на його думку, на дуже правильній дорозі. Україна може бути вільною тільки тоді, коли перестане існувати ССРСР. Японія має теж багато клопоту з Советським Союзом, тому радо допоможе всім, хто прямуватиме до його повалення.

Мені дуже зрозумілими були слова про безпощадне нищення ворогів, які гноблять і використовують український народ. Я міг легко ввійти в положення кожного іншого поневоленого народу та визнати за ним право на застосування сили в обороні свого. Але нападати на когось, грабувати його й робити з нього свого раба – це вже не вміщалося у моєму розумі. Алея не міг виявляти своїх думок у даний момент із чисто дипломатичних причин. Поки що ні я, ні моя Організація, ні мій народ не можуть бути суддями й захисниками всіх народів. Свій народ – це найголовніше! Коли треба й є нагода, то необхідно використати кожну сторонню силу, навіть коли та сила є подібним до ворога мого народу загарбником. Треба бути тільки обережним, щоб вона не стала новим окупантом України. Щоправда, Зелена Україна досить близько Японії, але я вірив, що населення Зеленого Клину може створити певне державне тіло, яке не буде загрозою для Японії, тому й зможе жити вільніше, ніж під московським чоботом, будучи менш чи більш пов'язана з українською державою. Я не мав найменшого поняття про що говорили наші представники, коли домовлялися про співпрацю з Японією. Ніхто мені, ані жодному з нас, не дав політичних напрямних щодо цього питання. А воно було незвичайно потрібне для співпраці. Чи ПУН уважав нас всіх аж настільки політично виробленими, що могли вести політику цілковито самостійно? Сумніваюся. Я думаю, що „політику” робили в Європі, не припускаючи, що там, безпосередньо на місцях, її теж прийдеться вести – чи того хто хотів, чи ні. Навіть тоді, коли послані люди мали бути тільки технічними виконавцями певних завдань, вони повинні б мати образ цілості. Але в моєму положенні я не міг розкривати своїх і так слабких карт, щоб не пошкодити уже зробленій політичній праці. Я мусів спертися тільки на одному твердженні, що ворог моїх ворогів є моїм приятелем. На такій основі я погоджувався з тим, що говорив полк. Акікуза.

Іншого разу на мою адресу поставлено цілком несподіване запитання: Чи ви знаєте пана Луковенка?

Я без надуми відповів, що знаю і що знаю про його смерть. У надії, що може щось довідаюся про цю смерть, ставлю запитання як це сталося? Тоді він поставив друге запитання: Чи знаю я Корду-Федорова? Я, хоч його ніколи в житті не бачив, сказав, що знаю, бо міг це поставити в рахунок майбутнього, а японець не мусів про це знати.

– Пан Корда – буйний націоналіст, але робить нам у Харбіні дуже багато клопоту. Він занадто воює з росіянами. Мені здається, що будемо вимушені відставити його до Європи.

– Я не бачу обґрунтованої причини для цього. Він – український націоналіст і мусить так ставитися до москалів, які нас поневолюють вже століттями і надалі не думають відректися від українських земель. Якщо ви справді думаєте відіслати його назад до Європи, то тоді, властиво, пощо нас трьох приїхало сюди?

– Ваші завдання цілком інші. Ви будете працювати підпільно. Будете жити під російськими прізвищами й не будете брати участі в житті української еміграції у Харбіні. А пан Корда таку участь уже бере.

– Те, що ми будемо інкогніто, цілком не мішає, щоб українські націоналісти

працювали відверто в Харбіні. Ми мусимо мати відповідний ґрунт під ногами. Нам треба людей в дальшій роботі. Як же ми їх підберемо, коли націоналістам не буде дозволено діяти на суспільно-політичній арені? Українська національна колонія в Харбіні та існуюча там організація молоді – Українська далекосхідня січ, – мають бути тими фільтрами, через які ми зможемо здобувати потрібних і надійних людей. Іншого шляху я не бачу.

– Це від мене не залежить. Я тільки знаю про таку постанову Генерального штабу на основі скарг Японської воєнної місії в Харбіні. Я думаю, що тут не можна буде вже нічого зробити.

– Але ж, пане полковнику, я справді не розумію, як так може бути, щоб ви одних націоналістів відсилали назад, а інших впускали. Ми всі належимо до одної організації, всі однаково думаємо, в нас один політичний шлях. Якщо ви дійсно думаєте, що тут вже не можна нічого зробити, то тоді, я вважаю, що ви повинні й нас теж підслати назад до Європи.

– Цього робити не треба. Ви будете свою роботу виконувати так, як намічено.

– Мені дуже прикро, пане полковнику, але я прошу заявити кому слід, що коли ми маємо їхати далі, тоді жоден націоналіст не може бути відісланим назад без нашої на це згоди, а таку згоду ми можемо дати тільки на основі обґрунтованих, перевірених нами причин, й у порозумінні з нашим проводом в Європі.

– Добре, я передам ваше ставлення до цієї справи.

Невдовзі після цього він пішов. Коли я розповів про це Чорному в присутності Бомби, почув легкий докір, що ставлю справу надто різко й що можу поспувати цілу нашу місію. І то тим більше, що ми не знаємо, що, властиво. Корда робить. Я натомість уважав, що тільки так треба ставити справу, бо ж ми не можемо осуджувати Корду за те, що він не любить і поборює москалів. [Де ніяк не повинно бути мотивом його висилки. Ми мусимо скріпляти наше положення, а не послаблювати його своїми поступками в принципових питаннях.

Повного схвалення чи зрозуміння цього з боку моїх товаришів я так і не почув, тільки Бомба, не звертаючись до нікого, сказав:

– Здається, що Ярослав Барановський попередив нас, що японці – не італійці, що з ними не можна собі дозволяти того самого, з ними треба бути дуже обережними.

Порівняння тут цілком не підходило, бо коли в Італії ми боролись і деколи були навіть свавільні, то це було більш у власному інтересі, щоб вирватися з їхнього заслання. А тут ми мусимо захищати позиції ПУН. Тут більше, ніж там вартує стояти твердо, навіть коли ризик був більший.

На цьому справа поки що вичерпалася. Кілька днів пізніше полк. Акікуза повідомив мене, що Корда-Федорів залишиться надалі у Харбіні. Пізніше, вже в Харбіні, коли я ознайомився з положенням безпосередньо від Корди та на основі власних спостережень, я переконався, що японці взагалі не думали його відсилати. В нього були дуже добрі зв'язки й впливи в колах Японської воєнної місії, про які згадаю пізніше. Звідкіля ж тоді скарги? Мені стало ясно, що полк. Акікуза тільки випробовував, наскільки згуртована й міцна наша ОУН.

5. Дальші справи

Тим часом полк. Акікуза возив мене до своїх офіцерів, до яких я мав рекомендаційні листи. Ген. Ямагучі та полк. Йошінака прийняли мене в своїх

канцеляріях. Вони не говорили ніякою зрозумілою мені мовою і тому полк. Акікуза був за перекладача. Візити тривали дуже коротенько. Після формального познайомлення я вручив відповідні листи. У випадку ген. Ямагуяі він прочитав його, читав досить довго, потім щось подумав собі під вусом, і нарешті став ставити запитання, тільки не мені, а полк. Акікуза. Той відповідав досить короткими реченнями. Нарешті полк. Акікуза переклав мені бажання бесідника, щоб бути у тісному зв'язку з перекладачем, як теж побажання успіхів у нашій майбутній праці. На цьому ті дві дуже подібні до себе авдієнції закінчилися. Генерала Ямагучі, полк. Ійошінака, як теж і того майора, що приїжджав до готелю на коротке побачення, я більше ніколи не бачив і про них нічого не чув. Я навіть ніколи не знав, яке вони мали відношення до співпраці ОУН з Генштабом.

Одного гарного ранку з великим запізненням дзвонить нарешті полк. Акікуза. Він і з іншими ставить запитання:

– Чи у вас є карточки?

– Які карточки? – питаю.

– Не розумієте що це карточки?

– Чому ж не розумію? Тільки скажіть які карточки вам потрібні? Може візитні карточки, або інші?

– Та ні! Просто карточки, от і все!

Тоді я передав трубку Бомбі. Той теж ніяк не може збагнути про що йдеться полковникові. Взяв трубку й Чорний, але теж без результату. Всі знаємо, що йому потрібні карточки, а які – хоч заріж не второпаємо. Беру ще раз трубку й пояснюю, що ми знаємо, що то таке карточки, тільки йдеться про те, щоб він сказав, про які карточки він говорить.

Тоді він нарешті каже, що буде в нас за п'ятнадцять хвилин. Коли появився, вийняв з кишені фотографію й каже, що оце і є карточка, якої йому треба. Тоді він знайшов і інші назви – снимок, фотоснимок, фотокарточка, для яких „карточка” є тільки скороченням, фотографія. Знімки наші йому потрібні до нових документів для нас. Тому, що ми їх не маємо, він прийшов із фотографом і незабаром справу було полагоджено.

Тут же ми зробили маленьку нараду з метою вибрати собі російські персональні дані, зокрема імена й прізвища. Чорний був перейменований на Сергія Івановича Василіва, Бомби прізвища не подаю, щоб не пошкодити йому часом, а я став власником прізвища, яке трималося мене повних вісім років: Борис Семенович Марків. Кожний з нас родився на Далекому Сході. Я, наприклад, у Благовіщенську над Амуром. Склалося так, що я випадково зустрів у Харбіні товариша мого „батька” Маркова, інженера. Він так зрадів зустрічі з сином свого колеги, що кинувся цілуватися, а мене примусив брехати де батько та що я роблю в Харбіні. Але це так тільки, мимохідь. Свою „офіційну” біографію я забув досить скоро і при різних авантюрах з поліцією я подавав її в досить різних варіантах. Навіть місце народження перекинув назад до Львова. Про це тут згадую тільки тому, щоб не вертатися до цих справ пізніше.

Одного разу полк. Акікуза дзвонить вранці й просить не виходити того дня до міста, бо він хоче разом з двома іншими офіцерами обідати з нами в готелі „Санно”. Ми передбачали, що це буде щось поважнішого, ніж звичайний обід, бо дотепер тільки полк. Акікуза заходив деколи з нами до їдальні.

Не пригадую вже точно о якій годині, але це була обідня пора, коли полковник

потелефонував з вестибюлю до нашої кімнати, повідомляючи, що він вже жде нас внизу. Сходимо, знайомимося з новими для нас офіцерами. Один з них капітан, а рангу другого вже не пригадую. Оба досить добре говорять по-німецьки. Спершу розмовляємо у фойє. *Ми* ділимося з ними своїми враженнями з поїздок по Токіо, випитуємо про незрозумілі для нас речі. Вони з великою охотою пояснюють. Розмова точилася дуже жваво й у приязній атмосфері. Потім зайшли ми в ресторан.

Було вже після головних страв, коли до нашого стола підійшов швейцар і подав мені на таці візитну картку. Беру й читаю: Ген. граф Гісаїчі Тераучі. Мене це дуже здивувало, бо полк. Акікуза не попередив нас про можливість такої зустрічі. Звертаюся до нього, щоб спитав швейцара де генерал-граф. Той відразу сказав, що він знає і що зразу ж може піти до нього. Я подякував швейцарові, сказав товариству кого мені треба зустріти, і за хвилину разом з полк. Акікуза вийшов.

У чекальні був бар, а при ньому, спершися на буфет, стояла висока поставна людина. Лице в неї було незвичайно шляхетне. Тільки короткі, скісні дещо, брови вказували, що він ніппонець. Виглядав він років на сорок п'ять. Його усміхнені ввічливі очі дивилися нам назустріч.

– Это Его Превосходительство Генерал Граф Гисаичи Тераучи!

– Коре ва Георгу Вецкі сан десу.

– Es ist mir sehr angenehm Sie kennen zu lernen, Herr Wetsky!

Німецька мова теж мене здивувала, хоч я тільки що вживав її. Причиною того може було те, що всі мої думки були зайняті питанням: Чому така тайна до останньої хвилини, звідки ця незапланована зустріч? Але все ж таки я спромігся на відповідь:

– Es ist wirklich einegrosse Ehre Eurer Exellenz vorgestellt zu sein!

І його, й мої слова були в супроводі звичайного європейського легкого уклону.

Коли ми подали собі руки, він прикрив їх своєю лівою, висловлюючи задоволення, що ми нарешті приїхали. Хоч мала, але перша група є. Тепер, на його думку, розгорнеться й український фронт проти Советської Росії на Далекому Сході. Ще заки я встиг сказати що-небудь від себе в тому ж напрямі, він спитав де мої товариші, бо він бажає також з ними познайомитися. Полк. Акікуза потурбувався піти за ними. Тим часом граф Тераучі ставив куртуазні запитання про стан нашого здоров'я, чи бачили ми столицю Японії, чи давно ми з України тощо.

Коли підійшли Чорний з Бомбою, я представив їх генералові. Після заледве кількох хвилин, він почав говорити про причину нашої зустрічі:

– Я уповноважений у всіх політичних справах відносно есер. Дуже можливо, що скоро буде нова світова війна. Советська Росія мусить щезнути після неї. Я вірю, що Україна тоді здобуде свою незалежність. До розвалу СРСР ми всі мусимо спричинитися всім, чим зможемо, бо від того залежатиме наш успіх чи неуспіх. Я радію, що українці відкривають і тут, на Далекому Сході, свій відтинок фронту проти Росії. А працювати тут успішно ви зможете тільки при нашій допомозі. Справа дуже важлива, тому я вважав відповідним привітати вас особисто. Я вірю, що спільними силами ми зможемо зробити багато, і це є нашою ціллю. Чи не так, панове? Мені дуже прикро, що мої обов'язки примушують мене залишити ваше товариство. Полковник Акікуза полагодить всі потрібні справи. А тепер я прошу вас випити зі мною за успішне здійснення наших планів!

За кілька хвилин чарки були в кожного з нас, навіть у Чорного, який не пив.

– Prosit! – За успіх! – підняв тост генерал Тераучі.

– Prosit! Prosit! – відповіли ми всі разом. Негайно після чарок генерал почав

прощатися.

Подаючи мені на прощання руку, сказав:

– У разі крайньої потреби напишіть до мене. До побачення!

– Дякую, Ваша Ексцеленціє! До побачення! Рівною військовою ходою він подався до виходу, а ми з полк. Акікуза вернулися до їдальні, де терпеливо чекали на нас оба офіцери.

На другий чи на третій день полк. Акікуза оповів мені дещо про ген. Тераучі. Його батько був міністром різних тек вже в цьому столітті, а найвищий його військовий ранг – маршал. А його син, ген. Тераучі, був міністром війни на початку минулого року, коли відбувався переворот. Який пост займає він тепер, я так і дізнався, бо полк. Акікуза відповів чемно:

– К сожалению, я не могу вам этого сказать.

Ще при іншій нагоді, коли можна було здогадуватися, що вже скоро поїдемо далі, полк. Акікуза не то давав мені вказівки, не то радив по-приятельськи, що в Харбіні багато японців – службовців Воєнної місії, поліції й інших адміністративних установ, і вони великі русофіли, тобто підтримують білу російську еміграцію. Можливо, що з ними будемо мати трохи клопоту, але ми не повинні брати цього до серця, тільки далі вести свою роботу. Мене це трохи здивувало. На запитання, чи Воєнна місія в Харбіні не підлягає військовій владі в Токіо, він відповів, що штаб Квантунської армії, який має під своїм контролем всю Манджурію, дуже автономний, бо Квантунська армія „звільнила” манджурів з-під китайського ярма, створила імперію Манджу-ді-го (Манджу-ку-о), і тому Токіо дивиться на це крізь пальці й вірить, що японці, заангажовані там, такі ж патріоти Ніппону, як і ті, хто сидить у Токіо. Я відчув, що тут щось не так. Що японці не хочуть дати українській націоналістичній роботі „карт блянш”. Це було ясне. Віжки своєї власної політики вони затримували в своїх руках. Куди вони ними повернуть, це тільки їхня справа. Якщо в неправильному напрямі, тоді бодай не буде на кого нарікати. Тут, ще заки ми доїхали на місце призначення, було видно, що більшої, тіснішої домовленості між проводом ОУН і японськими військовими й політичними колами не було! Робилося все напмацки, і то з обох боків. Ми шукали різних можливих зв'язків для зміцнення роботи проти Москви, а ніякці робили те саме. Тільки цей об'єкт був для них одним з численних.

З таким станом справи треба було примиритися. Треба було вдавати, що ми не знаємо про що йдеться, і свою увагу зосередити на тому, щоб мати якнайбільшу користь для українського визвольного руху.

Прикро було, що для такої політичної боротьби, яка зарисовувалася, не були послані більше компетентні наші люди. Яблуком евентуальної незгоди могли бути тільки москалі. Наскільки успішно ми зможемо боротися з москалями білої масти, настільки довір'я матимуть японці до нас у справі спільної боротьби з червоною Росією.

6. «Сайоонара» – Токіо!

Одного ранку дзвонить плок. Акікуза, щоб ми збирали свої речі, бо сьогодні близько півночі поїдемо в Манджурію. Повідомив, що буде у нас на обіді й ми порозуміємося точніше у цій справі. Він привіз з собою „пашпорти”, як він їх називав, а насправді це були тільки перепустки – великий аркуш паперу з численними ієрогліфами на ньому, між якими пишалася великого розміру квадратові печатка, яка

була також заповнена знаками, а зверху була приліплена фотографія. У вказаному нам місці на документі ми вперше підписалися своїми новими прізвищами. І так я став Марковим, що по-японськи вимовлялося „Марукофу". Полковник сказав теж, що після обід прийдуть ті два офіцери, з якими ми нещодавно познайомилися. Вони мають нам полагодити все, що тільки буде потрібне – і в адміністрації готелю, і на залізниці. Вони теж будуть весь час з нами і ще покажуть нам дещо із столичного життя. Він же сам, полковник, мусить вже з нами попрощатися. Висловив надію, що може ще колись доведеться побачитися, може й працювати разом. Поки що він не знає чим займатиметься у найближчому часі.

Мушу сказати, що мені було жаль розставатися з тим поважним, таким чемним самураєм. У нього ми не відчували ніколи й нотки будь-якої зневаги чи пихи, які так часто можна зустріти серед білих, навіть з боку своїх рідних по-національності. Хоч російська мова була цілком нова для мого вуха й вона викликала внутрішнє обурення, не так з політичних мотивів, як з її звучання, мені було приємно з ним спілкуватися. Наші слова, здавалося мені, немилосердно поперекручені, наголошували там, де, за моєю привичкою, зовсім не треба наголошувати. Іноді виникало бажання кричати про помсту до неба, бо на людських очах діється нечуваний злочин щодо нашої мови. Але може тому це все я так відчував, що чув ту мову від чужинця, а темою розмов були справи, які були мені бажані й милі моїй думці. Я любив чути цю мову з уст того самурая, котрий часто переплітав її такими слівцями, як „дескать", тобто „так би мовити". У його мові відчувалася зичливість і прихильність до нас. А нам, які опинилися серед такого дивного для нас нового оточення, це було немов заспокійливий і втішаючий засіб.

Прощаючись з тим самураєм, я тоді навіть не припускав, що сім з половиною років пізніше він врятує мені життя, і це тоді, коли сам буде вимушений віддатися на поталу зрадливого противника. Але про це у свій час. Тепер він піднявся з фотеля, став струнко перед нами і кожному з нас сильно потискав подані йому руки. Ще хвилинка, і він дослівно відмаршував у напрямі виходу. Дотепер він ходив лагідніше, а в цю пору складалося враження, що він уповні виконав накладене на нього завдання і спішить кудись зі звітом про це.

Не від речі буде тут згадати, що ми отримали по сорок японських єн на дорогу.

Біля четвертої години по полудні приїхали до нас ті офіцери. Тому, що наші валізки були вже готові, ми зразу ж поїхали до міста. Вони вже наперед полагодили всі справи в готелі, до якого нам вже не буде потреби вертатися, бо наш багаж буде доставлений на залізничну станцію до відповідного поїзда.

Таксі помчало по вулицях Токіо. їздили ми, правду кажучи, без ніякого лляну та без окресленої мети. Проїжджали попри різні великі державні будинки, яких не посоромилась би жадна європейська столиця, заходили до деяких універсальних крамниць тощо. А як почало вечоріти, наші нові приятелі повезли нас на вечерю. Привезли до якогось парадного будинку, на якому не було ніякої вивіски, вказуючої, що це ресторан. Зайшли у вестибюль, де привітали нас дві японки. В той час, коли наші провідники домовлялися про щось з тими двома японками, час від часу проходила та чи інша гейша, кланяючись нам глибоко у проході. Ми дивувалися – звідки така фамільярність, чи теж знайомство, але вперто не відповідали тим самим, трималися гордо, як і личило нащадкам славних запорожців, задерши свої голови.

Але таке положення не тривало довго, бо колеги-японці сказали нам іти за собою на другий поверх. Там в коридорі ми поскидали наші черевики й ніби босі увійшли до

надто великої кімнати, в якій по кутках стояли вазони з квітами, а посередині великий, але дуже низенький стіл. Підлога була вкрита грубими плетінками з морської трави „татамі". Я, наприклад, не знав що мені робити – стояти, сидати, чи такі лягати на підлозі, хоч це останнє напевне не було б дуже правильним у товаристві. Але офіцери незабаром вирішили цю проблему й посідали, підбираючи під себе ноги, чим показали що й нам так треба зробити. Ми достосувалися до вимог ситуації, посідали й собі. Різниця лиш була така, що японці сиділи так довго-предовго, а ми незабаром почали вишукувати кращих позицій для ніг, бо вони терпили, боліли, просто дубіли. Та про це не було часу думати, бо в нашому товаристві появилася п'ять молоденьких, свіженьких, немов намальованих, гейш, отих „метеликів" Сходу. Про них я дотепер мав слабку уяву, бо тільки те, що знав з оперети, не пригадую вже чітко: з "Гейша", яку ставив у Львові театр Стадника, чи з опери Пучіні „Мадам Батерфляй". А це, читач мусить зі мною погодитися, не дуже багато. Тому я почав випитувати наших „господарів" про це все, а вони дуже чемно нам пояснювали.

Гейша не є дівчиною сумнівної репутації, як би дехто припускав. Навпаки, це професія, якій можуть подолати тільки дуже гарні й одночасно дуже здібні молоденькі дівчата. Вони проходять дуже сувору школу, вони начитані, всесторонньо освічені. Вони можуть забавляти навіть високоосвічених державних мужів, вчених, артистів, письменників тощо. Вони постачають навіть у великій мірі інтелектуальної розваги. Вони мусять уміти добре грати на різних інструментах, а в першу чергу на оригінальних японських, таких як „самі-сен" або „біва". Підготовка до професії гейши коштує багато й триває кілька років. Звичайно батьки неспроможні заплатити коштів навчання, і тому гейші відпрацьовують роками свій борг. На цьому користають власники заведень, бо година гейші коштує від 4 до 7 єн. Гейша мусить теж бути класичною танцюристкою, знати всі вельми церемоніальні правила японської етики, таких церемоній, як подавання чаю, декорація квітами тощо, а все це треба робити за точно визначеними плянами. В Японії жодна конференція – політична, наукова, економічна і всяка інша – не обходиться без гейш, які мають своїм завданням давати розвагу гостям.

Гейші творять свою власну суспільну класу й дуже цим гордяться. Коли котра небудь відходить з того стану, нею погорджують. Часто трапляється, що між гейшою і її гостем зав'язуються любовні стосунки, які, після викупу гейші, кінчаються подружжям. Треба згадати, що гейша не може бути послана забавляти гостей проти її волі. Були випадки, коли гейші мали величезний вплив на політичне, економічне й духовне життя країни.

Саме такі „метелики" стали нас обслуговувати й забавляти. Гейша ходить на колінах, підпираючися руками, як тільки мусить піти за чим небудь. Постійно кланяються. Я почав „розмовляти" зі своєю гейшею через посередництво офіцерів. Довідався, що вона тут уже два роки, а родом вона з острова Кію-шу. Не випадає цікавитися забагато, але й не відзиватися до неї теж нечемно. Отож як вона тільки кудись вийшла на хвилинку, бо приготувляли для нас вечерю, тут таки на нашому столі, я спитав свого перекладача, як буде по-японськи „ви дуже гарна". Коли вона вернулася, я втнув на її адресу свою завчену промову по-японськи:

– Аната ва таїсо кірої десу!

Вона, коли почула це, так засоромилася і почервоніла, що то могло бути тільки правдиве, або я мав справу з великою артисткою. Незважаючи на причину, було великою приємністю дивитися на неї, як вона скромно поводитися в такій ситуації.

Вона ще й перехилила голівку то на той, то в інший бік, немов курочка. На цьому мій „роман" з нею закінчився, бо „сукіякі", ця славна, всім відома страва з дрібненько порізаного м'яса, смаженого з цибулею на очах гостя, вже була готова. Тут же на столі стояло кілька графінів із „саке" – японською горілкою. Сукіякі й саке так були мені до вподоби, що я добре наліг на них. І добре зробив, бо по сьогоднішній день не можу забути тієї приємності, якої зазнав при першій зустрічі з ними.

Послухали ми трохи тужливо-монотонної музики на самі-сен, попиваючи саке й покурюючи японські цигарки "Мінарет". Один з наших товаришів трапези зізнався, що він недавно приїхав з Харбіну, де служив у жандармерії. Йому там подобалося.

Жаль було нам покидати гейш і залишати „неутолимую тоску" по нас. Нам теж „краялося серденько", а що говорити про них?

Була вже досить пізня година, коли ми опинилися на ясно освітленій Гінза стріт (Срібний шлях). Багато народу вешталось у всіх напрямках. Крамниці були відчинені. Життя кипіло. Наша п'ятірка наблизилася до імпозантного п'ятиповерхового наріжного будинку.

Це був славний театр Такаразука. Тут ставлять водевільчики, вистави й ревії. Відбувається це кожного дня від 6-ї до 11-ї увечері, а в суботи й неділі та інші свята й від полудня. Квиток досить дорогий, бо від півтори до чотирьох єн. Наші офіцери запропонували нам зайти. Не личило відмовлятися, тим більше, що ще там не були. Пнемося сходами наверх. На сцені йде якась п'єска. Актори повдягані на європейський лад, щось там викрикують до себе. Публіка уважно слухає й реагує дуже чутливо. Але весь час між рядами вештаються глядачі, цілком так, як в американських кінотеатрах.

Публіка там різна, до дітей включно. Простора зала робить імпонуюче враження. Партер і балкон вміщають 2.000 чоловік. Театр має свою симфонічну оркестру з приблизно 60 оркестрантів, а на сцені кожного вечора виступає не менше ста осіб. При цьому треба пам'ятати, що в цім театрі всі актори й взагалі всі інші, це виключно жінки... Цей театр містить у собі ще й багато інших підприємств спеціально для глядачів. Треба знати, що перерви тут дуже довгі, вони тривають 30 – 45 хвилин. Є багато часу, щоб провести його в ресторані чи буфеті, які на кожному поверсі, чи в кіосках з кавою, холодними напінками, чи теж у читальні, чи, просто, у вигідній чекальні. Народ вештається всюди, навіть під час акції на сцені.

Посиділи ми з півгодини. На наше щастя номери не були надто довгі, так що ми побачили багато дечого. Публіка реготала, плескала, щось вигукувала, а ми нічого з того не розуміли, бо хоч японці й намагалися нам дещо пояснити, то все виходило якось не так. Нарешті ми вийшли з залі й стали вештатися по всіх поверхах до часу, коли треба було їхати далі.

Коли ми проїжджали автом вулицями Токіо, один з офіцерів пояснював де ми приблизно знаходимося. Отут німецьке посольство, а там отой будинок, це італійська амбасада. Інших національностей нам навіть не згадували. Ми ж всі „націоналісти"! Офіцери-японці хотіли зробити тим деяку приємність для нас, але нам це виглядало дуже банальним. За кілька хвилин ми опинилися біля якогось темного парку. Йдемо темними алеями. Врешті виходимо на широку алею, яка рівненько перетинає парк. Наліво вдалині видно на яснішій небі контури якогось будинку. Наші японці поставали рядком й почали глибоко кланятися. Правда, наперед сказали нам, що це імператорська палата. Кланялися японці у напрямі палацу, і ми з чемности теж почали кланятися. Тільки в нас уклони не виходили так глибоко, як у японців. Мені це не виглядало смішним, хоч може за інших обставин я сприйняв би це все на весело.

Навпаки, я почував пошану до тих японців за їхню покору своєму голові держави, провідникові нації, навіть тоді, коли він того не бачить і не знає про це.

Тенно, мікадо, імператор, володар – це синоніми для японця. Це для нього найвище поняття влади. Це цемент всієї дисципліни, персоніфікація цілого народу, весь його захист, вся надія кожного японця. Це батько великої сім'ї.

Які ж відмінні були мої думки в той час про те саме питання щодо нашої нації! Ніякої спільної орієнтації для цілого народу! Який брак пошани до своїх провідників упродовж цілої історії! Яке надмірне вихвалювання цілком протилежних собі ідей „провідників“! Як часто критикувалося, ганьбилось, таврувалось і принижувалось голів української держави, які віддали майже все на службу своєму народові, своїй державі! Як часто обзивається останніми словами тих братів-українців, які стають до нерівної боротьби за кращу долю свого власного народу, і які скорше чи пізніше накладають головами в тій боротьбі! Кожний з нас надто сильний індивідуаліст, щоб бути беззастережно послухним своєму провідникові! Було б непогано, коли б критика самого себе теж була висока. Та, на жаль, як далеко ми від того!

І тут, бачачи тих похилених до землі японців, я не тільки захоплювався ними, їхньою поведінкою, але й заздри їм. Як набагато вище стоять вони від зіпсутої білої раси, яка тільки брутальністю і силою, хитрощами й неправдою володіє світом...

Врешті наше авто помчало на залізничну станцію. Там один із наших офіцерів вручив нам квитки. Зайшли ми до спального вагону. На полицях лежали наші валізки.

Від одного з офіцерів я отримав візитну картку, яку я мав показати японцеві в Сімоносеці. Той знатиме наше місце у поїзді. Його завданням буде переправити нас через протоку Цусіма.

За декілька хвилин ми лишилися самі й незабаром після того потяг-експрес рушив з місця.

Спати не хотілося. Я станув під вікном й дивився на освітлене Токіо, яке з кожною хвилиною тікало від нас все далі й далі. Прощай, Токіо! Чи не назавжди?

Не знаю чому, але згадалася мені ніч на 23 грудня 1933 року, коли я востаннє їхав з рідного Льва-города. Яка різниця в положенні тоді й тепер! Тоді гнаний, переслідуваний поліцією окупанта на своїй рідній землі, а тепер на протилежному кінці земної кулі лишаю гостинну столицю, яка в дорозі до дальшої праці в тому самому напрямі, тільки під найкращою опікою влади східньої, екзотичної країни сходячого сонця! Яка зміна за п'ять років!

Сайоонара Токіо! Прощай Токіо!

7. Цусіма

Поїзд мчав. Світла миготіли, ті дальші змінювали своє місце положення, зате ті ближчі тікали назад, мов навіжені. Я не сподівався, що поїзди можуть їздити з такою швидкістю. Вагони легко постукували, колишучись на сильних пружинах-амортизаторах. Ось тобі й дикий, відсталый Схід!

Нарешті, втомлений, лізу на свої нари. Ранком приїжджаємо до Нагоя, але не виходимо до міста, вийшли тільки до ресторану на вокзалі. Біля полудня ми опинилися в Кіото, колишній столиці Японії. Кажуть, що Кіото й надалі є столицею японського мистецтва, культури й взагалі духовного життя імперії. Тут містяться найкращі пам'ятники славного минулого Японії. Це третє щодо величини місто в Ніппон. Релігійне життя теж має тут свою ієрархічно найвищу владу. Тут найкраще

збереглися зразки японського будівельного мистецтва. На жаль, і гут ми не могли довше побути й приглянутись усьому ближче.

Того ж дня ми заїхали до Осака й Кобе. Між містами поїзд мчав по розлогих рівнинах, які були немов мережані полями й ланами, на яких ще недавно пишався риж. Долини-тераси були оточені високими гірськими верхами, поїзд дуже часто мусів просуватися крізь гірський масив. І приходилось йому це дуже легко.

Десь біля другої або третьої години завітали ми до Гіросіми. Ніхто з нас тоді не міг вгадати, ані в своїм сні побачити, що це місто за кілька років перенесе на собі страхіття вибуху першої атомної бомби.

Зате дуже яскраво стоїть перед очима ранній ранок в Сімоносеці, останньому місті Японії перед переходом на азійський материк. Хоч сонце вступило на синє небо, тут відчувається досить проникливий холод. Може тут важливу роль відігравав вітер, але й не можна було тут сподіватися такого підсоння, як на південно-східних узбережжях японських островів.

Тільки поїзд зупинився в Сімоносеці, як до мене підійшов жандарм і спитав, чи я – Марків. Говорив він по-німецьки. Тоді я витягнув візитну картку й подав йому. Він глянув на прізвище, усміхнувся й заявив, що тут все приготоване для нашого перевозу на пароплав. Ми заледве мали час щось перекусити по дорозі.

Невеличкий кораблик пустився на холодні води протоки Цусіма. Одягнувшись в усе, що ми мали найтеплішого після подорожі по теплих морях, я стояв з Чорним на помості. Обпершись на поручні, дивились у досить неспокійні від вітру води, які розділяють Східньо-Китайське море від Японського моря. Це ті води, які були свідком величезного морського бою між Японією і Росією в 1905 році.

Для кращого розуміння японсько-російських відносин до речі буде згадати тут про ту подію, і проте, як дійшло до неї.

Японія, після своєї промислової революції в другій половині минулого століття, швидко прийшла до внутрішньої сили й стала шукати життєвого простору назовні. Пошукавши собі причини, вона почала воювати з Китаєм (1894-95) і здобула дуже поважні посілости – Корею, Південну Манджурію, Порт-Артур, півострів Ляотунг, Вей-гай-вей, острови Пескадори. Тоді Японія була готова до наступу на Формозу, яка опинилася в японських руках на основі договору з Китаєм у Сімоносеці.

Все виглядало добре, але вже так у світі ведеться, що де потрібне лихо, туди чорт посилає Росію. Щиросердечна сусідка Китаю, Росія запротестувала проти договору в Сімоносеці, мовляв, якщо Японія матиме Порт-Артур, це становитиме постійну загрозу для китайського уряду в Пекіні й покладе край самостійності Китаю. До цього протесту приєдналися Франція й Німеччина. З точки погляду міжнародної справедливості, це було правильне рішення, але ж Росія ніколи не була справедливою по відношенні до своїх сусідів, хіба що того вимагали її очевидні інтереси. Незабаром усе стало ясным. Коли Японія, не будучи в силі воювати проти потрібного союзу, віддала назад всі свої воєнні надбання, Росія потихеньку, без війни, взяла заплату від Китаю за „поміч“, використовуючи при цьому слабкість протегованого. Скоро стало світові відомим, що Росія дістала дозвіл від Китаю побудувати залізницю крізь Манджурію, щоб „захистити“ її (перед ким?), а також, право вдержувати свої Гарнізони в Порт-Артурі та його околицях, як теж використовувати його, як свою базу для воєнного флоту. В московській логіці Порт-Артур у руках японців був загрозою для Китаю, але в руках Росії – ні! Та куди ж!

А як поставилися до цього всього Німеччина й Франція? Протестували й тепер?

Нічого подібного не сталося. Навпаки, вони всі кинулися, немов шакали, на Китай і почали хапати для себе що хто міг. Китай опинився у розпучливому становищі. Нарешті китайці збунтувалися проти чужинців у формі „Боксерського повстання” (1900). Тоді всі чужинці, з Росією і Японією включно, кинулися їх пацифікувати.

Японія надто добре розуміла, що Росія – її небезпечний суперник на Далекому Сході, тому й готовилася до удару, до якого мусіло дійти раніше чи пізніше. Росія теж зміцнювала свої позиції, посилаючи на Далекий Схід все більше воєнних кораблів і війська. 1903 року прийшло велике напруження. Японці прискореними темпами готовилися до війни. Росія не оставалася позаду. Нарешті в лютому 1904 р. японці наскочили на російську флоту коло Порт-Артуру, пошкодили її сильно, і так почалася японсько-російська війна. Японці стали бити москалів на воді й суші. Рештки російської флоту сховалися в пристанях, не будучи безпечними й там. Тоді Москва послала свою балтійську флоту під командуванням адмірала Рожественського, щоб покорити японців.

Коли російська флоту була на Індійському океані, японці опанували Порт-Артуром, якого по-геройськи боронив наш земляк ген. Кондратенко.

Нарешті флоту адм. Рожественського наблизилась до протоки Цусіма, залишивши деякі кораблі недалеко Шанхаю. Адмірал граф Того, командувач японською флоту, сидів уже в засідці зі своєю флоту в затоці коло Фусан що в Кореї. Обі флоти були приблизно тієї ж величини й такого ж обладнання. Росіяни мали більше тяжких гармат, зате японці мали більше торпед. Японські кораблі мали більшу швидкість, а крім того їхня артилерія була обладнана новими сильними розривними снарядами. В додатку до того всього японці стріляли набагато влучніше.

І так адм. Того загородив дорогу адм. Рожественському якраз тут, на оцих водах у дні 27 травня 1905 року. Перший зудар був біля обідньої пори. При заході сонця більшість російської флоту була розбита. Вночі, як стадо овець, позбиралися подірвані кораблі й почали прямувати до Владивостоку. Але Того (що за збіг обставин – великий собака нашого пароха в селі Туринка теж був Того) присікався до російської флоту, немов злющий собака. Тільки він не задовольнився тим, щоб подерти штани, а вхопив за горло й цілком dokonав противника. Майже вся флоту була затоплена, або взята в полон. А її командир бачив, як його флагманський корабель „Князь Суворов” йшов на дно. Адм. Рожественський поранений опинився у полоні.

Багато наших вояків тут потонуло. Жаліти за ними теж не приходитьсь, бо ж гинули за чужу справу. Пригадується вірш поета Ст. Чарнецького:

*Іване без роду, Іване без долі,
Куди не ходив ти, чого не видав,
У спеку, у стужу, у лісі і в полі
Ти гинув, а славу сусід добрий взяв...*

Для підсумку варто теж згадати, що японська флоту не втратила ні одного корабля в бою під Цусімою. Тільки два кораблі з цілої російської флоту дійшли до місця призначення – Владивостоку.

Морський бій під Цусімою – один з найбільших в історії людства, а значення його в тому, що він вирішив загальний хід війни. Японці дали противникові дубиною по плечах, так що Росія перестала бути загрозливим конкурентом для Японії на довгий час.

Ніс нашого пароплава розгортав води Цусімської протоки. Хвилі шуміли про

минулі події, а наша уява відтворювала їх, немовби давала науку, як треба поводитися з Росією, коли хочеш тримати її в пристойній віддалі та в пошані до себе. Пізніша моя безпосередня практика життя переконала мене, що москалі, так одиниці, як і ціла нація, визнають тільки силу. Тільки кулак є переконливим і заспокоюючим для них аргументом.

8. Корея – мала Японія!

На кораблі ми не мали кают, бо й не було їх для пасажирів. Це був перевізний пароплав, що з'єднував Японію з Кореєю. Втомлені подорожжю, ми знайшли спокійний затишний куток і дрімали, наскільки могли. Нарешті, після кількогодинної плавби, ми добралися до порту Фусан. Нас знову зустрів японець, котрий завіз нас на залізничну станцію. Отже ми їхали, немов якоюсь естафетою до своєї мети. Незабаром поїзд пірнув у темряву ночі, в'юном шукаючи собі дороги крізь гірські масиви. Корея...

Корея, це великий півострів (біля 150.000 кв. км) з населенням коло двадцяти п'яти мільйонів, майже весь він гористий, головню у своїй східній частині, де тягнуться високі гірські пасма. З трьох сторін цей півострів оточений Жовтим і Японським морями, а на півночі межує з Манджурією по ріці Ялу, як теж частинно з Далекосхідним краєм, що його москалі називають теж Примор'ям, чи Приморською областю. На морях, що оточують Корею, розсіяні численні острови (понад 3.400). Береги сильно розчленовані й творять багато заток. Береги досить високі й неприступні. До неприступності спричиняються теж великі припливи й відпливи моря. Однак риболовля тут квітне.

Головним заняттям населення є хліборобство. Вирощують тут у першу чергу риж, якого лани-тераси простягаються перед очима проїжджаючого залізницею подорожнього. Кажу залізницею, бо биті шляхи тут примітивні. Коли б не каміння на кожному кроці, то вони не становили б ніякої вартости. Росте ще тут ячмінь, просо, соя, овочі, тютюн і бавовна. Корея досить багата на деякі копалини, серед яких слід згадати золото, залізну руду, вольфрам (дуже цінний в електротехніці), вугілля, а в меншій кількості руди міді, срібла, цинку тощо.

Японці дуже добре електрифікували цю країну, яка така багата на цю енергію (потенційно). Японці використовують електричний струм для деякого промислу, який вони розвинули в Кореї. Важка індустрія головним чином розташована в північній Кореї, також у Сеулі (Кейджо) і Фусані. Багаті ліси постачають будівельний матеріал, завдяки лісам Корея поширила виробництво паперу. Розвинені ще такі галузі індустрії: текстильних товарів, керамічних виробів, шкіряних продуктів тощо.

Транспорт відбувається залізничними шляхами, які здебільша біжать з півдня на північ, теж сплавними ріками.

Японці організували широку мережу початкових шкіл, так що письменність серед корейців дуже висока. Є тут п'ятдесят середніх і вищих шкіл. Релігійно корейці визнають певну мішанину буддизму і конфуціанізму. Багато корейців ще визнають шаманізм. Християнство теж тут розвивається.

Історія корейського народу починається з XII ст. перед Христом і з того часу є документи, за якими в околиці Піонг-янґ була основана перша колонія. Але це, властиво, не була корейська колонія, тільки китайська. Досить добре удокументована історія починається приблизно з часів Христа. Корея мала нещастя бути майже весь час під ударами різних наїзників, які панували деколи століттями над нею.

Перший період Історії Кореї тривав від I ст. перед Христом (57 р. перед Христом) і до VII ст. нашої ери. Тоді були властиво три королівства. Впродовж того часу корейці відбивали напади різних варварів і звели одну війну з Китаєм, з якої вийшли переможно. Але п'ятдесят років пізніше Китай знову напав на Корею і підпорядкував її собі. Триста років корейці були під китайським ярмом, і за той час вони перейняли дуже багато від китайців. Це ярмо було релятивно легке, бо влада була поділена між одним із корейських племен і китайцями.

Другий період історії Кореї звався Коріо, від чого й пішла назва Корея. Цей період тривав до кінця XIV ст. Останні два століття того періоду були дуже бурхливі, бо країна зазнала численних нападів з боку монголів, які врешті-решт, оволоділи Кореєю. Це було перший раз в історії корейського народу, що вся країна попала під чуже панування. Володар корейців був вимушений оженитися з монгольською князівною. В час невдалого наступу монголів на Японію, про який я вже згадував, корейці їм помагали. Крім того Корея вела постійну боротьбу впродовж XIV ст. з японськими піратами, які турбували узбережжя країни. Не зважаючи на клопоти, Корея піднялася за той час культурно на дуже високий рівень. Не малу роль в цьому відіграв буддизм.

Третій період почався з встановленням в Кореї нової династії (1392 р.), яка була при владі до 1910 р., коли Японія анексувала цей край. В часі панування династії І були в історії Кореї блискучі періоди політичного та культурного розвитку, в Кореї винайдено було на початку того періоду абетку, також засновано першу друкарню (коло п'ятсот років перед Гутенбергом!). Крім того появились енциклопедії та описи подій в країні. Треба теж згадати, що був організований добрий уряд, котрий опирався на строго конфуціянські принципи.

Згадуваний вже японський „Наполеон" – Гідойоші – окупував Корею. Корейці ніколи не примирилися з поразкою й боролися за свою свободу впродовж семи років. Врешті ця боротьба скінчилася перемогою корейців, головним чином завдяки розгромові японської флотії корейським адміралом Ї-Сун-сін. Цей адмірал спричинився до побудови такого корабля з таким кріпким панцирем, що ворожа зброя не брала його. Крім того адмірал так справно маневрував кораблями, що японці мусіли визнати свою поразку. Після того Корея вже ніколи так не процвітала, хоч знову піднялася зі спустошень. Незабаром після того Корею почали непокоїти манджури.

У цьому останньому періоді Корея жила майже в повній ізоляції. Не хотіла мати ніяких дипломатичних зносин з чужими державами. Корею навіть називали пустельною державою. Такий стан тривав до 1882 р. В результаті експансії Японії Корея була примушена скласти договір з західними державами. Першою такою державою були Сполучені Штати Північної Америки.

У протилежність до Японії, Корея була дуже повільною у сприйманні західної культури й цивілізації. Зрозуміло, що Японія почала використовувати цей стан економічно й політично. Китайці, ніби в обороні перед західними ідеями, почали вводити свої війська в Корею, а японці, як носії тих західних ідей, ввійшли в Корею з другого кінця. Корейці були проти обох, але настало між ними політичне замішання, в результаті якого вони стали тільки глядачами подій, які відбувалися на їх власній території. Йшла японсько-китайська війна, яка тривала недовго, бо заледве кілька місяців. Вона скінчилася перемогою Японії. З того часу скінчилися впливи Китаю в Кореї. Єдиним „ручителем" корейської „незалежності" стали японці.

Найближче десятиліття принесло Кореї багато нового. Побудовано залізницю,

були відкриті численні копальні, розвинулася торгівля. Щоправда впливи Японії не були надто сильні, а то з причини протесту Росії, Німеччини й Франції проти договору з Сімонесекі, але Корея таки була під контролем. Московська ненажерливість, що якраз напихала черево російської імперії „концесіями" в Манджурії, з неперетравленим ще портом над Жовтим морем – Порт-Артуром, вже закидала своє око й на Корею. На цьому тлі прийшло до російсько-японської війни, яка скінчилася на водах протоки Цусіма. П'ять років пізніше, незважаючи на спротив корейців, Корея була формально приєднана до складу Японії.

З того часу минуло вже понад чверть століття і Японія мала час відтиснути свою печать на цій країні.

Фактично інкорпорована в склад імперії Ніппон, Корея опинилася цілком у руках японців. Нібито не було причин робити різницю між японцями й корейцями, мовляв ми ж одна нерозлучна сім'я, рідні брати, які долею судьби були розділені на довгі роки. Аж тепер, нарешті прийшов кінець прикрій розлуці та молодший брат, що відстав в часі мандрівки в доісторичному присмерку, тепер знову в обіймах старшого брата. Поставивши своє підношення до корейців у такій площині, японці не знаходили причин не взяти у свої досвідчені руки все життя корейців. Вони поставили своїх людей на всі ключові пости, одночасно входячи в народну гущу корейців. Вся адміністрація, вся економіка, культурне життя, не говорячи про поліційні та військові командні пости, все це опинилося під їх безпосереднім контролем.

Було б несправедливо, коли б я промовчав, що дуже багато корейців теж займали досить високі посади в поліції та війську, але ... поза Кореєю – в Манджурії, на Формозі, або у підкорених територіях Китаю. Японцям треба було багато працівників, або просто гарматного м'яса на фронтах, чи на пости у тільки що підкорених землях Китаю. За те, що корейці були під ласкавою опікою японців, вони теж мусіли нести певні обов'язки.

Деяким корейцям дуже імпонували їх високі посади й величина японських володінь, і вони майже відчужилися від своєї нації. Багато з-посеред них приймали японські прізвища, але це не дуже помагало, бо хто пожив хоч трохи на Сході Азії, той відразу впізнає корейця серед японців чи між китайцями. Коли ж хтось матиме щодо цього сумніви, то це буде тільки європеець.

у загальному політика японців супроти корейців була дуже подібна до політики москалів супроти нас, українців.

По містах корейці поволі переходили на японську моду й звичаї, так чоловіки, як і жінки. Японська мова переважала в містах. У школах японська мова теж стала домінуючою.

Їдучи через Корею, ми не мали майже ніякої нагоди побачити що-небудь, а не то, щоб приглянутися ближче самим корейцям. Поїзд мчав на північ, немовби хто забороняв йому відпочити хоч кілька годин, хоч би в столиці Кореї – Сеулі. Японці не хотіли показувати нам Корею так, як показували, чи дали нагоду, побачити Токіо. Але в той час це не робило для нас великої різниці.

9. В столиці Манджу-ді-го

Серед ночі поїзд мчав у напрямі Мукдену. На своїх ліжках у спальному вагоні ми спали мов суслики, загорнені в японські кімоно. Було біля півночі, коли розбудив мене чоловічий голос:

– Так, – відповідаю йому теж по-німецькому. І додаю: – Хто ви й чого вам треба?
– Я представник ніппонських воєнних властей. Мені доручили доглянути за вами, коли ви прибудете до Мукдену. Чи не потрібно вам чого?
– Наскільки я знаю, то цей поїзд їде далі, до Дінкйю.
– Не весь поїзд, тільки два вагони. Ви можете спати спокійно далі, коли бажаєте.
– Я думаю, що це буде найкраще.
– В Дінкйю вас зустріне наша людина й відвезе де готелю. Бажаю вам дальшої щасливої дороги.

– Дякую, добраніч!

Недовго прийшлося ждати, як , після причеплення наших вагонів до якогось поїзду, знову рівномірно застукотіли під нами колеса. Перебитий сон вернувся назад.

Раннім ранком, 27 листопада 1937 р. ми прибули до столиці Манджу-ді-го, або Манджу-ку-о, чи більш популярно званої Манджурії.

І тут сталася несподіванка для нас. Перший раз, відколи ми виїхали з Токію, наша, так би мовити, супровідна естафета, не функціонувала. Ніхто нас не зустрів! Але ми таки дали собі раду й без няньки. Зійшли з поїзду та вийшли зі станції. Почекали хвилин п'ять, чи часом не появиться зв'язковий, а тоді я залишив Чорного й Бомбу разом з багажем на станції, а сам узяв таксі. Тільки два слова, які я знав, що можуть мене довести де ціпі без знання адреси, були: Санбо-гонбу – Генеральний штаб.

Шофер забелькотів щось дуже респектовно й помчав широченною вулицею, що йде від станції до центру міста. По обох боках підіймалися високі будинки. Деякі робили враження, що в них містяться урядові установи, а інші були схожі на гуртожитки, в яких жили, як я потім довідався, виключно японці.

Молоді ще дерева відділяли хідники від бруківки, на якій повно рікш, підвод, автомобілів, серед яких багато воєнних і вантажних. Недовго я цьому всьому приглядався, бо таксі повернуло в браму, в якій вартовий ледь устиг віддати честь рушницею. Він напевне знав, що хто-небудь і чого-небудь не заїжджає до цієї установи, якої він береже. Таксі півколом підїхало під широкі сходи. Щоб не розмовляти з шофером, я дав йому десятиєновий банкнот.

Зайшов я до вестибюлю й побачив офіцера, що сидів за столом. Підійшовши до нього я сказав:

– Я хочу бачитися з генералом Угай.

По виразі лица я встановив, що офіцер мене не розуміє, а звертався на до нього по-німецьки.

Я заговорив до нього по-українськи. Офіцер показав мені на крісло, а сам швидко віддалився. За хвилину він привів з собою двох інших офіцерів. Один з них заговорив по-англійськи, але того я не розумів. Тоді другий звернувся по-німецькому:

– Чого ви бажаєте?

– Я приїхав з двома людьми з Токію. Нас мав хтось зустріти при поїзді, але чомусь не зробив цього. Я хочу бачити генерала Угай, якого я знаю з Токію і він тут повинен бути.

– Мені дуже прикро, але тепер генерала Угай немає в штабі. Чи ви можете почекати?

– Я можу, але мої товариші чекають на станції й мерзнуть там.

– Підждіть хвилинку, ми зараз все полагодимо. Щось вони між собою поговорили й один побіг сходами наверх. Не пройшло й двох хвилин, як він вернувся назад з ще одним, одягненим по цивільному японцем, який заговорив по-російськи:

– Вы, конечно, понимаете по-русски?

– Так. Тільки я не говорю цією мовою, – відповів я по-українськи.

– Это ничего. Я вас понимаю. Вы говорите по-украински, не так ли? Мені дуже прикро, що вас ніхто не зустрів, але добре, що ви приїхали сюди. Ми зараз же поїдемо на станцію й заберемо ваших товаришів.

Незабаром ми помчали на таксі назад, забрали Бомбу й Чорного та ще раз поїхали тією ж вулицею. Десь у половині дороги до штабу ми заїхали до досить малого японського готелю, якого назви не пам'ятаю.

Нарешті ми розмістилися у своїх кімнатах. Японець обіцяв незабаром навідатися до нас, як тільки поладить пов'язані з нашим приїздом справи. Виходячи сказав, що рахунком у готелі нам не треба турбуватися.

Не встигли ми привести себе до порядку після довгої подорожі з Японії, як прийшла до нас японка й почала манити пальцем, щоб ми йшли за нею. Я пішов, щоб довідатися чого їй треба. Вона привела мене до телефону.

Це телефонував ген. Угай, котрий вибачався, що не зможе побачитися з нами сьогодні через невідкладні заняття, але завтра з самого ранку, біля десятої години, приїде за нами наш зв'язковий. А тим часом він бажає нам приємно провести час і добре відпочити.

Маючи перед собою вільний час, ми вирішили прогулятися по місті. Зрозуміло, що це торкається тільки Чорного й мене, бо Бомба ще не унормував своїх відносин до мене. Та довго не прийшлося нам гуляти по місті, бо було досить холодно, а в нас не було теплого одягу. Треба було задовольнитися сидінням у теплому готелі, хоч і кортіло оглянути місто.

На другий день ми побачилися з ген. Угай. Він привітав нас в імперії Манджу-ді-го й висловив надію, що ми спільно зможемо дуже багато зробити для скріплення фронту проти Комінтерну та проти Советського Союзу. Він сказав, що ми поїдемо у Харбін, бо там багато європейців і нам там буде легше жити інкогніто. Тут, у Сімкіо, майже нема білих, а як і є, то легко впадають у вічі. В Харбіні є Воєнна місія хороброї ніппонської імператорської армії, яка пильнує за порядком у всьому Манджу-ді-го.

Про це мені не треба було й згадувати, бо, опинившись у цій імперії, я не мав справи ні з одним, хоч би як втаємниченим китайцем чи манджуром. Японці тримали всі воєнні, політичні, економічні й адміністративні нитки в своїх руках. Щоб пізніше не вертатися до цього питання ще раз, додам, що в поліції, але в низьких рангах і на нижчих адміністративних постах, були теж і манджури, а до середніх доходило багато корейців.

Але ген. Угай ні таких, ні подібних думок не чув від мене. Я слухав його дуже уважно й признавав за ним у всьому рацію. Все, що він говорив, знову ж таки тільки загально, я вже чув від інших у Токіо, чи навіть в Італії від своїх.

Тоді я попросив сконтактувати мене з трьома іншими членами Генерального штабу Квантунської армії в Сінкйю, до яких я мав рекомендуючі листи ще з Європи. Ген. Угай дуже чемно й хитро запропонував, що він може ті листи передати адресатам. Але я переконав його, що мушу виконати даний мені наказ і вручити листи особисто. Він більше не наполягав на своєму. Сказав тільки, що один з потрібних мені офіцерів тепер у Харбіні і я зможу там його побачити, а з двома іншими він мене сконтактує, але на це треба ще почекати день-два. Мені не спішилося і я погодився ждати.

На цьому моя авдієнція в нього закінчилася. Більше я його ніколи не побачив. Того самого дня зв'язковий японець забрав мене до штабу, де я зустрів одного

полковника, прізвища якого вже не пригадую. Це мав бути той, до якого я мав листа. Він почитав трошки, а потім посидів декілька хвилин мовчки. Кутив і весь час дивився у вікно. Врешті він коротко сказав через перекладача:

– Я зроблю все, що буде в моїх силах, щоб ви могли успішно працювати на терені Манджурії.

Коли я висловив йому свою подяку, він піднявся і, подаючи мені руку, сказав:

– Сайоонара! – До побачення!

Майже так само виглядало моє побачення на другий день з ген. Йошіда, з тією тільки різницею, що він розпитував мене про ОУН і про можливість повстання в Україні на випадок війни. Я описав йому силу ОУН, сказав про великий вплив, який вона має серед мас українського народу. Дипломатично я говорив правду тільки про західні українські землі – ЗУЗ, але не зазначував, що це не стосується й до осередків і східних земель – ОСУЗ. Якщо він знав про це, то знав теж, що чує від мене правду, коли ж ні, то не зашкодить, коли він знатиме про нас, як про велику силу. Таке було моє примітивне міркування тоді. Ген. Йошіда слухав уважно слів перекладача і одночасно спостерігав мене пильно коли я говорив, немовби хотів прочитати з моїх очей і лиця, чи я вірю в те, що говорю.

Всі ті мої побачення з високими офіцерами Ніппонської імператорської армії, так в Токіо, як і в Сінкйю, робили на мене враження, що це тільки формальність, без більшого значення чи впливу на наше перебування і працю серед них. Однак тепер я переконаний, що за весь час моєї роботи на терені Харбіну – ті побачення стояли, немов підпори за моїми плечима, які тримали мене на поверхні життя також тоді, коли згодом все пішло шкереберть. Маючи за собою той моральний капітал, я деколи важився на такі протимосковські кроки, які зовсім не були до смаку японцям, і за що місцева японська влада, настроєна дуже русофільськи, готова була стерти мене з лиця землі. Ті мої перші побачення, а напевно й деякі накази тих високих офіцерів на адресу мого японського оточення на самому початку в Харбіні, були тією силою, яка зберегла мене перед скаженими нападками проти мене. Хоч я зазнав від них багато лиха, все ж таки вони не посміли мене знищити. Але про це все пізніше, в міру розвитку подій, які незабаром мали статися.

Того самого дня зв'язковий спитав мене, чи не бажали б ми поговорити з одним українцем, котрий півроку тому втік з Советів до Манджурії. Я пристав на це, очевидно, зараз же. Отже ввечері вони мали привести його до нас.

Біля восьмої години насамперед прийшов наш зв'язковий і запитав, чи ми хочемо лишитися з утікачем віч-на-віч, що, на його думку, було б найкраще. Ми визнали за ним рацію й висловили думку, що за таких умов розмова може бути більш щира, якщо не буде ніяких свідків. Тоді він додав, що влада ще не є певна, чи він тільки втікач з есер, чи, може, підсланий агент. Може нам удасться зауважити дещо, бо це ж наш земляк, отже спосіб його розмови та духовне наставлення можуть виявити багато чого несподіваного. Я обіцяв йому висловити свою думку щиро, бо агенти ССРСР, навіть коли вони наші земляки, вони наші вороги. Інша справа, що ми хотіли б приєднати його собі, бо ж в Советському Союзі живе приголомшлива частина українців, і нема що й думати про звільнення України, якщо вони не братимуть участі в боротьбі за волю.

За кілька хвилин він привів нашого земляка.

– Анатоль Тищенко, інженер телефонії й телеграфу. Дуже приємно познайомитись із земляками.

Ми назвали свої прізвища.

– Пане Тищенко, ми – українські націоналісти. Нашою метою є звільнити український народ не тільки від більшовиків, але й від інших окупантів. Ми хочемо поставити Україну на рівні з іншими народами, зробити її незалежною, щоб уся влада в Україні була в українських руках. Ви напевно погоджуєтеся з поглядом, що кожний народ повинен мати свій власний шмат землі на земній кулі, там жити, господарити, всебічно розвиватися за своїм власним бажанням, подібно як родина у власній хаті.

– Дуже правильно та бажано, щоб до такого стану привести український народ. Але як цього досягнути?

– Боротьбою! Ми мусимо боротися на всіх місцях, де тільки знаходимося. Чи це буде саботаж, чи замах, чи тільки усвідомлююча розмова зі своїми або й чужими – все йде під одну рубрику боротьби. Принаймні спочатку. Деякі розміри боротьби збільшаться, урізноманітняться і буде легше вести боротьбу, бо ж і досвід зростатиме з плином часу.

– Самозрозуміло, що без боротьби не можна нічого досягнути.

– Тепер ви вже знаєте, хто ми такі та чого хочемо. Отже тепер може б ви розповіли дещо про себе й взагалі про життя в Советському Союзі. Особливо нас цікавлять українські справи, такі як відношення до влади, евентуальний спротив їй, відношення до москалів, соціальні умови тощо.

І Анатоль Тищенко почав розповідати. В першу чергу про себе. Народився він 1910 року (не пригадую точно року, але він був трошки молодший за мене). Свого батька не пам'ятає. Пройшов типовий советський вишкіл від малого хлопчика, через комсомол до члена компартії. Мав освіту інженера телефонії й телеграфу. Останнім часом був на Україні одним з головних директорів телефонної й телеграфної мережі в Харківській області. Був одружений і мав дітей. Жив дуже добре, як на советські умови. Знав майже всіх головарів української комуністичної верхівки особисто, часто їздив до Києва, до Москви. Зайнятий власним буттям, він спершу не бачив тієї кривди, яка завдається українському народові під більшовицькою кормигою. Навпаки, в українізації бачив великі досягнення і передбачав світле майбутнє. Але процес Спілки визволення України – СВУ, самогубства Хвильового, Скрипника й інших, відкрили йому очі на те, чого він не бачив до того часу. Особливо голод в Україні потряс ним до глибини душі. Він побачив, що в спілці з московською комуною його рідний народ не зайде далеко. Він почав шукати шляхів виходу й не знаходив їх. Він не вірив нікому, і ніхто не вірив йому. Появилася на Полтавщині, звідкіля він був родом і де був у той час у відвідинах, якась нелегальна протисовєтська летючка. Він навіть не припускав, що йому можуть пришити її авторство, коли він спокійно повернувся до Харкова.

Невдовзі після того його зняли з директорства й заарештували. Не маючи ніяких доказів, його засудили лише до шести років заслання у Сибір. Родина лишилася на Україні і він так і не знає, що з нею сталося. Його самого, як спеціаліста, настановлено начальником будови нової телефонної лінії крізь Сибір уздовж нової залізниці, яка там будувалася. Хоч він рахувався засланим, але й в таких умовах виконував для держави поважне завдання, тож і в Сибірі жилося йому непогано. Виконуючи працю, він мав нагоду часто роз'їжджати. Це піддало йому думку про втечу, а згодом і уможливило її десь улітку 1937 р.

Це приблизно були ті дані, про які він нас поінформував. Потім він нарікав на японців, що вони тримають його в повній ізоляції від інших українців, не довіряючи йому. Навпаки, вічно випитують про одне й те саме й хочуть, щоб дати їм всі

інформації про СРСР відносно технології будови телефонної лінії чи телеграфу. Він уже дав їм дуже багато матеріалу, якого в них ще напевне не було, але й надалі тримають його в ізоляції. Він дуже радо приєднається до громадської культурної й політичної роботи, якщо йому дати таку нагоду.

Наша розмова з Тищенком тривала добрих три години. Він зробив на мене добре враження. Бомба й Чорний відчували те ж саме. Ми обіцяли допомогти йому наскільки це буде в наших силах, висловлюючи надію, що ми ще, і то може дуже швидко, побачимося з ним.

Я покликав з сусідньої кімнати зв'язкового японця, перед яким лежала велика кількість недокурків. Він став приготуватися в дорогу, а за той час Тищенко прощався з нами.

– Мені прикро, що я мушу з вами розстатися, дорогі земляки, бо бачу в вас те, чого дотепер не бачив серед наших людей, а саме щире визнання любови до українського народу та розмову про боротьбу за його кращу долю.

Після того як він пішов, ми всі три ще довго сиділи мовчки, роздумуючи про долю нашого земляка зі Східної України – Анатолія Тищенка.

Я бачив, що Бомба був дуже неспокійний, а це означало, що він тепер у дуже схвильованому настрої. Я здогадувався, що це було під впливом нещодавно закінченої розмови, але й могло це бути під впливом якогось спогаду з минулого. Ми ще далі з собою у „ворожих“ відносинах.

– Як час міняється, і які великі зміни приносить він у наше життя, – заговорив я, немов до себе самого.

Чорний глянув на мене, немовби відчув, що ці слова відносяться тільки до нього.

– Як це ви розумієте? Певне, що час приносить зміни, але що ви маєте на думці?

– Як інакше виглядав день рівно п'ять років тому!

– П'ять років тому? Почекайте. Яке сьогодні число? 30 листопада... 1932 р. Ага! Напад на пошту в Городку Ягайлонському!

– Так, Чорний. Тоді ми з Бомбою були бойовиками в боротьбі з ворогом. Йшли пліч-о-пліч. А сьогодні, на другому кінці земної кулі, ми навіть менше, ніж добрі знайомі. В нас навіть немає потреби обмінюватися безпосередньо своїми думками. Кожний з нас на думку другого негідний взаємності, щоб ті думки знати. Ми себе бойкотуємо. І коли б ми не були примушені збігом обставин, то напевно навіть і не зустрічалися б. І це називається, що ми бойовики УВО чи ОУН, які йдемо одним фронтом проти ворога! Чи це не клини? Чи не наруга над самим собою? Ось в чому я бачу ту велику зміну, яку приносить нам час. Повірте мені, Чорний, що я боюся тих змін не за п'ять років, але боюся змін, які можуть настигнути нас кожного дня. Признаюся, що наш фронт дуже слабкий. А щодо співпраці з японцями, яка готується, вони приготовані далеко солідніше за нас, бо в них діє машина дисципліни, і, що найважливіше – в них є взаємне довір'я, а в нас бракує одного й другого. На превеликий жаль!

І я замовк. Я відчував, що чиряк визрів і мені нічого було вже втрачати, якщо навіть ударити його кулаком. Я не знав, наскільки мої слова заторкнуть того, до кого були скеровані, зате я знав, що вони завдають мені самому дошкульного болю.

Я встав з крісла й подався до своєї кімнати. В присмерку, не роздягаючись, я ліг на ліжко. Біль не вгавав, навпаки, різні думки ще й посилювали його.

Нараз я почув стукіт до моїх дверей.

– Прошу!

– Вецький! (Чорний майже весь час так мене кликав). Ходіть сюди на хвилинку.

Я дуже неохоче відчинив двері. Посередині кімнати стояв Бомба. Блідий-блідий. Він дивився мені просто в очі.

– Вецький! Мені дуже прикро, що між нами склалося таке положення в Порт-Саїді. Я признаюся, що я не мав рації. Я вже багато натерпівся через це перед самим собою. Я бажаю, щоб відносини між нами знову налагодилися.

Я стояв перед ним і не спускав з нього очей.

Подібна, яка ж подібна була сцена більш як півроку тому в Італії, на острові Філікуді! Тоді Бомба тільки що приїхав був до нас із Сіцилії від пор. Колодзінського-Гузара й товаришів. Чорний рвався, щоб його побити, а я стримував його й дивився на Бомбу так само, як оце тепер, немовби питав – чого тобі треба? А він тоді заговорив:

– Я прийшов, щоб ви мені відплатили. Робіть зо мною, що хочете. Я признаюся, що моя поведінка в Торторічах (Сіцилія) була підла, я знаю, що трудно вибачити те, що я вам, товаришу, і Кучерові розбив голову товкачем від ступки (правдиве прізвисько Кучера – Роман Куцак), і це тоді, коли ви не могли захищатися. Мене мучить сумніння, не дає воно мені спокою. Або вбийте мене, або даруйте!

– Отже ви признаєте, що тоді зробили погано? – спитав я.

– Так!

– Чи ви хочете направити як-небудь свій поганий вчинок?

– Так!

— Якщо так, то забудьмо про той випадок. Ось вам моя рука. Будьмо друзями так, як перед тим! – І наші правиці тоді потиснулися.

А оце тепер я знову стояв перед ним, і знову він просив подати йому руку.

І знову наші правиці стиснулись. Хоч була пізня година, ми замовили пляшку вина через готелеву обслугу, щоб відсвяткувати п'яту річницю нашої спільної участі в нападі на пошту в Городку Ягайлонському, а також, щоб випити за згоду між нами, яка залишила нас ще в далекому Єгипті.

– Чи пам'ятаєте, Бомба, як ми відзначували першу річницю Городка?

– Так, пригадую собі. Це було в Берліні. Ми зайшли до одного з ресторанів Ашінгера й замовили собі найдорожче з того, що було у списку страв, а це була печеня із заячого хребта. А вона, холера, була така смердюча та недобра, що ми її так і не їли! Але, щоб не бути голодним, ми зайшли до іншого ресторану на ріденький суп з зеленого гороху, бо на щось кращого вже не було в нас грошей.

Хоч Чорний не пив вина, бо взагалі не вживав алкоголю, то на його лиці грала усмішка задоволення. Він радів, що нарешті відносини між мною і Бомбою налагодналися.

Того вечора ми пішли спати дуже пізно.

10. Китай і Манджурія

Не в моєму задумі писати тут історію Китаю, або історію китайського народу. Таке намагання було б марним з огляду на величину та глибину багатогранного й своєрідного життя цього народу. На це треба було б кількох томів книг. Тут обмежуся до кількох найважливіших фактів.

Китайці це, без сумніву, один з найстаріших народів у світі. Основна територія, яку вони займають, належала їм тисячоріччями. Чотири тисячі років Китай зберігав свою інтегральність і культуру. Часто на нього нападали, деколи грабували. Він

пережив врешті-решт, або асимілював та успішно зберігав свою цивілізацію, яка набагато випередила західню.

Китай, замкнутий у собі, миролюбний у протилежність до японців, без завоювальницьких амбіцій, жив своїм життям, нікого не турбуючи. Китайці мали свої власні правила поведінки так з собою, як і з чужинцями.

Як вони дивилися на перших європейців, котрі появилися в них у так званій добі відкриттів нових земель, нехай свідчить їх власний запис з того часу:

„Ті люди моря, як їх називають, є високими звірами з глибоко запалими очима й дзьобоподібними носами. Долішня частина їхніх лиць, їхні плечі і, маю враження, їхнє все тіло, зарослі кучерявим волоссям, дуже подібно, як у мавп в південних лісах. Але найдивнішою рисою в них є те, що, хоч, без сумніву, їх треба зарахувати до людей, вони, здається, не мають ніяких характерних прикмет людини. Найбільш звірські селяни більш людяні за них, хоч люди моря ідуть з місця на місце з самовпевненістю вченої людини, та за деякими ознаками вони незвичайно здібні. Не виключено, що вони можуть піддатися навчанню і за умов терпеливості можна б їх навчити правильної поведінки, яка личить людській істоті”.

Технологічний розвиток Заходу зменшив віддаль і уможливив релятивно швидке зрівняння з Далеким Сходом. Було очевидне, що поступ Заходу мусить уплинути на тепер вже відсталий Китай. Але китайці так легко не піддавалися впливам Заходу, як це було видно в Японії. Навпаки, вони вперто відкидали ті впливи.

У китайців, хоч вони проіснували як цілість тисячоліття, не було почуття державности, яку японців. Китайським ідеалом була сім'я і вузька загумінковість. Рештою своєї країни вони не цікавилися. Коли Китай був у стані війни з Японією в 1895 році, китайці навіть не знали про це, за винятком тих провінцій, у яких проходили воєнні операції. Як же інакше було, коли 1925 р. міжнародна поліція в Шанхаї застрілила кількох студентів-китайців! З того приводу вся країна заворушилася у пориві всенаціональних почувань, у почутті кривди. Почуття загальнонаціональної солідарности зросло в очах. Але для того були причини.

Династія манджурського походження – Та-Тсінг, яка керувала Китаєм майже триста років, 1912р., під ударами революції мусіла попрощатися зі своїм пануванням. Прийшов кінець монархії в Китаї, і тоді настав загальний хаос. Розгорілися міжпровінційні, а то й особисті міжусобиці, які опанували життя цієї країни на кілька десятків років. Нарешті верх взяла течія західних поглядів, проповідувана Сун-ят-сеном. У Нанкіні створився республіканський уряд, який, незабаром після того, очолив Чан Кай-ші.

Манджури близько споріднені з китайцями, однак оформилися в окрему національну спільноту. Китайці поселялися у Манджурії впродовж останніх двох тисячоліть. Коли ж династія манджурів Та-Тсінг завоювала владу в Китаї, тоді почалася велика мандрівка манджурів зі своєї країни до Китаю, а на їх місце стали напливати китайці. Однак ХХ століття застало Манджурію рідко заселеною країною. Ця багата земля лежала, так би мовити, цілиною, вона чекала на нових поселенців. Територія Манджурії, величиною Німеччини й Франції разом узятих, здебільша годиться для землеробства, а гірські її частини багаті на ліс і копалини, особливо вугілля.

Китайсько-японська війна (1895) дала Японії, крім Кореї, ще й Порт-Артур і трохи території в Манджурії. Але Росія, при допомозі Франції й Німеччини (як про це було вже згадано при іншій нагоді), вмішалася й примусила Японію залишити на

короткий час здобутки в Манджурії. Коли ж Росія почала й собі пхатися у Манджурію й загарбала те, що раніше було в руках Японії, японці зібрали всі свої сили й почали війну з Росією за „своє існування", з почуттям права за собою. Тоді, як знаємо, Японія відібрала Порт-Артур, півострів Ліяотунг і перебрала від Росії права в південній Манджурії. Це коштувало японців коло 100.000 вбитими, головню в Порт-Артурі, і два мільярди ен золотом. Жертви створили в японців переконання, що їхні зусилля не можуть бути даремними.

Росія залишилася в північній Манджурії з правами на Китайсько-східну залізницю, яка перетинала цю територію з заходу на схід і набагато скорочувала шлях Транссибірської залізниці, яка йшла великою дугою через Хабаровськ, щоб добратися до Владивостоку.

Та сталася дивна історія. Японці, які з таким трудом відчинили собі двері до Манджурії, не взяли за колонізацію багатих земель, як того треба було б сподіватися, бо ж японські острови перенаселені. За 30 років від часу війни з Росією тільки 200.000 японців поселилися в Манджурії, і то тільки на півострові Ліяотунг й уздовж Південно-манджурської залізниці, що була під їх контролем. Велика частина з-посеред них працювала на залізниці й по містах.

З другого боку, в той же час, Китай зробив зовсім протилежне зусилля. Китайці дивилися на Манджурію, як на буферну територію перед агресією Росії і Японії, як передову заставу перед прониканням чужих впливів у свою країну. Вони теж були свідомі її економічного значення. Вони давно звали Манджурію житницею Китаю. А в новіших часах Манджурія була для них країною сезонних робіт. Це дало їм змогу лишитися там і панувати над територією. Останніх тридцять років були свідком одного з найбільших міграційних рухів в історії нашої планети. За той час в Манджурію поселилося приблизно 30 мільйонів китайців. Таким чином японський капітал, який японці пхали в Манджурію, і китайська робоча сила, уможливили гігантський розвиток Манджурії у релятивно короткому часі. Фактично і формально Манджурія стала частиною Китаю. З другого боку японці відчували історичне, сентиментальне і політичне зацікавлення тією територією. Видно було, що конфлікт тих сторін був неминучий.

Комісія Літтона від Ліги Націй (1932) всвоєму звіті так і показала ситуацію в Манджурії.

В міру того, як Китай виринав з хаосу й упорядковував свої справи, росла й свідомість китайців у Манджурії під правлінням, чи, краще, диктатурою Чанг-тсо-ліна, а пізніше його сина Чанг-гсю-ліяна. Вони тримали Манджурію поза японськими та московськими впливами. Маневрували всіляко – бували в порозумінні з китайськими революціонерами, то знову з японцями, раз нападали своїми військами на Центральний Китай, то знову поборювали японців. Вони не погоджувалися з конституцією Сун-ят-сена, зате погоджувалися в одному найважливішому – в потребі соборности Китаю. І нарешті, у грудні 1928 р., Манджурія визнала націоналістичний уряд Чан Кай-ші в Нанкіні та прийняла прапор Китаю. За те Чан-гсю-ліяна призначено головним командувачем північно-східної армії та головним адміністратором Манджурії з додатком провінції Єгол і частини Внутрішньої Монголії.

Все це в великій мірі підняло свідомість населення Манджурії та настроїло його проти чужинецьких зазіхань на його землі.

1929 р. китайський уряд вступив у відкритий ' конфлікт з Росією відносно її прав на Китайсько-східну залізницю. Хоч китайцям у цій справі не повезло, зате в

південній Манджурії зростало незадоволення проти японців. Було зроблено натиск на японців і корейців, щоб якнайбільше утруднити їх положення.

Таким чином, як видно, зі зростом внутрішньої сили Центрального Китаю, зростала національна китайська сила в Манджурії.

Для конкуренції китайці самі побудували деякі вітки залізниць. Японці почали кричати, що це порушення договорів, китайці цьому заперечували. Великий успіх китайських залізниць, зі шкодою для японських, посилив * напруження.

Японці теж бачили до чого це все може довести й тому вжили радикальних заходів, поставивши все на одну карту.

18.IX.1931 р. дійшло до конфлікту коло Мукдену, який скінчився повною окупацією Манджурії японськими збройними силами, а точніше Квантунською армією (з якою ми тільки що налаждали зв'язки). Китайці майже не спротивлялися, тільки негайно внесли скаргу до Ліги Націй, яка вислала спеціальну комісію під керівництвом згаданого вже Літтона, щоб розглянути положення.

Але й японці не дрімали. Вони витягнули з якогось закутка останнього імператора манджурської династії, яка була скинена з китайського престолу в 1912 р., Генрі Лу'ї, і поставили його на чолі створеного уряду „визволеної” з-під китайської окупації Манджурії. А два роки пізніше, в 1934 р., Пуїсів патроні імперії Манджу-ку-о, тобто Манджурії.

Тоді ж була створена політична партія Манджурії, Кіовакай – Товариство згоди, з якою пізніше я мав клопіт у Харбіні.

Хтось міг би подумати, що Манджурія стала поліційною державою, але японський штаб знайшов і на це відповідь, що, мовляв, Манджурією керують на основі принципів „Вандас”. Це старі принципи з-перед 4-ох тисяч років, які актуально зводилися до такого:

1. Основною ціллю уряду є Гарантувати життя й цілість майна громадян, застосовуючи справедливість на основі удосконалених законів; слід керуватися принципом самоуправління та сприяння промислові відповідною реформою грошей.

2. Закордонна політика держави мала спиратися на взаємну щирість і приязнь з іншими державами, за умов дотримування міжнародних звичаїв. Всі зобов'язання щодо чужих позик, гарантованих попередніми домовленнями Китайської Республіки, якщо вони стосуються території нової держави, будуть визнані, згідно з міжнародним звичаєм.

3. Держава розвине торгівлю і промисел і буде готова привітати чужі капіталовкладення, без огляду на національність, за принципом „Відкритих дверей і рівності шансів.

4. Буде уведений в життя принцип расової рівності. Тубільці китайської, манджурської і монгольської національностей, корейці і японці, мешканці інших національностей в Манджурській державі будуть трактовані однаково.

Як бачимо, принципи Вандас, які зводяться до доброзичливості, дуже ліберальні й не мають у собі нічого тоталітарного. Навпаки, вони звучать по-демократичному, хоч їхнє походження старовинне.

Чи не так повинні діяти добрі політики? Нема тут нічого, що вказувало б на японську домінацію. Вони, японці, політично стоять у тіні. Це й стало причиною, що західні потуги не вжили рішучих заходів проти японської окупації Манджурії. Це ж, мовляв, цілком окрема держава, та ще й до того імперія! Виїжджаючи з Сінкйю, ми довідалися, що Італія визнала незалежність Манджу-ді-го, твір своєї партнерки з

Антикомінтерну – Японії.

У час тих подій Советський Союз тримався нейтрально й надалі адміністрував Китайсько-східною залізницею. Але 1933 р. японці заарештували шістьох советських службовців тієї залізниці. Дійшло до досить поважного напруження між тими двома державами. Аж раптом Совети повідомили Японію, що залізниця продається. Японці купили її за 170 мільйонів єн, або 85 мільйонів американських доларів (1935).

Чому дивуватися чужинцям, коли незалежність Манджу-ку-о визнав незабаром й сам Китай.

А тепер до речі буде згадати дещо про географію й багатства Манджурії.

Від есер Манджурія відділена ріками Аргун, Амур і Уссурі; від Кореї розмежовують її ріки Ялу та Тумен. В Манджурії три великі гірські масиви: Великий Хінган, Малий Хінган (на півночі) і Чангпей (на сході). Більша частина Манджурії горбковато-гориста. Непрохідна тайга постачає будівельний матеріал та рогату худобу. Мінеральні багатства, головню залізну руду (Антунг) та вугілля (Фушун), сконцентровані на півдні країни.

Велике Манджурське плоскогір'я перетяте ріками Ліяо та Сунгарі, і воно єдине в цій країні. Це найбільший сільськогосподарський та виробничий центр не тільки в Манджурії, але й у цілому Китаї. Дощі тут достатні, земля урожайна, але довгі суворі зими дозволяють тільки на одні жнива в році. Приблизно половина культивованої землі обсівається соєвими бобами, або соєю. Жито, пшеницю, просо (чуміза) і гаолян – зерно, подібне до рижу, тільки брунатного кольору – страва найбіднішого населення, теж тут вирощуються. Промисел обмежується в першу чергу до виробів із соєвих бобів, таких як олія, соя (приправа), корми для худоби та добрива.

Японці кинули величезний капітал на розвиток країни з надією отримати потрібну їм сировину, а головню збіжжя. Вони дуже добре розбудували порт Дайрен, який став другим по Шанхаю.

Від 1930 по 1935 роки число японців подвоїлося (до 500.000). Ніякі заклики до населення Японії не могли спонукати до масового переселення.

Помилкою було б думати, що експансія в напрямі Манджурії була природна. Мрією деяких воєнно-аристократичних кіл було захопити країну, а може й ще щось більше.

Вже 1901 р. постало тайне товариство „Чорний дракон”. Романтична назва, правда? Але вона зовсім не випадкова. Ріка Амур (назва манджурська) по-китайськи називається Гейлунг. Ієрогліф, яким пишеться цю назву, по-японськи читається Кукурію, що якраз значить „Чорний дракон”. Ціллю того товариства була територія за Амуром, тобто Росія, а конкретно її далекосхідні володіння, від Забайкалля (включно) на схід. Ця організація працює й по нинішній день (1937). Одним із перших її основоположників і був граф ген. Тераучі. Нема найменшого сумніву, що і його син, якого ми пізнали в Токіо, належав до того товариства. Постає питання, чи не від його імені їхали ми до Манджурії? Хочеться думати, що так. Але це не міняло справи, бо „Чорний дракон” був єдиною в Японії рушійною силою, яка могла пхнути цю країну проти Советського Союзу. А того нам тільки й треба було.

11. Приїзд до Харбіну

Непрохідні простори, вкриті буйною тайгою і попереплітані де-не-де культивованими полями, бігли у протилежному напрямі нашої їзди. Поїзд ішов без

ніяких перешкод на північ. Де-не-де тільки видніло китайське село чи хутірець. Дим з коминів вказував, що жителі тих ліп'янок-хаток, так званих „фанзе", сиділи гуртом і грілися коло відкритої печі, або просто на леговищах – „канах", які були може й кращі за наші селянські печі. Вони мусять так робити, бо надворі лютує мороз, хоч снігу на полях не видно. Все сіре, одноманітне, сумне, непривітне на самий тільки погляд. А як там ще далі, на півночі, куди поспішав наш поїзд? Напевно ще холодніше. Перед нами постає проблема теплового одягу, якого ми зовсім не мали. Але розв'язки поки що не знаходили. Ніхто з нас не мав забагато грошей, а й цін ми не знали, щоб хоч як-небудь плянувати. Треба було про це тимчасово забути й ждати, що нам принесуть найближчі дні.

Краєвид Манджурії скований морозом не віщував багато радості. Жоден з нас трьох ще не бував у суворому континентальному кліматі.

Після кількогодинної їзди, десь коло третьої години по полудні, краєвид змінився. Все довкола вкрите снігом. На душі стало трохи веселіше, око любувалося всеохоплюючою білизою. Досить низеньке вже сонце немов підкреслювало своїм промінням білизу.

Нараз появився в поїзді поліцист, котрий почав збирати від пасажирів папшпорти. Ми мали їх одержати назад у папшпортному відділі поліції на станції Харбін. Зрозуміло, що ми тепер їхали як русские, на папшпорти, дані нам полк. Акікузою в Токіо. Про процедуру відбирання папшпортів повідомили нас японці в Сінкйю, з тим, що ми самі не мали йти за папшпортами, нас зустріне японець при поїзді й полагодить цю справу, щоб не викликати підозріння у поліцистів-росіян.

Та не так сталося, як плянувалося. Біля шостої години вечора, коли ніч покрила вже Харбін, поїзд підійшов на станцію. Ніхто до нашого купе не прийшов, як це було домовлено, хоч ми відтягали свій вихід з вагону аж поза нормальні можливості. Нарешті ми були вимушені таки залишити поїзд і піти до виходу. Що ж іншого ми могли зробити, коли зв'язковий не появився? Якщо в Сінйюко такий недолік не міг викликати поганих наслідків, то тут було якраз навпаки. Харбін з біля 50.000 білого населення (усього населення коло 450.000), яке у 80% було російське, вимагав поважної обережності, якщо ми мали зберегти своє інкогніто. Тим більше, що кожний міг пізнати по мові, що ми не русские, тільки українці. Але зарадити цьому ми ніяк не могли.

Опинившись вже поза виходом, ми вирішили, що, однак, без папшпортів нам не можна їхати до міста, бо в готелі треба записатися на їх основі. Тому я мав йти до папшпортного відділу, щоб забрати наші папшпорти. Коли я туди зайшов, мене службовець відразу спитав звідки ми приїхали й чого прибули до Харбіну, де ми думаємо приміститися тощо. Я відповідав дуже загально та виразно по-українському, перекутивши те чи інше слово, щоб звучало краще по-російськи. Пізніше я переконався, що мої перекучування завжди були не там, де треба, та не так як треба. Це ще більше насторожувало москалів. Нарешті службовець спитав:

– Вы русский, не правда ли?

– Так, так, я рускій, – відповідаю, забувши навіть сказати да, да.

Він похитав головою, але таки віддав мені папшпорти. Мені стало трохи легше, але я відчував, що це було дуже неприємне положення, і небажане з огляду на конспірацію.

Якийсь старший китаєць наблизився до нас і запропонував нести валізки. Його російська мова була цілком неграмотна, що навіть ми могли зауважити. Він не знав

різниці між займенниками „я, мій, моя, моє, наше, наша,, тощо й зводив усе до одного слова „наша", а дієслово завжди стояло в однині першої особи. Він казав замість „я хочу" – „наша хочу", або коли говорив до нас тоді виходило в нього „ваша не хочу". Така його мова була нам дуже на руку, бо він майже не визнавався хто ми й що ми, а коли не розумів нас, то випитував. Заки він випитав нас, ми знаходили нові слова для нього та й самі дечого вчилися від нього. І ми спитали де тут недалеко готель. Він назвав кілька. Просто на здогад ми вибрали готель „Орієнт". Коли ми опинилися в таксі, яким керував москаль (а може хахол), я сказав самовпевнено:

– „Орієнт"!

– Хорошо.

За три-чотири хвилини ми вже були перед готелем.

– Скільки? – питаю.

– Восемьдесят копеек.

Досить дешево, думаю собі, та й не беру решти з єни.

Опинившись в готелі, ми відразу замовили добру вечерю й зачинилися у своїх кімнатах. Почалась стара історія – як наладати зв'язок? Воєнного штабу тут нема, а коли й є, то він не має нічого спільного з нами. Шукати зв'язку з японцями в поліції теж не можна, бо заки їх знайдеш, то перейдеш через московські руки. Залишилось тільки одне – піти прямо до Воєнної місії. Але чи легко знайти її? З таким клопотом ми полягали спати. На другий день я мав іти на розшук Воєнної місії.

Після сніданку я вибрався на вулицю. Мороз тріщав немилосердний, не менше, як 25 градусів нижче нуля. Будучи одягненим тільки в літній плащ, я дуже дошкульно відчував холод. День був сонячний, ясний.

Наш готель знаходився на одній з головних вулиць, Новоторговій. Рух на ній був досить великий – автомобілі, рікші, вози, автобуси. Пройшов я трошки більше як квартал і опинився на великому перехрестку. Поперечна вулиця була ще більша (найбільша й найширша у Харбіні) – Большой проспект, як прочитав я на домах. На розі універсальна крамниця И.Я. Чурина. Заходжу погрітися. Народу багато. Всі повдягані в теплі пальта, хутра, хутрянні шапки. Оце перший раз я опинився в московському натовпі. Їхня мова втомлює мої вуха. Деколи мені здається, що вони, просто, забрали нашу мову, спотворили її, поперекручували, попереинакшували чи змішали з церковно-слов'янською мовою і назвали це русским языком. Українська мова, взята між якісь скрипучі зубчатки немилосердно мордована, серед немилозвучних знущань прийняла оцей вид! І це має бути русский язык!

І вся та маса народу говорить тією каліченою, немилозвучною мовою і навіть не заїкнеться! Навіть, часом, з гарних жіночих уст вона виходить неприємною, відштовхуючою. В душі робиться жаль, що я дав свою згоду їхати на такі муки. Але я не міг навіть припускати, що російська мова зробить на мене таке неприємне, прикре враження.

Але час вилікував нас. Вуха звикло до всього.

Тепер я знову вийшов на вулицю. Підійшов до таксі, яке стояло першим у рядку. Шофер відчинив дверцята й я опинився всередині.

– Куди?, – питає.

– Японская военная миссия!, – випалив я і завмер, чекаючи, чи він знатиме де це.

– Хорошо.

Ага, – думаю собі, – то це знана установа. А я думав, що це таємниця, бо ж тут Манджурська імперія! Явно все манджурське, а скрито японське. А тут, на тобі! Все

явне!

Але це тільки допомогло мені, бо за кілька хвилин я вже був там, де міг бути мій зв'язок, а також той офіцер, до якого я мав у кишені листа з Європи.

Будинок Воєнної місії містився в мешканевому районі вглибині саду, близько Вокзального проспекту. Зайшов я до вестибюлю. Негайно підійшов до мене японець у цивільному одязі й спитав чого мені треба.

– Я, і ще двох моїх товаришів, приїхали сюди з Сінкйю.

– Знаю, знаю, – не дав мені докінчити японець. – Наша людина, яка мала зустріти вас при поїзді, захворіла й не могла прийти. Як же ви дали собі раду?

Я розповів. Трошки не так вийшло, як ми планували, але це не шкодить.

– Ви замешкайте декілька днів у готелі, ми будемо зустрічатися щовечора, тільки не тут. Ми поїдемо зараз до мене додому, бо тут часто бувають росіяни за різними справами, й недобре буде, якщо вони знатимуть, що ви заходите до цієї установи.

– В мене є лист з Європи, якого я маю особисто вручити майорові... (не пригадую його прізвища). Коли я можу його побачити?

– Це ми влаштуємо пізніше. Тепер ви йдіть і чекайте на мене на розі цієї вулички та Вокзального проспекту. Знаєте де це?

– Так.

Хоч недовго я ждав на нього, то все ж таки я встиг змерзнути.

– Ви змерзли. Чи немає у вас теплішого одягу?

– Ні. Останніх кілька років ми жили в Італії, де теплий одяг не потрібний.

– Це нічого. Купимо все, що треба буде, – говорив він.

Ми йшли швидкою ходою по досить відлюдних вуличках. На щастя, не треба було йти дуже далеко. Він підійшов до одного дому, теж з городом, як і всі навколишні, відчинив двері й ми опинилися в теплому помешканні.

– Роздевайтесь, господин Маркові – запросив мене мій провідник вже як господар хати.

Коли ми ввійшли до просторої світлиці, умебльованої на європейський лад, він відрекомендувався:

– Моя фамилия – Иноуе-сан, чиновник Ниппонской императорской военной мисии.

– Дуже мені приємно.

– Гоподин Марков, мені доручено бути з вами у зв'язку до деякого часу. Я знаю чого ви приїхали сюди, але заки ми зможемо приступити до якоїсь більш конкретної праці, вам треба буде підготувати себе відповідно. Перш за все ви всі три мусите вивчити російську мову, бо без того ваша праця буде майже неможлива. По перше тому, що ваша конспірація того вимагає. Ви ж бо тут будете жити як росіяни, правда? А по друге, ми мусимо себе розуміти точніше, я наприклад, не зовсім розумію вас, хоч можу похвалитися, що володію совершенно, російською мовою, я не буду єдиним, з яким ви будете мати справу в майбутньому, тому цю мову треба вам знати, і то добре. І це буде ваше перше завдання. Як довго вам треба, щоб опанувати російську мову?

– Кілька місяців, думаю, вистачить.

– Я точно так думаю... Да. А теперь мы выпьем горячего чая.

Він гукнув у напрямі недалечких дверей.

– Хай, хай! (Так, так), дався чути м'який жіночий голос у відповідь.

Ну, коли хай, то хай буде уже хай! Виходить, що японці теж говорять по-українському.

За хвилинку вийшла японка, одягнена в кімоно, несучи тацю з чаєм. Коли вона звільнила свої руки, Іноуе-сан представив її:

– Это моя супруга.

Японка зігнулася вдвоє, поклала руки трішки вище своїх колін, і щось покірно сказала, усміхаючись. Я усміхнувся теж, не знаючи, як до неї говорити.

– Моя супруга не говориш по-руськи, – поінформував мене господар.

Японка вийшла. Посьорбавши хвилину чай, Іноуе-сан говорив далі:

– Кожний з вас знайде собі окрему кімнату й тоді візьметься за науку російської мови. Це ваша справа, як ви будете це робити. З вами, пане Марков, я буду зустрічатися раз у тиждень, а раз у місяць я хочу бачитися з усіма трьома. Так... На утримання вам платитимуть по 100 єн у місяць. Цього вповні вистарчає, в чому й самі скоро переконаєтесь. Гроші я буду давати вам, а ви вже своїм товаришам. Так буде кращий порядок. А... так, у вас немає теплого одягу. На це ми призначимо окремо суму по сто єн на особу. Сьогодні ввечері я дам вам гроші.. Ще одна справа. Чи ви знаєте тут в Харбіні кого-небудь?

– Ні, не знаю.

– А Корду-Федорова знаєте?

– Ні, не знаю, тільки чув про нього в Європі та Токіо. Він є членом ОУН.

– Вам не можна з ним зустрічатися. Він виставив себе занадто на людське око. і взагалі, вам не можна зустрічатися з людьми з Української національної колонії. Ніхто з УНК, як і росіяни, не повинен знати про вашу роботу, добре?

– Ми зробимо все, що в наших силах, Іноуе-сан.

– *Спасибо*. Тоді побачимось сьогодні ввечері біля собору – це та церква, що стоїть в районі перехрестка Большого проспекта й Вокзального проспекта. О годині восьмій. Чи ви вже загрилися?

– Так, до побачення, Іноуе-сан.

– Так, я мало не забув. Принесіть з собою ваші пашпорти з Токіо. На їх основі я зроблю для вас місцеві емігрантські. До свідання!

За півгодини я вже був назад в готелі. Чорний і Бомба зустріли мене запитливими поглядами.

– Все в порядку, панове. Мені здається, що й не може бути краще. Я розповів їм про все. Настрій у нас був досить добрий. Ми тішилися, що нарешті зможемо осісти на постійно й не будемо вже, як ті перелітні птахи, що на своєму далекому шляху у вирій чи назад, присідають тільки на короткий відпочинок, а так знаходяться весь час у дорозі.

Довга подорож, що тривала два місяці, таки добре втомила нас, хоч ми весь час були зайняті все новими достопримечательностями, як висловився про таке Тищенко. Ми тішилися, що нарешті почули під ногами стійкий ґрунт, замість хиткого пароплава, чи стукоту коліс поїзду, що безугавно рухається уперед. А ті короткі зупинки не давали нам такого духовного відпочинку, який потрібний подорожньому.

Дуже добре подорожувати, але таки найсолодше вернутися до свого дому. А ми, хоч і не верталися додому, то відчули, що це велике місто буде для нас пристанню на довший час. А для мене особисто, Харбін заміняв Львів. Але про це згодом.

В означений час я зустрів біля собору Іноуе-сан. Увечері тут не було багато людей. Але трапилося, що якийсь чоловік йшов кільканадцять кроків за нами.

– За нами хтось слідкує, – заговорив японець. – Це не добре. Мусимо якось відчепитися від нього. Ходімо сюди направо.

– Можливо, що це якийсь звичайний прохожий, – кажу спокійно.

– Відразу видно, що ви не знаєте росіян. Вони всюди пхають свого носа, – говорив майже шепотом мій товариш.

Людина пішла собі прямо своєю дорогою. Ми ще довго бачили її при світлі ліхтарів. Мені було дивно – як це так? Хто тут при владі? Японці, чи росіяни? Японець тримає в своїх руках цю країну й мусить конспіруватися, боячись якоїсь горстки москалів. Але з часом я зрозумів, що японці мусіли так робити. Російське населення Харбіну справді було в московських руках. Японці могли тільки здогадуватися що роблять москалі.

Коли ми опинилися знову в його помешканні, Іноуе-сан запитав:

– Чи ви принесли паспорт?

– Так. Ми тільки що по полудні одержали їх назад з адміністрації готелю.

– Я постараюся принести вам завтра готові емігрантські паспорти. Я теж хочу зустріти вас усіх трьох завтра ввечері ось тут, у мене. Чи ви трапите сюди? Ось гроші для вас трьох – шістсот єн. Завтра принесете мені три розписки про отримання грошей. Зайдіть до Чурина й купіть собі все, що вам потрібне з одягу. Я думаю, що це поки що все, що я мав з вами полагодити. Мені дуже прикро, що не можу з вами трохи посидіти, але маю ще одну дуже важливу й термінову справу полагодити в місті.

Я попрощався з ним і пішов назад до готелю.

12. Перші ускладнення

– Так ось, панове, маємо по двісті єн, це на початок. Одна сотня повинна вистачити на пальта, шуби, шапки й теплу спідню білизну, бо без цього тут ніяк не можна. Японець каже, що тут тільки вісім місяців зими, а решта все літо й літо! Тож можете собі уявити, що при такій суворій зимі першою потребою є тепло одягнутися. Друга сотня має вистачити на повне утримання упродовж місяця, цебто вона призначена на оплату квартир, харчів і на інші щоденні видатки, іноуе-сан запевняє, що це великі гроші. Отже завтра побачимо що воно й як. Готель я заплачу, а він поверне мені гроші. Ось вам розписки – підписуйтеся.

Ми засиділися до пізньої ночі, розмовляючи про всячину, чого вже не робили місяцями. Особливо Бомба, після довгого самовільного відокремлення, був дуже говіркий, в такі моменти він був дуже цікавою людиною, проявляючи хист висловлювання дотепів, глибоке знання часом дуже скомплікованих проблем, а над усе свій гумор. За одні тільки пробіски його життєрадісності я любив його. Однак понурі дні були його звичайними днями. В такий час він був замкнений у собі, не любив дискутувати, а коли мусів відповідати, робив це в дуже короткий, їдкий і, як б сказав, лаконічний спосіб.

Тепер він був у своєму блискучому періоді і я радів через це невимовно, хоч знав, що це не потриває довго – може тиждень, може два, а може місяць. Я вирішив бути з ним дуже обережним, бо цього вимагало наше положення й успіх нашої праці. Тепер уже йшлося не тільки про те, щоб успішно працювати проти ворога, але й, щоб не осмішитися перед союзниками, які брали справу дуже поважно.

Того вечора, ще перед тим, як піти спати, я написав листа до ПУН, а точніше до Я. Барановського до Відня.

Другого дня ми вибралися за покупками. У Чурина було все нам потрібне. Ми вперше пізнали купівельну ціну манджурської єни, яка фактично стояла весь час на

ріпні з японською. Я купив собі темно-сіре, майже чорне пальто за 54 єни та чорну баранкову шапку шевченківську. Крім того декілька светрів, кілька теплих верхніх сорочок, теплу білизну й черевики, і ще не витратив усіх ста єн.

Чорний купив підшите щурами хутро за коло 80 єн та інше. А Бомба почав „економити" й купив речі ще дешевші, ніж я. Всі ми були дуже вдоволені, особливо коли повдягалися в нові речі й вийшли випробувати їх на морозі. На цей раз не так скоро ми бігли назад до готелю. Навпаки, ми годинами волочилися по місті, користуючись його пляном.

Недалеко була кав'ярня „Марс". За кілька сен (сотиків) можна було дістати каву й кілька тістечок, не кажучи вже про вигоду й тепло. „Баришни" вертілися по залі й тримали в каварні навіть таких гостей, які вже давно повинні б іти собі геть.

Увечері ми пішли до Іноуе-сан. Позналилися ближче. Поговорили про всячину, але й про наші актуальні справи.

Іноуе-сан, це дуже інтелігентний та начитаний японець. Дуже добре визнається в глобальній політиці, не кажучи вже про політику Японії. Це людина середнього росту й сильної будови тіла. Симпатичне смагляве лице вміло бути поважним, як теж сяяти щирою ввічливою усмішкою при розмові. Густі чорні брови прикривали пару розумних проникливих очей. Темні рогові окуляри додавали йому поваги.

Він вручив нам емігрантські пашпорти. Той, що належав мені, був дійсний на два роки. Пашпорти давали нам право жити й подорожувати по Манджурії і взагалі по японських володіннях. Зрозуміло, що на поїздки поза Манджу-ді-го треба було мати окремих дозвіл-візу. Пізніше були зміни, про які згодом.

Іноуе-сан ще раз унормував наш зв'язок з ним. Я мав інформувати його про наш поступ у вивчанні російської мови й про інші поточні справи. Він не хотів знати всіх наших адрес, тільки мою, щоб контактуватися на випадок наглої потреби.

Наступного дня наша трійка розійшлася по місті в пошуках квартир. Не визнаючися де й що коштує, ми повинали собі кімнати в досить дорогих кварталах міста, головню я. На Большому проспекті, дві хвилини ходи від Новоторгової вулиці я знайшов кімнату за 30 єн, і харчі там же за 40 єн. Отже мій „пансіон" коштував мене 70 єн у місяць. Господарем був зросійщений француз, його жінка росіянка. Була в них красуня доня років 14.

– Но вы русский?, – питав господвр.

– Певно, певно, – стараюся переконати його.

– Только язык у вас какой-то странный?!

– Я виріс серед неруського оточення.

– Це нічого, – каже господиня, – ми вас швидко навчимо по-російськи. Мій чоловік теж швидко навчився від мене.

Моя душа пішла у п'яти. Я бачив ціну тієї науки. Чи не сватає мене вона вже за свою доню часом? Хоч вона й гарна, бісова дочка, та мала одну хибу – була росіянкою.

А мої серцеві рани ще не загоїлися. Навпаки, одержавши листа від Лесі перед виїздом з Італії, в якому вона пропонувала „забути про все", я не вірив сам собі, що це була правда. І я написав, уже з Харбіну листа, не згадуючи про попередній, немовби й не одержав його, щоб переконатися, чи справді дівчина залишила мене. Хоч ми й листувалися упродовж останніх п'яти років, то це було головним чином на початку. Останні три роки я не писав до неї, як теж не писав до своїх батьків, бо не хотів того робити із заслання. Це був мій, свого роду, протест проти організаційної цензури, якої

я не терпів. Це мене коштувало дуже багато, як теж і тих, до кого я не писав. Чи ж можна було дивуватися, що Леся махнула на мене рукою? Але серце таки протестувало проти цього.

І тепер я чекав на відповідь. Інші жінки були для мене тільки тим, чим лялька для дитини. Побавиться, а там, дивись, і голову відірве, чи руку, та ще й жбурне у кут.

Бомба, пригадую, мав кімнату на Садовій вулиці, а Чорний теж десь недалеко. Того ж дня ми переїхали на нові місця.

Хоч японці перестерігали мене, що ні Романа Корду-Федорова, члена ОУН, ні нікого іншого з українців я не можу зустрічати, то моїм завданням від ПУН було зробити якраз навпаки – сконтактуватися з Кордою-Федоровим і бути в курсі справ української еміграції в Манджурії, особливо в Харбіні, який був найбільшим її скупченням.

В мене була зашифрована адреса й тому мені не було тяжко знайти Корду. Він зрадив, що нарешті ми приїхали. Він розказав мені багато дечого про життя колонії і Української далекосхідної січі – УДС.

Я спитав його про обставини смерти Миколи Митлюка, знаного в Харбіні під прізвиськом Богдана Луковенка.

Корда не хотів сказати мені нічого, виправдовуючися тим, що він не може говорити про це.

– Але ж я маю виразний наказ від ПУН, щоб почути від вас подробиці обставин його смерти, це важливе у зв'язку з нашою дальшою працею.

– Може іншим разом.

Мені стало ясно, Корда-Федорів не хотів бути одвертим і щирим до мене, як члена ОУН, і то всупереч волі ПУН. Я собі такого ніяк не уявляв, але згодом почав його виправдовувати, як тільки міг, щоб тільки самому не втратити довір'я до нього.

Коли Корда почув, скільки ми отримуємо платні на місяць, відразу сказав, що це дуже багато. В Харбіні можна добре прожити й за половину цієї суми.

Він запропонував, щоб ми заснували т.зв. організаційний фонд. Такий фонд може згодитися у майбутньому, щоб видавати якийсь підпільний журнал, або на купівлю зброї, чи навіть для нас самих, коли б, у результаті непередбачених причин, ми перестали отримувати від японців гроші. Крім того, ось і УДСічі потрібні однострої. Не можна вимагати, щоб січовики самі справляли їх. От, коли б так каса УДС отримала пожертву на ту ціль від „представника ОУН”, це підняло б на дусі усю молодь.

Мені особисто пропозиція була очевидно зрозумілою й виправданою і я обіцяв, що поговорю з товаришами, але я не допускаю, що ми відкладатимемо половину з отримуваних грошей, я запропоную по 25 єн місячно на фонд. І я рівночасно зазначив, що це все залежить від нашого спільного рішення.

– Ви ж провідник! Ви можете дати наказ!

– Ні, я цього не зроблю.

Я бачив його зневажливу посмішку. Але він не наполягав більше. Я не говорив про це ні з Чорним, ні з Бомбою протягом наступних двох тижнів. Я хотів наперед сам розжувати - передумати як мені бути. Я вже раз мав непорозуміння з Бомбою на тлі грошей, тому не хотів робити натиску в такій чутливій справі.

Перші дні пройшли досить спокійно. Товаришів я бачив тільки раз, або два рази на тиждень. Бомба вчився російської мови самотужки, а Чорний взяв собі вчительку, якій платив 50 сен за годину. Я мав підручник російської мови для італійців. Крім того

я багато читав і ще більше слухав та говорив за столом з балакучою хазяйкою. Мені здавалося, що у вивчанні тієї мови я мав успіхи.

[Під час першої зустрічі з Іноуе-сан він спитав мене, чи не добре було б передати йому наші німецькі паспорти. З огляду на конспірацію, це дуже важливе. Я відповів, що вже вислав їх назад до Європи для вжитку Організації. Правда, того вечора я ще мав у своїй кишені паспорт Чорного, в Бомба мав дати мені свій ще того самого вечора. Мій власний вже був висланий.

За тиждень Іноуе-сан зустрів мене випадково.

Чому ви говорите мені неправду, господин Марков?

– Яку неправду? – спитав я здивовано.

– Минулого тижня ви сказали, що ваші паспорти вже вислані до Європи.

– Так. І це правда.

– Чи паспорт... (Бомби) теж?

– Так, а в чому справа?

– Він залишив свій паспорт у піджаку. Коли його не було дома, хазяйка знайшла цей паспорт, повідомила про це відділення поліції, відділення дало знати про це департаментові поліції, а той в свою чергу повідомив (воєнну місію. Та це ж повна деконспірація!

Мене, мов громом вдарило. Японець мав усі підстави бути лютим. Як я міг оправдати Бомбу? Я тільки висловив свій жаль, що таке вийшло. Бомба напевно й сам не знає в якій він халепі. Я мав зустріти його наступного дня. Іноуе-сан сказав, що він постарається якось затушувати цю справу.

Коли наступного дня я побачив Бомбу й сказав йому про все, він зблід і не міг вимовити й слова.

– Найкраще буде, коли ви змініте кімнату.

– Це якраз буде зле. Я залишуся й дам можливість нищпорити в моїх речах і нехай переконаються, кому треба, що я з ніким не пов'язаний.

– Я думаю, що вас ніщо не оправдає перед господинею, бо вона бачила ваші знімки на обох паспортах з різними прізвищами.

– На випадок потреби, я заявлю, що це все неправда, що вона бреше.

– Бомба, у вас свій розум. Тільки ви самі не починайте розмови про те, що ви знаєте, що вона бачила ваш паспорт. Вона не сміє знати, що ви залишаєтесь в порозумінні з японцями.

– Добре, добре.

Я не міг заспокоїтися після того впродовж декількох днів.

А тим часом моя наука йшла швидко вперед. Я читав російських класиків, розпитував хазяїнів про неясності й схилив своє вухо та язик до тієї мови.

Наприкінці року я почав шукати собі іншого, дешевшого помешкання. Знайшов таке далеко, на Гонтадієвці, в родині зросійщеного німця. Це помешкання коштувало мене 20 єн разом з харчами. Різниця в ціні була величезна.

Хазяїн – емеритований залізничник, хазяйка – невсипуща цокотуха, дочка, великоока Наташа, розпливалася від самого погляду, але я оминав її, бо була трошки затовстенька. Був ще син, Серьожа, студент хімії на Северо-Манджурском університеті.

– Вы не ваяйте дурака, что вы русский. Вы - хахоп!

– Ну, хай я здохну, коли я хахол. Кажу вам, що ні. І я не брехав. Який з мене хахол, коли я українець.

Часом я не хотів їсти досита, бо мені здавалося, що я їм роблю кривду.

— Не валяй дурака, Боря, кушай!

Той його вислів, „не валяти дурака“, був просто невідступний. У той час я мав звичку перекручувати сказане до мене в той спосіб, що переставляв підмет і присудок. Часом це виходило досить дотепно. І ось одного разу я відповів тому добрязі, не думаючи про ефект:

— Это дурак валяет меня!

Тільки після цього я усвідомив собі, що назвав його „дураком“. Мені було дуже неприємно, але він не втратив гумору.

— Отыгрываешься? Молодец! От подожди, завтра будет тебе наказание! Надежда Петровна приготовит нам малороссийские вареники. Хотя я и не хахол, но здорово они мне нравятся.

І справді на другий день були вареники з сиром. Підсуває мені хазяїн цукор. Я дякую, кажу, що волію вареники з сіллю.

— А може б ти ще й перцю підсипав, - пропонує, регочучи, хазяїн.

— Давайте, — кажу.

— Боря, брось валять дурака, ты испортишь вареники.

— Ні, не зіпсую.

— Хахол! Настоящий хахол!

— А при чому тут хахол!

— А потому, что ты упрямый! Вот и все!

І ціла родина, разом з Наташею, дивилася співчутливо на мене, а хазяїн ласував варениками та співчував їм, що вони не знають що добре.

Крім прямого вивчання мови, я скористався однією нагодою у тій сім'ї, а саме від Серьожі. Він показав мені, як стати членом-читачем величезної Залізничної бібліотеки, в якій була маса книжок різними мовами, від наукових починаючи, і на художній літературі кінчаючи. За заплаатою двох єн я міг сидіти там цілий день і читати на вигідних умовах все, що мені забажалося. Я прочитав там багато книжок про Китай, Японію, Манджурію тощо. Треба підкреслити, що це була першорядна бібліотека. Був в ній навіть словник Б. Грінченка! Багато-багато днів я провів у тій бібліотеці. Я вирішив, що нарешті треба поговорити з Чорним і Бомбою про проект організаційного фонду. Я з'ясував їм коротко в чому справа й сказав, що даю їм тиждень часу на зроблення рішення. Я особисто за тим, і коли один з них погодиться, тоді постанова вважатиметься прийнятою й вона буде обов'язковою для всіх нас.

Минув ще тиждень, я вже отримав гроші на черговий місяць. Коли я зустрів Бомбу, він заявив, що погоджується створити організаційний фонд. Я поспішив до Чорного, щоб полагодити цю справу, але його не було дома. Я приходив ще кілька разів у найближчі дні, але Чорного ніколи не застав. Виходило, що він уникав зустрічі зо мною. Тоді я доручив Бомбі зустріти його й переконати, що це робиться для нашого спільного добра, а не задля грабунку. Після того Бомба приніс мені від Чорного, писаного великим, непропорціональними буквами листа, в якому було три або чотири рядки на сторінці. Подібні листи, як я собі уявляю, пишуть украй роздратовані, виведені з рівноваги люди, на кільки хвилин перед самогубством. Та й зміст листа не був дуже далеко від такого здогаду.

Чорний писав, що він і так багато натерпівся на еміграції через фінансові недостатки, а тепер, коли є нагода жити краще, він не дозволить, щоб будь-хто ставав цьому на перешкоді. Він не розтратник, і ніколи не пошкодує грошей для Організації,

про що я повинен добре знати. Однак, коли я намагаюся за всяку ціну реалізувати плян створення організаційного фонду, то це тільки тому, щоб чогось доказати, а це вже зловживання моїми уповноваженнями. Далі в листі він присягався на „тіні Митра І Василька" (тобто Данилишина й Біласа), що він свого рішення не змінить і прийме або всі гроші, або жадних!

Отакий більш-менш був зміст листа Чорного до мене.

Я остовпів. Я ніколи не чекав такого від Чорного. Я не був у силі дати Бомбі будь-які пояснення, обмежився тільки до того, що дав йому прочитати листа. Коли він скінчив читати, сказав:

– Я не знаю кому співчувати – йому чи вам?

– Певно, що мені. Ви не думайте, Бомба, що моє провідництво приносить мені будь-яке задоволення чи честь. Це мій прямий, собачий, так би мовити, обов'язок. І тільки тому я ще тримаю його в своїх руках. Я мушу поговорити з Чорним. Якщо кожний з нас робитиме тільки те, що на його думку добре, а ігнорувати думку інших, тоді нам би краще не братися за будь-яку роботу, не говорити про любов до України, не входити між патріотів і ба, навіть немає сенсу ризикувати своїм життям для якогось одного чи двох подвигів. Бо наша егоцентричність і так все зруйнує. Це ж звичайна отаманщина, якщо не назвати цього гірше. Я ж не сказав, що так мусить бути, а не інакше. Я тільки передав думку-проект іншого члена ОУН. Правда, йому найлегше пропонувати, бо це не торкається його самого, але ж і ви. Бомба, і я, точнісінько як і Чорний, зазнавали всіх вигод і невигод бойовика на чужині. Вдармо себе в груди – чи дуже ми терпіли матеріально впродовж останніх трьох років? Тож ми були, немов на якомусь курорті, вилежувалися, немов ліниві коти на сонці, діставали відносно багато грошей і що робили? Тільки нарікали, що не можемо працювати для України, бо Муссоліні тримає нас силою в Італії. А що ж тепер? Тепер ми чи не забагато матимемо можливості для праці! І що з того! Посваримося через тих кілька паршивих єн, які все одно належатимуть до нас усіх. Я мушу з ним поговорити! – майже кричав я в розпуці.

Та марно я побивався. Я не міг знайти Чорного. Там, де він жив дотепер, мені сказали, що він перебрався від них. Я на те, що, може це й правда, але якщо ні, то нехай же він зі мною сконтактується. Тим, що він ховається переді мною, він робить багато шкоди самому собі.

Его здесь нету! – злосливо крикнула до мене його вчителька російської мови й зачинила переді мною двері.

Пізніше я довідався, що він тоді був у помешканні, коли я добивався побачення з ним.

Думки ширяли в голові. Що робити? Як поводитися? Як знайти його? Що сказати японцям, коли вони спитають про нього? Що з того всього вийде?

Бомба взяв 75 єн і дав розписку на сто. Я теж.

І так про Чорного й слух загинув.

Коли я прийшов на зустріч з Іноуе-сан і передав йому тільки дві розписки, він спитав.

– Где Васильев?

– Не знаю, Іноуе-сан. Певно він знайшов собі іншу кімнату.

– Чому ж він не говорив про це з вами? Це ж уже тиждень минув. Що це за порядок у вас? Это мне не нравится.

– Мені теж, але я сподіваюся, що він незабаром появиться.

– Я почекаю ще тиждень на нього, і я хочу бачити ось тут всіх вас. До свидания!

Даремно я шукав Чорного й деколи мерз годинами біля його старого помешкання. Коли ми з Бомбою прийшли в означений день до Іноуе-сан, той відразу спитав:

– Васильєв больной, или еще не явился?

– Не з'явився.

– Тоді я не хочу більше чути про нього.

Я поклав на стіл 100 єн і не підписану розписку. Японець подер розписку й сховав гроші.

– Будем работать без него.

13. Харбін зблизька

Харбін, це великий промисловий центр північної Манджурії, а перш усього, це найважливіший залізничний вузол. Саме залізниця це місто завдячує свій ріст і розвиток за останніх 40 років. У Харбіні був осідок Головного управління Китайської східної залізниці. У зв'язку з цим сюди приїхало багато залізничників і військових для охорони залізниці, а потім прибуло багато купців і різних ремісників. Згодом почали з'їжджатися сюди й китайці, передбачаючи нагоду доброї торгівлі й праці. Маленьке їх село Фудадзян виросло одночасно з Харбіном до великого міста й нарешті обидва вони злилися в одне.

Харбін розташований на березі великої, широкої тут на 500 метрів, ріки Сунгарі, притоки Амуру.

Коло самої ріки розташувалися такі частини міста: Фудадзян, Пристань і Чинхе. На південь від Чинхе, на болотах, розташована Нахаловка. Всі ці ділянки відділені залізницею від Нового Порода, який розтягнувся на узгір'ї за передмістям Саманний Городок. Потічок Модягоука відділяє далі частини Харбіну від Нового Города. Лежать там: Модягоу, Слав'янський Городок і Гондадієвка.

Схематично плян Харбіну більш-менш виглядає так: На заході, за узгір'ям Кунсянтун, далеко (20 км) на півдні видніє Старий Харбін, розташований на південний захід від промислового центру Санкайшу.

Торговельним центром Харбіну є Пристань зі звичайними кам'яницями та крамницями. Новий Город, це сконцентрований адміністративний квартал так самого міста, як і залізниця, і він одночасно є мешканевою ділянкою першої класи. Доми тонуть там у зелені городів, які є прикрасою кожного дому. На початку це були оселі тільки залізничників, а тепер усіх багатших людей міста.

В інших частинах міста, де живе середньо або малозаможне населення, не так привабливо.

Найбіднішим передмістям є Нахаловка і Чинхе, які побудовані дослівно на плавнях. Тут ґрунт часто трясеться під ногами, а після дощів довго стоїть вода у придорожніх ровах.

Пристань положена трішки вище. Коли б не прибережний насип і бетонна дамба уздовж Сунгарі, то кожного року ці частини Харбіну були б залиті водою під час повені. Весною вода тут піднімається на кілька метрів. Одного разу, здається 1932 року, Сунгарі залила Пристань та інші прибережні райони міста.

За сім років мого перебування у Харбіні, я мав нагоду плавати човном поміж домами, по вулицях, по дворах, попід вікна й двері домів, які розташовані на протилежному березі Сунгарі, хоч той берег досить високий, однак він без захисного насилу.

Найголовніші вулиці Харбіну такі: на Пристані – Китайська, Новгородська, Участкова і Мостова; у Фудадзяні – Головна та 16-та; в Новому Городі – Большой проспект. Вокзальний проспект і Новоторгова; в Модягоу – Модяговська, Старо-Харбінське шосе й Церковна.

Найгарнішою вулицею є Большой проспект, хоч на його східньому кінці розташувалося кладовище.

Я зупинився так докладно над описом Харбіну, щоб пізніше не пояснювати назв діляниць міста чи вулиць, про які далі згадуватиму.

Український національний дім містився на вулиці Новоторговій, 9. Це був великий триповерховий будинок, у часі, коли мені не вільно було туди заходити, приміщувались там три установи: на першому поверсі зуболікувальна амбулаторія, на другому Северо-Мандоуурський університет, а на третьому Українська національна колонія – УНК.

Хоч мені не вільно було заходити всередину, я часто й без потреби проходив попри УНДім, якого українцям заздрили москалі, і любувався ним.

Не вільно нам було теж заходити до української Свято-Покровської церкви, тому приходилося йти на Різдво з Серьожею й Наташею до Святомиколаївського собору. Мої вуха з трудом сприймали відмінну вимову церковно-слов'янської мови, але зате з музикального боку я відчував велику насолоду. Диригент Попов був справді знавцем свого ремесла. Пізніше я заходив й сам до того собору, не так молитися, бо не вірив, щоб Бог вислухав молитов у ворожій церкві, як радше послухати гарного співу. Мені найбільше подобалося виконання якогось концерту, наприклад Бортнянського, в часі богослуження. Дуже добрий звичай, який і нам не вадило б засвоїти.

На саме Різдво до моїх господарів прийшли гості. Пара старших уже людей зі своєю дочкою, майже двадцятирічною Ніною.

Вони забавлялися, гуторили, а я сидів збоку й мовчав, мов води в рот набрав. Я не хотів устрявати в розмову, щоб знову хазяїн не обізвав мене хахлом, хоч і не робив він цього зі злоби. Така моя нейтральність тривала тільки до часу, коли Ніна приглянулася мені. Видно, щось їй там в мені сподобалося, бо пристала до мене з питаннями:

– Вы не говорите по-русски?

– Та чом би *нет*? – похвалився я, а всі зараз же вибухнули сміхом, я почервонів, мов рак. Певно щось зле сказав. Ох, як тяжко вдавати з себе горобчика, коли ти зозуля в гнізді горобців. Але Ніна була не менш мудра, як гарна. Її сині очі блиснули цікавістю:

– Это ничего, не смущайтесь, Борис Семенович, мы вас понимаем. Какой ужас – быть русским и не уметь объясняться на родном языке. Давайте я буду вас учить кое-чего. Произносите за мной: один, два, три...

При цьому вона тицькала мені пальцями попід ніс. Я бачив, що Наташі не дуже подобалась агресивність Ніни, але вона сама залишилася безборонно-пасивна, як тюлень на березі, ба й трохи була схожа на нього.

Але для Ніни не було досить вчити мене своєї мови, бо вона знала, що це не може тривати довго.

– Борис Семенович! Пошли на танцы в Русский клуб!

Тепер я пропав, – подумав я собі, не знаючи як викрутитися.

– Вы не должны уклоняться от русского общества! Пойдемте!

– Ну, добре, добре, – згоджуюся врешті-решт.

– Не ..добре, добре", а хорошо!

– Нехай буде *хорошо!*

– Не „нехай буде“, а – *пусть будет!*

– При чому тут пускання, ніхто нікого не тримає.-сперечаюся.

Всі знову розреготалися.

За кілька хвилин ми з Ніною їхали автобусом з Гондатієвки на Пристань. Там проскочили вуличку, чи дві й опинилися в Русском клубе. Молоді тут було багато. Численні здоровкаються з Ніною. З деякими вона знайомить мене. Мимрю тільки: Очень приятно. Музика грає танго. Відчуваю тепле пружне тіло Ніни, електризують мене її очі, які вперто й прямо заглядають у мою душу. І на якого біса я мужчина!? То ж при такій дівчині можна легко звернути собі в'язи. Ну й бісова ж московка!

Час мчав стрілою. Я ненароком зайшов до сусідньої кімнати, а там попід стінами, на стояках, півсотні рушниць!

– Чиє це, Ніна Петрівна?

– Это молодежь Русского фашистского союза упражняется в военном деле, – пояснила вона.

Ось воно як! То японці таки добре помагають москалям у підготовці до боротьби з червоними,– подумав я, а голосно сказав:

– А кому ж воно потрібне?

– Як то кому? – підхопила вона палко. – Ми ж мусимо визволяти Росію з-під червоного ярма!

– То ж їх набагато більше, – пробую аргументувати.

– Де там більше. Всі проти червоних. Ми тільки почнемо, а потім все покотиться лавиною.

– І ви теж підете, Ніно Петрівна?

– Эх, какой вы вредный. Конечно, что пойду! Вы тоже! Вы ж русский!

– *Да, конечно.*

– Пошли танцевать!

І знову я таяв від її тепла... А вона тепер ще краще почувала себе в моїх раменах, вона ж знала, що вже і я „завербований“. В певний момент, коли її щічка торкнулася моєї, вона шепнула:

– Боря!

Дотепер я не здогадувався, яке гарне ім'я я собі вибрав.

Це не був останній раз, що ми з Ніною кудись ходили. Ми заглядали в такі місця, як кабаре „Фантазія“, кабаре „Бон Мوند“ і ресторан Ощепколова. Були на п'есі „Вишневий сад“ в Коммерческом собрании. Вона омотувала мене в свої сіті все більше, а я робив усе можливе, щоб не зайти задалеко. Нарешті десь у березні вона поїхала до Америки. Тільки напередодні її виїзду я переконався, що вона не закидала на мене сітей, а щиро мала мене „на увазі“. Пізніше я почув від її батьків, що вона втікла від небезпечної роботи в Російському фашистському союзі.

Тим часом Корда-Федорів інформував мене про життя УНКолонії й УДСічі.

Поведінки Василіва він не коментував, тільки сказав з погордою:

– Такий з нього націоналіст!

Я передав Корді три рази по 25 єн, як пожертву на УДС, на що отримав розписку з печаткою тієї організації.

Щоб забезпечити собі який-небудь хліб на випадок потреби, я задумав навчитися шоферувати. Це було, найлегше та найпоплатніше заняття в Харбіні. Потягнув я за собою й Бомбу. Корда сконтактував нас із двома братами Заїками, які шоферували й

були членами УДСічі. Отже два-три рази на тиждень ми зустрічалися удосвіта й вправлялися як водії автомобілів. Я, щоправда, вже вмів водити авто, бо навчився того ще в Італії від хорватів, але практика не зашкодила мені. Тепер мені треба було тільки вивчити російську термінологію автомобільної механіки, вивчити розташування вулиць і установ у Харбіні, й це було б усе. Навчання йшло мені дуже добре. Тільки Бомба занехав його, тому що іноді шофери-інструктори спізнялися, або й зовсім не приходили.

– Що то за націоналісти, – сердився він. – Коли сказав, що буде о п'ятій, то нехай буде!

А я далі вчився, хоч тепер платив уже сам дві єни за годину їзди.

З Іноуе-сан я зустрічався регулярно. Поволі забулися прикрі події з Чорним і Бомбою. Ми часто розмовляли на політичні чи військові теми. Він випитував мене про Україну, розказував багато про Японію, про самураїв, яким він сам був, про кодекс Бушідо та про багато дечого іншого. Він незвичайно тішився, коли бачив, що я знаю про деякі важливіші факти з історії Ніппон, про які прочитав у бібліотеці.

Одного разу він спитав мене хто, на мою думку, кращий вояк – японець чи німець. Я мусів дипломатично стриматися від прямої відповіді, посилаючись на те, що я ще не знаю так добре японців у боротьбі, щоб зробити таке порівняння, але знаю, що німці – найкращі вояки з-поміж державних народів Європи. Він тоді почав говорити про своє переконання, що коли б стали до боротьби ці дві нації, то японці перемогли б. Я не дивувався, що він так думає, по-перше тому, що він ніппонець, а по-друге тому, що японці справді одчайдушні в боротьбі. Тоді я сказав йому, що це дуже добре, що такі дві хоробрі нації знаходяться в союзі. Про Італію він і не хотів говорити.

Інишим разом Іноуе-сан поставив мені запитання:

– Що б ви зробили, коли б дістали у розпорядження всі ніппонські збройні сили й мали б почати війну проти Советського Союзу? Де і як вдарили б ви насамперед і чому?

Я сказав, що вдарив би на ССРСР насамперед на північно-західньому кордоні Манджу-ді-го й окупував би якнайскорше Забайкалля, і таким чином відтяв би Амурську область і Примор'я від решти Сибіру. Одночасно я б вдарив на Примор'я з Манджурії і фльотою на Владивосток та зробив висадку недалеко нього. Авіація мала б бомбити Владивосток, Спасск, Хабаровськ, Благовіщенськ, Чіту та інші центри згаданих областей.

Сильний фронт на заході проти Сибіру не допустив би до якого-небудь постачання, і таким чином вся територія від озера Байкал на схід скоро капітулювала б.

Такий мій стратегічний плян дуже подобався Іноуе-сан, але він не сказав мені, що він сам думає про те як він сам наступав би.

Зазначу тут ще, що зустрічі з Іноуе-сае завжди були дуже приємні й повчаючі. Самурай знав про що й як говорити.

14. На волосок від смерти

Треба було мені в той час лікувати зуба. Вихований на принципах „свій до свого“, я взяв "Харбинское Время", російськомовний японський щоденник (другим щоденником була жидівська „Заря“), й почав шукати за оголошеннями дантистів-українців. Знайшов два прізвища: д-р М.Я. Нетребенко й Е.И. Лисенко. Обидва „зубні

вранчі". Я жартував, називаючи їх „рвачами", цебто – або від „рвати", або в переносному значенні здирати шкіру, а коли вже й „врачі", то від слова врать – брехати.

Із тих двох прізвищ я вибрав Лисенко тільки тому, що Микола Лисенко був славним композитором. Зайшов я у назначену годину прийому, але лікаря ще не було. Ждав може з півгодини, заки зайшла якась молода жінка, яка роздяглася із хутра й зайшла до кабінету.

Що за мара, – подумав я. Невже я попав до дантиста-жінки? Вже хотів був тікати, коли відчинилися двері й вона, тепер уже в білому халаті, запросила мене:

– Пожалуйста!

– То це ви лікар? – спитав я по-українському.

– Да, а что в этом плохого?

– Коли б я знав, що ви жінка, я б не прийшов сюди, – сказав я прямо.

– Какая в этом разница. Войдите!

Хоч мене різала її вперта мова у відповідь на мою українську, то мені якось не личило вийти. Тому я зайшов у кабінет.

Але замість сісти, я станув перед нею.

Скажіть мені, чому ви говорите до мене по-російськи, коли я звертаюся до вас по-українському?

– Потому, что я не говорю по-украински, хотя понимаю все. Мои родители говорят иногда по-украински, а моя мамаша так и не умеет правильно говорить по-русски.

Ось як Лисенки денаціоналізуються! – подумав я. А що говорити про інших?

– Чи ви знаєте хто такий Микола Лисенко?

– Да, зто мой брат. Вы его знаете?- звучала її наївна відповідь.

– Я питаю про українського композитора Миколу Лисенка, який уже давно не живе.

– Нет, не слыхала.

– Тоді хто ви така за національністю?

– Русская, конечно.

– Та ж ви самі тільки що сказали, що ваші батьки говорять по-українському.

– Да, они малороссы, даже более того – мой отец запорожский казак.

– То що ви, глузуєте собі, чи що?

– Честное слово. Это даже отмечено в паспорте.

– То який же з нього запорозький козак, коли він навіть власної дитини не навчив говорити по-своєму?!

– Здесь зто не нужно. Все кругом говорят по-русски. Впрочем, какая разница! Все мы русские!

– А чи ви знаєте, що тут є Українська національна колонія?

– О, да! Малороссийский клуб. Мой папаша бывал там когда-то, но это было очень давно, я была тогда очень маленькой девочкой.

Хтось зайшов до чекальні і я мусів залишити політику й сісти в крісло.

– А чи ви добре знаєте свій фах?

– То ви й надалі не вірите, що жінка може бути лікарем?

В мене не має підстав, щоб так твердити, але дотепер не приходилося пробувати на собі.

Я почав говорити про зуби, вживаючи італійських назв, які засвоїв від д-ра

Канфора в Торторічах на Сіцилії. Її зацікавило, звідки в мене знання фахових назв.

– Чи ви самі не дантист?- спитала вона.

– Така з вас дантистка, коли ви підозрюєте свого пацієнта, що він рівний вам у професії, - кпив я.

Виходило, що мій зуб вимагав деякого лікування. Дискусія затяглася й поза години прийому. Пізніше Євгенія Ільївна запросила мене на вечерю-гутірку, а потім знову ще кілька разів.

– Чи ви знаєте хто такий був Тарас Шевченко? - спитав я одного разу.

– Так, це був український поет, - відповіла вона гордо. В нас навіть є його портрет!

– Справді? А чому ж я його ніде не бачу? Де він? Може десь у спальні?

– Ні, – вона сильно зашарілась, – цей портрет на горіщі.

– Оце гарно! Оце запорожці! Знають, як шанувати того, хто їх найбільше вихваляв, ставив за приклад і наказував любити. Чудесно! Он той портрет Ніколая Второго прекрасно його замінє, правда? Якби ви знали, як мені гидко про це думати. Не про вас, а про численних інших „запорожців“, які сидять тут тихесенько й славословлять ... ворога, котрого, до речі, вже й нема! Царя! І за що? Чи не за ті катування, яких зазнав український народ від царів? Через те ви тужите за ним, що не любите більшовиків? А чому не побудувати Україну на руїнах Советського Союзу, ту Україну, за яку боролися наші предки – запорозькі козаки? Чому намагатися накласти на себе нові кайдани, та ще й боротися за них? Хочете кайданів – тоді будьте більшовиками. Яка різниця?

Я говорив без ніякого такту, проти правил доброї поведінки. Я знав, що Україна нічого не втратить, якщо мій такий випад не матиме успіху, але, з другого боку, я сподівався, що тільки показана їм національна гниль, в якій вони жили, недобачаючи її, могла повернути їх на правильний шлях.

Я грав сильними картами.

Через кілька днів після того *Николай* щез зі стіни їдальні, а на його місці появилася добутий з пилу й забуття гарний портрет Тараса Григоровича Шевченка.

Женя запросила мене на вечерю з її батьками. Хоч я часто бачив Лисенкову маму, але ніколи не вдавався з нею у розмову.

Сам запорозький козак був типічним наддніпрянцем. Трохи більше, як середнього росту, сильної будови тіла, з широким повним лицем, яке прикрашував великий ніс, та ще й з густими бровами над синіми очима. Він викликав приємне враження. Вони говорили зі мною по-українськи, чим Женя дуже гордилася. Мені теж було вельми приємно, бо хоч ми й не говорили про політику, то портрет Шевченка на стіні говорив сам за себе.

Потім я порадив Жені, щоб пішла до УНКолонії й записалася у члени, як і у члени УДСічі. Вона це зробила, а згодом і її батьки....

У зв'язку з підготовкою до праці з японцями, я мусів змінити помешкання. Перше тому, щоб господарі не знали, що я чомусь змінив свій розклад занять, а також тому, що я хотів бути ближче Нового Порода, щоб мати змогу ходити на працю, а теж і тому, що я хотів покинути харчування у своїх хазяїнів, щоб не в'язати себе годинами обідів у них.

Проходячи Дачною вулицею, я зауважив на стовпі прибитий на ньому листок паперу:

„Сдається комната, Дачная, 64, кв. 5.“

Недовго думаючи, я зайшов у просторий двір і постукав у двері вказаного помешкання. Відчинив мені старенький дідок з довгим чорним вусом та чорною густою чуприною:

- Чего вам надо?
- Здесь сдаётся комната?
- Да, только не для вас.
- А чому ж не для мене? То ж ви мене ще взагалі не знаєте.
- Мені не треба знати. Вистачить глянути один раз, і з мене досить.
- А що ж вам у мені не подобається?
- Це моя справа. В мене не має для вас кімнати, от і все!

Це мене заінтригувало. Невже моя пика аж така непутяща, що відстрашує людей? Мені вже не йшлося про кімнату, бо їх було в той час багато до винайму, але про причину упередження того старенького дядька до мене.

– Добре, добре, – сказав я, – не давайте мені кімнати, але скажіть по-щирості – що ви маєте проти мене?

– Нічого, тільки ви мені не подобаєтесь!

– А чи можете мені сказати чому?

Він трохи подумав, приглядаючися мені, а потім зрадив свою „тайну“:

– Такі, як ви, не тримаються довго одного помешкання, а я не хочу часто міняти квартирантів, бо хто знає на кого напорешся.

– Ось бачите, як ви помилилися. А я якраз і хочу сидіти довго на одному місці, – сказав я обережно.

– Тоді чому ви не сидите далі на своєму дотеперішньому місці?

– Я живу далеко, на Гондатаєвці, а мені треба перебратися ближче Нового Порода, ближче до центру міста. Тому я й шукаю за кімнатою. А крім цього, якщо всі сидітимуть на своїх місцях, тоді ніхто не з'явиться на ваше оголошення. Я заплачу вам за три місяці авансом. Чи це для вас достатня Гарантія, що я скоро не заберуся?

– Хорошо.

– Тоді покажіть мені кімнату, бо ще може вона мені не сподобається...

– 15 рублей в місяць.

– Це трошки задорого. Я заплачу 20 разом з харчами. 12 без харчів візьмете?

– Нехай буде.

– Ось вам завдаток 10 єн. У найближчу п'ятницю я переїду до вас і тоді заплачу вам решту – 26 Єн, добре?

– В порядке.

Було це в п'ятницю перед Квітною неділею 1938 року, коли я переїхав на нове помешкання. Відправивши шофера, ще не розпаковуючись, я пішов до господаря, котрий був у дальшій кімнаті.

– Можно?

– Пожалуйста, заходите.

– Ось вам двадцять шість рублів.

– Спасибо! - із похмуро-очікуючого лица він перейшов на веселий.

– Бачите, – сказав він вже добродушно, – як можна помилятися в людях. Моя фамілія Найда, Іван Яковлевич Найда. А як ваша?

– Борис Семенович Марков.

– Как будто бы вы русский, а говорите с хахлацким акцентом.

– А вас по прізвищу пізнати, що ви хахол.

– Да, я хахол, – заявив він гордо.

Після того він розповів мені, що його дружина поїхала до Шанхаю відвідати свою дочку, повернеться не раніше як за місяць. Він був досить багатим комерсантом, але втратив усе в часі давальвації після війни. Тепер він уже застарий працювати. Дочка допомагає їм пробиватися крізь життя.

Перше, що я зробив на новому помешканні і на що чекав нетерпеливо, я пішов у крамницю й купив собі слоїк квашених огірків. Я скучився за ними, відколи поїхав з дому. В Європі я їх навіть не бачив, а тут, хоч часом і подавали їх на стіл, не личило мені їх їсти досита. Тепер я накинувся на них, мов голодний вовк на вівцю, не рухаючи іншої страви.

Того самого вечора до нового мого хазяїна прийшов його товариш, молодший може на десять років, а може й більше за нього. Тоді хазяїнові було коло 70 років. Я забув прізвище того гостя, але він був також „хахол”.

Вони запросили мене до себе. На столі стояла пляшка горілки „Жемчуг” та трохи закуски. Розпущені алькоголем язики мололи аж за північ.

Полягали вони слати. Гість не пішов додому. Я не міг заснути досить довго. Біля третьої години ранку прокинувся і відчув, що голова болить немилосердно, я кляв горілку, хоч насправді й не пив багато. Я пішов на веранду до своїх огірків. Їв їх ненаситно та ще й запивав квасом. Але голова боліла далі ще й наступного ранку. До обіду я якось прийшов до себе.

Увечері мене знову покликали, але я на цей раз не пив горілки. Та вночі історія повторилася знову. Біль голови й нудота мучили ще дужче, ніж попередньої ночі. Я знову шукав порятунку в огірках і вже не спав до самого ранку.

Це була якраз Вербна неділя. З таким страшним болем голови, якого я не зазнав дотепер, я ледве міг ходити. З бідною одягнувся з наміром піти до церкви.

Коли я опинився надворі, мені стало ніби трохи легше, але заки дійшов до собору, стало гірше. Я сів в автобус і поїхав на кладовище. Довго сидів на лавці, заки мені трохи полегшало. Тоді я почав проходжуватися, але тим знову порушив спокій голови. Тільки після третьої години по полудні я почув себе відносно добре і автобусом поїхав додому. Коли я з'явився у своєму дворі то побачив, що з мого помешкання виносять мерця.

Це той гість-купець умер.

Питаюся людей, що сталося?

– Угорел! (зачадів).

– А як Іван Яковлевич?

– Лежит на постели едва живой. А что с вами было?

Я розказав.

Їх знайшла у такому стані одна стара жінка, приятелька господині, яка приходила вряди-годи прибирати.

Я з жахом уявив собі, як близько мене пройшла смерть. Коли б не мої огірки, то хто зна, чи пережив би я ту ніч.

Іван Яковлевич хворів ще зо два тижні. А в мене осталася після того одна пам'ятка: від малої дози диму, навіть від цигарок, мене болить голова. Вона взагалі стала схильною до болю з різних причин.

Потім Іван Яковлевич так до мене прив'язався, що я ніколи не чув від нього поганого слова на мою адресу, хоч як правило, він був їдкий до людей. Два роки пізніше, на своїй смертній постелі, він хотів мене бачити востаннє, мов свого сина.

Те саме помешкання було повністю моїм, коли сім років пізніше, за незвичайних обставин, я залишив Харбін назавжди.

15. Праця і трагічна звістка.

Десь у половині квітня 1938 року Іноуе-сан мене повідомив, що за кілька тижнів почнемо працювати. Тому, що Василіва нема, треба буде взяти до праці Корду-Федорова. Він був би на тих самих умовах, що й ми з Бомбою, з тим, що він і надалі може брати участь у житті УНК для прикриття. Я мав сконтактуватися з ним і привести його з собою наступного тижня. Іноуе-сан дав мені адресу Корди. Про це все я негайно повідомив Бомбу. Щодо Корди, то він прийняв пропозицію дуже радо.

Тим часом Корда-Федорів робив усі можливі заходи, щоб почати випуск три рази в тиждень українського часопису. І це йому вдалося. „Манджурський Вісник", якого видавцем були уенерівці, вже довгий час не виходив, здається з часу, коли впливи в УНДомі перебрали на себе націоналісти. Корда дуже радів з приводу появи першого числа „Далекого Сходу". Не менше радів і я, бо цей часопис зміцнював наші позиції у Харбіні.

Дотепер про життя УНКолнії можна було довідатися тільки з „Украинской страницы" в „Харбинском Времени", що появлялася щосуботи і яку редагував д-р Іван В. Шлендик, уенерівець, прибулий з Європи.

Щоб не мати при собі ніяких українських книжок, я передав був усе, що ми мали. Корді зараз після першого побачення на збереження. Між книжками був „Атлас України" В. Кубійовича, який був власністю Чорного. Яке ж було моє здивування, коли я прочитав в „Украинской Странице" згадку про нього, як про куплену для УПК Чорний був тоді ще з нами і він дуже сердився, бо не хотів позбавитися такої цінної книжки. Корда виправдовувався, що це тільки така „форма рецензії", і що атлас і надалі належить Чорному.

Нарешті прийшов день, коли ввечері ми всі три зібралися в Іноуе-сан, до якого прийшов теж майор Ямаока, колишній амбасадор в Литві чи Фінляндії, а тепер високий службовець Японської воєнної місії в Харбіні.

Інтелігентний з лиця, у пенсне на носі, він викликав враження дуже бувалої людини, а до того енергійної. Він прекрасно говорив по-російськи.

Познайомившись і посідавши довкола стола, ми приступили до формального обговорення пляну праці. Насправді ж він говорив, а ми слухали.

Починаючи з першого травня, ми станемо до регулярної праці. Першим нашим завданням буде вивчити все нам доступне про Советський Союз. Ми одержимо в наше розпорядження численні книжки про ССРСР, так советського видавництва, як і закордонного, всі в російській мові. Отримаємо абсолютно все, що тільки японська розвідка здобула. Будемо отримувати регулярно советську пресу, таку, як: „Правда", „Известия", „Красная звезда", „Дальневосточная красная звезда" й інші, а між ними й „Радянську Україну".

Крім того три ніппонці будуть нам постійно читати лекції на різні теми й про справи, яких ми не знайдемо у друкованих матеріялах. Із трьох прізвищ я пам'ятаю тільки два: Такасі-сан і Такахасі-сан.

Наша праця відбуватиметься від год. 9-ї ранку до 5-ї по полудні. Місце – приватне помешкання Такасі-сан на Великому проспекті, якраз напроти української Святопокровської церкви.

Після курсів, які можуть тривати кілька місяців, ми мали б приступити до опрацювання матеріалів, потрібних на випадок передбаченої війни з ССРСР, тобто різноманітних летючок, брошурок, оголошень, закликів тощо. Всі ті матеріали мали б бути виготовлені в українській мові. Одночасно з тим, ми мали б теж робити їх переклади для японців, щоб вони знали про що говориться у тих матеріалах.

Це й було все, що він мав нам сказати.

– А тепер я бажаю вам повного успіху у вивченні ССРСР і добрих досягнень у праці. У відповідний час ми ще з вами зустрінемося. А поки що – до побачення!

На цьому майор розпрощався з нами й пішов.

Іноуе-сан затримав нас ще хвилинку й сказав, що це останній раз ми зійшлися разом офіційно. Далі буде нами опікуватися Такасі-сан, до якого ми зараз підемо. Йому було приємно співпрацювати з нами. Ми ще побачимося, хоч може неофіційно.

Десь за годину ми вже були в помешканні Такасі-сан. Три великі кімнати були віддані нам у повне розпорядження. Було там багато полиць з книжками, багато часописів, бюрка, крісла й фотелі. Крім того, в кожній кімнаті була друкарська машинка, багато паперу й всякого іншого письмового приладдя й устаткування. Я не вірив своїм очам, що все це мало бути до нашого користування.

Такасі-сан був низенького росту, дуже нетипічний японець. Він скидався більше на китайця, ніж на японця. Другий лектор, Такахасі-сан, був дуже подібний до нього. Середнього віку як і той. Зате третій був дуже молодий, високий, чорнявий, тип спортсмена. Двох інших лекторів ми не зустріли того першого вечора у „штабі”.

Познайомивши нас із Такасі-сан, Іноуе-сан пішов.

Такасі-сан повторив нам ще раз більш-менш те саме, що ми вже чули від Ямаока-сан. Вже з самого початку було видно, що його чемність не була природною, як, наприклад, у Іноуе-сан. Але чи це вже аж так потрібне для нашої праці?

Перед тим, як нас покинути, він дав кожному з нас окремо місячну платню.

По дорозі додому Бомба передав мені 25 єн. Коли ж я звернувся до Романа Корди-Федорова за його пайкою, він, на превелике моє здивування, відмовився.

– Мої гроші, і гроші ОУН –це все одно! – відповів він з цинізмом.

Не допомогли мої зауваження, що це ж його власний проект і що такий фонд справді потрібний.

– Я собі вірю найбільше!

– Та це ж дуже низько, щоб так говорити про своїх друзів з ОУН!

– Це моя справа!

Таке його ставлення до справи було зухвале й визиваюче. Що ж мені було робити тепер? Бити його в пику? А як же тоді праця? Коли поб'ємося, то не зможемо разом працювати. Він про це знав, і тому так сміливо поведився зо мною. Коли б прийшло до занехаяння праці через це, він звернув би всю вину на мене, бо ж, мовляв, це він почав бучу. Мені ніяк не вміщалося в голову, що так можна робити в рядах Організації. Я тільки сказав йому:

– Побачимо, пане Корда, як далеко ми з вами зайдемо, коли так починаємо.

– Побачимо!

Поза сказаним тут, я не міг поставити Корді ніякого закиду. В нього була середня освіта, він начитаний, добре володів пером. Якраз така людина потрібна тут. Я бачив його рухливість в УНКолонії й цинив його за це. Але це ж не давало йому права ігнорувати й ображати інших членів ОУН, і то без жадної причини. Я вирішив бути з ним дуже обережним і не таким, як досі, довірливим.

Коли після тієї сцени я запропонував Бомбі, який все це чув, щоб йому повернути останніх 25 єн, він не погодився.

– Нехай будуть у касі!

– То що, й надалі даватимемо свої внески?

– Так.

– Дуже добре. Дякую.

У найближчий понеділок ранком ми були вже в штабі. Такасі-сан наказав нам зайнятися читанням того, хто що бажав вивчати. Порадив однак, що насамперед найкраще пізнати історію розвитку більшовизму, від марксизму починаючи і на сталінізмі кінчаючи. Вивчення основ, порівняння теорії з практикою, це найкращий хід до науки. А вже на самому кінці слід вивчити умисний стан червоної імперії, з присвяченням окремої уваги на її сильні й слабкі місця.

На початок я взявся за „Капітал” Маркса. Я не можу похвалитися, що мені ця лектура подобалася. Вона була мені противна, як жадна інша. Але наука не завжди йде у парі з приємністю, тому й взявся я за цей твір, щоб (розуміти теорію Маркса.

Цікавішою для мене була історія воюючого комунізму – революція, практичне застосування теорії, різні відхилення від накресленого плану, внутрішня боротьба і, нарешті, сталінський монополізм на істину в країні соціалізму, комунізму, більшовизму аж до найбільшої тиранії, яка топче всі ті „най” і створює людству жахливе пекло.

Крім основних студій, які розтягнулися на тижні, приходилося читати майже всю советську пресу за 1937 рік, і за поточний – 1938., щоб мати якнайточніший образ внутрішньої політики та положення в есер.

Кожного дня була принаймні одна лекція котрогось із лекторів на різні теми, як наприклад – організація військ прикордонної охорони, організація ГПУ-НКВД, організація Червоної Армії, біографії усіх членів Політбюро й всіх визначних сучасних більшовиків і небільшовиків, генералів тощо, відзнаки різних формацій армії, флоту, авіації, НКВД, військ Прикордонної охорони. Нам читали лекції про мережу концтаборів, точні дані про них, про нові досягнення соціалістичного будівництва, або на такі теми, як національне питання в есер, економічне положення, організація колгоспів і радгоспів та багато іншого, в тому й про советський шпідонаж та комуністичні організації поза межами Советського Союзу.

Мушу щиро признатися, що коли все це стало перед моїми очима в повному вигляді, я усвідомив собі, що дотепер я не знав майже нічого про ССРСР, крім поверхової плівки.

я побачив, що ворог незвичайно добре організований, має у своєму розпорядженні величезні засоби. Боротися проти нього одною тільки ненавистю, чи протиставною ідеологією націоналізму – далеко не досить. Для цього потрібно дуже сильної організації, яка, крім здорової ідеології, мусить мати ще й дуже сильні кадри, які в смертельній боротьбі змогли б перемогти ту стоголову гідру.

Таку протидію я знаходив в Організації Українських Націоналістів – ОУН! ОУН росте, міцніє, здобуває собі все більші впливи так серед українських мас, як і серед чужих потуг. Провід ОУН знаходиться у дуже вмілих і досвідчених руках полк. Євгена Коновальця. Тепер головною справою для ОУН є проникнути всередину ССРСР і охопити якнайширші кола українського народу. Якщо не вдасться цього досягнути заки вибухне війна, тоді треба мати все готове, щоб заговорити до українського народу могутнім голосом у часі воєнних дій. В тій війні, як і в усіх попередніх, українець матиме зброю в своїх руках і багато залежатиме від того, проти кого він ту

зброю спрямує.

І моя груди наповнилася радістю й задоволенням, що я теж займаю пост на одному з дуже відповідальних місць у підготовці до майбутньої боротьби.

Тижні проходили нам у солідній праці над собою. Одного дня, при кінці травня, коли ранком мала відбутися чергова лекція котрогось із лекторів і коли ми вже зайняли свої місця, Корда-Федорів передав мені якийсь листок паперу. Я його розгортав з цікавістю, бо дотепер ми жадних наглих звісток не одержували. Бачу, що це телеграма, на якій написано латинським шрифтом:

WOZD ZHYNOW

Протягом хвилини я не міг собі усвідомити, що це має означати, але таки зрозумів урешті:

«ВОЖДЬ ЗГИНУВ»

Хто згинув? Вождь? Полковник Євген Коновалець? - ширяють думки по моїй голові.

Я зірвався на ноги й підійшов до Корди.

– Коли ви отримали цю телеграму?

– Сьогодні вночі.

– Чи ви певні того, що це правда?

– Я не знаю, чому б мали посилати таку звістку, коли б це не була правда.

– Звідки вона вислана, з Амстердаму?

– Так. Саме звідтам я отримую всі інформації.

– То це ж страшно! То це ж найбільша втрата, якої міг український народ зазнати саме тепер! Як це сталося, за яких обставин, де?

Увійшов лектор і привітався. Я підійшов до нього й перепросив, що ми не зможемо слухати сьогодні лекції.

– Почему? Что случилось?

– Мушу з прикрістю вам заявити, що наш найвищий провідник ОУН, полковник Євген Коновалець, загинув!

– Звідки у вас така вістка? Я подав йому телеграму.

– Я вам дуже співчуваю. І справді за таких обставин неможливо мати сьогодні лекцію.

Ми віддали шану погіблому Вождеві, полковникові Євгенові Коновальцеві, повстанням з місць і однохвилинною мовчанкою. Японець теж стояв на-струнко.

Після того японець вийшов. Незабаром прийшли оба інші лектори й висловили нам своє співчуття. Ще того самого ранку приїхав майор Ямаока та Іноуе-сан, щоб зробити те саме.

Того дня ми не говорили багато. Кожний з нас мав про що думати, кожний мусів пережити по-своєму трагедію, яка ринула раптом на Організацію та на нас усіх.

Хто візьме тепер кермо ОУН? Я не знав глибше всіх членів ПУН. Ба, багатьох я не знав зовсім, навіть з прізвища, тож не міг робити ніяких прогноз щодо цього. Мені здавалося, що тільки один із членів ПУН може очолити провід Організації. Не можу не сказати, що я був майже певний, що Омелян Сенік – „Канцлер" візьме цей пост. Я знав його найкраще з усіх, може саме тому я думав про нього.

Мене мучила думка – як дійшло до смерти Вождя? За яких обставин це сталося? Де? Але що допоможе в таких випадках уява? Я відчував у собі якусь порожнечу, не мав почуття певності, що справи підуть далі правильним шляхом.

І мені пригадалася моя дискусія з Михайлом Колодзінським-Гузарем, Олексою

Бандерою, Михайлом Мушинським, Левком Криським, Романом Куцаком, Грицем Файдоллю і Михайлом Гнатовим в Італії, приблизно два з половиною років тому. Темою було питання: Що вище – Вождь, чи ідея?

Я захищав думку, що ідея вища, бо вождь є людиною, він може згинати, а ідея вічна! І тоді пролунало провокативне запитання (не пам'ятаю чітко):

– Якщо ти так не дооцінюєш Вождя, то чи виконав би ти замах на нього?

Я відповів, що так, коли б я на сто відсотків був певен, що він допустився головної зради, чого можна сподіватися по кожній людині, як такий. Але в нашому випадку не може бути й мови про це, бо наш Вождь не тільки найкращий між нами, але й набагато переростає нас усіх.

Як я вже, здається, згадував, про таке моє ставлення до справи (і, можливо, переінакшивши, що я готовий убити полк. Євгена Коновальця) повідомлено ПУН, який виключив мене з членства в ОУН на два роки, не давши мені навіть можливості в'яснити, як я розумів свої думки в дискусії.

Але це все я згадую лише мимохідь, бо тепер ОУН стояла перед питанням, чи вона розвиватиметься, чи йтиме вперед, не зважаючи на те, хто її буде очолювати – чи надпересічна людина, чи тільки досвідчений провідник?

На мою думку, ідея є тим цементам, який нас усіх згуртує, поведе далі, бо ждати на генія немає часу. Хто займе головний пост, не було для мене найголовнішою справою. Я був готовий визнати кожного, кого апробує ПУН. На те і є найвищий провід, щоб вирішувати всі найважливіші питання, а справою нижчих кадрів є спухати й підпорядковуватися. Інший підхід може внести безладдя, а потім і анархію й занепад.

Дальший хід боротьби залежатиме від того, як націоналістичні маси сприймуть зміни.

Тепер, коли пишу ці рядки (1955), я переконаний, що після трагічної смерті полк. Євгена Коновальця, нам потрібний був ще один геній, бо ми ще не стали тим монолітом, який не допустив би до таких жалюгідних випадків, як розчленування ОУН на кілька фракцій.

А в той час у Харбіні нам нічого іншого не оставалася, як тільки ждати, нетерпеливо ждати на дальші вісті з Європи.

Корда-Федорів, як секретар УДСічі, подбав про те, що та організація випустила величезні плякати, які незабаром появилися по всьому Харбіні.

Через день-два наша праця знову увійшла у своє звичайне русло. Ще кілька днів пізніше Корда, а потім і я, отримали точніші дані про обставини, за яких згинув полк. Євген Коновалець.

Кулаки стискалися у безсилій люті на ворога, а далі приходила сильна постанова-присяга перед самим собою – іти далі у накресленому напрямі, аж поки наша правда затріумфує над ворогами.

І я знову кинувся до науки, до вивчення СРСР. Я зрозумів чийсь слова, що коли хочеш перемогти ворога – насамперед добре його пізнай.

16. Розрив з японцями й «вибух» Бомби

На початку червня 1939 р., рівнобіжно з дальшим навчанням, ми почали писати для вправи летючки. Я не беруся твердити, що вони були високої якості. Навпаки. Ми цілком були свідомі того, що це наші перші кроки в цій праці й не покладали великих

надій на їх досконалість, принаймні на початку. Технічно, змістом й стилістично те

наше перше писання було на досить низькому рівні. Ми виливали на папір наші почування, які просто палили вогнем любови до всього, що рідне, до українського народу, до України. Летючки були насичені націоналізмом. Всі вони закінчувалися такими окликами, як:

- Хай живе Українська Національна Революція!
- Смерть ворогам України!
- Смерть Сталінові та його запродавцям!
- Тільки на руїнах більшовизму воскресне Україна!
- Хай живе українська збройна сила!
- Хай живе Організація Українських Націоналістів ОУН!
- Хай живе протисовітська революція!

– Тільки в своїй хаті – своя правда! І т.д., і т.п.! Зрозуміло, що час від часу відбувалися дискусії над написаним. Технічно до них доходило таким чином: Після приготування матеріялу, ми робили переклад на російську мову й Такасі-сан забирав ті „задачі" до себе, немовби якийсь професор у Головній чи Філії у Львові. Після аналізу змісту летючок, за день чи два, він починав обговорювати їх, оцінювати. Він робив це на основі свого примірника, копії якого були в нас, щоб ми мали змогу слідувати за його думками.

Спочатку все йшло досить просто, він не звертав особливої уваги на прикінцеві гасла летючок, головним чином аналізував зміст самих летючок. Так пройшло зо два тижні й дискусії почали загострюватися.

Такасі-сан почав перекреслювати всі кінцеві оклики-заклики летючок, які наголошували самостійність України й український націоналізм.

– Это совсем не нужно! - говорив він до нас. В Союзі національне питання вже цілковито ліквідоване. На Україні тепер нема українців!

Нам це ніяк не йшло в голову. Як це так?! Нащо ж тоді писати, коли нема до кого? Коли нема українців, то хто ж тоді на їхньому місці?

– Смесь! Всі національності перетоплені разом з російською. Тепер навіть немає „русского" народу.

Тільки російський народ!

Але ж із матеріялів видно, що це не так. Хоч багато українців вивезли з України, або знищили, то все ж таки українці в Україні становлять більшість! Бо коли б так Пупс, як ви, Такасі-сан, кажете, тоді було б гірше для вас, японців. І якраз тепер, у цьому контексті, треба б якнайбільше говорити про український націоналізм. Як же ви хочете притягнути до боротьби підсовітських українців, коли ви не хочете, щоб їм вказувати ціль, за яку вони б мали боротися й класти свої голови? Українські націоналісти не будуть боротися без ясної мети – незалежної України. І нікого націоналісти не закликатимуть до боротьби, якщо вона не прямуватиме до визволення України.

Така була наша відповідь на адресу Такасі-сан.

– Це не так! Люди в Союзі не зрозуміють вас! їм тепер не так важливо – хто править, бо вони вмирають з голоду. їм треба наголошувати економічну ситуацію, робити порівняння – скільки вони одержують за свою працю, а скільки такий самий трудящий одержує за кордоном, тут, чи в Європі.

– Ми не перечимо, що це один з сильних аргументів, щоб підняти експлуатовану людину на спротив владі, але цього не досить. Українець любить свій рідний край

навіть тоді, коли живе десятки років поза межами України. Йому треба показати, що тільки тоді його доля покращає, коли чужинців геть виженемо зі своєї землі, коли українець сам творитиме своє життя за своїм власним бажанням. Чи ж це не природне? Що б ви сказали, Такасі-сан, коли б вам хтось сказав, що вам треба забути про свою Японію і боротися за щось невідоме, яке не знати ще, чи дасть можливість вільного життя японському народові?

– Це зовсім щось інше!

– Інше? Чому? Чи тільки тому, що Японія вільна, а Україна ще ні?

– Ви все помішали, переплутали. Видно, як мало ви визнаєтеся в політиці.

– Ми підпорядковуємо політику нашій мові, а ви навпаки, Такасі-сан!

І так два найважливіші питання вимагали негайної безпосередньої розв'язки. Цього вимагав Такасі-сан:

1) відмовитися від націоналістичних, ба навіть самостійницьких ідей;

2) і боротьби проти комунізму без перспективи на якісь конкретні здобутки для України після його повалення.

Та не прийшлося довго чекати й на інші принципові питання, які виринули так з обговорювання летючок, як і з розпочатої дискусії, яка лавіною котилася й заторкувала все свіжі життєві справи, які вимагали вияснення.

Третьою вимогою на нашу адресу було:

3) перестати писати проти росіян.

– Ми на це не можемо пристати зі зрозумілих кожному свідомому українцеві причин. Москалі – наші вороги. Ми вже були в неволі під царським режимом, ми знаємо московську демократію з-під стягу А. Корейського. Чого кращого можна сподіватися від фашистської Росії!? А таку течію японці тут підтримують не тільки словом, але й ділом!

– Откуда вы зто знаєте?- аж скрикнув Такасі-сан.

– А хто дав Русскому фашистскому союзу винтовки?

– Это неправда! Кто вам об этом наврал?

– Такасі-сан, я їх бачив власними очима в їхній домівці!

– Хто вам дозволив туди заходити?

– Я ж русский! Я не знаю, чому мені мало б бути не вільно туди заходити? Ніхто ніколи не говорив, що туди заходити не вільно.

– Все равно!- вже виходив з себе японець, і тут же поставив четверту вимогу:

4) вам не вільно поборювати білих росіян на цьому терені. Навпаки – вимагаємо співпацювати з ними!

– Як ми можемо співпрацювати з росіянами, коли вони явно, відверто говорять про неподільність Росії? Нехай вони зроблять офіційну заяву в пресі, що вони зрікаються всяких претенсії до українських етнографічних територій, тоді ми будемо співпрацювати з ними! Я знаю, що вони свого слова недотримують, але для нас того буде досить, щоб іти разом з ними проти Советського Союзу. Ми ж не можемо співпрацювати з таким партнером, котрий кожної хвилини готовий вдарити ножом у наше серце.

– Тим самим ви хочете послабити протисоєтський фронт!

– Зовсім ні! Нехай вони боряться проти більшовиків, і ми будемо робити те саме, а між нами, посередині, будете ви, японці. Між нами та москалями не може прийти до ніякого порозуміння поки вони не відмовляться від своїх претенсій на Україну!

– Вы должны уступить русским!

– В чому ми їм можемо поступитися? Не ми загарбали їхні землі, тільки вони наші. Не ми маємо претенсії на їх територію, тільки вони на нашу! В чому ж ми можемо поступитися? Навпаки – вони мусять поступитися нам!

І тут вибухла бомба!

– Це означає, що ви відмовляєтеся від співпраці з нами?

– Але ж про це немає мови! Ми говоримо про наше відношення до росіян, а не до вас, японців!

– В нас є певні політичні напрямні, а ви не хочете до них застосуватися. Це означає, що ви не хочете співпрацювати з нами!

– Навпаки! Ми тому й приїхали сюди, щоб з вами співпрацювати, але ви чомусь забуваєте, що і в нас є свої політичні напрямні. Про це ніппонські амбасадори в Німеччині й Італії – Оосіма-сан і Шіраторі-сан мусіли вас поінформувати, коли рекомендували нас на цей терен. Ми не вмішуємося у ніппонську загальнодержавну політику. Крім інтересів проти Советів, Японія має ще й інші. Так само й український народ має свої інтереси, які не повинні цікавити Японію. Ось гляньте: інтереси України й інтереси Японії.

– І ваші, і наші інтереси сходяться в певній сфері, і там ми повинні співпрацювати. Але жодна сторона не повинна встрявати в справи поза тією сферою спільних інтересів.

– У такому разі ми мусимо перестати далі співпрацювати аж до цілковитого в'яснення справи. Ви добре подумайте над цим усім. Завтра ми поговоримо про це ще раз. До свідання!

Було видно, що він сам боявся робити які-небудь рішення і хотів доповісти про це все кому слід, а завтра, з точними вказівками, продовжувати розмову з нами.

Зрозуміло, ми залишилися в штабі, щоб теж обговорити становище.

І Корда-Федорів, і Бомба цілком погоджувалися з напрямком, у якому пішла дискусія, ведена, як правило, мною. Принаймні жоден з них не висловлював інших думок. Це ж були принципові справи, від яких ми не сміли відхилитися у будь-якому разі.

На другий день Такасі-сан поставив на порядок денний справи, порушені напередодні. Справа, замість злагіднитися, як ми цього сподівалися, загострилася ще більше. За добу ми передумали багато дечого й тепер вже з основнішими аргументами протиставилися вимогам Такасі-сан, котрий не тільки не злагіднив їх, але поставив у ще більш різкій формі, майже ультимативно: або ми приймаємо його умови беззастережно й безкритично й продовжуємо нашу співпрацю, або він передасть цю справу вищій інстанції – Воєнній місії!

Очевидно, ми його умов не прийняли і на тому покищо розмови закінчилися. Ми мали навідуватися до штабу кожного дня, могли там сидіти й займатися своєю лектурою, але формально „курси" припинялися аж до дальшого рішення.

Я не міг зрозуміти японців. Або вони не мали жадних інструкцій відносно нас, за винятком загальних, або це була плянова зміна курсу щодо нас. Тяжко було примиритися з думкою, що це тільки особисте ставлення Такасі-сан, або що японці від самого початку затягнули нас в общий котелок. Коли б це було так, то це було б доказом, що вони дуже мало знали українських націоналістів. А може вони хотіли випробувати стійкість наших переконань? А може смерть полк. Євгена Коновальця відвернула їх від накресленого шляху, або принаймні припинила на деякий час його реалізацію? Хто його знає!

На дальший розвиток „конфлікту” не треба було довго ждати. Через день після останньої розмови з Такасі-сан, він повідомив нас, що наступного дня о десятій годині ми повинні бути в будинку Воєнної місії. Він зробив це повідомлення дуже формально, не згадуючи про те, хто з нами говоритиме. Треба було тільки здогадуватися, що це буде майор Ямаока.

В означений час ми були у приміщенні Воєнної місії. Такасі-сан запровадив нас до досить великої світлиці, посередині якої стояв довгий стіл, накритий скатеркою. Ми посідали й позакурювали, ждучи незнаного зверхника, котрий мав вирішити нашу справу. Ще не докінчили ми курити цигарок, як увійшов майор Ямаока. Він не промовив жадного слова привітання, тільки поклонився, коли вже був при столі. Він сів. Ми теж, бо привітали його стоячи.

Запанувала досить довга мовчанка. Майор Ямаока чистив своє пенсне. Потім витягнув зі шкіряної торби записаний машинописом папір і став читати:

– Зовсім несподівано для Ніппонської імператорської воєнної місії склалося між нами становище, яке змусило мене до цієї незвичайної розмови, – читав майор. Всупереч нашим очевидним сподіванням, вже на самому початку ви порушили встановлений нами порядок. Причина цього мені точно не відома:

1) Ви не хочете писати, чи, поки що, вправлятися у писанні матеріалів у дусі, який ми вам вказуємо;

2) Ви атакуєте білих росіян, хоч добре знаєте, що вони теж уключилися в протисовєтську боротьбу;

3) Ви домагаєтесь певних гарантій для українців після розвалу ССРСР, хоч добре знаєте, що ми їх дати не можемо, бо все залежатиме від того хто наскільки спричиниться до занепаду ССРСР;

4) Ви не хочете співпрацювати з іншими націоналістами, які теж стоять у протисовєтському фронті, у даному випадку з росіянами;

5) Провід вашої Організації віддав вас нам у розпорядження, а ви не хочете нам підпорядкуватися.

В результаті сказаного виходить, що ви недисципліновані, навіть свавільні, уводите розлад тоді, коли ми ставимось до вас з повним довір'ям.

Щоб не заходити дуже далеко у наші можливості, я ставлю вам ще раз пропозицію:

Підпорядкуватися нам цілковито й беззастережно та безумовно виконувати всі наші розпорядження!

Прошу мені відповісти, кожний окремо, яке ваше ставлення до моєї пропозиції. Попереджую, що коли ви надалі стоятимете на своєму, то ми це будемо розглядати як розірвання домовлености між Японією й ОУН, тобто як зраду! Які це може потягнути за собою наслідки для вас, я не беруся судити.

Він встав з-за столу й вийшов з приміщення.

Ми всі сиділи на своїх місцях і не розмовляли з собою.

Рівно за п'ять хвилин майор Ямаока вернувся на своє місце.

– Господин Марков, что вы скажете?

Я встав, і ще з хвилину не починав говорити. А потім сказав;

– Мене дивує, Ямаока-сан, весь цей „конфлікт”, а в першу чергу площа, на якій ви ставите згадані справи. Я відповім вам на всі ті питання, які ви порушили, тільки в дещо іншому порядку.

Почнемо від того, на яких умовах ми були послані сюди. Я ось тут чую перший

раз, що нас послав Провід Організації Українських Націоналістів у повне ваше розпорядження, немовби якесь знаряддя чи предмети вжитку. Навпаки, ми чули від нашого Проводу, що ми їдемо співпрацювати з Японією проти ССРСР, а не безумовно виконувати накази. Ми всі разом і кожний зокрема сповнені любови до свого народу й готові на всі жертви для нього. Як прикро нам чути від вас, що в нашій праці ми не сміємо говорити про незалежність України, про боротьбу та посвяту для неї, як єдиної надії для українського народу в тяжкій неволі!

Ви хотіли, й на те ви порозумілися з ОУН, щоб український народ піднявся на боротьбу проти більшовицького режиму. Того самого хочемо й ми! Але як можна це досягнути, щоб запалити у серцях українців гарячу любов до України, яка має прийти до них у заплату за їхні зусилля й жертви? Іде необхідна річ! Ви самі, Ямаока-сан, напевно й не кивнули б пальцем проти ССРСР чи проти інших ворогів Японії, коли б ви Японії не любили. Тільки глибока, тривка, моральна база в серці людини може додати їй надлюдських сил і витривалости до боротьби. Якраз того ви нам відмовляєте.

Щодо вашого першого закиду можу сказати, що не ми не хочемо писати, тільки ви нам забороняєте робити те, що виключно правильне, доцільне й добре, так для нас, як і японців.

Виринає інша справа. Ви хочете, щоб мене атакували білих росіян тільки тому, що вони в протисоєтському фронті. Чому ж тоді дозволяєте їм атакувати нас? Чому їм вільно писати про Росію з „невідділюваною“ Україною? Ми ж не пишемо, що вільна Україна має включити в себе московські землі! Що більше, ви забороняєте нам бажання мати наші власні землі для себе!

З цим тісно пов'язана третя справа, в якій ви вимагаєте, щоб ми поступилися москалям. іншими словами, ви хочете, щоб ми віддали добровільно Україну москалям! Де ж тоді наша ціль боротьби? Що ж то за сини України ми були б, коли б ми самі пхали її в неволю? То ж ви самі дивилися б тоді на нас з погордою, так як дивляться на раба! Тепер, мабуть, розумієте, що ми не маємо в чому поступатися росіянам, тільки вони можуть і мусять поступитися нам, бо вони посягають на нашу землю!

За цим іде ваш закид, що ми не хочемо співпрацювати з іншими національностями, що стоять на протисоєтському фронті. Справа так не поставлена. Якраз навпаки! Нам потрібно якнайбільше союзників, так поза есер, як і в його середині, для боротьби з більшовизмом, бо тоді нам легше буде здобути волю. Але ми не можемо з довір'ям ставитися до такого співборця, котрий вже має приготованого на нас ножа, щоб його встромити нам у плечі, коли спільний ворог вже стане безсилим.

Нехай росіяни борються! Але нехай між ними й нами буде певна віддаль. Той простір можете заповнити ви – японці.

А тепер про справу Гарантій для українців. Ми справді хочемо знати за що ми боремося. Нам того не досить, що хтось нам скаже: „Вали Соєтську Росію!“ Ми мусимо знати, який буде лад після розвалу ССРСР та що українці будуть з того мати. Ми вже раз валили Росію, царську, були чи не першими у тому ділі, але в результаті ми отримали нове ярмо, ми кров свою пролили за нового ката! Ми не хочемо покладатися на ніяку справедливість, бо наші вороги ніколи нею не користувалися! Ми не хочемо зробити ще раз ту саму помилку. Врешті-решт, ми теж вчимося дечого з історії, та ще й до того з власної. А ваше потурання москалям, заборона говорити про наші права нам не обіцяють ясного порядку, принаймні для нас, після розвалу ССРСР.

З'ясувавши всі ваші пункти, Ямаока-сан, додаю ще дещо з нашої точки погляду, як остаточну відповідь:

Ми хочемо співпрацювати з японцями, бо на те ми сюди приїхали. І ми будемо виконувати всі ваші накази, які не будуть іти врозріз з нашою визвольною боротьбою!

Таке наше ставлення не є жадним розірванням договору, а тим більше зрадою.

Коли ж ви і надалі будете розуміти ці справи по-своєму, то тоді виключно правильним, що ви можете зробити, буде відставити нас назад до Європи. Коли ж волієте нас зліквідувати, що я відчув у вашому попередженні, то тоді ви перетнете відносини з українським народом раз і назавжди. Тоді ПУН пізнає нас, і то досить дешево!

В мене більше нічого додати до сказаного.

Весь час своєї мови я дивився майорові просто в очі. Він теж не спускав з мене погляду, пильно слідкуючи за моїми думками.

Тоді він звернувся до Корди, котрий сидів біля мене:

– А яка ваша думка, господин Корда-Федоров?

– В мене немає нічого, щоб я міг додати до того, що сказав пан Марків. Я цілковито підтримую його вияснення.

– А ви, господин....? – звернувся він до Бомби.

Бомба встав, і ще заки почав говорити, дуже зблід, дивлячися кудись у неозначеному напрямі, немовби тих, до кого він мав говорити, не було тут.

– Я думаю, що пан Марків не має рації!!! Коли Провід ОУН послав нас сюди працювати, то нам треба працювати, а не зривати самовільно працю. Це все, що я мав сказати!!!

Коли б грім ударив з ясного неба, напевне не зробив би на мене такого враження, як та заява Бомби.

Тоді, коли стійкість, монолітність, солідарність і одностайність були найпотрібнішими для нашої справи, він з'їхав з рейок. Розбив усе цілком можливі полегшення конфлікту, чи принаймні достойного залишення співпраці з японцями. Японець, який навряд чи міг би далі наступати на нас так різко після нашої з Кордою заяви, знайшов тепер для себе порятунком і нову випадову базу на нас, бо побачив, що ми не є моноліт, не твердо об'єднана організація, тільки набір окремих одиниць. Тому він, зірвавшись на ноги, крикнув:

– Оце є націоналіст! – і показав на Бомбу. – Він слухає своєї організації, а ви оба – анархісти! Ви не розумієте, що це дисципліна! З такою людиною, як він, ми можемо співпрацювати, але не з такими, як ви оба! Таким чином між нами все скінчилося! Робіть собі, що хочете! А ви, господин... (Бомба), остаєтесь!

Я піднявся, за мною Корда.

– Прийміть теж до відома, що ми не будемо вас більше підтримувати фінансово, – поспішив додати майор Ямаока.

– Ми того й не сподіваємося, – Ямаока-сан!

І вже мовчки ми з Кордою поклонились і вийшли з будинку Воєнної місії.

– Куди ви тепер? – спитав мене Корда?

– Хочу залишитися трохи сам зі своїми думками. Надто нагло прийшов той кінець, та ще й несолідарність Бомби сильно мене знервувала.

– Ходімо кудись на каву, поговоримо.

Сидячи за кавою, не в каварні, тільки в одного грека, що торгував кавою й варив її принагідним клієнтам, ми ще довго не могли розпочати розмови.

Частина III НА ВЛАСНИХ НОГАХ

1. Нові обставини й знову Бомба

Бомба, залишаючись для дальшої праці, поставив мене в доволі складне положення. По перше, він, так як і Чорний, опинився поза моїм впливом, я залишився поза досягом моїх повноважень, як провідника групи націоналістів на далекосхідньому відтинку. Правда, силою обставин Корда став на їх місце, але скоро й він почав діяти дуже самовільно, мовляв, „я тут був ще перед тобою". Але про це згодом. Отже моє положення, як провідника, зійшло фактично до нуля, бо не було кого вести.

По друге, що стало для мене принциповою справою, це була моя відповідальність перед ПУН за розрив єдносин з японцями, дарма, що морально я почував за собою правильність поведінки. Але це було так довго вистарчальним, як довго ніхто того не заперечував. А якраз несолідарність Бомби, його заява, закид у мій бік, що я виходжу поза межі моїх повноважень, вимагали від мене відповідної постави. Коли вже дійшло до розриву з японцями, і то головню на підставі моїх заяв, то я вважав доцільним прийняти на себе всю відповідальність. Це мені видавалося правильно й нормально.

– Що ви думаєте тепер робити, пане-товаришу? – спитав мене Корда за кавою.

По перше, повідомити про все докладно ПУН і ждати на схвалюючу або негативну відповідь. По друге, знайти собі якусь підставу існування, тобто працю. В мене є ще трохи ощадностей, але цього на довго не вистачить. Потрете, включуся у працю Української національної колонії (УНК), куди зайду на днях. Організаційний фонд, який ви самі запропонували, я передам вам з повним розрахунком, бо не хочу мати в себе грошей, які належать до ОУН, аж до часу, коли отримаю відповідь від ПУН.

– Я не хочу брати від вас тих грошей, – сказав Корда-Федорів.

– Ви мусите це зробити, як нейтральний член ОУН, бо фонд пов'язаний з Бомбою, котрий давав свої внески, та й з Чорним, котрий наробив через нього стільки клопоту.

– Добре. Я можу взяти до себе гроші фонду, але якщо вам буде скрутно, тоді ви їх можете забрати назад, як теж можете розраховувати на мою допомогу. В мене завжди є деяка сума грошей, які належать до ОУН.

– Ні. Поки я не одержу схвалення моєї поведінки від ПУН, я не візьму навіть сотика!

– Пізніше, якщо буде така потреба, ви зможете повернути гроші.

– Я не знаю, чи зможу їх повернути.

– Не беріть всього так трагічно.

– Іде не трагізм. Я саме так сприймаю дійсність. Ще того самого дня я відправив телеграму до ПУН, точніше до Ярослава Барановського до Відня.

„Посварилася з тіткою – Оля", – такий був зміст телеграми. „Тітка", це за кодом були японці, а „Оля", це я.

Увечорі я написав обширного листа туди ж і відправив його наступного ранку рекомендованою посилкою.

Корда порадив мені стриматися з відвідуванням УНКолонії. За тиждень мало відбутися його вінчання з Валентиною Коротенко. Я був би на весіллі, як один із дружбів, і познайомився б там з деякими січовиками, тобто членами Української

далекосхідної січі (УДС). Я на це погодився.

На весіллі моєю дружкою була гарна „хахлушка" – близька рідня братів Заїків. Вона теж була членом УДС, однак не говорила по-українськи. „За традицією", ми ще довго морочили собі голови, а крім цього зустрічалися в Січі. Я вчив її української мови, в результаті чого мало що не одружився з нею.

Зате інше товариство з весілля стало мені у пригоді. Зараз же після весілля, тобто в найближчий тверезий день, я перший раз зайшов до Українського національного дому (УНД). Записався там у члени Української національної колонії (УНК) і Української далекосхідної січі (УДС).

Заки приступлю до опису життя і діяльності в УНК, НІ! ПД речі буде згадати дещо з історії українців у Манджурії.

Поява українців в Азії, зокрема в Китаї й Монголії, написана в далекому минулому. Так, наприклад, знаний мандрівник Рубрукіо, в своєму описі подорожі до Каракорум і столиці монголів тієї ж назви (1253-1255), шпорить про одну жінку з Меца, Лорейн, яка була одружена з „рутенцем", архітектором за фахом, у якої було три сини. Він також згадує про багатьох рутенців, які там жили й відвідували богослужіння. Потім, в пізніших часах, українці були теж в Монголії, вони доходили до самого Китаю (Пекін) і Манджурії. Засланий на Далекий Схід наш гетьман Дам'ян Многогрішний перебував у Селегінську (Забайкалля).

З втечею знаного поляка Бенъовського з Камчатки вв'язаний один українець, котрий разом з Бенъовським відвідав Формозу.

Після поразки росіян і здачі фортеці Албазін китайцям, в числі полонених попало до Пекіну й кількох українців. Пізніше там була основана православна місія, в складі якої було чимало українців – ченців і священиків. На цвинтарі тієї місії є надгробний камінь з написом, що похований там помер 30-го липня 1770 р.... козачого роду, королівства Малоросійського". Серед ієрархії місії був знаний архієпископ Йоахим Шишковський, наш земляк, про смерть якого згадує Тимковський, українець родом, що був з дипломатичною місією в Пекіні у 1820 р.

Однак, тільки на початку будови Китайської східної залізниці, при кінці минулого століття, починається більш масовий вплив українців до цієї країни. Були це головним чином службовці й робітники тієї залізниці, а пізніше й інші поселенці та військова охорона.

Приїзд театральної трупи Мирославського до Манджурії в 1903 році спонукав українців до організації багатьох театральних гуртків. У місті Ляоянь постала перша організація – український гурток. Це сталося весною 1903 р. Пізніше він став основою українського гуртка в Харбіні, посталої 1905 року, який узимку 1907/1908 перетворився в Малоросійський клуб. 1918 року його перейменували на Український клуб. За допомогою всього українства Далекого Сходу, в тому ж Зеленої України, Український клуб спромігся збудувати в Харбіні великий Український національний дім, що сталося 1918 року. Цей Український клуб проіснував до 1926 року.

У 1906-1910 роках діяла в Шанхаї українська організація, про яку у своїх спогадах говорить проф. О. Лотоцький.

Українські гуртки, в більшості театрального профілю, існували на багатьох станціях Східної залізниці, зокрема в Бухеду, Ім'яньпо, Погранічная і ін.

У час Першої світової війни 1914-1918, постала перша українська школа в Харбіні, від вибуху революції 1917 року почало розбурхуватися теж політичне життя, видавництво українських журналів і газет. Тоді також постала центральна для

Манджурії Українська манджурська окружна рада з д-ром І. Мозолевським на чолі. Коли я завітав до УНКолонії, д-р І. Мозолевський ще жив, але незабаром умер. Жив він з дружиною та сином у задніх забудуваннях УНДому. Наприкінці 1917 року він організував перший український військовий відділ, який пізніше поїхав на Україну. До кінця 1922 р. українські організації в Манджурії працювали в різних напрямках і переживали різні кризи, які були віддзеркаленням подій на Україні та в Зеленій Україні.

У той час в Харбіні існував український консулят з консулом П. Твардовським, який приїхав з Києва й отримав повноваження від міністерства закордонних справ, очолюваного тоді проф. Д. Дорошенком. Українці з Манджурії брали активну участь в українських далекосхідних з'їздах і мали своїх представників в Далекосхідному українському секретаріаті.

Оволодіння більшовиками Далеким Сходом, арешти українців, суд над ними взимі 1923 року в Чіті, відбилися на українському житті в Китаю. Сюди почали втікати українці, насамперед з Амурщини, потім з Забайкалля, і на кінець з Примор'я. Дехто з них опинився в Японії, дехто поїхав далі, до Тієнсіму та Шанхаю. Прибуття політичних утікачів мапо позитивний вплив на українське життя. Хоч Український дім у Харбіні забрали на деякий час китайці через провокації червоних, то все ж таки українське громадське життя не припинилося, а 1927 року заснувалося перше легальне товариство „Просвіта” з відділом у Ханьоу.

1929 року оснувалася громада в Тієнсіні, а 1932 р. і в Шанхаї. Тим часом у Харбіні виходив журнал „Українське життя”. Театральні вистави влаштовувалися так у Харбіні, як і в інших місцевостях. Найдіяльнішою у той час була „Просвіта”, яка й спричинилася до створення українських політичних організацій.

Коли до влади в Манджурії прийшли японці, вони піддали Український національний дім українцям. Як я вже, здається, згадував, перебрали його УНР-івці. 1935 року централь української еміграції в Манджурії прийняла назву: Українська національна колонія. Від 1933 року її головою був д-р Барченко, а після його виїзду – Павло Яхно.

В той час виходив у Харбіні тижневик „Український вісник”, редагований І. Світом. На чолі товариства „Просвіта” стояв І. Паславський (УСС). Існували тоді й інші організації, як згадана СУМ (Спілка української молоді), спортивний гурток, театральний та інші. Релігійне життя у Харбіні гуртувалося довкола парафії, заснованої Святопокровським братством, що постало 1918 року за ініціативою С. Кукурудзи, активного діяча колишнього Українського клубу й талановитого диригента. В 1929-1930 роках українці збудували собі невеличку, але гарну церкву. Священиком в ній був весь час о. Микола Труфанів, родом зі Слобожанщини. Він сам переклав деякі богослуження й молитви на українську мову, але в той же час йому не стало на перешкоді вивісити на приходській канцелярії портрет Николая II. На моє запитання – чому це так? – він пояснив, що так складаються обставини.

Мушу тут ще згадати, що я ходив до української церкви тільки тоді, коли мусів, бо не міг переносити, коли в часі Служби Божої молились „за веру, царя и отечество”! Я волів це чути в російській церкві, бо там це було зовсім на місці. А у своїй церкві мене це дуже дратувало. Але з другого боку, о. Труфанів говорив досить патріотичні проповіді на різних панахидах, молебнях чи при інших нагодах, коли вони відбувалися у межах УНДому. Він теж говорив палко про Україну, коли вінчав українців.

В канцелярії УНК були постійні працівники: секретар УНК, книговод і

машиністка. Від УДС - її секретар Корда-Федорів, а в редакції „Далекого Сходу" ред. д-р Іван Шлендик. Як на таку малу українську громаду, це досить великий персонал.

УНКолонія мала свій хор і театральний гурток. У цьому останньому було багато артистів-професіоналів, деякі ще з України, як Давидова, її чоловік П.М. Лавровський (здається це театральне прізвище), вірменин, котрий перфектно говорив по-українськи, Віленський (правдиве прізвище Ігнатович), Мурин (згинув пізніше під трактором), артистка-співачка О. Куля-Крвалевська. Крім тих багато інших, місцевого хору, деколи незвичайно добрі актори.

Хор провадив білорус, без знання української мови. Він провадив теж хор в українській церкві. Коли я появився в УНДомі, він підготовляв хор до якогось виступу. Самозрозуміло, що я відразу пристав до хору. Незабаром УНКолонія заангажувала мене до керування хором з платою 25 єн у місяць. Через два тижні після мого приходу до УНК відбувалися загальні збори УДСічі, на яких мене обрали головою тієї організації молоді.

У пошуках за працею я поки що не мав успіху, тому дав оголошення у пресі, що даю лекції німецької та італійської мов. Зголосився якийсь жид, котрий бажав учитися тих двох мов, що давало мені 15 єн у місяць. Женья Лисенко найняла мене, щоб вчити її української мови, за що теж посилала мені в конверті досить добру винагороду, аж поки я побачив, що лекції були для неї далеко не все. Тоді перестав до неї заходити, бо мав когось іншого на увазі.

Тим часом я познайомився теж з Борисом Куркчі (О. Хмсльоиський), членом ОУН, котрий прибув до Харбіну на кілька місяців передо мною. Він заробляв на прожиття шоферуванням і влаштував шоферські курси для січовиків на подвір'ї УНДому. Особливо добре він вчив фігурної їзди, тобто трудного маневрування автом. Це було потрібне, як окрема точка на іспитах на шоферські права. Там я удосконалив своє вміння, і нарешті, після одного провалу з термінології в теоретичній задачі, я таки здобув шоферські права.

В УДСічі я поробив великі зміни, а радше пожвавив її діяльність.

Насамперед я відкрив курси української мови для січовиків. Зайняття відбувалися двічі на тиждень. Потім поширив їх на курси українознавства, що займали п'ять вечорів на тиждень, разом зі зборами УДСічі. В неділю був військовий вишкіл, до якого входила теорія і деяка практика, як стріляння, муштра, читання географічних і топографічних карт, тактика роя і чоти та історія українського війська.

На початку помагав мені в цьому Корда-Федорів, який був надалі секретарем УДС. Намагання притягнути більше лекторів не мали успіху, кінчалося на обіцянках окремих людей.

Ю.А. Рой, голова Колонії на той час, зробив на мене дуже добре враження. Чорнявий, з подовгастим лицем, трошки вже лисий, коло п'тдесяти років, рівний у поставі, імпонував співбесідникові. Його заступник, В.А. Колябко-Корецький, впертий малорос, не любив самотійників, хоч ті чомусь тримали його при собі. Колишній заступник міністра пошти за часів Гетьманату, він сам показував мені свою фотографію, поміщену на першій сторінці журналу, здається, „Око" (Київ, 1918 р.). Незвичайно енергійна та рухлива людина. Я захоплювався тим, понад 60-річним чоловіком, котрий ніколи не втомлювався. Дівчата ще робили на нього дуже велике враження, він деколи аж приставав, щоб тихцем приглянутися якійсь прохожій, особливо влітку. Про нього ходило багато чуток, що в нього советський пашпорт, що він приїхав з Європи, посланий білими росіянами для певних завдань тощо.

Зупинився я тут на ньому так довго, бо далі це ще гратиме визначну роль в житті УНКолонії.

Одного дня, десь у половині серпня 1938 р., зовсім несподівано зайшов до мене Бомба!

Після того, що сталося в Воєнній місії, я не сподівався, щоб він міг ще мати будь-які справи до мене, і тому й зустрів я його з великим здивуванням.

– Досить мені дивно бачити вас, Бомба! Яка причина ваших відвідин?

– Ви мали рацію, твердячи, що з „ними" не можна працювати. Я не можу довше витримати. Вони зо мною поводяться так, що іноді хочеться кинутися на них з кулаками, така досада бере.

– Це не має значення як вони поводяться з вами. Важлива праця, для якої, як це я зрозумів, ви там залишилися.

– Після того, як ви пішли, я фактично не робив нічого.

– Почекайте, якщо ви хочете, щоб я знав ваші справи, то розкажіть все по порядку. Однак я не маю ніякого впливу, ані потрібних зв'язків, щоб вмішуватися в цю справу, а крім цього, ви самі вийшли з порядку, який існував між нами, тобто ви мене зігнорували, як вашого провідника.

– Мені дуже прикро, що я так зробив. Я сам не знаю, як я міг таке зробити.

– Це не міняє справи, бо ви поставили ОУН у дуже поганому світлі перед японцями. Коли б ми тоді всі були однієї думки, може б справи поточилися інакше, а напевно японці нас, як організацію, респектували б набагато більше. Але цього тепер вже не поправимо. Говоріть.

– Насамперед хочу вам сказати, що я жив в окремому помешканні, як і перед тим. Але за тиждень вони почали тримати мене в штабі (це слово він вимовив з погордою), також вечорами, хоч там мені нічого було робити. Відпускали мене дуже пізно. Навіть на обід і на вечерю я не ходив, тільки їв або в Такасі-сан, або приносив зі собою.

Недовго тривало й це. Такасі-сан сказав, що нема потреби платити за кімнату, коли я там перебуваю тільки кілька годин на добу, і то тільки вночі. Він поставив койку (складане ліжко) в одній з кімнат у штабі, і я мусів перенестися туди. Лекцій вже ні він, ні інші не давали. Я проводив час тільки на читанні книжок і преси. Це єдине, що мене ще цікавило.

В липні Такасі-сан почав ходити на рибалку й брав мене з собою. Напевне не тому, щоб мені зробити приємність, тільки щоб самому побути серед природи й мене не згубити з очей. Над рікою Сунгарі, або десь у її притоках, не найгірше було проводити день. Мене нервувала тільки його присутність, гнітюча мовчанка. Декілька разів він взяв мене до кіна, а потім і це занехаяв. У роботі дійшло, нарешті, до того, що він сам писав дещо по-російськи, а я перекладав це на українську мову. Це були звернення до українців, але їх зміст не мав нічого спільного з українством. Такі летючки могли б бути перекладені на будь-яку мову без жадних змін, тільки з вказанням назви народу. Я побачив, що вони зробили з мене своє знаряддя. Що більше, я навіть не отримав постійної платні, тільки час від часу Такасі-сан давав мені трохи грошей, що далеко не дорівнювало попередній платі.

Одного разу, це було минулого тижня, я сильно посварився з ним з приводу однієї летючки, я заявив йому, що ви мали рацію, коли домагалися зберегти у змісті летючок націоналістичного духа. Коли він почув ваше прізвище, аж підскочив, немов попарений:

– При чому тут Марков? - верещав він. - Чи у вас немає своєї голови?

На той раз я промовчав, але вчора знову прийшло до великої сварки між нами, в результаті якої він пригрозив мені арештом. Я відповів йому, що моє положення не дуже різниться від арешту, коли я так ізольований від світу. Тоді він крикнув, щоб я замкнув свою „хавку“, бо я не знаю, що говорю, мовляв пощо мені куди-небудь ходити. Чи, бува, не до вас маю охоту піти? Потім між нами відбувся такий діалог:

– Чого ви вчепилися того Маркова, – спитав я гнівно.

– Бачите, ви знову вилазите зі шкіри. Вас, мабуть, гризе совість.

Цього мені було вже забагато. Я сказав, що я йду собі геть від нього, та й взагалі від них.

– Ви можете собі йти, але ваші речі остануться тут! Однак я вам не раджу робити дурниць, – знову погрозив він мені.

Але я таки пустився до дверей. Такасі-сан хотів мені заступити дорогу, але я відіпхнув його набік і вийшов ось так, як я перед вами. Я пішов до помешкання, в якому я жив раніше. Воно ще було вільне і я там переспав. Сьогодні вранці я зайшов до Такасі-сан, щоб забрати свої речі, але він знову заявив, що він мені їх не віддасть, і що я можу йти собі куди мені забажається. Мені не осталося нічого іншого, як прийти до вас.

Оце і вся моя історія. Що ви на це скажете? Чи можна щось зробити, щоб забрати від нього мої речі?

– Я не знаю. Бомба, але поспробуємо зробити це завтра. Подзвоніть мені до УНКолонії перед дванадцятю. Будемо говорити по-італійськи, щоб ніхто нас не зрозумів.

– Дякую, дуже дякую. Я дуже бажав би, щоб ви не сердилися більше на мене за мої витівки.

– Мені нічого сердитися. Мені особисто ви не шкодили,

– я знаю, я знаю. До побачення!

У понеділок, коло десятої години ранку, я вже був у Воєнній місії. Службовець при інформації спитав мене:

– Чого вам треба?

– Я бажаю говорити з Ямаока-сан.

– У якій справі?

– Цього я вам не можу сказати.

– Ви мусите мені сказати, якщо хочете, щоб я доповів про вас.

– У справі Такасі-сан.

– Такасі-сан? Хто він такий?

– Ямаока-сан дуже добре знає хто такий Такасі-сан.

– Как ваша фамилия?... Подождите. За якихось десять хвилин зійшов з другого поверху японець і спитав мене:

– Ви хотіли говорити з Ямаока-сан?

– Так.

– Ямаока-сан дуже зайнятий і не може вас прийняти. Ви можете полагодити свою справу зі мною. Моя фамілія Маеда. Ви хотіли говорити в справі Такасі-сан, правда? У чому справа?

Я розповів йому про справу Бомби й про поступок Такасі-сан, та спитав:

– На якій основі Такасі-сан затримує приватне майно?

– Це неможливо, він такого не міг зробити!

– Коли б він так не зробив, то я не мав би причини приходити до вас!

– Добре. Нехай .... піде сьогодні по полудні й забере свої речі. Я вибачаюся, що так сталося, але Такасі-сан був певне дуже знервований. Інакше він так не зробив би.

– Дуже вам дякую, Маеда-сан.

– Не за что. До свидання!

Я не сподівався, що справа піде так легко. Та й радів, що міг допомогти Бомбі там, де він був безпорадний. І Бомба дуже тішився таким результатом моєї місії. Коло четвертої години по полудні я отримав знову телефон від Бомби:

– Хочу вас негайно бачити. Речей не отримав.

Я зустрів його на менш людній вулиці й слухав оповідання. Ось воно:

– Коли я прийшов, Такасі-сан відразу накинувся на мене:

– Побежали сразу к Маркову жаловаться, правда? И вы думаете, что он вам поможет чем-нибудь ? Тогда вы очень ошибаетесь! Я вам ваших вещей не отдам! Вот и все! Делайте себе что хотите и оставьте меня в покое! - і при тому замкнув двері перед самим моїм носом.

– Нехай, Бомба. Сьогодні вже пізно, але завтра я знову піду до Воєнної місії. Сьогодні є більш певности, що з того щось вийде.

Як тільки я побачив наступного дня Маеда-сан спитав його:

– Як ви думаете, Маеда-сан, ми з вами вже дорослі, чи діти?

– Как вы это понимаете, господин Марков?,– спитав він здивовано.

– Учора ви сказали, що Бомба може забрали свої речі, та що Такасі-сан не робитиме ніяких перешкод.

– Так, я сказав таке. Нехай він іде й забере свої речі.

– То він уже був, і Такасі-сан не то, що речей йому не віддав, а ще й вилаяв і сказав, що йому ні Марков, ні Воєнна місія не допоможуть! Якщо ви мені оце зараз скажете, Маеда-сан, що ви не хочете віддати речей, то тоді можете собі їх затримати. Але будьте певні, що ви тим не розбагатієте, а подібні жарти зовсім не на місці.

Маеда-сан зірвався на ноги, мов вжалений шершнем, і пішов до телефону. Говорив він досить довго і досить гострим тоном. Нарешті сказав до мене:

– Тепер уже Такасі-сан не затримуватиме більше речей. Він каже, що він хотів побачити що буде робити Бомба. Мені дуже неприємно, що саме так сталося, але тепер вже все в порядку. Нехай іде й забирає свої речі.

– Спасибо, Маеда-сан!

І справді, Того дня Бомба отримав свої речі, з тим, що Такасі-сан не відізвався до нього й словом.

Отак закінчилася і Бомбина співпраця з японцями.

2. Пригода Чорного

У часі, коли ми ще були разом з японцями. Чорний появився був в УНКолонії, вступив у її члени, як теж у члени УДСічі. Одного разу Корда сказав мені, що Чорний хотів позичити в нього грошей, бо немає з чого жити, а праці ще не знайшов. Тоді я сказав Корді, що треба дати Чорному трохи грошей з організаційного фонду.

– Він же ж не хотів цього фонду! – зауважив Корда.

– Нічого. Ви теж не хочете давати, а я вас надалі не вважаю членом ОУН. Чому мало б бути інакше з Чорним? Всі ми робимо помилки. Нехай буде. Я не вмішуюся.

Тоді я передав Чорному 20 чи 25 єн. Що він робив – цього я не знаю, але деякий час його не було в УНК. Появився він десь у серпні. І тоді я побачив його вперше

після його драматичної втечі. Ми не говорили про це. Я вважав, що він збагнув свою помилку, і тому не хотів заторкувати загоєну вже рану. Він, здається, розумів це трохи інакше, або не хотів, чи не мав відваги визнати свою мину. Мені такого визнання не треба було, хіба тільки для формальности, як це звичайно водиться.

Але одного дня, а було це десь на початку вересня 1938 року, Чорний забажав поговорити зі мною. Я навіть в найменшій мірі не міг здогадуватися про що він хоче говорити, але незабаром почув від нього самого:

– Я не маю що робити тут, у Харбіні, і не маю жодних перспектив на майбутнє. Не знаю що ви на це скажете, але я хочу перейти до СРСР!

Мене це так заскочило, що впродовж кількох хвилин я не знав, що йому на це відповісти. – Ви ж знаєте, що Ярослав Барановський сказав, що коли б нас навіть посиляли японці, то щоб ми відмовилися від цього, бо це певна загибель, як і у випадку з Митлюком, а по друге, по цім боці кордону теж потрібні відповідні люди з ОУН. А мій особистий погляд такий, що перейти кордон, це одна справа, а дійти до нього, інша справа. Ми знаємо, що японці мають дуже добре обставлені кордони своєю військовою охороною, й найважливішою справою є оминути цю перешкоду. А як ви це зробите?

– я постараюся якось оминути їх.

– Це не така легка справа, як вам здається, Чорний. Чи ви знаєте, що таке тайга? Навіть якщо не братимемо до уваги японців?

– Я не входжу в це. Я не хочу тут бути. Я хочу йти на той бік. Тому вам про це говорю, щоб ви мені порадили якимось чином.

– Моя порада – не йти! А якщо ви так уперто хочете йти, тоді це треба добре обдумати. Що б ви сказали нате, коли б ми поговорили про цю справу з Воєнною місією? Вони знають хто ми й тому не боятимуться обману, а по друге вони радітимуть, коли хоч частинно нас позбудуться. Я думаю, що вони на такий ваш задум погодяться й допоможуть добратися до кордону. Таким чином, замість мати з ними клопіт, ми їх ще й використаємо, і тільки тоді ви можете стати віч-на-віч зі своєю ціллю. А чи ви знаєте як працюють війська пограничної охорони по обох боках? Але про це можна вас поінформувати впродовж кількох днів. То як ви думаєте – поспробувати зв'язатися з японцями у цій справі?

– Добре.

– То що мені їм сказати, якщо вони запитають, а це вони зроблять напевне, що ви там робитимете?

І тут я побачив, що Чорний не мав уяви про те, що його чекає на тамтому боці кордону, в нього не було ніякого лянуну щодо того що він там робитиме. Він тільки загально говорив про організацію мережі ОУН, про саботаж, про розвідку для ОУН, хоч не згадував про зв'язок, ані про інші важливі справи. Я плян Чорного розглядав, як не дуже реальний і дійшов до висновку, що Чорний хоче, щоб його просто вбили. Чи це мав бути якийсь доказ визнання ним своєї вини, чи він якось намагався реабілітувати себе? Я цього ніяк не бажав, бо це абсолютно нічого не давало для боротьби ОУН, для українського народу. Одна була б тільки з цього „користь”: його занесли б у списки павших у боротьбі за визволення.

Я намагався стримати Чорного від його задуму, але кожне моє слово у цьому напрямі робило його ще впертішим. Він не хотів відкласти здійснення задуму до весни, хоч зима була вже ось-ось, і вона сувора, оця сибірська зима. Ні! Він мусить іти ще цієї осені, а зима ж буде аж за шість тижнів! (від половини жовтня у Харбіні).

Я пішов до Воєнної місії й зустрів там Маеда-сан. Він трохи здивовано дивився на мене.

– Что случилось теперь, господин Марков?

– Нічого не сталося. Причина моєї візити ось яка:– І я розповів йому про плян Чорного. – Як ви на це дивитеся, Маеда-сан?

– Чому ні? Це можливе.

– За який час ви можете поладити цю справу так, щоб Василів міг вибратися в дорогу? Чи ви можете доставити його до кордону?

– Я ще не знаю, наскільки ми в це заангажуємося, але ви прийдіть завтра. Я сам не можу цих справ вирішувати. Візьміть з собою Василіва.

Наступного дня, коли ми з Чорним були в Воєнній місії, Маеда-сан сказав:

– За два тижні, я думаю, все буде поладжене. Про це мусять знати наші вищі інстанції. Чи ви, господин Васильєв, ознайомлені з ССРСР настільки, щоб давати собі раду й не дати впіймати себе?

– Так, досить добре, – відповів Чорний.

– Господин Марков може вам багато дечого розповісти перед тим, як ви підете. А ви, господин Марков, зайдіть до мене рівно за два тижні.

Ми вже підіймалися, щоб іти, коли Чорний заявив:

– Якщо я не дістану від Воєнної місії перепустки за два тижні, тоді я сам піду у дорогу наступного ж дня, бо я не можу відкладати цієї справи.

Я думаю, що така його заява не допомогла Чорному. Навпаки, вона може й спричинилася до того, що після двох тижнів, коли я прийшов до Воєнної місії за відповіддю, Маеда-сан сказав:

— Ще немає рішення.

– А коли буде?

– Не знаю, може за тиждень, може за два, – звучала його відповідь.

– Ви знаєте, Маеда-сан, що Василів вирішив іти завтра?

– Я не раджу йому йти самому. Але якщо він так дуже хоче, то нехай іде, але на свій ризик. Воєнна місія не хоче про це нічого знати й вмиває від цього руки. Я ще раз раджу підодждати.

Коли я приніс Чорному таку вістку, він сказав:

– В мене вже все готове. Я йду завтра ранком.

Не допомогли ніякі мої переконування, що задум засуджений на невдачу від самого початку, що зима його застане далеко перед кордоном, що його арештують японці й взагалі що це марна витрата сил і часу боротися з дикою природою Манджурії у таку пору року. Натомість, коли б почекати хоч би до весни, то тоді можна розраховувати на поміч з боку японців, або принаймні запевнення, що вони не робитимуть жадних перешкод. Та й пора року буде більш сприятлива.

– Я не вірю японцям. Вони вміють тільки водити нас за ніс. Зрештою, я дав слово, що піду без огляду на їхню згоду. Крім цього я вам заявляю, що йду зовсім самостійно. Що б зі мною не сталося, я не буду покликуватися на вас, ані приналежність до ОУН. Коли ж мені вдасться перейти кордон, я там робитиму все самотужки.

– Якщо ви так собі бажаєте, то нехай буде по-вашому. Ви самі підставляєте свою голову під сокиру.

Чорний, він же Михайло Гнатів, він же Сергій Іванович Василів рушив у далеку дорогу наступного ранку. З наплечником, немов пластун-юнак, подався у напрямі

Модягоу.

Проходили дні й тижні. Життя УІЧК і УДС втягало мене все більше в свій вир. Про Чорного й слух загинув. Канув, неначе камінь у воду.

Аж одного дня до канцелярії УНК зайшов якийсь середнього віку чоловік і спитав, чи можна бачитися з Марковим.

– Це я, Марків.

– Моя фамилия Мартинов, службовець поліції. Я прийшов вас арештувати, господин Марков.

– Якщо є за що, то прошу, арештуйте.

– Нет, я шучу. Меня послали с департамента полиции, Савада-сан, начальник иностранного отдела. Зайдите к нему, когда вам будет угодно.

– А не знаєте, бува, в чому справа?

– К сожалению, я этого не знаю.

Того Мартінова я більше не бачив у Харбіні, але кількома роками пізніше він приєднався до української команди в Тієнсіні.

Керуючись цікавістю, я пішов до департаменту поліції. Начальник иностранного отдела Савада-сан не дав довго чекати на себе. Запросив сісти й спершу став мовчки приглядатися мені. Він був менше середнього росту, дуже доброї будови тіла, з незвичайно ніжним круглим лицем, дуже типічним японським лицем. Темно-брунатні очі, густі короткі брови, і дуже приємна, постійна усмішка іскрилася в його очах. Нарешті він заговорив найчистішою російською мовою:

– Расскажите нечто про себя, господин Марков.

– Я українець, нещодавно приїхав з Європи. За переконанням націоналіст. В мене середня освіта. Працюю в Українській національній колонії і в Українській далекосхідній січі. Оце, я думаю, все найважливіше в моїй біографії.

– А що таке – український націоналізм?

– Це, Савада-сан, течія політичного характеру, яка ставить собі метою визволення українського народу з-під чужого панування.

– Чи український націоналізм оформлений у якусь організацію?

– Так. За кордоном є явні націоналістичні організації, які підпорядковуються одному проводові, а в Україні, це підпільна пропагандивно-бойова організація, котра теж підлягає проводові, що за кордоном.

– Хто очолює ту організацію?

– До кінця травня цього року очолював СУМ полк. Євген Коновалець. Як вам певно відомо, він згинув на вулиці Роттердаму від пекельної машини, правдоподібно підкладеної більшовиками. А на днях ми отримали, ще не підтверджені, інформації, що на чолі ОУН стане полк. Андрій Мельник.

– Ви належите до тієї організації, пане Марків?

– Так, я належу до ОУН!

– Скажіть, будь ласка, чи ви знаєте Сергія Івановича Василіва?

– Знаю. Що з ним сталося?

– Він понад три тижні тому арештований і тепер знаходиться у в'язниці в Цицикарі. Йому ставлять закид шпіонажу. Ви знаєте, що це означає?

– Здогадуюся, але на це немає найменших підстав.

– О, такі підстави є. Чого він вештався по провінції. Та ще й без ніякого дозволу. Коли його затримали, він почав викручуватися, а потім не хотів відповідати зовсім. Правда, в нього був емігранський паспорт з Харбіну, але тут багато таких, що мають

емігрантські паспорти і які зовсім добре можуть бути советськими агентами. Його мовчанка тільки шкодила йому. Нарешті, після довгих намагань спонукати, щоб заговорив, він сказав, що він український націоналіст і що тут, у Харбіні, знає вас. Оце і є причина, з приводу якої я вас покликав до себе.

– Думаю, що тепер ви його пустите.

– Ні. Я не знаю що з ним зроблять. Воєнні власті тільки звернулися до мене, щоб я перевінив, чи Василів говорить правду. А що з ним буде – навіть собі не уявляю. Він нарушив порядок і за це відповідатиме. Те, що ви його знаєте, може бути недостатнім для його виправдання чи звільнення.

– Савда-сан, це ж неможливе! Я ручу за нього, що він не мав ніякого поганого задуму проти Японії чи Манджу-ді-го!

– Я вам вірю, господин Марков, але вони можуть не повірити.

Я був свідомий того, що або Воєнна місія, або штаб Квантунської армії мають дуже добру нагоду знищити Чорного, чи то за його свавільне зникнення зараз після приїзду, чи то за розрив з ними. Мені треба було щось робити, щоб рятувати Чорного.

– Савада-сан, Воєнна місія знала про те, що Василів пішов.

– Не може бути!?

– Я сам обговорював цю справу з Воєнною місією. Він мав отримати поміч, щоб добратися до кордону, бо його метою було перейти до есер.

– Чому ж він не дістав тієї помочі?

– Він чекав два тижні, а потім пішов сам, бо наближалася осінь і він спішив.

Чому ж він не почекав ще трохи? Це його власна помилка. Я намагався переконати його, але він поставив на своєму.

– Погано. Але коли те, що ви кажете, правда, то нехай мені подзвонять з Воєнної місії, що вони знали про те, що Василів пішов у напрямі кордону. Тоді я випущу його.

– Прошу сполучити мене з Маеда-сан. Савада-сан подзвонив, перекинувся кількома словами з кимось, і передав мені трубку.

– Маеда-сан?– спитав я у другого кінця лінії?

– Да. В чем депо, господин Марков?

– Чи ви знаєте, що Василіва арештували?

– Ні, оце перший раз чую.

– Але ви знаєте, що він пішов з Харбіну, як теж знаєте куди він пішов і чого.

– Я нічого не знаю, господин Марков!

На тому він перервав розмову, повісивши трубку. А Савада-сан приглядався мені весь час.

– Я ніколи не подумав би, щоб хтось міг так зробити. Я піду до Воєнної місії.

– Прошу. Робіть усе, що вважаєте потрібним. Коли я за півгодини зустрів Маеда-сан, він просто накинувся на мене:

– Чого ви мені докучаєте, господин Марков? Ви думаєте, що в мене нічого кращого нема робити, як тільки слухати вас? Я ж сказав вам тоді, що ми вмиваємо руки від його мандрівки, що він це робить на свою власну відповідальність. Хай їсть те, що сам собі наварив.

– Маеда-сан. Ви, мабуть, не допустите, щоб людина сиділа в тюрмі зовсім ні за що!

– А звідки мені знати, що він нічого не накоїв?

– Я хочу від вас одного тільки, Маеда-сан. Візьміть оцей телефон і подзвоніть начальникові іноземного відділу департаменту поліції, Савада-сан, що ви знали про

намір Василіва йти до кордону.

– Нет! Я нічого не знаю! Спасайте его, как хотите. Может быть, штаб Квантунской армии в Синкйю поможет вам, а я не могу!– вже майже верещав він.

Я зрозумів, що це його помста й що він мені не допоможе. Я відчував, що в мені все перевернулося, що мені вже теж недалеко, щоб сказати якесь непотрібне слово. Тому я сконцентрував усю мою силу волі, щоб сказати спокійно:

Извините, Маеда-сан, что я вас беспокоил.

Опинившись на вулиці, я не знав що мені робити. Куди податися? В мене ж немає ніяких зв'язків з ними! Я ж не міг звертатися безпосередньо до осіб, котрі не знали про справу, хоч вони знали мене але неприхильно ставилися до нас від часу розриву з ними.

Того дня я не хотів іти вдруге до Савада-сан, щоб якось переконати його випустити Чорного з в'язниці. Він же сам проговорився, коли сказав „я його звільню". Це давало мені надію, він зробив на мене враження дуже доброї людини. Може таки мені вдасться вплинути на нього.

– Здравствуйте, Савада-сан!

– Здравствуйте, господин Маркові

– Маеда-сан уперся й не хоче допомогти. Я знаю, що учинок Василіва зачіпив його самолюбство, але я не уявляв собі, щоб можна йти аж так далеко в своєму гніві. Савада-сан, якщо ви думаєте, що Василів винен у чому-небудь, тоді я винен навіть більше нього, бо він мені підпорядкований.

– Щось не дуже підпорядкований, коли не послухав вашої поради. Чому ви не заборонили йому наказом, щоб не йшов?

– Просто тому, що в нас так не водиться. Кожний з нас має свій критичний розум, тому провідник не наказує, тільки висловлює своє бажання.

– Странно!

– Так. Деколи навіть дуже дивно. Але в цьому випадку я мав малий вплив на нього. Він революціонер, і я теж. Ви напевне знаєте, як ми приїхали сюди та чого.

Нет. не знаю.

Тому, що ви офіцер поліції, я дозволю собі довіряти вам і скажу про все...

І я розповів йому про ціль нашого прибуття та про кінець зв'язків. Він слухав з незвичайним зацікавленням, Було видно, що все це для нього досі незнане.

– Тоді ви можете звернутися до штабу Квантунської армії,– сказав Савада-сан.

– Ні, коли б я звертався, то до Санбо гонбу, але це не така аж важлива справа, щоб турбувати нею Генеральний Штаб. Якщо винен Василів, то винен і я. Арештуйте мене.

– Ні, пане Марків, ви сиділи на місці й не зробили нічого протизаконного.

– Тоді мені лишається тільки одне – залишити Василіва на поталу долі. Нехай і так. Мені здається, що я починаю досить ґрунтовно пізнавати ніппонців.

– Подождите, подождите, господин Марков, не горячитесь очень. Может быть не все потеряно. Зайдите ко мне завтра утром... Я вам нічого не обіцяю, але я бачу, що ви прямий і відвертий з нами – значить ви нам довіряєте. Може ми якось виправдаємо те ваше довір'я. Заходьте завтра!

Наступного дня він зустрів мене дуже по-діловому:

– На жаль, в мене немає сьогодні багато часу, тому хочу скоро полагодити справу Василіва. Я можу пустити Василіва на волю тільки за умовою, що ви підпишете мені заяву, в якій буде сказано:

1) що ви знаєте Василіва багато років і що ви даєте за поруку своєю головою, що в

нього не було поганих намірів проти імперії Манджу-ді-го, або проти імперії Ніппон, коли він залишив Харбін;

2) що ви даєте запоруку, що він більше такого кроку не зробить без дозволу влади, за що ви берете на себе повну відповідальність.

Чи можете підписати такий документ?

– Так, я підпишу.

– Тоді подождіть хвилинку.

Пройшло хвилин п'ять, і він поклав переді мною папір до підпису, я прочитав і старанно Підписав.

– А тепер, пане Марків, ось вам пашпорт Василіва, – він витягнув з шухляди книжечку й передав її мені через бюрko. – А ось вам ще другий папірець. Це дозвіл для вас відібрати Василіва від поліцейського, який привезе його з Ціцкара. Завтра о 10.30 вечора, щоб ви були на вокзалі при поїзді. Це все, що я міг для вас зробити в цій справі. Я сподіваюся, що ми не будемо більше мати таких неприємних справ.

– Дуже вам дякую, Савада-сан!

– Не за что. До свидання! – подаючи руку, він підвів мене до дверей.

Ну, нарешті! Мені наче хтось камінь зняв із грудей. Ті японці дивні люди. Є між ними погані, але є й справді порядні. Зрештою, як і в кожному іншому народі.

Я взяв з собою одного січовика й ми поїхали на станцію. Поїзд приїхав і я впізнав Чорного в аситсті поліціанта-москаля. Чорний був давно не голений, мабуть ще з того часу, як кілька тижнів тому залишив Харбін. Як лише пасажери вийшли на перон, я простягнув до поліциста руку з повноваженням відібрати Чорного. Поліцист глянув на мене й сказав:

– В порядку. Вот вам господин Васильев. Берите его себе.

Зрозуміло, що Чорний радів своїй волі. Я поінформував його, що дав запоруку за нього, що він без дозволу не покидатиме більше Харбіну. Йому це не подобалося із йому зрозумілих причин. Тепер він був неначе прив'язаний до мене, а цього він собі якнайменше бажав.

Незабаром він знову поїхав на провінцію працювати на лісозаготовці, очевидно, за дозволом поліції. Там тяжко працював в умовах лютої зими, а 1939 року, не пам'ятаю вже точно в який час, він поїхав до Шанхаю. Таким чином він позбувся моєї опіки й знову став незалежним, але це, в результаті, врятувало його від „червоного раю", до якого його так тягнуло.

3. Життя в Українській Національній колонії

Не зашкодить тут згадати, що старанням, здається проф. Є. Онацького, УДСіс дістала дві стипендії на студії » Італії. Якраз на початку 1938 року поїхав туди з Харбіну Шевченко, а скоро за ним і О. Дзогій. Оба були січовиками. Того останнього протягом кількох тижнів я вчив італійської й української мов.

Одного разу в канцелярії УНК старенький книговод, Комісарів (засланий на Сибір ще на початку століття) запитав мене:

– Пане Борисе, чи ви отримали листа з Італії?

– Ні, а коли прийшов лист?

– Кілька днів тому. Я бачив, що вас не було тут, але зауважив теж, що й лист кудись подівся.

Мене щось торкнуло. Чи не Корда? Я заглянув у кошик на сміття при письмовому

столі й знайшов кусочки синього конверта, такого, як описував Комісарів. Це і був конверт, адресований до мене, з італійськими поштовими марками. Я зібрав усі частини порваного конверта, поскладав і підклеїв. Коли прийшов Корда, я не сказав йому про це того дня, бо хотів дати йому нагоду передати мені листа, і то не зважаючи на те, що напередодні ми весь день були разом. Крім цього, я хотів трохи охолонути, щоб не наробити зайвої бучі. Але Корда мовчав. Тоді на другий день уранці я поклав перед ним склеєний конверт і спитав:

– Чому листи до мене йдуть у кіш, ще заки я знаю про них? Що це має означати, пане Корда?

Він трохи зніяковів.

– Я відкрив його через помилку, а потім забув передати.

– Але ви не забули подерти конверта! Щоб це було останній раз, пане Корда!

Це був лист від Дзогія, зовсім банального змісту, та ще до того написаний поганою італійською мовою.

Недовго прийшлося чекати на нову витівку Корди. Ми оба сиділи в канцелярії, коли задзвонив телефон, до якого підійшов Корда. Я чув тричі його запитання;

– Хто говорить?

Нарешті він звернувся до мене:

– Це до вас, пане Борисе.

Скінчивши розмову по телефону, я звернувся до Корди:

– Яким це правом ви вимагаєте, щоб вам сказали хто говорить, коли телефон для кого іншого, тут присутнього? Чи не задалеко ви посуваєтеся, пане Корда?

– Я це зробив махінально.

– У вас погане махінальне виправдовування, ви тричі питали хто говорить.

Йшли курси українознавства. Корда взяв на себе обов'язок викладати українську літературу. За цілу осінь 1938 року і найближчу зиму, він мав не більше трьох лекцій, хоч у розкладі занять була одна на тиждень. Через таке його ставлення до праці я не мав ні одного вільного вечора, бо завжди мусів бути готовим замінити його лекцію якоюсь іншою, щоб не випускати молоді з рамок порядку й не спрямувати курсів на підводні скелі.

Кілька місяців після розриву з японцями я отримав листа від Я. Бараноського, в якому він висловлював здивування, що японці зробили такий натиск на нас. Одночасно він повідомляв мене, що ПУН схвалив мій вчинок, бо був переконаний, що я керувався добром нашої справи, а не чим іншим. Його цікавило теж, як ми даємо собі раду. Між іншим згадав, що ПУН вислав на адресу Корди чек на 100 ам. доларів, і що ми їх можемо використати на прожиток.

У той час я ще жив у фінансовій скруті. Я ждав ще два тижні, щоб лист мав час дійти до Корди, а він щоб мав час повідомити мене, хоч ми цілими днями були разом в УНК. Але він не говорив нічого. Тоді я спитав його про чек і чи він знає про його призначення.

– Так, він уже кілька днів у мене. Мені все ніколи зайти до банку, щоб взяти гроші. Ось вам чек, підіть і візьміть гроші.

Я ствердив, що Корда відтягував віддачу чека навмисне, хоч знав, що я дотепер жив повітрям. І тому я не хотів взяти від нього того чека. І так я ніколи не отримав від нього ніяких грошей. Не брав я теж від нього грошей з фонду, хоч мав на це право.

Упродовж чотирирічного перебування в Італії, мій батько послав мені на адресу когось з ОУН ряд грошових передач, кожна від 100 до 400 злотих. Я тих грошей не

брав від ОУН, тільки підтверджував батькові їх одержання. Я залишив ці гроші на цілі Організації. Тепер не хотів прийняти грошей від тієї ж ОУН тільки тому, що вони йшли через неприємні мені руки.

у той час я вже мав взяти на себе ведення хору УНК і давав дві корипетиції. Часом, при кінці місяця, було досить скрутно, але якось усе кінчалося добре. Одного разу, це було при кінці вересня, до одержання найближчих грошей треба було чекати шість днів, а грошей вже не стало. За останні сотики я купив фунт цукру, чверть фунта сала й фунт хліба. Все це я поділив на шість рівних частин. Вийшло так, що на сьомий день була субота, і через якусь причину я не отримав грошей від УНК, здається чомусь банк не виплатив. А в понеділок було якесь японське свято. Отож гроші я отримав аж у вівторок. Таким чином останні чотири дні я не мав в роті абсолютно нічого. Я відчував, що моя голова, немов у гарячці, то знову, що вона, немов приголомшена, але до Корди-Федорова я не звернувся навіть за позикою. За тих десять днів я таки добре схуд.

– Що з тобою, Борисе, чи ти не хворий?

– Ні, – відповідав я, – я закохався

– А може тобі потрібні гроші? – питав Макар Заїка, високий, як дуб, кремезний хлопець.

– Ні, в мене є гроші, Макаре, дякую, – брехав я.

Всі справи з Кордою чергувалися в певних відступах часу і в мені почало родитися недовір'я до нього. Маючи вільний доступ до книг і архіву УДСічі, я вирішив глянути, чи справді УДСіч отримала тих 75 єн, які я свого часу передав, як пожертву. Ніде це не було зазначене. Навіть корінці посвідок були чисті, тільки печатки сходилися і вказували, що це ті самі. Я нічого не говорив Корді, щоб тільки зберегти спокій і лад між нами. Зате я став дуже пильним у відношенні до нього.

Я спитав книговода, скільки УНК заплатила за „Атлас України”. Виявилось, що 25 єн! Отже Корда таки продав атлас, а мені говорив, що це тільки „формальні” пожертва. Тоді, коли Чорному треба було грошей, він не те, що не хотів дати йому їх з фонду, але навіть не дав йому тих 25 єн, які отримав за атлас. Це вже пахло правдивою гниллю. Коли б нас було тут хоч кількох! Ким замінити Корду, щоб не пошкодити життю УДСічі та Колонії? Я міг його викинути формальним чи неформальним способом. Але тут кожна людина була потрібна, а Корда в інших справах був добрим працівником. В нього були деякі свої старі зв'язки з японцями, що іноді ставало нам у пригоді, бо поліція, а головню москалі на службі в ній, пакостили життю УНКолонії де тільки могли. Тому, і тільки тому я мусів терпіти недоліки Корди.

Життя самої УНКолонії йшло досить спокійно, якщо йдеться про внутрішні, щоденні справи. В УНДомі різні організації могли займатися своїми справами без втручання кого-небудь ззовні. Зате інакше було з організуванням імпрез для ширшої публіки, або з часописом „Далекий Схід”.

Найменша річ, яка йшла на сцені, за кожним разом мусіла пройти цензуру. Наприклад та сама пісня на двох концертах (в різні дні чи місяці) мусіла проходити цензуру два рази. Всі доповіді й статті мусіли бути перекладені на російську мову, щоб цензор міг їх зрозуміти. На сцені могло відбуватися менше, але ніколи більше того, що було допущене цензурою. Того пильнував поліцист-москаль, що сидів на залі з примірником у руках. За кожную імпрезу мусіла бути якась відповідальна особа, „розпорядчик”, якого прізвище мусіло бути наперед знане поліції. Все це завдавало дуже багато роботи й бігання для службовців УНК. Та це було б ще нічого, коли б не...

Посопи 1938 р. тричі трапилося, що присутній на залі полі цист перед самою імпрезою заявляв, що доповіді слід читати по-руськи.

З того приводу звичайно зчинялася колотнеча, бо, як правило, це була неділя і всі установи, як поліція чи Воєнна місія, були позамикані. Треба було шукати японців по приватних помешканнях і якось добиватися дозволу на те, щоб імпреза йшла по-українському. У таких випадках дуже корисними були Корда й голова УНК – Ю.А. Рой.

На нарадах правління УНК, на яких я мав право бути, як голова УДСічі, часто говорилося, що якось треба скоротити самоволлю поліції. Але, з другого боку, видно було, що поліція не робила цього всього без дозволу Воєнної місії, а може навіть робила це на її доручення.

Щоб офіційно спонукати правління УНК до конкретної дії в цій справі, я написав формального листа до голови УНК. Яке ж було моє здивування, коли я почув розмови про того листа, ще заки правління могло познайомитися з його змістом.

З Богданом Федором першу сутичку я мав, коли на Далекий Схід прийшла брошурка „Скоропадський і скоропадчики". Коли я продавав її під час якогось концерту, він підійшов майже впритул до мене і почав закликати людей, щоб не купували цієї брошурки, бо вона провокативна. На моє запитання звідки він про це знає, якщо не читав її, він відповів:

– Націоналісти займаються тільки провокаціями.

При нагоді інших розмов, коли аргументи бралися „на розум", він не мав нічого проти націоналізму, тільки проти його тактики терору. На його думку ворога треба переконати, що він робить зле, а не тероризувати його. Навіть, отже, й від того молодого гетьманця, котрий весь час говорив про самостійність України, несло малоросійщиною. Але це так тільки, мимохідь, про гетьманців у Харбіні. Хіба що додам ще, що Рой теж окреслив себе, під впливом мого листа, націоналістом-гетьманцем! У своїй статті „Моя сповідь", надрукованій у „Далекому Сході", він твердив, що тільки націоналісти можуть вибороти волю Україні (це таки правда!), і тільки гетьман може нею правити! Ця друга половина тієї своєрідної ідеології була аж надто мілка, бо ж кожний міг би правити Україною, якщо б хтось інший її виборов. Таких кандидатів багато, не тільки серед гетьманців, біда тільки в тому, що вони, замість помагати, хоч би морально, націоналістам – поборюють їх. Але залишім політику.

Справа мови так і не була вирішена в правлінні УНК. Зате мій лист так уплинув на пана Роя, що він відмовився кандидувати на голову в УНК на найближчих загальних зборах, що мали відбутися в січні 1939 р. Крім цього лист пішов у фотокопіях не конче туди, куди треба! Він спричинив наслідки, яких я не сподівався: припинив заборону української мови на імпрезах! І ще: лежав, як пастка на мене, в департаменті поліції, про що я тоді не знав. Але про це згодом.

Наближалось Різдво. На півтора місяця перед ним я взяв в оренду дві величезні залі Залізничного зібрання на різдвяні вечорниці. Підготував хор і сольові співи для виступу, приготував різні несподіванки, кіоски з „варенухою" (чудовий український алкогольний напиток – нектар!), всілякі закуски, квіти й бозна ще що. Ледве вистачило людей для розподілу місць. Деякі кіоски (продаж „бражки" для москалів) я здав в оренду. Найняв дві джазові оркестри. Одне слово – поставив забаву на високому рівні. І ціни теж були високі – півтори єни від особи. Мене відраджували, що, мовляв, весь задум провалиться. Але коли прийшов другий день Різдва Христового, все

Залізничне зібрання, тобто залі того зібрання, були битком набиті. Не думайте, що там були самі тільки українці! Ні! Більша частина були москалі. Не даром вони говорили:

– В українцев можна хорошо провести время! УДСіч з тієї імпрези мала 450 єн чистого прибутку!

Згадаю тут, що Січ мала свою касу і гроші тримала в УНК, немов у банку. Член Січі автоматично був членом УНК, хоч внески платив тільки до УДС.

УНКолонія мала великі прибутки з оренди частини будинку Північно-Манджурському університетові, який розташувався на другому поверсі.

При кінці 1938 року по Харбіні рознеслася вістка, що на західньому клаптику української землі постала українська держава – Карпатська Україна.

Взимку в канцелярії УНК почали появлятися нові люди, які ніколи до українських організацій не належали. Тепер вони хотіли „пристати до своїх”. Були навіть такі, які зверталися з проханням допомогти їм одержати громадянство Карпатської України й дістати пашпорти. Вони, мовляв, за все заплатять!

Із закутків, неначе із надрів землі, вилазили ті дядьки й хотіли ставати громадянами, хоч би маленької, але української держави. Чи можна собі уявити, що було б, коли б постала вільна та соборна Україна?! Я переконаний, що великі, десь закопані скарби українства вийдуть на світло дня, коли сонце волі засяє над золотOVERХИМ Києвом! Не дивуймося простолюддю. Воно менше денаціоналізоване, ніж наша інтелігенція, яка часом не тільки сама тоне в „грязі” чи „смітті”, але й тягне за собою оті скарби незіпсованої простої людини, якій не треба багато, тільки дороговказу. Та наша проста людина інстинктом відчуває, хто вказує правильний шлях, а хто веде на манівці!

Мені було приємно говорити в УНК з тими дядьками, які дотепер вживали своєї чудової української мови тільки для анекдотів. А тепер, на вістку про вільний клаптик української землі, приносили ту мову в УНКолонію!

Якщо я вже при цій темі, то краще докінчити її. Я мав нагоду зустрічати українців, чи краще „малоросів”, поза УНДомом. Їх, однак, найкраще називати „хахлами”. Але це були ті, хто родився й виріс серед московського моря, а українську мову чули тільки деколи від батьків, головно матерів, і які ніяк не могли навчитися правильно „глаголити” по-російськи. Вони, звичайно, сиділи по домах. Вся зовнішня шкаралупа на цих дядьках московська. І мова, і звички, і лайка, і навіть погляди. Але душа – українська! Своєю поставою, своїми аргументами ви можете відкрити її навстіж! Вона вам відкриється! Тільки від вас самих залежить, чи ви не відштовхнете її якимось необачним словом, яке б ішло врозріз з тим ключем, яким ви ту душу відчиняли.

Зустрів я двох братів-велетнів, назву їх Савченками, для їхньої безпеки. Вони працювали в одному ремонтному гаражі, а з ними третій, маленький, механік, теж українець. Я розмовляв з ними зовсім відверто. Лаяв москалів за їхні всі провини супроти українців, доказував це прикладами, виявляв їхню фактичну нижчість у багатьох ділянках. Мої оба ведмеді танули. їхня хахлацька оболонка розпливалася. В одного дуже скоро, в другого повільніше. Той перший визнавав за мною рацію і не сперечався, ставив тільки все нові запитання. Зате другий, член Русского фашистского союза, поставив себе в роллю захисника москалів. Але в результаті спорів він здавав свої позиції все більше й більше. Нарешті він спромігся на таке:

– Знаєш, Боря, ти молодець. Люблю тебе за це. Ти справжній українець, а не такий хахол, як ми. Правду сказавши, хоч я з тобою сперечаюся, але я одночасно хочу,

щоб ти мене бив своїми аргументами. Твоя правда, що ми мусимо стати вільним народом, а не бути весь час погноєм для інших. Я ніколи не думав, що можна прийняти таку поставу супроти москалів. А воно таке просте, правдиве. Однак в мене ще є таке запитання: Ми українці. Вони москалі. Всі ми разом православні. Скажи мені, чи є яке-небудь снисхождение до них, як до православних?

І я відповів йому:

– Ні, Петре! Вони не дивляться на нас, як на рівних, дарма, що ми такі самі православні, як і вони! Релігія не має нічого спільного з національним питанням. Незважаючи на одну релігію, наш спір мусить вирішитися зброєю в руках, бо інакше вони не зречуться України. Багато було на світі воєн, де по обох сторонах були противники тієї самої віри.

Але зовсім інший вигляд має дискусія з хахлом-інтелігетом Він уже неначе свідомо продався москалям З таким сперечатися не можна, зокрема тоді, копи суперечку чує хоч би один задрипаний москаль. Він, Той хахол-інтелігент, кинеться до вас з пазурями до очей, немовби хотів показати перед тим москалем, який то він твердий та стійкий русский. І на диво, москаль весь час буде мовчати, щоб дати хахлові нагоду скакати, як роз'юшене щеня. І хахол це робить. Такого не треба переконувати, бо він вже став національним трупом. Він уже належить до лакеїв, які гордяться своїми панами!

А найгіршим типом малороса є „окритий малорос". Він буде вертітися коло вас, ніколи не буде виступати проти самостійности України, буде належати до самостійницької організації, навіть буде виконувати таку чи іншу працю, але про все це скаже ворогові. Свій голос завжди віддасть на москаля, або на такого, як він сам, малороса. І підведе вас якраз тоді, коли ви того найменше сподіваєтеся. Група таких малоросів постійно пильнувала, як би взяти у свої руки владу в УНКолонії. Про них згадаю пізніше.

А тепер не можу оминати ще одного політичного угруповання, яке відіграло важливу роль в „переднаціоналістичній добі" в УНКолонії.

Це були УНРівці. Вони були досить добре організовані, спричинилися до великого росту свідомости малоросійської гущі і, що найважливіше, вони були незаперечні українські патріоти. Єдиною їх хвилю було те, що вони не хотіли йти вперед з духом часу. Вперто трималися свого плота, що, врешті-решт, вибило їм з рук ініціативу, а далі втратили й всі свої впливи в УНКолонії, коли на тому терені появилися націоналісти. Вони не можуть простити цього націоналістам навіть і тепер, коли деякі з них їздять по світі й роблять доповіді про українців на Далекому Сході, а особливо про тих у Харбіні. Вони ніколи не згадують націоналістів хоч би одним словом, хоч особисто з деякими з них живуть у великій дружбі! Але це тепер загальноукраїнська аномалія.

Не можу тут не згадати, що вони видавали в Харбіні „Манджурський вісник", якого я, очевидно, вже не застав

УНРівці були першими, хто відновив на еміграції Спільку української молоді – СУМ. Той СУМ проводив дуже рухливу освідмлюючу працю на своєму терені. Тоді націоналісти були дуже заядлими противниками УНР і вважали, що СУМ треба перейменувати на Українську далекосхідню січ – УДС. Тепер націоналісти (правда, тільки одна частина) всюди творять осередки СУМ! Часи міняються!

Той перший СУМ у Харбіні наладнав зв'язки з іншими поневоленими Москвою національностями – з вірменами, грузинами, тюрко-татарами і ще може з кимось. Тоді

націоналісти ще не могли спромогтися на таке, якщо не рахувати „залицянь" до білорусів. А коли й було щось подібне, то про це не знали широкі маси. Говорю про це все тому, щоб віддати справедливість навіть своєму політичному противникові, бо він на це заслуговує. Про УНРівців буду ще при одній нагоді говорити (1944 рік). Для повноти згадок про різні групи не можу оминати двох осіб, які творили „провокативну групу". Принаймні таке про неї уявлення утривалося в мене. Це були Башук і Попович. Вони були членами УДСічі, але ніколи не були активними в ній. Зате вміли дуже добре критикувати. Башук був у цьому першуном. Оповідав мені, що він боровся в рядах армії УНР, сидів за одним столом з полк. Євгеном Коновальцем у Києві й такі інші нісенітниці, в які я не вірив. Він, просто, хотів мене „зм'ягшити", чи хоч приспати мою пильність, щоб я дав волю своєму мовленню. Він ніби часто попадав у халепу з японцями, які, як він мені це розповідав, вибили йому пізніше одне око. Я чув від інших, що він був на службі в жандармерії. З того всього я зробив висновок, що ці дві особи були послані більшовиками, попалися в руки японців, призналися до „всього" і, за можливість ходити по землі, працювали в розвідці для японців, а може й надалі для більшовиків. На щастя, я зумів тримати їх у певній віддалі від себе.

Тим часом минуло півроку від смері полк. Євгена Коновальця. Крім відповідної статті в „Далекому Сході" появилася на першій сторінці мій вірш, присвячений йому:

ВОЖДЕВІ

**Шість місяців жалю й печалі
Та неспокійних ожидань!
Ось ці новітнії скрижалі
Давили нас все більш, все далі...
Та не лишали ми завдань!
Твій Дух, о, Вождю незабутній,
Кріпив нас все – і ніч і день!
Ти був між нами все присутній.
Пригадував нам чин майбутній
І ти нас грів мов той огонь!
Та ціль свята одна – єдина,
Що сповнила Твоє життя:
Вільна Соборна Україна,
Як виб'є слухная година,
Знайде свій повний смисл: Буття!
Думки про бої нам втишали
І біль і жаль. Ми чуєм тут
В душі той зов, що рушить лави.
Підемо всі на поле слави!
Для нас дні щастя ще будуть!
То ж спи спокійно, Вождю любий,
Ми сповним все, як ти казав!
Бо в Україні є ще люди.
Які наставлять свої груди
За Твій Великий Ідеал!!**

10-го листопада 1938 року.

4. Перший удар з поліцією

Наближався день 22-го січня 1939 року. УНКолонія відзначала цю дату відповідним концертом. Свято проголошення самостійності України й свято об'єднання українських земель стали центральними у відзначуванні історичних подій, і це увійшло в традицію. Всю найважливішу роботу виконувала УДСіч, бо УНКолонія була зайнята своїми загальними зборами. УДСіч також підготовлялася до тих зборів.

Дотеперішній голова УНК, Рой, не дав згоди кандидувати, мовляв, побачимо чого допнуть націоналісти без мене, як голови. З такого стану задумали скористати малороси й висунули своїх кандидатів. УДСіч переговорила з д-ром Максимом Я. Нетребенком і виставила його кандидатуру.

Коли в результаті виборчої борні головою УНК був вибраний д-р І.В. Шлендик, і то величезною більшістю голосів, один з малоросів, Василенко, старша вже людина, крикнув:

– Панове! Ходім звідси, бо нас тут зловили за горло!

Після такого гасла всі малороси вийшли демонстративно із залі.

Збори проходили далі в майже одностайній атмосфері, за умов цілковитої перемоги націоналістів. Членом правління УНК став і автор оцих рядків, передавши свій голос від УДСічі заступникові голови УДС, бо одна людина не могла мати двох голосів.

Ще не упорядковане як слід правління святкувало Свято Державности України. Вийшло так, що я був і диригентом хору, і одним з заповідачів, а крім того був відповідальним за порядок під час імпрези.

Хор УНКолонії останнім часом скріпився і стояв на досить високому рівні, хоч був він невеликий, я не люблю малих хорів, тому що в них надто виділяються індивідуальні голоси співаків, але поки що треба було задовольнитися тим, що було.

Заля УНКолонії була переповнена й успіх концерту передбачався добрим, бо все було підготоване солідно. В одній з пісень (О, Україно, о, любя ненько...), цензура не допустила рядка, в якому були слова: „...і зруйнували царський трон...”. Я бився з думками – співати її, чи ні?

Цензурований приимірник був у мене в кишені. Ніхто про скреслення цензурою не знав. Була тільки одна перешкода – поліцист-москаль на залі. Якщо він не дотне, то все буде гаразд. Та й нагода для цієї пісні дуже добра. Я таки вирішив заспівати той рядок, заборонений цензурою.

Але зараз таки після пісні зайшов за лаштунки поліцист, старший надзиратель Самарін і, підійшовши до мене, спитав:

– Чому ви співали те, що викреслила цензура?

– Це вийшло якось механічно, бо хор так завчив цю пісню, – справдовувався я.

– Тоді я закриваю концерт. Прошу оголосити це публіці, нехай вона розходиться.

– Але ж у вас немає на це обґрунтованих причин!

– Мені досить цього. Зрештою, я не бажаю з вами говорити.

– Мало чого ви бажаєте, або ні, але ж ви намагаєтеся зірвати концерт! В такому випадку кожний має право говорити до вас! Хто ви такі – Бог, чи що?

Я відчував, що втрачаю контроль над собою.

– Ви дозволяєте собі кричати до мене? Ви хочете, щоб я вас арештував?

– А за що? Чи я вбив кого, чи що? Отак вам забаглося і вже арештуєте?

– Молчать! Мы сейчас же пойдем в участок полиции!

– Ви можете собі йти, а я не піду!

Я не знаю, чи обійшлося б тоді без фізичної „розмови“, коли б д-р Нетребенко й інші члени правління УНК не прийшли в канцелярію, яка була за гардеробу. Вони обступили нас і почали випитувати, що сталося, і таким чином розділили нас з поліцистом. Поліцай, викрикуючи заядло, показував свій цензурований примірник імпрези:

– Зачем он это пел? Где ответственный за концерт, где господин Марков?

І знову ми стали напроти себе.

– Опять вы? Ви буде відповідати за це. Нащо вам того було треба?

– Я знаю, що на одному з попередніх виступів ця пісня була допущена цензурою, тому я вважав, що можем її заспівати без перешкод і сьогодні.

– Хорошо! Тоді покажіть мені такий цензурований примірник, в якому ці слова не були б викреслені, тоді я дозволю вам продовжувати концерт.

Він, мерзотник, був певний себе, тоді коли я хотів відтягнути його увагу від заборони концерту.

– Ми зараз знайдемо.

І я пішов ніби шукати, а по дорозі сказав комусь із правління, щоб звернувся до поліциста за дозволом продовжувати концерт.

– Ні! – звучала відповідь поліциста. Тоді я підбіг до нього й сказав:

– Добре, я зараз повідомлю публіку, що концерт на цьому закінчено.

Я вийшов перед завісу й промовив:

– Шановні пані й панове! З огляду на те, що поліцистові-москалеві не подобалося, що українці теж руйнували царський трон, він забороняє продовжувати концерт. Бо ми про це згадали в пісні. Нам дуже прикро, що ми не можемо закінчити концерту, але чого більше можна було сподіватися по москалеві?

Буря оплесків перервала мою мову.

– А тепер прошу розходитися.

Хтось із січовиків почав співати „Не пора, не пора...“, ту саму пісню, якою завжди закінчувалися сходи́ни УДСічі. Заля підхопила її.

Коли я прийшов назад до канцелярії, почув крики Самаріна:

– Что они там поют?

– Ви самі хотіли тієї протимосковської демонстрації, – відповів я злобно. – Вони співають, що не пора москалеві служити! Тут же не Росія! Чи, може таки, Росія, господин Самарин?

– Молчать! Это вы всему виноваты!

– Певно, що я! Хіба ж я забороняв концерт?

– Вы придете завтра утром в иностранный отдел в департаменте полиции для объяснений.

– Дуже добре. А зараз ви мене вже не арештуєте? Він тільки глянув на мене ненависним поглядом. Члени правління ще довго возилися з ним, вгощаючи чаркою. Думали, що злагіднять його злість. Приватно він дуже добре говорив українською мовою. Колись, ще за „батюшки царя“, він багато років жив на Україні.

На другий день я пішов до департаменту поліції. Самарій запровадив мене до окремої кімнати й велів ждати. За якоїсь півгодини він вернувся, а з ним прийшов старший надзиратель Яковлев і Савада-сан. На вид цього останнього мені стало трошки відрадніше на душі. Я часто зустрічав його в будинку департаменту поліції, коли заходив туди за справами УНКолонії. Деколи ми говорили й більше години, таки прямо на сходах у великому вестибюлі. Він став дуже прихильним до українців і

завжди хотів знати щось більше про Україну. Тепер він мав бути, очевидно, суддею наді мною у зв'язку з учорашнім інцидентом.

– Здравствуйте, господин Марков! – і подав мені руку в проході.– На цей раз ви чомусь провинилися, а це вже недобре.

Але його усмінене лице немовби говорило: „Кріпися, юначе!"

Савада-сан сів збоку, а Самарій і Яковлев розсілися за столом. Самарін порозкладав перед собою якісь папери. Декілька хвилин панувала мовчанка, немов москалі хотіли своєю надмірною формальністю нагнати мені страху. Нарешті Самарін процідив крізь зуби:

– Господин Марков! На якій основі ви дозволили собі співати хором таку частину пісні, яка не була допущена цензурою?

– На тій основі, що я не бачив у пісні нічого протидержавного. Я теж можу спитати – на якій основі цензор не допустив тієї пісні у цілості?

– І це не наша справа!

– Вона так само ваша, як і наша. Поліція провадить свою працю, як цілість, а цензурний відділ є частиною поліцейного апарату і міститься тут же, в цьому будинку.

Я не можу сприймати всього, що робить цензор, за добру монету, бо він москаль і не завжди робить те, що повинен. Коли б цензуру робив хтось із ніппонців, то він напевне не скреслив би цих слів „...і зруйнувати царський трон..." Це міг зробити тільки москаль, який зловжив своєю владою!

В цей момент Самарін гримнув кулаком об стіл і несамовитим голосом божевільного крикнув:

– Ви будете відповідати за ці слова!

Його втрата рівноваги передалася й мені. Я відчув, що в моїй голові нема ні краплини крові. Але я зібрав останки своєї сили волі й промовив тихим, майже дрижачим голосом:

– Савада-сан! Скажіть тому панові, щоб він не верещав на мене, а то взагалі я відмовлюся відповідати на його запитання.

Савада-сан звернувся до поліціанта:

– Господин Самарин, прошу говорити спокійнее. Той закусив губу й зо дві хвилини не міг заговорити.

– Ви сказали, господин Марков, що цензор зловжив своєю владою?

– Не тільки цензор, але майже всі службовці-москалі на державній службі зловживають своєю владою.

– Минуточку! Я хочу точно записати, щоб ви потім не заперечили своїх слів.

– Пишіть! Пишіть!

– А тепер, господин Марков, чим ви докажете своє твердження?

– Дайте мені часу, я принесу вам отаку купу доказів, чорне на білому, що я говорю правду.

– Нет! Вы говорите сейчас!

Да, господин Марков, дайте хотя один пример, – звернувся до мене Савада-сан

Чому ж далеко шукати? Що було проти Манджу-ді-го, чи проти Ніппону в тій пісні, яку цензор заборонив нам співати? Абсолютного нічого. Це тільки москаля коле в очі, що українці таке співають. Чи це не доказ, що тут цензор зловжив своєю владою? Можна б сперечатися про це, коли б концерт відбувався деінде, для різнонаціональної публіки. Для того, щоб не дразниш москалів, така заборона могла б себе виправдати сяк-так з точки погляду цензора, котрий намагається зберегти спокій

між емігрантами. Але ж концерт був в Українському національному домі, тільки для української публіки. Чому ж, тоді, цензура не заборонила концерт узагалі? Він же був у честь незалежності України від Росії. Чи це не є зловживанням з боку цензора? Я думаю, що так.

– І я також так думаю, – погодився зі мною Савада-сан. – Я думаю, що це питання мусить бути якось полагожене.

Самарін сидів, неначе жаба в болоті. Лють била з його очей, але безсилля примусило його триматися в удаваному спокої. Пробуючи ще притиснути мене, від одізвався:

– Так, але господин Марков зламав поліцейське розпорядження!

– Українська колонія втратила багато вже на тому, що концерт не відбувся. Я вважаю цю справу закінченою, – відбив його атаку Савада-сан і піднявся до виходу.

– Це ще не все, Савада-сан! – затримав його Яковлев, – господин Самарин має ще одну справу з господином Марковим, при чому на цей раз йому так легко не піде.

– В чем дело? – спитав Савада-сан.

– Дуже поважна справа, – сказав Самарін. – Господин Марков написав листа, в якому він не так невинно ставиться до влади тут, у Харбіні, чи взагалі в Манджу-ді-го. В ньому вже не говориться про русских. Господин Марков, чи ви писали цього листа? А може ні? – і він поклав переді мною фотокопію листа, якого минулої осені я писав був до голови УНКолонії.

Я читав того листа й очам своїм не вірив. Ось куди попадають листи з канцелярії УНКолонії! А Савада-сан сказав тільки:

– А-а! Цей лист? Чому ви про нього тепер говорите, господин Самарин?

Я вважаю, що це дуже удобний случай, щоб господин Марков пояснив нам декотрі місця в цьому листі.

Савада-сан сів на своє місце. Я бачив, що він був дещо заклопотаний. Невже оця московська пика зробила це' самовільно? – подумав я. Чи може це тільки гра?

– Так, я писав цього листа. А що в ньому поганого? Що вам в ньому не подобається, хоч він і не до вас писаний?

– Поясніть нам, що це означає.....примусити владу рахуватися з нами..."? Ми це розуміємо, як пряму погрозу владі.

– Як же ми можемо погрожувати владі? Це, просто, смішно! Що ж то, в нас танки, гармати, літаки, чи хоч би рушніці, револьвери? Чим ми можемо погрожувати? Але ми можемо кожного примусити рахуватися з нами.

– Господин Марков! – звернувся до мене Савада-сан, котрий тримав у своїх руках переклад листа на російську мову. Я зрозумів це як погрозу, бо що іншого може означати заставить? Може це неправильний переклад?

– Ні, Савада-сан. Це майже точний переклад слова.

– Тоді я справді розумію це, як погрозу. Поясніть мені як ви розумієте це зформулювання?

– Чи ви знаєте, Савада-сан, таку поставу людини, яка, не пошкодивши фізично нікого, може примусити інших рахуватися з нею? Навіть коли її придушуть, знищать, а все одно рахуються з нею, бо влада кінчається разом зі смертю тієї людини, котра своєю духовною силою стоїть вище влади, і примушує таким чином рахуватися з жертвою?

– Я не цілком це розумію, господин Марков. Припустімо, що ви, як Колонія, склали меморандум, домагання, чи навіть ультиматум до влади в справі мови, однак

вам було відмовлено. Що ви тоді зробили б? Як ви примусили б рахуватися з вами?

– Ви дуже хочете знати мою відповідь, Савада-сан?

– Для мене це дуже цікаве й важливе.

– Добре, тоді я вам скажу. Японія належить до Анतिकомінтерну, правда? Багато говориться про боротьбу з комунізмом, а тим самим і з Комінтерном. Як ви, Японія, член Анतिकомінтерну, поводитесь з українцями, котрі перші боролися й надалі борються з комунізмом; з українцями, які вже зазнали великих втрат у цій боротьбі? Ті самі українці тут, за кордоном, під крилом потуги, яка рахується першорядною в антикомінтерновському бльоці, зазнають переслідувань відносно мови, яку навіть більшовики толерують, ще й творять різні українські установи, в тому й наукові. Чому ми, українці, маємо зазнавати переслідувань, утиску навіть з такої зрозумілої для нас причини, як наша мова? Чи щире ваше положення в Анतिकомінтерні? Чому ми маємо зазнавати переслідувань з боку своїх природних союзників з Анतिकомінтерну? Нам не треба багато. Нам не треба ніякої зброї, щоб вас примусити рахуватися з нами! Нам тільки треба дати знати світові, які ви у відношенні до тих, хто найбільше ненавидить той Комінтерн, щоб світ знав і бачив, як глибоко ви проти Комінтерну. Тепер ви розумієте, Савада-сан, що я мав на думці, коли писав, що владу треба примусити рахуватися з нами? На такий наш крок, ви, очевидно, могли б відповісти репресіями і може навіть знищити нас, цей маленький український острівець тут, але це не поставило б вас у краще положення. Може якраз інші члени Анतिकомінтерну щиріші в своїх зобов'язаннях, тоді вони придивилися б докладніше до цієї справи. А це напевно не було б бажаним для Японії. Від нашої постави залежить теж, чи ви хочете мати 45 мільйонів потенціальних приятелів, чи 45 мільйонів ворогів.

Я бачив, що Савада-сан слідкував за мною з незвичайною цікавістю. Він, просто, був захоплений моїм виливом. А оба москалі сиділи й ще не були свідомі того, чи я себе своєю мовою закопую, чи знову виходжу на сухий берег.

Савада-сан сидів з хвилину мовчки після того, як я закінчив говорити, а потім спитав тихим голосом:

– И у вас хватило бы совести сделать это, господин Марков?

А у вас є совість забороняти нам говорити по-українськи у стінах українського дому? Ви занадто добрий москалям і вони печуть не одну свою печеню поза вашими плечима, але це все йде на ваш рахунок.

То ж тепер вам вже не забороняється читати доповіді по-українському, – оправдовувався Савада-сан.

– А скажіть, Савада-сан, що вплинуло на те, що та заборона припинилася?

– Оцей ваш лист! – засміявся він.

– То і в Воєнній місії він також є?

– А ви як думаєте? – підтвердив він.

Ось тобі й на! Свої не хотіли починати бою за свої основні права, треба було аж донощика, щоб влада отримала цього листа, який відкрив їй очі, дарма, що стукач (донощик) хотів пошкодити.

– Бачите, господин Марков, я вважаю, що ця справа вже полагоджена. Але документ, це документ. Я вам вірю, але хтось інший може не повірити. Щоб формально цю справу закінчити, ви мусіли б підписати бумажку, що ви ніколи не мали й не маєте нічого проти Манджу-ді-го й проти Японії. Чи ви погоджуєтесь таке підписати?

– Але ж певне, Савада-сан! Я можу підписати тисячу таких папірців, на випадок,

коли б один загубився! – додав я жартом.

– Тоді прошу тут почекати ще кілька хвилин, заки той папірець приготують. До свідання! – і Савада-сан подав мені руку.

Зате оба московські опричники пройшли попри мене із опущеними носами, не сказавши ні словечка.

Вже було пів до другої. Три з половиною години перехресного вогню, бо крім описаного тут, багато часу зайняла *перепалка* між мною і цими двома москалями на тему суто українсько-московських відносин.

Через кілька хвилин увійшов Самарій і заявив офіційним тоном:

– Господин Марков! Вы можете теперь идти домой!

Он як! Я таки нічого не підписував. Видно, самурай не хотів принижувати японської гідності, беручи від мене такий підпис. Бо й пощо? Я і так ніколи нічого проти японців не мав.

Мали статися інші події в стінах того ж будинку, які коштували мене набагато більше, і то головним чином завдяки моїм землякам. Але про це у свій час.

5. Перед бурею

Найбуйнішим етапом життя в УНКолонії за час мого перебування там, був період від вересня 1938 р Тоді українці мали сильні позиції й здобували все нові. Це додавало всім енергії й заохоти до більш, посиленої праці. Нове правління УНК, на чолі з д-ром М.Я. Нетребенком, керувало життям Колонії досить добре, принаймні спочатку, поки воно спиралося на УДСіч, що тривало приблизно до середини літа 1939 р., тобто до часу, коли японці знову почали натискати на нас.

На сценах театрів „Модерн" і „Орієнт", а часом і в залі Залізничного зібрання, в тому театральному сезоні йшли такі п'єси: „Ой, не ходи, Грицю", „Вій", „Запорожець за Дунаєм", „Наталка Полтавка", „Назар Стодоля", „Невольник", „Ніч під Івана Купала", „Циганка Аза" та ще деякі. Кожна п'єса йшла два рази з повним продажем квитків, *що* називалося там „аншлагом", а при кінці сезону, повторялася з таким же успіхом. Гра артистів стояла на дуже високому рівні. Всі артисти й співаки були платні Крім того в кожній п'єсі виступав балет театру „Модерн", Майже ні одна п'єса не обходилася без мого імпровізованого національного танку, а часом і дуету з партнеркою. Грав я теж малі ролі.

Крім цього на сцені УНДому йшли маленькі п'єси, жарти на одну-дві дії, ставлені головню силами УДСічі, з чистим прибутком на таку чи іншу ціль.

Хор УНК перейшов поволі з аматорського на платний. Такий стан був тим кращий, що можна було більше вимагати від такого хору, бо всі приходили на проби, чи, як там казали, на „співанки".

Один українець був службовцем в американському консульстві й він запропонував консулові виступ нашого хору на одному з прийнять для гостей консульства. Мій хор був уже настільки зіспіваний, що для мене було правдивою насолодою диригувати ним. В американському консульстві він мав такий успіх, що за деякий час нас ще раз запросили виступити.

Найбільшою радістю переповнювалося моє серце, коли я бачив ріст УДСічі, коли окремі її члени опановували українську мову, коли присвоювали собі знання про Україну, коли читали багато книжок з досить багатой бібліотеки УНК. Під час імпрез січовики доглядали порядку в УНДомі. Мало того, серед тієї молоді створилася

дружня атмосфера, яка тримала всіх разом навіть після заборони діяльності УДСічі.

У той час, на початку 1939 року, при різних нагодах я говорив з Савада-сан на українські теми. Його зацікавлення українськими справами, так у загальному, як і УНКолонії, не зменшувалася. Одного разу, було це в березні, я зробив на його адресу закид, що японці надто довіряють москалям, і що ті останні використовують це довір'я, де тільки можуть, і врешті-решт їх таки колись підведуть. Він не дуже перечив тому закидові, бо розумів, що так було в дійсності.

– Що ми можемо зробити? Нам потрібні люди з-поміж емігрантів. Ми добре дивимося їм на руки, – почув я відповідь Савада-сан.

– А чому б вам не прийняти декого з-поза москалів, який слідкував би за ними ще докладніше, ніж ваші люди?

– Це цікава думка, пане Марків, а кого ви маєте на думці, на якому становищі мала б бути така людина?

– В мене є один хлопець, що приїхав разом зі мною. Він добре володіє кількома мовами. Чому б не примістити його в цензурний відділ?

– Цензурний відділ мені не підлягає, він паралельний до мого. Але я можу поговорити з начальником департаменту поліції, якому підлягають усі відділи. Я не обіцяю вам нічого, але постараюся зробити все можливе у цій справі.

Він записав собі потрібні йому дані про Бомбу, якого н мав на увазі, звертаючися з пропозицією до Савада-сан. Якраз Бомба у той час був без праці, вернувшись з провінції. Просто з департаменту поліції я пішов до нього й натякнув на можливість праці в цензурному відділі поліції. Бомба погодився на це з великим задоволенням. Треба було тільки чекати. За кілька днів Савада-сан сказав мені, що начальник поліції погоджується на мою пропозицію у принципі, але тому, що він мусить їхати на два тижні до Сінкйю, не може поробити потрібних заходів негайно. Отже треба подождати до його повернення.

Наступного дня я привів Бомбу до Савада-сан. Вони познайомилися, поговорили про дещо. Савада-сан зазначив, між іншим, що службовець отримує на початок 45 ен місячної плати. Це була досить добра платня на той час, і Бомба погодився на неї. Тепер треба було ждати тільки повороту начальника поліції. На тому ми з Бомбою розійшлися. Я мав прийти до нього, коли вже знатиму від Савада-сан, що він прийнятий на працю.

За справами УНК мені ніколи було ходити до Бомби і я не стямився, як пройшло два тижні. Коли я зустрів Савада-сан, він був дуже радий, що справа праці Бомби полагоджена позитивно. Попереднього дня він говорив з начальником і той хоче бачити Бомбу особисто, ще заки пошле його до цензурного відділу. Я мав привести Бомбу наступного дня ранком.

Я вже був певний, що Бомба працюватиме в цензурному відділі департаменту поліції. Це давало мені великі шанси на майбутнє. Я біг до Бомби з величезним захопленням, тим більше, що й сам Бомба мав би відносно легке заняття і корисну для української справи працю. Коли нарешті я прибіг, задиханий, до того дому, де він жив, і застукав у двері, мені відчинила жінка (та сама, що знайшла в його кишені німецький паспорт зразу після нашого приїзду до Харбіну) і сказала, що Бомби нема дома.

– А де ж він?

– Я не знаю.

– А коли він пішов?

– Позавчора.... Зрештою, я скажу вам. Він поїхав на провінцію працювати.

– То ж він знав, що сьогодні я мав дістати відповідь про працю для нього!

– Це не моя справа.

Коли б мені хто був вилив відро холодної води на голову, я напевне був би того не зауважив, так усе кипіло в мені. Як він міг так зробити?! Чи не міг він повідомити мене про свої пляни? Він же не говорив нічого про те, що в нього немає грошей. Я ж міг би йому дістати трохи тієї „форси“, як він часто називав гроші.

Прибитий, пригноблений і знеохочений до краю, я не знав що мені робити. Що за безвідповідальність! Яке нехтування справами, для яких, насправді, ми приїхали на другий кінець світу! Чого можна сподіватися по звичайних, пересічних людях, коли „піонери“ так поводяться?

Того дня я не міг знайти собі місця. Не краще було й на другий день, коли я йшов до департаменту поліції.

Коли я прийшов до Савада-сан і він побачив, що я без Бомби, зразу ж спитав:

– Де господин Бомба?

– Мені дуже прикро, Савада-сан, але його не було дома. Він, не маючи засобів на прожиття, три дні тому поїхав у провінцію.

– Що ж я тепер скажу начальникові поліції?

– Савада-сан, я можу заступити Бомбу. Я теж знаю ті самі мови, що й він.

– Це неможливе! Ви надто вже знані в Харбіні. Це насторожило б росіян і зробило б вашу працю неможливою. Ходімо!

Він забрав відповідні папери й ми пішли на третій Поверх. Насамперед він увійшов сам і за хвилину покликав мене.

В кабінеті, за бюрком, сидів начальник поліції. Він був в однострої. Напевне родовитий японець, і напевне самурай, бо шабля його була тут же, оперта об бюрко. Він або взагалі не говорив по-російськи, або чомусь не хотів послуговуватися тією мовою. Савада-сан рапортував йому про Бомбу. Я бачив заклопотаний вираз лиця Савада-сан, як теж все більш кам'яніюче обличчя начальника. Коли Савада-сан скінчив говорити, начальник узяв від нього папери, переглянув їх і... розірвав надвоє. Зараз же після того він піднявся – знак, що авдієнція закінчилася.

Савада-сан, а за ним і я, поклонилися й вийшли.

– Мені дуже прикро, Савада-сан, що таке сталося, але насправду це було поза моїм контролем.

– Це нічого, це нічого, господин Марков, я знаю, що ви хотіли якнайкраще. Але це не міняє справ. Я ще ніколи не був у такому дурному положенні. А які будуть наслідки, ще буде видно.

– Мені дуже неприємно, Савада-сан.

– До свідання, до свідання... – говорив він розгублено, немовби хотів якнайшвидше залишитися сам.

Я пішов. Коли б мене хто вдарив у лице, я не був би так ображений, як такою поведінкою Бомби, і то не заради себе самого. Мені було жаль того прихильного для мене самурая, котрий осмішив себе через нас перед своїм начальником. Та чи тільки це?

За кілька місяців Савада-сан залишив свій пост начальника іноземного відділу департаменту поліції і був перенесений до Ханеньдаоходзе, де став начальником поліційної школи.

Коли я зустрів його випадково при кінці літа 1939 року коло будинку департаменту поліції, він сказав:

– Чи не хотіли б ви пройти поліцейний вишкіл? Зробіть прохання прямо до мене і я вас прийму поза лімітом, який заповняють росіяни.

– Я б дуже радо, Савада-сан, але я мушу бути в Харбіні. Тут починає пахнути чимось недобрим для українців.

– Так. Я знаю. Будьте обережні з новим начальником іноземного відділу Він великий русофіл і ще недосвідчений поліцист. До свідання! Всего хорошего!

І потиснулись наші правиці востаннє. Я відчув, що втратив підтримку в установі, яка вирішувала дуже багато.

А тим часом почали доходити глухі погані вісті з Карпатської України. Дотепер УДСіч утримувала досить живий зв'язок з Карпатською Січчю. В одній збірці спогадів про творення Карпатської України та її життя, я знайшов прізвище автора, чотаря Л. Криська. Хоч я мав багато неприємностей з ним в Італії, однак я радів, що він там працює. Великою втіхою було теж довідатися, що Михайло Колодзінський-Гузар теж там. Старі чвари й непорозуміння забувалися, на їх місце приходило задоволення, що коли прийшов час, то мої друзі стали ревно до праці для рідного краю.

Але скоро прийшли вісті, що Угорщина стала наступати, і то наступати всією своєю силою, з танками й літаками включно, проти українського стрілецтва, котре, крім легкої зброї та поверхового вишколу, не мало нічого. Вісті приходили все страшніші, все трагічніші. Серце краялося на кусочки, коли звідомлення подавали, що тисячі української молоді лягло покотом в обороні Української Срібної Землі.

Надії на інтервенцію німців не виправдалися. Вже тоді нацистська Німеччина відкрила частинно свої карти відносно України. Клаптик української землі, на якому на хвилинку засвітило сонечко волі, знову потонув у темряві неволі. Трохи згодом дійшла й вістка про смерть полк. Михайла Колодзінського-Гузаря, який не хотів „залишати потопаючого корабля", теж про смерть Зенона Коссака.

Ще один український уряд опинився на еміграції.

Важким каменем налягла доля Карпатської України на українців у далекому Харбіні. І тільки геройська постава та самопосягання її синів давали сили для дальшої боротьби. Видно було, що українці люблять свій рідний край і готові жертвувати для нього все, до останньої краплини крові.

Наближався день першої річниці трагічної смерті полк. Євгена Коновальця. Крім концерту в його честь, і рівночасно в честь отамана Симона Петлюри, УДСіч видала летючку з портретами цих двох найвизначніших представників збройної боротьби за самостійність України. Летючки пройшли цензуру, бо в них був протибільшовицький зміст. Борис Марків був видавцем, що було зазначено на летючці. Багато січовиків стояли в різних місцях Харбіну й роздавали ті летючки прохожим.

Для закріплення пам'яті Вождя, полк. Євгена Коновальця, УДСіч вмурувала в стіну УНДому пам'яткову мармурову таблицю в „січовій кімнаті" з написом:

14.VI.1892 – 23.V.1938

[під датами був зображений тризуб]

полковник

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ

На вічну пам'ять Вождєві

А над таблицею пишався великий його портрет, прибраний українськими прапорами.

Незабаром з боку японців повіяло холодним вітром на УНКолонію. Начальником Воєнної місії став ген. Хата. Його курс позначився намаганням зосередити всю

іміграцію довкола Главного бюро російських емігрантів. Очевидно, українці стояли осторонь. Але він улаштував щось на зразок великого концерту, спільного для всіх емігрантів, у честь **Нового світлого порядку на сході Азії**.

Він розіслав запрошення до всіх організацій, у тому до УНКолонії, щоб узяти участь у концерті. З цієї причини прийшло до бучі на засіданні правління УНК. Я спротивився брати участь у такому святі, бо в програмі стояло виразно, що в офіційній частині будуть виконані гімни: Ніппон, Манджу-ді-го та Боже, царя храни. А де ж гімн України?

– Як ми можемо не йти, коли ми дістали писане золотими буквами запрошення!?

– Що подумає про нас генерал Хата, – висловив інший свій сумнів.

– Яке нам діло до якоїсь там Хати!? Сьогодні Хата, а завтра знову хто інший. Нам треба пильнувати, щоб японці не затягнули нас до москалів в общий котелок!

В цій справі ми добилися навіть спеціальної авдієнції у ген. Хата. Він обіцяв, що цю справу поладить, що наш гімн також буде виконаний. Я далі цьому не вірив, але правління УНК таки пішло на цей концерт, на якому український гімн співали, але в неофіційній частині, як якусь ніби мистецьку точку. у переповненій залі піднялося декілька людей для вшанування нашого гімну, а решта так і зігнорувала його. На цьому тлі прийшло до того, що я залишив своє членство у правлінні УНК, бо воно твердило, що концерт був великим досягненням, що москалі і японці слухали українського гімну. Я репрезентував погляд, що участю у концерті ми себе компромітували.

Зрозуміло, що все це пронюхала „малоросійська група“, яку ми „схопили за горло“ на останніх зборах. Одного разу один із тих дядьків запросив мене до себе, щоб поговорити, я погодився, бо принципово нікому не відмовляв переговорів з націоналістами, вважаючи, що я зможу краще з'ясувати свій погляд, а крім цього зможу довідатися про те чи інше середовище.

Коли я прийшов до вказаного мені приватного помешкання, я застав там біля десятка старших людей, яких я вже менше або більше знав, з Кулябко-Корецьким на чолі. Скоро виявилось чого вони від мене хотіли. Кулябко говорив:

– У вас непорозуміння з теперішнім правлінням УНК. Ви не можете працювати так, як ви собі бажали. Ми хочемо запропонувати вам співпрацю. Ви підтримаєте нас на найближчих загальних зборах, а за те ми гарантуємо вам два місця в правлінні. Як ви дивитеся на це, пане Марків?

Мене немовби прошило якоюсь колькою – за кого вони мене беруть, оті хахли?

Мої панове, - відповів я, піднявшись. – Ваших двох місць у правлінні УНК мені не треба, бо я їх і так мав, і можу мати кожної хвилини. Те, що в мене непорозуміння з теперішнім правлінням, зовсім не означає, що ви можете заступити їх краще. Навпаки, мої панове, я вважаю, що вони, незважаючи на все, таки кращі за вас десять разів. До побачення!

З тим я вийшов від них.

Тепер моя праця в УНКолонії обмежилася тільки до УИСічі, хору й театру. УДСіч орендувала собі площу з домом, т.зв. „дачу“ за рікою Сунгарі. Це місце було визначене для забав на дозвіллі. Кожної неділі збиралося там багато молоді й старших. Співали, гуторили, грали в волейбол (відбиванку), варили спільну страву або купалися в могутній ріці Сунгарі, чи в її притоках і старих річищах. Було весело й дружньо серед української молоді. Я на ту дачу ходив теж і в будні дні, щоб позмагатися у плаванні на Сунгарі.

Маючи шоферські права ще з весни, я почав думати про працю водія, щоб не висіти весь час між неповним шлунком і порожнім гаманцем. Моє життя в Харбіні мало тривати довго, якщо не завжди. Знайти працю шофера не було так легко, якщо власник авта знав, що має справу з початкуючим. Працювати на автомобільній „біржі" також не було легко. Крім відповідного знання механіки (більшість дрібних ремонтів шофери робили самі) і бездоганної їзди, треба ще було знати місто, дороги, вміти здобувати пасажирів тощо. А я був, як і кожний початкуючий, „зелений" у цій справі. Та треба було щось робити.

Якось раз я зайшов до „Ширай таксі". Власник – Ширай, українець, який знав по-українському заледве кілька слів. В нього було п'ять автомобілів. Був теж в нього малий авторемонтний гараж, в якому працювали три механіки. Ця фірма обслуговувала клієнтів, користуючись телефонічними замовленнями. На моє щастя котрийсь з шоферів розбив авто і Ширай прогнав його. Авто було в ремонті. На моє запитання про працю Ширай сказав:

– Ось, коли хочете, приходьте помагати ремонтувати авто. Як „камета" буде готова, станете на працю. Плата – 50 єн у місяць, з тим, що на поворотній дорозі до бази можете взяти собі пасажира. Що візьмете від такого пасажира – ваше. Чергувати треба двадцять чотири години, а наступні двадцять чотири відпочивати.

Я погодився. Зо два тижні ми ще ремонтували авто. Тобто без моєї великої участі, бо з мене помічник був дуже мізерний.

– Боря, подай отвертку!

– А що це таке? Як воно виглядає?

– То що з тебе за шофер, коли ти не знаєш що це таке отвертка. Вася, иди-ка и найди сам!

Але я не був у тім'я битий. На другий раз я вже знав, що воно, ота отвертка і подавав йому викрутку. Моє щастя, що механіки були українці й терпіли мене через свою хахлацьку солідарність. Але це ще нічого! Прийшов час, що треба було їхати в місто. Механік сів за кермо й їде зо мною на Коммерческую вулицю, де було зосереджене майже все шоферське життя: бензоколонки, вульканізація, крамниці з автозапчастинами, спеціалістичні ремонтні гаражі, а далі ресторани, напр. „Одесса", в яких кормили майже виключно шоферську братію.

Механікові чогось там треба було. Проїхав він зо два квартали, а потім посадив за кермо мене. Я почав їхати і, на щастя, мої ноги не плуталися, я не мусів аж надто думати, що мені робити, щоб їхати. Але я їхав вельми поволі. Механік загадав мені їхати на Коммерческую, але навіть і до неї я не зумів потрапити й треба було вертатися. Для цього мені треба було навернути на Китайській вулиці. Нарешті я звернув у потрібну вуличку, а тут арбою їде китаєць, якраз напроти мене. Ще хвилинка й моє авто вдарило бідну коняку у бік, аж вона впала. Китаєць верещить. Механік вискочив з авта й давай собі кричати на китайця, що це він їхав неправильно. Нарешті нам вдалося звести коня на ноги. Все в нього було ціле й китаєць незабаром поїхав, щоб не нести відповідальности за випадок. Механік почав сміятися з мене і спитав, що зо мною сталося, що я не загальмував.

— Гальма не „беруть", – відповів я. Він знову сів за руль і встановив, що гальма справді майже „не беруть". Але за декілька хвилин він їх підтягнув і вони стали „брати".

Їдемо назад. Я розганяю авто й гальмую. Все в порядку.

— Ти думаєш, що зумієш їздити?

– Це моя єдина нагода.

– Я Шираєві не скажу про випадок з китайцем. Щастя тобі, Боже!

Тієї ночі я поїхав на кілька телефонічних викликів і все обійшлося без клопоту. Коли ранком я прийшов, механік крикнув:

– О, то ти живий?! Вір мені, що вчора ввечорі і сьогодні вранці я тільки про тебе й думав. Ти тільки не поспішай, аж цілком опануєш техніку їзди.

Три місяці я працював у Ширая без жадного нещасного випадку. Платня виходила десь коло ста єн у місяць. Але я посварився з Шираєм за те, що він посадив мене на гірше авто, а моє дав якомусь москалеві.

Та тоді я вже був досвідченим водієм. Я перекинувся на стрелка, тобто такого, що „полуює” (стріляє) на пасажирів, „ловить” їх де хоче на вулиці. Така праця була трохи важча, зате цікавіша, та ще й більший на ній заробіток.

Про це розповім іншим разом, бо тим часом сталися події, які не можна оминати.

6. Великі події

Видно було, що на політичному виднокрузі щось діється. Раптом японці припинили видавництво „Далекого Сходу”. Сказали, що це тільки тимчасово, але „Далекий Схід” більше не побачив світу божого. Зробили вони це, як ми здогадувалися, під впливом москалів, або тому, що їхні справи в Китаї не склалися надто добре. Саме тому вони задумали провести політику концентрованого контролю еміграції з метою простішого, на їхню думку, керування нею. Але Українська національна колонія – УНК, незабаром зазнала ще більш тяжких ударів.

Спершу японці заборонили бути мені головою УДСічі, а за декілька тижнів зовсім припинили діяльність тієї молодечої організації. Через це життя в УНК завмерло майже зовсім. Крім хороших і театральних проб нічого в стінах УНДому не робилося. Маю на думці широку участь членства, бо службовці й надалі сиділи в канцелярії УНК.

Я через день по полудні, або ввечорі приходив до УНК. Хлопці, які тільки зрідка там тепер показувалися, поглядали на мене безпорадно. Я не міг їм будь-чого конкретного сказати. Єдине, що я радив, це часто приходити до УНДому, вивідувати себе взаємно, не втрачати контакту, щоб не розгубитися зовсім.

Тим часом почалася війна. Німецька свастика й московський серп і молот створили кліщі, які розтропили „моцарство” польське. Польща, яка ще недавно устами полковника Бека, міністра закордонних справ, погрожувала Німеччині, що до тижня буде в Берліні, якщо того захоче, не мала навіть досить часу, щоб добре зойкнути під ударами німецьких панцирних дивізій. І знову, того ж самого року, німці віддали частину українських земель на поталу відвічним ворогам українського народу. На цей раз червоним. Коли німецька й совєтська армії стали побіч і не вдарилися, чого я особисто сподівався, тоді мені стало ясным, чому японці натиснули на українців. Це ж „вісь” поважно задумала жити в згоді з більшовиками, щоб мати вільні руки проти Альянсів. Такий мій здогад підтвердився дуже скоро, бо ж незабаром Японія підписала пакт неагресії з есер.

А Совєтам тільки того й треба було. Ненависний їм капіталізм і націоналізм почали між собою війну. А їм нема чого робити, тільки чекати до кінця, а тоді вже піти воювати, чи добивати переможця. Політично дурна німецька голова не могла того бачити. Німцям і японцям треба було зараз же накинутися на ССРСР, розгромити мою,

дати волю визволеним з-під більшовизму народам і таким чином з'єднати їх для себе, а потім вже торгуватися чи ізолювати з Заходом. Але німці почали воювати з ССРСР, коли Захід починав приходити до себе після перших ударів, коли США пустили в рух половину своєї індустрії на потреби війни.

Але вернімося назад до Харбіну.

У грудні 1939 року виходив строк мого паспорту, який був виданий на два роки. Мені треба було продовжити його дійсність у паспортному відділі департаменту поліції. Зрозуміло, що тепер я записав у формулярі свою національність, як українську. Коли я прийшов відібрати свій паспорт, я відразу зауважив, що в ньому залишили національність руский.

Я не прийняв того паспорта. За декілька днів мене викликали до паспортного відділу. На цей раз відразу взяли мене всередину установи й службовець (поліцист), москаль почав мене переконувати, що національності не можна міняти так, як рукавички. Я відповів йому, що це останній раз міняю свою національність, і що в моєму паспорті має бути така національність записана, яку я собі бажаю, а не інша. Тоді він повів мене до начальника паспортного відділу, очевидно японця. На цей раз я не розкривав причини свого приїзду, не сказав теж чому мав написане у паспорті руский. Я прикинувся дурником і сказав:

– Раніше в мене було записано „русский", бо я був дурень. А тепер я прочитав історію України, пізнав свій народ, і не хочу бути „русским".

Він сміявся сердечно, і так не міг мені нічого зробити. Таким чином в моєму паспорті таки записано національність „українець".

Ця подія вплинула на те, що кожний українець, який приніс з УНКолонії посвідку, що він за національність українець, отримував на своє бажання відповідний запис у паспорті, і все це обходилося без клопотів. До того часу паспортний відділ відмовляв поалагодженню таких справ.

Прийшов час загальних зборів УНК. Ми знову зібрали всі свої сили й перевибрали правління величезною більшістю голосів. Але сталося щось, чого ми не передбачили. Ще заки перевибране правління змогло зустрітися на своєму першому засіданні, японці повідомили нас, що вони не признають нововибраного правління, бо воно, ніби, не дає собі ради з веденням УНКолонії. На місце вибраного правління призначають головою УНК проф. Кулябко-Корецького, котрий відповідатиме перед ними і котрий сам добере собі членів правління.

Таким чином УНКолонія отримала наказного голову і будь-яка воля українських мас була паралізована. Японці передали УНДім малоросові, котрий скоро включив УНК до общего котелка – до Главного бюро российских эмигрантов.

Після такої переміни я зо два тижні не показувався в УНДомі. Але коли нарешті зайшов до канцелярії УНК, то відразу зауважив, що памя'ткову таблицю в честь полк. Євгена Коновальця заслонено шафою, а його портрет був знятий.

– Хто це зробив? – спитав я книговода.

– А хто ж би? – і він показав головою у напрямі кабінету голови.

Тоді я пішов до Кулябки-Корецького.

– Чого вам треба? – спитав він мене.

– Пане професоре! Я вас питаюся: хто заслонив мармурову таблицю, присвячену полковникові Євгенові Коновальцеві?

– Я не знаю. Я навіть не знав, щоб таке щось сталося. – Хахол не мав відваги признатися до вчинку. А без його доручення ніхто тут нічого не зробив би.

– Я не хочу входити в те, чи ви знали про *це*, чи ні. я вас попереджую і вимагаю, пане професоре, щоб шафу було відсунено, і щоб портрет знову висів на місці. Якщо ви не припильнуєте цього, тоді ждiть великих клопотiв, я тут буду післязавтра!

З тим я пішов, а за два дні книговод сказав мені:

– Вам треба було б бачити його, як він з несмаком наказав відсунути шафу и назад повісити портрет. Я мало не лопнув зо сміху! Що ви йому тоді сказали?

– Та це не так важливе, пане Комісарів. Добре, що він :I()обив це, а то справді був би тут котрогось дня скандал.

Якось я зустрів одного з колишніх січовиків.

– Борисе! – питає мене, – Чи ти знаєш, що Воєнна місія організовує групу українців для спеціального вишколу?

– Ні, не чув. Можеш мені дещо більше сказати про це?

– Певне , що так. Інакше я б і не починав про це розмову. Отже зібрали вже нас коло десятка хлопців і вербують інших ще. Їм треба біля п'ятнадцяти. Більшість січовики, але є й сторонні, які в УНК ніколи не показувалися. Японці насамперед заборонили говорити про цей вишкіл саме тобі. Вони чомусь дуже не люблять тебе, і, певне, бояться.

За кілька днів прийшли до мене ще два хлопці з подібним звітом. Я радив їм усім пильно вчитися всього, чого там їх вчитимуть. Я здогадувався, що це має бути щось подібне до того вишколу, який проходили й ми. Так воно й було. Регулярно, щотижня хлопці мене інформували про все, що там робилося. Одного разу сказали мені, що одним із лекторів, так би мовити їхнім опікуном, став Даниленко. Цей Даниленко був не будь-ким, це був справжній письменник. Правда, писав він тільки по-російськи,, як годиться малоросові, але зате мав претенсії бути українським патріотом. Він написав і випустив декілька книжок, між ними й „Когда мы жертвуем собой". Це була повість з життя протисовєтських партизанів на Далекому Сході. Правда, у його героя, Супруна (українець, правда?) в тайнику висів портрет Николая Второго, але це не мішало Даниленкові хвалитися тією книжкою переді мною, головнo тоді, коли я мав силу в УНК. Що більше, один примірник цієї книжки він подарував мені з написом:

Непримиримому борцу
за Украинскую Самостоятельную Державу
Борису Семеновичу Маркову
АВТОР

Буваючи вряди-годи в УНДомі, я зустрічав його досить часто, бо він став одним з членів правління УНК. Одного разу ми верталися разом з УНД і я задумав пожартувати з нього.

– Як там Воєнна місія, пане Даниленко?

– А яке я маю відношення до Воєнної місії?

– Ніяке? Ану покажіть свій спеціальний квиток, що навіть поліція не сміє вас арештувати, пане Даниленко.

– В мене такого квитка немає.

– Не валяйте дурака! Вам, як старшій людині, не личить брехати!

Він скочив, немов попарений.

– Чого ви пристали до мене, пане Марків? Я ж сказав вам, що в мене немає ніякого відношення до Воєнної місії.

– Справді? А хто ж є опікуном того тайного вишкільного гуртка, організованого японцями?

– Це неправда!

– Якщо ні, то й ні, пане Даниленко, але я волів би, щоб ви були щиріші зо мною.

– я не хочу розмовляти з вами!

За декілька днів хлопці дали мені знати, що зараз ж® на другий день після моєї з Даниленком розмови, японець звернувся до курсантів:

– Хто сказав Маркову що тут робиться? Ніхто, очевидно, не признався.

– Якщо ми впіймаємо того, хто не вміє зберігати тайни, тоді звернемо йому голову! Понятно?

Коли я знову зустрів Даниленка, спитав його:

– От цікаво було б, коли б я сказав японцям, що це сам Даниленко інформував мене про тайний гурток, а потім намагався перекинути вину на інших, щоб затерти за собою сліди?

Даниленко зблід:

– Ви здуріли?

– Один з нас збожеволів, пане Даниленко, тільки не я, бо я ще не робив доносів на українців, а ви зробили донос японцям про те, що я знаю про вашу роботу та про весь гурток.

Таким чином між мною і Даниленком відносини припинилися. Пізніше це довело до великого зудару між нами, в результаті якого я зазнав багато прикрости.

Приблизно в той же час (початок 1940 р.), Корда-Федорів виїхав до Шанхаю. Видно безнадія оволоділа ним, як і багатьма іншими.

Кулябко-Корецький намагався дещо робити в УНК, принаймні для ока. Він зібрав трохи молоді, обіцяв допомогу з боку правління, щоб тільки та молодь працювала. Йшлося йому про те, щоб в УНДомі було трохи гамору. Він не вагався дати грошей на настільний теніс, чи, як ми говорили, „стук-пук“, але місяцями не давав грошей на папір, чи взагалі на культурно-освітню роботу. Доказом того був суд над ним, вчинений тією ж молоддю рік пізніше, і то в його присутності, йому поставили закид явного саботажу систематичної роботи гуртка молоді. Хто знає, як би ті збори скінчилися, коли б не встряв був у цю справу японець – радник УНК Акагі-сан. Він говорив зі сцени. Просив забути всі помилки голови УНК і радив взятися наново за працю. Правда, його інтервенція допомогла трохи, бо японці хотіли, щоб їх ставленик, наказний голова УНК, не скомпромітувався на всій лінії. Згадуючи про це, я забіг трошки наперед, але це тільки тому, щоб не вертатися більше до справи Кулябко-Корецького. Він весь час тримався політики угодовства з москалями.

Моє особисте положення у Харбіні ставало нестерпним. Фінансово я стояв дуже добре, працюючи шофером на „автобіржі“. Зате в мене не було ніякого задоволення, як українця, а ще менше, як націоналіста, а вже най мене, як бойовика-революціонера. Призвичаєний постійно працювати серед своїх, або серед чужих, але зі свідомістю, що це для України, тепер я став неспокійний через брак такої праці.

Будь-який зв'язок з ПУН був перерваний. В мене не було найменшої уяви про те, що робилося в той час в ОУН.

Своє положення я пояснював тим, що став непотрібним. З другого боку, як посланий працювати на цьому відтинку нашого фронту, я не хотів його залишати. Може колись щось зміниться – втішав я себе. Але час ішов, а змін не було ніяких. Тоді вперше я подумав про оснування сім'ї. В той час, а може під впливом тих обставин, кріпли мої відносини з однією колишньою моєю хористкою. Вона була дуже гарна, незвичайно доброї поведінки в товаристві, дочка українського священика, котрий

згинув з рук більшовиків, а вона сама з сестрою і матір'ю зазнала всіх змін долі.

Та в неї була одна „хиба": вона була заміжня!

Але коли нам обом не тільки в головах, але й в серцях міцно заворушилося, вона лишила свого чоловіка. Дістала розлучення й одного гарного дня, напровесні 1940 року, сказала мені:

–Тапер за тобою слово доказати, наскільки ти мене любиш!

Мені не оставалося нічого іншого, як тільки взяти її в церкву й повінчатися. Дівчина зі Львова вже давно забула про мене. Чи ж і надалі я мав парубкувати? Чи мав я право допускати, щоб мій рід на мені обірвався? Може він і не такий вже важний, але чому я маю брати відповідальність за перервання родової нитки, коли врешті-решт це досить легке й приємне завдання?

На самого Петра й Павла (12-го липня) 1940 р. відбулося мале весілля, хоч справляли його дві пари. Разом з нами вінчалася ще одна пара колишніх членів УДСічі. Після весілля мені стало трохи легше й веселіше. Коли я приходив додому, то було з ким, коли вже не любитися, то хоч полатися. Всі одружені знають що я хочу сказати.

Одного дня я довідався, що якийсь Анатоль Квітченко, який живе в Сінкйю, звернувся до голови УНК, щоб той знайшов йому дівчину-українку, яка мала б охоту вийти за нього заміж. При тому поставив тільки одну умову – кандидатка мусить бути колишнім членом УДСІЧІ. Одна з таких дівчат погодилася. Скоро після того я зустрів особисто того Квітченка, який виявився Анатолем Тищенком, котрого я зустрів 1937 року по дорозі до Харбіну.

Як бачимо, треба було трьох років, щоб японці попустили йому віжки, але за умовою, що він одружиться. Жив він надалі у столиці Манджурії, працюючи в якомусь японському бюро. За той час він опанував японську мову задумав скласти україно-японський словник. На його запитання, як я дивлюся на такий словник, я признав, що це дуже добра думка. Отже він взявся за працю над тим словником. Допомогали йому два японці в бюро. Вони знали досить добре російську мову, отже через них він міг знаходити відповідні японські слова та ієрогліфи, а машиністки мали б друкувати це на окремих листках.

За рік, навесні 1941 року, я поїхав до нього на спеціальну нараду в справі того словника. Ми сиділи два дні й три ночі, розмовляючи досхочу не тільки про словник, але й взагалі про українські справи. Він, як виявилось, більш ознайомлений з українськими, та й взагалі політичними справами, пов'язаними з Україною, ніж міг цього сподіватися. Від довірився мені, що більшовики послали його на цей бік, але він про це не сказав японцям. Він не хоче працювати для більшовиків, бо він побачив, що можна працювати тільки для свого народу.

Анатоль Тищенко часто приїжджав до Харбіну і я зустрічав його в його ж тестя. Наша дружба затіснялася все більше, й нарешті Анатоль запропонував мені побратимство. Не тільки на словах, але й записане в церкві. Хоч така пропозиція була для мене нетиповою, то все ж таки я погодився. Одного дня, в українській церкві св. Покрови о. прот. М. Труфанів зв'язав нас присягй" Даниленка. Порадившись зі мною, він змінив дещо в книжці, що було явно московським, наприклад портрет царя Миколи II замінив портретом гетьмана Мазепи. Але Даниленко, як послідовний малорос, не погодився на такі зміни, бо, мовляв, це ж не переклад. А нам ішло не про переклад, а про суть. Анатоль не дав себе підвести Даниленкові. Він давав йому читати тільки частинами, щоб той не зміг евентуально видрукувати книжку без

потрібних змін. Книжка так і не появилася, весь труд Анатолія пропав намарне. Словник появилася десь аж у 1943 році, якщо не помиляюся. Але я знову забіг уперед.

Згадаю ще тут, між іншим, що коли я їздив до столиці до Тищенка, японці якось про це довідалися і один з Воєнної місії пояснював мою поїздку так:

– Марков поїхав до Сінкйю скаржитися в штабі Квантунської армії на Воєнну місію в Харбіні.

Це дозволяло мені думати, що Воєнна місія взагалі не знала, чи я мав ще які-небудь зв'язки зі штабом Квантунської армії, або зі штабом у Токіо, бо це вже було теля мого інциденту з поліцією, про який я говоритиму в наступному розділі.

7. В руках поліції

Був початок вересня 1940 року. Я зустрів у УНДомі Даниленка. Спершу ми говорили про війну в Європі, про швидку капітуляцію Франції, про нещодавню пропозицію Гітлера скласти мир з Великобританією, яку остання відкинула, про недавню анексію Советським Союзом Литви, Латвії й Естонії, про „виючі" німецькі бомби, які падали на Лондон, про проголошення мобілізації у США. І, як звичайно, зійшли на українські справи. Слово по слові й ми таки розгарячилися. Дійшло до того, що присутні в канцелярії змогли почути:

– Отаких, як ви, пане Даниленко, я вішав би на найближчому дереві, бо ви не тільки нічого не робите для визволення українського народу з неволі, але ще закріплюєте ту неволю, бо ви гидкі московські блюдолизи!

О, ми знаємо, що ви тільки вішали б!

На цьому, ніби, наша „розмова" на політичні актуальні теми закінчилася. Але склалося так, що зараз таки на другий день Даниленко мав доповідь про боротьбу з Комінтерном, мабуть з нагоди приєднання Японії до держав „Осі". Випадково того дня був у мене Бомба, і ми вирішили піти послухати, що той малорос скаже про **боротьбу!** Доповідь була простенька, насичена мертвими вже фразами, без нічого оригінального. Вже майже перед самим кінцем доповіді ми з Бомбою вийшли з залі, при чому підковані черевики мого товариша дали про це знати. Я навіть просив його, щоб ішов навшпиньках. Вийшли ми у фойє, а там хтось лагодив радіо, яке час від часу гуло на весь дім. Ми затрималися коло сходів. Доповідь за декілька хвилин закінчилася й Даниленко теж вийшов у фойє дверима зі сцени. Я зустрів його жартома, забувши про вчорашнє погрожування повісити його:

– Так скоро, пане Даниленко? Чи не злякалися ви виючої бомби? – сказав я, натякаючи на виюче радіо.

Відчепіться від мене! Чого вам треба!? Чого ви прийшли сюди!? – почав кричати до мене майже не своїм голосом Даниленко.

У той час почали підходити люди, які вийшли з залі, оточуючи нас.

– Який чорт вас зачіпає, пане Даниленко?

В цю хвилину пропхався до нас Кулябко-Корецький.

– Чого ви прийшли сюди, пане Марків? Прийшли розбивати антикомуністичний вечір?

– Спитайте Даниленка, що я йому сказав. При чому тут розбивання? Доповідь і так уже закінчилася.

– Він погрожував мені, що мене повісить!!! – нахабно брехав Даниленко.

– Так, я це сказав, але вчора, не сьогодні, пане Даниленко! – спростував я.

– Я не бажаю з вами говорити, – заявив Даниленко.. В ту хвилину з-поміж юрби пропхався до нас якийсь тип, якого я раніше ніколи не бачив, і спитав мене:

— Ви хто такий?

— А вам яке до того діло? Я можу спитати у вас, хто ви такий, бо мене тут усі знають, всі, хто хоч деколи показує свого носа в Колонії!

Я з департаменту поліції. Ось мій документ. Чи тепер ви скажете мені, хто ви такий?

– Борис Семенович Марків.

– Ваш паспорт?

– Я не маю його при собі.

– Тоді підете зо мною на поліцію.

– Ні, я не піду! – заявив я категорично. – Я не зробив НІЧОГО такого, щоб мене взагалі арештувати, а не то, щоб арештувати з місця!

– Заберіть його, – обізвася Кулябко-Корецький, побачивши добру нагоду, щоб мені як-небудь докучити. – Він приходить сюди й робить скандали, а сьогодні ось самі бачите, що прийшов розбивати антикомуністичний вечір!

– Ходіть зо мною! – заявив агент.

– Ні в якому разі! Що ви собі думаєте, що ви на дурня попали?

В той момент кількох колишніх січовиків вмішалося між нас. Кулябко-Корецький побачив, що може дійти до бійки. Він, очевидно, не мав би нічого проти того, щоб дійшло до бійки, за яку він обвинувачував би мене, але він теж знав, що в часі суматохи саме йому попадеться найбільше. Агент теж зауважив, що забагато молодих людей коло нас, тому сказав:

– Хорошо, господин Марков, вы явитесь завтра утром в третий участок полиции.

– Ані не чекайте там мене! – відрубав я, обурений всім, що сталося.

На тому ця суматоха в УНДомі скінчилася. На другий день я поїхав працювати на таксі, а до вечора вже й забув про вчорашній інцидент, хоч від того часу я проаналізував усе, що сталося. Але наступного дня збудив мене поліцист-москаль, якого звали Паша, або просто „Рижий”.

– Ви вчора не явились в участок, тому мене прислали, щоб вас привести туди.

– Я зараз зберуся.

Насправді я збирався вельми поволі, і аж коли поснідав, я з ним пішов на поліцію. Там насамперед взяли від мене паспорт і наказали ждати. Я ждав у коридорі до обіду. На обід мене не пустили. Аж коло другої години покликали мене до одної з кімнат. За столом сидів гарний, рослий москаль, надзиратель Братолюбов.

– Ваша фамилия?

– То що, ви не знаєте кого ви арештували?

– Слушайте, господин Марков, я не маю на думці сперечатися з вами про будь-що, – говорив він спокійно і насправду лагідним тоном. – Я тільки маю списати з вас протокол. Більш нічого.

– А я не хочу відповідати вам! Оце й усе!

– Почему?

– Тому, що ви москаль, і я не маю до вас довір'я!

– При чому тут довір'я? Ви в поліції під арештом, і формальності мусять бути зроблені.

– Мене це не обходить. Мене арештували зовсім безпідставно тільки тому, що зробив це москаль. Японцеві або китайцеві буду відповідати, а вам ні!

На лиці поліциста я побачив непевність і зніяковіння. Що йому робити зі мною? Він думав, споглядав на мене, потирав обома руками свої стегна, і за деякий час спитав:

– То ви так і не будете відповідати?

– Ні! – була моя рішуча відповідь.

Він піднявся й вийшов, наказавши мені почекати. Я ждав ще з годину. Врешті прийшов до мене поліцейський Іванов, знаний в участку поліції садист.

– Захотел Украины? Это неплохо! Посмотрим, что мы сможем сделать в этом направлении. Пойдемте!

Ми вийшли з участка й пішли до департаменту поліції. Там я ще ждав з годину. Я початково не знав чому, але скоро все стало аж надто ясным.

Коли вдарила четверта година, всі службовці стали виходити, і скоро після цього покликали мене досередини. Та сама велика кімната, в якій я бував багато раз за різними справами. Ніякого персоналу вже не було. Тільки на кріслах сиділо сім москалів і два японці. Один старший японець весь час не мішався у справу, він лише приглядався й прислухався до всього того, що проходило на його очах. Між москалями я побачив своїх знайомих – Самаріна, Яковлєва і Шанигіна. Решта – молодші віком і рангом, але знані мені з лиця, поліцисти.

Першим відізвався до мене малий, худий, миршавий японець – Сакай-сан, начальник Иностранного отдела, перед яким остерігав мене його попередник Савада-сан:

– Розкажіть, прошу, що сталося в домі УНКолонії позавчора ввечері?

Я розказав з подробицями і правдиво.

– Як я бачу, вас і справді не було за що арештувати. А тепер скажіть мені, чому ви не хотіли відповідати, коли треба було списати протокол? Коли б ви відповіли на запитання до протоколу, ви б давно вже були дома.

– Я не хотів відповідати тільки москалям, і я це зазначив, що коли мене буде допитувати японець або китаєць, то я відповідатиму.

– Вам треба знати, господин Марков, що без огляду на національність, всі ми тут службовці поліції, і хто з нас допитує – це не має значення.

– Коли б позавчора в УНКолонії на антикомуністичному вечорі був японець або китаєць, то напевно не намагався б мене арештувати, а москаль (робив це тільки тому, що мав нагоду дошкулити українцеві-самостійникові, бо таких москалі не люблять.

– Мене не цікавить, господин Марков, ніяка політика. Арешт є арештом. Якщо хто не винен, це напевне виясниться, і тоді службовець поліції може нести відповідальність за неправильні дії. Але ніхто не повинен публічно спротивлятися поліції, ще й відмовляти зізнань. Скажіть мені оце зараз – ви будете відповідати службовцеві поліції на допиті, навіть якщо він росіянин, чи ні?

Я відчув, що це вирішальний момент. Але копи я став уже на спротив москалям, то я принципово не хотін відступати назад і заявив твердо:

– Ні!

У той же момент Сакай вдарив мене в лице. Але це був тільки знак для інших посіпак-москалів, які ждали саме на цей приємний для них момент. Немов звірі, всі вони зірвалися на ноги й прискочили до мене. Посипалися удари зі всіх боків, не перебираючи куди попадають. Безперечно, я міг відповісти хоч би одному з них кулаком, але тим я поставив би себе в ще гіршу ситуацію. Я тільки підняв руки догори й закривав ними голову, щоб хоч уникнути пошкодження черепа. На мою адресу

хлинула сочиста московська лайка зі спеціальним наголосом на те, що мене найбільше болить:

– Это тебе Украина! А это тебе русский!

У відповідь я тільки кричав одне слово:

– Москва!!!

Ця молотьба тривала кілька хвилин. Я вже почав втрачати силу в ногах, а їх крики відчував все глухішими. Видно, що руки відкрили лице, бо я побачив огидну морду Шанигіна і в той момент його кулак ударив мене просто в ліве око. Немов булька гарячої каші піднялась під моїм оком і моментально закрила мій зір зовсім. Мої руки опустилися, я не мав сили далі захищатися. Ще удар чи два, і я звалився на долівку.

Коли я прийшов до себе, мене підняли два поліцисти, з тих молодших, і повели у підвал. Один з них негайно вернувся назад, а другий остався пильнувати мене, поставивши під стіну.

Крізь праве око я бачив, що йому неприємно дивитися на мене. Видно, що таки добре була розторощена моя фізіономія. І тоді знову взяла мене злість. Мені й так нема чого втрачати, – подумав я, тому й заговорив до нього:

– Чого ж ти станув здалека, ти, московська мордо! Ти ж знаєш, що я не можу тобі відплатити. Ходи, вдар собі ще раз! Нічого тобі не станеться. Ви всі дуже хоробрі з беззахисними людьми. Підійди, сяку да таку, пересяку твою матір! Чому не йдеш? Забракло відваги?

І тут сталося те, чого я ніяк не сподівався, навіть від москаля-поліциста.

— Я тут ні при чому. Знаєте, що нам скажуть, те й мусимо робити. Мені дуже неприємно, що вас так здорово побили. Але, вірте мені, я вам співчую, – оправдовувався він з заклопотанням.

– Ось бачиш, і вовк заплакав над вівцею. Ох і чудаки ви, москалі! Але ти не валяй дурака, ходи, вдар собі ще раз, поки не пізно. Їй Богу не дам здачі!

Він відвернувся. Видно, відізналася в ньому якась людська струна, яка ще не зовсім була знищена поліцейською практикою. І я залишив його в спокої. За якої півгодини вивели мене через двір до заднього будинку, де містилася тюрма.

Вкинули мене до малої келії, переповненої китайцями. Я лежав нерухомо на землі й тільки затискав зуби, щоб не стогнати. Китайці потіснилися, бо бачили, що я добре потурбований. Я не міг довго вляжати в одній позиції, так мені заважали власні кости й м'язи. І чим далі, а головне на другий день, біль став докучати ще більше. Однак за ніч я трохи подрімав. За цей час на мене хлинуло нове нещастя – цілі орди вошей! Я не знаю, чи я вже забув про величину вошей італійського хову, але тепер я був переконаний, що китайська раса вошей побила всі рекорди величини.

На другий день докинули нам ще москаля, професійного злодія. Відразу було видно, що сидіти йому в тюрмі – не новина. Він зразу ж почав устрювати до всього, весь час він мав свою думку в таких чи інших справах. Він заговорив до чергового вартівника, то знову до китайців, які були тихі, немов залякані. Мене зовсім не цікавило, хто за що сидів, але москаль почав випитувати мене:

– Ти працюєш? – питає - От дурак з тебе. На світі ще ніхто з праці добре не жив. Треба мати трошки розуму в голові й сприту в руках, і життя стане набагато кращим. Принаймні завжди матимеш гроші без болю м'язів, без потіння. Ось тепер я лишив там гроші, на волі, кількесот єн. Це ж гроші.

– Кількесот єн? Це справді великі гроші, - відповідаю йому, - тільки, що з того?

– Ти ж не можеш ними користуватися,

- Так, це правда, але коли я вийду, то матиму на початок!
- А коли ти вийдеш?
- Не знаю.
- А коли ти вийшов останній раз із в'язниці?
- Три місяці тому.
- А як довго ти сидів?
- Чотири роки!
- Чи тобі оправдується платити роками свого життя за тих кілька єн?

Але він таки не давав себе переконати. Навпаки, він ревно намагався повернути мене на легкий життєвий шлях. Він показував мені різні злочинські штучки, що для мене були дивні та не очікувані. Скільки то людина тратить часу, щоб навчитися їх! За той самий час можна напевно вивчити якийсь добрий фах і легко та безпечно жити! Так ні! Його манить вартість краденого, що приходить до нього даром!

Він добре говорив по-китайськи. Один молодий китаєць, який мав вже вийти за кілька днів на волю, просив москаля, щоб той навчив його рахувати по-російськи. І злочинця взявся учителювати з великим захопленням. Китаєць сів коло нього, а той почав говорити: Один, а китаєць собі за ним: один, два,— але на цьому численні кінчилося, а починалося свинство. Москаль за кожним разом, замість чергового слова, говорив якесь погане слово. Мені було і жаль китайця і до деякої міри смішно, як той довірливий азійт *старанно* вимовляв за своїм "учителем" ті слова, думаючи, що має добру нагоду навчитися чогось путнього.

– Я хотів би бачити, як він прийде до якоїсь крамниці та похвалиться перед якоюсь жінкою своїм знанням! Вот интересно! Давай ещо, ты дурак!...Один...

Дні минали, а мною ніхто не цікавився. Мені не було так зле на душі. Я був безжурним, мав спокій від усього, навіть від праці на автобіржі. З жінкою відносини перейшли були в той час з солодких на гіркуваті, так що я почувався б навіть дуже добре, коли б не... воші.

Так минуло вісім днів. Співв'язень-москаль служив мені за дзеркало, коли можна було вірити його словам. Синці на лиці ще не зовсім посходили. Зате ребра й боки позбулися докучливого болю. А це теж багато.

Нараз восьмого дня я почув своє прізвище:

– Марков! Собирайся!

Що я мав збирати? За хвилину я вже був готовий. Той самий молодий москаль-поліцист, якого я заохочував у підвалі вдарити мене, тепер привів мене до иностранного отдепа, теж після четвертої години по полудні.

Начальник Сакай сидів за бюроком і коли я показався, він піднявся і підійшов до мене, простягнувши руку.

– Мне очень неприятно, господин Марков, що з вами зайшла така історія. Тут справді зайшла помилка. Я мав враження, що ви проти поліції. Але одержавши ближчі інформації про вас, я переконався, що ви справді не маєте нічого проти поліції, тільки проти русских. Ви мені даруйте, що тут поводитись з вами трохи грубо. Я хочу, щоб ви не носили в серці жалю до мене. Навпаки, я хочу, щоб ми розсталися по-дружньому. Коли б ви мали які-небудь справи до іноземного відділу, приходьте іпрямо до мене.

– Добре, дякую, – сказав я, а собі подумав: „щоб я мав здихати, то до тебе не звернуся за нічим!"

А тим часом він говорив далі:

– Перед відходом, он там за столиком сидить старший надзиратель Яковлев, він віддасть вам усі ваші речі. До свідання. – І знову Сакай подав мені руку. Від нього я пішов до стола Яковлева.

– Сакай-сан сказав, що я повинен отримати від вас речі.

Але шишка (по-нашому „груба риба“) не звертав на мене ніякої уваги, мовляв: „не бачиш, що я зайнятий?“. Таке прийняття доторкнуло мене до живого! Що він собі думає?

– Чи ви мені дасте мої речі, чи ні? – спитав я вдруге, але вже наелектризованим голосом.

– Торопитесь, господин Марков? Так вот, как видите, мы сделали вам внушение. Теперь уже вы будете знать, что коли вас полиция питає, то треба відповідати, і то всю правду!

– Я думаю, що мені не потрібна ваша лекція. Прошу мені віддати мої речі.

– Я бачу, що ви знову гарячитесь. Дивіться, щоб це знову не скінчилося погано. Якщо ми звільняємо вас, то тільки тому, що господин Кулябко-Корецький ходатайствовав за вами!

Я спаленів від обурення, лишив Яковлева за бюрком і пішов назад до Сакай.

– Що це має означати, Сакай-сан? Ви вибачилися переді мною за непорозуміння, а старший надзиратель Яковлев издевается наді мною! Коли це правда, що ви мене випускаєте на основі клопотання Кулябки-Корецького, тоді можете мене посадити назад в каталажку. Мені не потрібна воля від такого хама!

– Ні, ні! Кулябко-Корецький не має нічого спільного з вашим звільненням, хоч він тут був і говорив, що він не має нічого проти того, щоб вас звільнили!

– Невже! Я ж був арештований тільки внаслідок його провокації, а не за яке-небудь порушення права! Сакай-сан, я не хочу слухати ніякого напутствия від Яковлева!

– Хорошо, хорошо, – відповів він, а звертаючись до Яковлева, додав: господин Яковлев, выдайте все вещи господина Маркова без никаких разговоров!

Коли я приступив удруге до стола Яковлева, він не відізвався вже до мене ні словечком, тільки дивився на мене поглядом злющої собаки на припоні. Навіть не відповів на моє Спасибо.

Коли я вернувся додому і трохи відвошився, моя дружина Тамара показала мені Харбинское время, в яким було сказано, що Марков намагався розбити антикомуністичний вечір, був заарештований на місці та що йому було зроблено відповідне внушение. Крім цього я ще полаявся з Тамарою за те, що вона ходила до Родзаєвського, гопови Русского фашистского союза, і він заступився за мною, бо я не є комуніст. І Радзієвській обіцяв їй, що буде інтервеніювати, хоть ваш муж против русских, но я всегда защищаю молодежь!

Тамара ніяк не могла зрозуміти, що вона мені принесла таким вчинком більше шкоди, ніж користи. Бо як же ж: робиш усе можливе, щоб його витягнути з тюрми, ти ще незадоволений і невдячно лається з тієї причини!

Скоро після цього я розійшовся з Тамарою, хоч і з інших причин, про які тут не місце говорити.

8. Строкати будні

Ще заки я почав шоферувати, безгрошшя було в мене частим гостем. Я навчився,

хотів я цього чи ні, заглядати до китайських останньорядних харчівень, так як на Пормозі. Це були ятки – стіл з лавкою і з плахтою замість даху – які були частиною краєвиду китайських міст. Китайці торгують чим-небудь, часто тільки теплою водою.

Вчащати до таких харчівень заставила мене пані біда. За кілька єн (соток японськи) або фен (те саме по-китайськи) можна було смачно, хоч не в надто гігієнічних мовах, підкріпитися. Миска супу з проса (чуміз) – один сен! А коли ще додати до нього (безплатно) ще трохи соусу з бобів – гм! – навіть не згадуйте, бо слина напливає мені до рота ще й тепер. Не гірші були й різного роду „вареники”, якими я часто ласував, коли гаманець був повний. За тими останніми я й досі тужу. Приготовлені вдома ніколи так не смакували, як у найбільший мороз та ще й глухої ночі, десь там на якомусь розі вулиці під шатром у китайця. Посолоджене цукром, в супроводі смачних паличок з дутого тіста, молоко було справжнім олімпійським нектаром!

Але погано було б з мого боку, коли б я, вихваляючи вуличні харчівні, не згадав добрим словом великих китайських ресторанів, в яких навіть найвибагливіше піднебіння знайде щось доброго для себе. І так, приготовлена в такому ресторані курка, європейцеві навіть не присняться! Не можна теж уявити собі поросятини в кусках, ще й у якомусь соусі, що товстою верствою прилягає до м'яса – „джупю-люді”. А смак який! Ох, не пригадуйте мені! А морські „трепанги”! Прозорі, немов якісь драглі, а як діють на вас в аморних справах!

І ще, і ще говорив би я вам про всякі спеціальні страви, але нам тепер треба оминати й звичайних додатків при їжі. Наприклад риж заміняє там хліб, а як він ще, не дай Боже, змішаний зі смаженим яйцем, тоді можна б і миску проковтнути разом з ним! Замість хліба китайці вживають теж пампушок, варених на парі, без солі й будь-яких приправ. А спробуйте вкусити! Це ж „райський корм чудовий”! Ану, чи потрапить котресь з наших куховарів чи господинь приготувати таку просту річ?! Б'юсь об заклад, що не зуміє, от і все!

Не буду хвалити „хани” (китайська горілка), хоч жлукнув її немало в Шанхаї. Зате китайське вино „чін-г'ю” – пийте і пийте, мої пані, і крім доброго гумору, нічого іншого не станеться! Не вп'єтеся та й годі! А п'ють його теплим, як, зрештою, і хану, і японське „саке”.

Подібний пир в китайському ресторані напевне втратив би половину свого смаку й чару, коли б перед вами лежав столовий набір європейського стилю. Мисочки там високі й глибокі, а ножі, виделки й ложки – заступлені там тільки двома патичками. Попробуйте вдома, яка це вигода! Не йде? А китаєць і суп їсть такими патичками! В них є теж ложки, але тільки на те, щоб підкинути собі „репету” з головної миски.

При цьому всьому згадую, що за десять років перебування в різних областях Китаю, я бачив тільки один-однісінький раз п'яного китайця! І то він нікого не зачіпав, тільки шукав якогось стовпа чи муру, щоб обпертися на ньому.

З китайським кулінарним мистецтвом я познайомився добре, коли вкорінився на шоферстві, тобто тоді, коли грошей стало в мене вдосталь.

Але стати шофером на харбінській автобіржі теж не така легка справа. Найперше, крім вміння водити машину і знання механіки, треба було навчитися добре лаятися, і то у трьох мовах – російській, японській і китайській. Спершу я стояв осторонь того, однак після трьох років і я став справжнім „шофером”.

Мої перші спроби на біржі не були надто рожеві. Ось, наприклад, другим моїм працедавцем був власник двох Плімутів. Одного разу щось попсувалося в авті, а зі

мною на зміну їздив москаль – молодий велетень і наскрізь добряга. За декілька хвилин він „розкусив” мене цілком.

– Скажи мені, Борис, ти знаєш хоч що-небудь про машину (харбінський термін на автомобіль), чи взагалі нічого?

– Я ще небагато знаю, – признався я відразу, – але я скоро все схоплю. Ось, знаєш, Шура, я ніколи не був годинникарем, а можу розібрати оцей свій годинник і назад його скласти. І він надалі ходитиме!

– Это тебе не часы!!! – відрубав він. Проходили роки, і я часто зустрічав Шуру на біржі.

Стоїть, бувало, десь край дороги й копирсається коло мотору. Я підійду, щоб допомогти, і завжди починаю:

– Это тебе не часы, Шурка!

Але в міру того, як війні не було видно кінця, праця на біржі ставала все важчою через брак бензини та запасових авточастих. Навесні 1940 року я опинився без праці й став їздити на міських автобусах, пройшовши перед тим ще один іспит. Платили там мало, але можна було жити. Після шести місяців я вернувся назад на біржу. Один із колишніх січовиків зарекомендував мене одному москалеві Кості. Його „карета” – „Шевролет” 1934 року, була орендована представництвом японської газети „Осака Май Нічі”. Весь день авто було на ходу, або стояло перед „конторою”. „Хазяїн” – Костя, сам обслуговував це авто, а крім того займався проявлюванням знімків. Я мав їздити на біржі тільки вечорами – від шостої до півночі, залежно від того, на як довго вистачить „горючого” – бензини. В той час видавали по 3-5 галонів бензини кожного дня на авто Але газета мала своє власне постачання. Крім того годі ще можна було купити паливо „з-під поли”.

Була неділя. Ввечері я вже третій раз поїхав заробляти цим автом. Коло восьмої години попалися мені пасажири до Чи-хе. Їду собі головною вулицею того передмістя і розглядаюся при дуже слабкому світлі за ровом-перекопом, котрий два роки тому гальмував там рух. За час праці на автобусах я не був ні разу в Чин-хе, і тепер дивувався, що не можу зауважити того рову. Оце бачу чоловіка з шапкою в руці, що стоїть серед дороги й махає мені, немовби хотів затримати авто. Але я, їдучи приблизно 35 км на годину, не затримався, ще й подумав: От, дурень, бачить же, що в мене повно пасажирів, на що вказувало світло, яке світилося всередині авта.

Тільки я зрівнявся з ним, відірвавши свій погляд від нього, глянув направо, і... моя душа втекла з мене кудись, мабуть, під авто! З правого боку, з глибокої темряви вилазив залізничний вагон, на задньому кінці якого хтось стояв і махав ліхтарем. Тільки тепер я почув свистки паровоза. Звідкіля він тут узявся?! Але не було часу на здогади! Я вже не проскочу! Єдине, що осталося, це гальмувати. Я натиснув на педаль з усієї сили й рівночасно почав скоро повертати кермом уліво, однак авто посувалося далі, хоч уже під меншим кутом до залізничних рейок. А вагони лізуть вперед, прямо на авто! Всі чотири японці сиділи тихо, хоч бачили, що їхнє життя висить на волоску. Авто вже майже зовсім повернуло було наліво, перед вагоном був уже впритул, і тоді щось закрипіло – ломане й гнуче залізо, на яке натискав рух ряду вагонів. Авто відкотилося на кілька сантиметрів і затрималося, а вагони далі проходили поволі попри нього. Нарешті поїзд зупинився. Підбігли люди з ліхтарями. Я і пасажири повилазили з авта й почали роздивлятися вчинену шкоду. Поїздові моє авто не зробило нічого, тільки навпаки! Удар прийшов у праве крило, близько „кузова”. Крило було сильно вгнуте, а рама тільки трошки пошкоджена.

Поїзд поїхав собі далі. Пасажири пішли пішки, бо вже їм було недалеко. Я став пробувати авто. Мотор і система управління були в порядку. Я на пошкодженіму авті працював ще до півночі, маючи на думці, що це остання цим мене нагода возити ним пасажирів.

Власник авта виявився більш поблажливим, ніж це звичайно буває у таких випадках. Він навіть хотів сам заплатити за ремонт, але нарешті ми погодилися на пополам. На цьому самому автомобілі я працював ще цілих три роки, вже без зударів з поїздами й без поважних інших пригод, пов'язаних з самим вуличним рухом.

Прийшов час, очевидно пізніше, що зовсім перестали видавати бензину, і всі авта поступово перейшли на газогенератори, що давали газ із дерев'яного вугілля, та і з самого дерева. „Моє" авто було одним з перших, що перейшло на такий газогенератор, бо воно було потрібне японцям для обслуговування часопису.

На новому паливі праця стала важчою, бруднішою й займала багато часу на підготовку до виїзду – треба було чистити газопроводи, горнило, мотор. Зате прибуток був кращий, бо на біржі ходило все менше авт, тому ціна поїздок була висока. Шофер заробляв приблизно втричі більше за звичайного службовця чи робітника.

Праця на біржі мала теж свої недоліки. Наприклад, одному шоферові якийсь офіцер відрубав шаблею руку, іншого шофера вбили ударом лома по голові. Багато інших подібних історій можна було почути від шоферів. Найголоснішою справою було вбивство японського офіцера. Тоді всіх шоферів допитували, однак винуватця таки не знайшли.

Ніч майже завжди була непевною для шофера. Пригоди стали частішими, відколи японські армії почали здобувати південно-східні азійські країни, острови й моря. Після підкорення Сінгапуру, який зразу ж перейменували на Сіонан, японці стали поводитися дуже нахабно з людьми, головню це відчували ми – шофери. Вони не платили за проїзд, клали ноги на плечі шоферам, лаялися тощо. Шофери стали уникати військових.

Вулиця Китайська на Пристані бачила різні події. Ось, наприклад, одного разу я їхав порожнім, оминаючи військових. Але один з них витягнув самурайську шаблю, став посередині вулиці й, розпостерши руки, ждав на моє авто, що наближалось. Видно, що вже кілька машин минуло його. Мої фари били йому в очі, а він і не здригнувся, коли я затримався на крок перед ним. Тоді на його, перед хвилиною кам'яному лиці, появилася усмішка переможця. Щоб сісти в авто, він мусів підійти збоку до дверцят. Як тільки він зійшов з дороги, я дав газу!!!

– Кура! (тяжка японська лайка) – почув я його вереск і в той же мент щось дзенькнуло по авті. Це самурай рубонув шаблею в авто. Однак таким чином я уникнув їзди з ним і повернув у бічну вуличку.

Та японці незабаром удосконалили свою тактику ловлі таксі. На Китайській вулиці стояли на хідниках лавки. Тож вони забарикадують, бувало, тими лавками вулицю, і коли шофер не зауважить цього в пору, він мусить зупинитися. Тоді японці сідають в авто, а шофер сам мусить прочистити дорогу, щоб їхати далі. На це шофери знайшли спосіб, повертаючи перед барикадою у яку-небудь вуличку, а згодом і зовсім стали оминати Китайську вулицю.

Однак неправдою було б говорити, що японські органи безпеки обставали за японцями. Вони, у протилежність до китайців, були дуже справедливі. Коли шофер попадав до поліцейської будки, то поліцисти-китайці насамперед добре його побили, а потім уже розбиралися в чому справа, і аж тоді робили рішення, завжди корисне

японцям.

Одного разу, коло півночі, я стояв у Новому Городі з наміром узяти якогось пасажира до Модягоу й поставити авто в гараж, бо бензини було вже обмаль. Тоді підійшли два японці й сіли в авто.

– Кобо!– чую місце призначення. Це була японська назва Старого Харбіну, віддаленого якихось 20 км. Отже їхати туди я ніяк не міг, бо десь по дорозі забракне палива. Намагаюся їм пояснити ситуацію, але вони не вірять мені. Після кількох хвилин торгу, я повіз їх у протилежному напрямі до Пристані, на пост жандармерії „кемпітаи“. Таке моє рішення вони прийняли з радістю. Зайшли ми всередину. Жандарм, який говорив по-російськи, вислухав насамперед мене, а потім їх. Відразу, на самому початку, вони показали свої квитки. Я зрозумів, що вони теж жандарми. Вони були певні своєї перемоги наді мною. А тим часом службовець поставив їм запитання:

– А Чи ви перевірили бензину в таксі?

– Ні.

– Тоді ходімо до авта.

Жандарм устроїв патику в резервуар з бензиною і виявилось, що палива не було більш одного цалю. Ми знову пішли в приміщення і перше, що жандарм зробив, це почав бити обох „моїх“ жандармів поліції. Вони тільки станули навколішки й приймали удари.

– Якщо ви хочете, щоб тут був порядок, то насамперед самі мусите бути справедливими!

Він почав читати їм нотацію, а врешті наказав:

– Заплатіть шоферові за втрачений ним час!

– В нас нема грошей,— сказав один.

І знову рука жандарма опинилася на його лиці:

– То як ти хотів користуватися таксі? За що? Винуваті жандарми були не в цих, ні в тих. Тоді службовий жандарм сам заплатив мені за три чверти години й відпустив мене.

Одного разу ввечері треба було забрати з вокзалу якогось журналіста, тому хазяїн Костя взяв від мене авто і ми поїхали під редакцію газети о дев'ятій годині вечора. Прапорець, знак часопису, вже маяв на носі авта. Костя робив щось коло мотору, а я чекав усередині. Раптом підійшли два японці і влізли всередину авта. Я став їм пояснювати, що авто зайняте. Один з них вийшов і почав говорити з Костем, а той, що остався в авті, зовсім несподівано гримнув мене у вухо.

Мені потемніло в очах від обурення. Я піднявся, став на передньому сидінні навколішки, і з повного розмаху заїхав японцеві по пиці. І ще, і ще! А тоді вийшов з авта, він теж, і ми зчепилися, наче борці в борні. Покотилися по вулиці, немов два тигри в смертельному змаганні. За цей час Костя, який дуже добре говорив по-японськи, мирно пояснив своєму японцеві, яке це авто, і що воно зайняте, і йшов до нас, не знаючи, що ми почали битися. Коли „мій“ японець побачив його, напевне подумав, що він іде мені на допомогу, тому відірвався від мене й підбіг до Кості, вдарив кілька разів його в лице. Костя не став битися. Він відступав, крикнувши, щоб я тікав. Аж другий японець стримав свого товариша, щоб не бив Костю. Всі вони пішли до приміщення редакції часопису, де вияснилося, що мій противник був головним прокурором у Харбіні. Очевидно, питали за мною, але Костя сказав, що він мене знає тільки з лиця, а не особисто. На тому справа й закінчилася.

Іноді пригоди мали дуже веселий характер.

Одного разу японець згодився зо мною, щоб везти його з Пристані до Дайоканся – це японські гуртожитки коло Гондатієвки. З ним були ще два японці, яких він висадив по дорозі. Коли ми приїхали на місце, він дав мені тільки 3,5 єни, замість домовлених п'яти єн.

– В мене більше немає, – каже.

– Тоді я дав йому здачі 50 сен, кажучи: – Оце тобі на трамвай на завтра.

Та це заторкнуло амбіцію японця. Він вдарив мене по руці, так що тих 50 сен впали кудись, і розмахнувся, щоб влучити мене. Він був малого росту, а я був у доброму гуморі. Тож я обняв його разом з його руками та поклав на землю.

– Ірасі? (добре)

– Ірасі. – відповів він, нібито, що на цьому справа закінчувалася. Я його пустив. Але як тільки він піднявся на ноги, зразу ж кинувся на мене, гадаючи, що цим разом йому більше пощастить. Я знову зробив з ним те саме, питаючи на цей раз вже по-китайськи:

– Сін-пу-сін? (добре, чи ні)

– Сін, – знову відповів він підтверджуюче.

Я його пустив. І точнісінько так само повторилася сцена й втретє. Мене це не гнівало, радше бавило, що „япошка" не може собі дати ради зо мною, а все таки пхається. Нарешті ти таки пішов собі, а я став наvertати авто на вузькій дорозі, з ровами по обох сторонах. В момент, коли моя машина стала впоперек дороги, я почув крик японця:

– Ей! Чотто мате! (підожди). Ічі єн гоу дзю сен! (одна єна і 50 сен).

У світлах фар мого авта я побачив японця, котрий біг у моєму напрямі з ломакою в руці. Так ось як він намагався доплатити мені! Не міг собі дати раду зо мною голіруч, то, озброївшись, знову пробуватиме щастя. В той час взяла мене злість.

Я побоювався, що він може пошкодити авто і тому вирішив вийти йому назустріч. В той мент була включена задня швидкість і я, забувши про це в злості, звільнив подань і авто покотилося назад, аж у рів, і там затрималося. Я швиденько виключив мотор і, вже справді лютий, пустився в сторону японця, який наближався з ломакою, піднятою вверх і готовий ударити мене. Я доскочив до нього так швидко, що він не отямився і не встиг мене вдарити. Я вихопив з його рук ломаку і почав бити його по задниці, так що він мусів чимдуж нахивати п'ятами, щоб не дістати ще більше. Він підбіг до сходів свого дому й крикнув до мене:

– Тепер я побачу коли ти виберешся звідси! – заговорив він по-російськи.

Тоді я кинув у його напрямі кілька камінців, примушуючи його заховатися за дверима.

Авто стояло, задерте носом. Я ніяк не міг зрушити з місця, бо вся бензина в резервуарі, якої не було багато, не сягала гирла трубки. Тільки з допомогою одного колишнього січовика з Гондатієвки я зміг вибратися з рову, бо він підлив бензину з пляшки прямо в карбюратор, а я керував автом.

Таким чином я виїхав на дорогу, а впродовж всього того часу голова японця стирчала у вікні й цікаво приглядалася, як я вовтузився з машиною. На кінець ми перекинулися японським „сайоонара"! –до побачення, і я поїхав.

Була ще одна досить комічна пригода, про яку не вадило б згадати. Було це, здається, на початку 1940 року, ще за часів, коли бензини було вдосталь і ми працювали по 24 години і по стільки ж відпочивали. В пізню годину, коло першої

уночі, кілька авт стояло біля японського кабаре на Китайській вулиці. А дощик поливав собі таки добре. Я спокійно сидів собі за кермом, як другий у черзі. Нараз побачив, що з кабаре вийшов японський морський офіцер з кортиком (кинджалом) при боці. Він підійшов до першого авта і за кілька хвилин залишив його й попрямував до мого. А в мені відразу зародилася постанова не брати його, бо якщо його не взяв шофер переді мною, може більш за мене досвідчений, то він мусів мати на це якусь досить обґрунтовану причину. Чому ж я, молодик на біржі, маю брати те, чого інші не хочуть?!

Але японець, замість насамперед сказати щось до мене, відчинив собі задні дверцята й заліз в авто.

– Я не поїду з вами, бо жду на свого пасажира, який найняв мене на години.

Японець, видно, не розумів моєї суміші трьох мов, або не хотів розуміти, тільки вперся, щоб везти його, бо, очевидно, йому аж ніяк не хотілося знову виходити на дощ. Я відчинив дверцята й сказав йому, щоб він ішов собі геть. А він відірвав мою руку від дверцят і зачинив їх з силою, ще й крикнув:

– Маде! – їдь!

Я знову протягнув руку до дверцят, і в цей мент японець вихопив з піхов клинок і сунув мені його перед самі очі. Лезо зловіще блищало перед моїми очима. Однак в мені чомусь не появився страх. Я глянув йому у ВІЧІ, з них біла лют, але сам він виглядав дуже гарно. Його прикрасою була чоловіча молодість і здоров'я.

– Їдеш, чи ні?! – заверещав він по-російськи.

І аж тепер взяла мене досада. Не думаючи про ніщо, я крикнув до нього теж по-російськи:

– Пошел вон! – І відвернувся від нього, сівши рівно на своєму місці. Глянувши в дзеркало, я побачив на його лиці нерішучість. Він не знав що йому далі робити. Пройшло кільканадцять секунд, і нарешті я почув його Голос:

– „Бакаюр" (дурень), – і він устроїв клинок у піхви й поспішно вийшов з авта.

Або молодому самураєві не випадало втопити вістря в спину беззахисної людини, або він розрахував, що такий вчинок спричинить йому забагато лиха. Знаючи добре японців, я готовий твердити, що йому таки не випадало вдарити беззахисного.

Однак не всі мої пригоди на автобіржі були веселі, не всі кінчалися добре.

Одного дня я, як звичайно, почав їздити о 6-й годині по полудні, і впродовж чотирьох годин спалив всю свою бензину, бо з причини дощу було багато роботи. Я привіз пасажира з Пристані до Модягоу. Тільки він виліз з авта, як майже рівночасно в другі двері увіпхалися три японці. Я ніяк вже не міг їхати ще раз на Пристань, куди їм треба Було. Не помагали ніякі мої пояснення. Вони розсілися й с покійно ждали, аж я їх повезу. їм не хотілося виходити на дощ, а мені залежало на тому, щоб хоч раз вернутися раніше додому.

Проба терпеливості вийшла у мою некористь. І зі злістю я повернув авто на розі Брусіловської вулиці й за якихось 25 кроків нижче зупинився, вийшов з авта, відчинив зі сторони хідника дверцята й почав витягати японців по одному, кажучи кожному на прощання: – Сайоонара! – До побачення! Але останніх з них взяв моє прощання за образу, і коли я зачинив за ним дверцята, він вдарив мене з усієї сили в лице. Такого питання я не звик лишати без відповіді. Я кинувся на нього, повалив на землю і, лежачи на ньому, почав бити його головою об камінний хідник. Все було б добре, коли б два інші японці не вмішалися були до нас. Але, видно, що і в них прокинулося почуття образи, та ще й при такій гарній для них нагоді. І вони почали гатити мене

зверху чим попало, а найбільше своїми кулаками. І так, хоч я їм платив добре за свого поличника, то скоро відчув, що рахунок таки нерівний, і то на маю некористь.

Я притиснув майже ошелешеного японця до землі й піднявся. Але ті дві гниди таки не відступали від мене. В той час я ще не був у повному розпалі бійки, тому думав на цьому й закінчити інцидент. Але тому, що японці думали інакше, я зробив пляновий відступ і побіг на другий кінець вулиці, де у віддалі якихось ста п'ятдесяти метрів була поліційна будка. Я побіг туди. Пояснюю поліцестові-японцеві та двом китайцям, що в мене не стало бензини, а три японці зчинили зі мною бійку, мовляв, я не хочу їх везти. Однак сторожі безпеки й не думали висувати носа під зливний дощ і тільки сердечно сміялися з мене. Вони напевне думали, що нічого в моїй розповіді немає поважного, коли я на власних ногах прийшов до них. От, коли б так якийсь японець домагався їхнього захисту, тоді справа виглядала б інакше. Розчарований, я вернувся назад до авта. Підходжу до нього з боку вулиці, тоді, коли всі три японці стояли на хіднику й ждали на мою появу. Хай їм біс, – подумав я. – Сяду й поїду собі геть!

Але інакше думалося, й інакше сталося. Коли я простягнув руку до ключа мотору, зауважив, що його немає. Тоді я відчинив ліві дверці, висунув ногу назовні й гукнув до японців:

– Ей! Віддайте ключ!

Але замість ключа, або хоч відповіді, один з них, той, що почав бійку (я впізнав його по білому капелюсі, бо інші були без накриття голови), сильно пхнув дверці, щоб їх замкнути, і тим самим притиснув мою ногу. Гострий біль пронизав мене наскрізь. Мені потемніло в очах, так, як в часі кожної бійки, коли я б'юся зовсім щиро, тілом і душею. Японці взялися попід руки й пустилися йти вгору по Модягоуській вулиці, я вийшов з авта, підняв сидіння й почав шукати за чимось твердим. В той момент я почув голос із заднього сидіння:

– Китайская!

– На якого чорта ти мені здався! – відповів я по-українському японському офіцерові, котрий тим часом ждав, щоб я полагодив справи й завіз його куди йому треба.

Мої пальці знайшли молоток. Він був заяложений брудом, так що я його не бачив навіть у власних руках.

В найближчі дві хвилини я наздогнав своїх противників. Я біг до них, немов на якихось іграх. Ще дві-три хвилини і вони були на відстань моєї руки. Це було на розі вулиці. Два удари плазом молотка по спині середнього, і він зі зойком звалився на землю. Два інші пустилися урозтіч. Насамперед я догнав того, котрий пустився утікати на другий бік вулиці. Біля самого хідника я вліпив теж два удари по спині, і він також розтягнувся, як довгий, на тротуарі. Я ще не уявляв того, що, напевне, вже забагато дав їм здачі, і почав розглядатися за третім. А той, дурень, замість того, щоб утекти далі, стояв під кущем під парканом, забувши, що мого білий капелюх вказує місце його сховку. Я кинувся у його сторону, і він аж тоді став утікати. Однак я біг, неначе Нурмі. Догнав його кількома стрибками й дав йому таку саму порцію, як і його товаришам, і з таким самим результатом.

Аж тепер тільки, коли вже не було кого бити, я отямився й збагнув, що я наробив. Я ж міг поламати їм ребра, хребти, міг навіть вбити. І всі вони лежать ось тут, недалеко, а я не можу від'їхати автом через брак ключа. Щоб сполучити мотор

електрично „напрямик", треба по кілька хвилин, і до того потрібний ще кусень ізольованого дроту.

Думаючи про це, я вернувся на ріг вулиці. Перший японець саме намагався піднятися на ноги, стогнучи при тому. Мені не оставалося нічого іншого, як вдарити його ще раз. Він тільки зойкнув і знову простягнувся на тротуарі.

Тоді я глянув на протилежний бік Модяугоуської вулиці і побачив якогось японця, загорнутого в кімоно, який стояв непорушно. Він бачив, що тут робилося, чи тільки що прийшов сюди? Крізь дощ виразно бачу освітлене число свого авта: 2596.

Я поволі підійшов до авта. Офіцер надалі сидів у ньому.

– Чото мате (підждіть),– сказав я до нього. Якраз проїжджало якесь авто зі сторони Церковної вулиці. Я затримав його:

– Хазяїн! (так себе кликали взаємно шофери, подібно, як капрала кличуть генералом). Візьмеш пасажира на Пристань?

– Давай!

І офіцер перейшов у друге таксі.

Після цього я почав копирсатися біля мотору, але малий кусень дроту, що я мав, не давав розв'язки. На моє щастя над'їхав мій знайомий, Буяк, на своєму гарному „Де Сото" й дав мені потрібний кусень дроту. Коли я вже був готовий і встроїв заводну ручку, щоб крутонуту мотором, до мене підійшов поліцист-китаєць:

– Хойла?,– питає (несправний)?

– Хойла сюди – трохи несправний,– відповідаю йому, асам думаю: Який біс тебе приніс сюди? Ще тільки тебе тут бракувало.

Я сіпнув ручкою й мотор загудів.

– Тіне хо!– сказав поліцист – дуже добре!

– Туй! – Так!, – відповів я.

Ніхто за весь цей час не появився від рогу вулиці. Чи вони ще там лежать, чи вже позволікалися? – думалося мені, коли я сідав за кермо, поспішаючи з того місця.

– Туй це – До побачення! – крикнув я поліцистові, натискаючи на газ.

Упродовж двох тижнів після цього я був неспокійний, сподіваючися, що мене покличуть в поліцію. Однак, на моє щастя, все затихло, все закінчилося добре.

9. Гримить війна

Після пригоди з Даниленком (Федором Федотовичем) я не переставав ходити до УНКолонії. Очевидно, я вже давно перестав вести хор Колонії, але це не стояло на перешкоді співати в ньому. Хором керували на чергову Беневоленський з української церкви (білорус за походженням) і Лавровський, хоч цей останній ніколи не був диригентом. Як дуже досвідчений режисер українських п'єс і оперет, він умів підказати таке чи інше виконання пісні, яке йому було потрібне для окремих акцій на сцені. Але нашим дядькам здавалося, що це дає кваліфікації на ведення хору.

Одного разу, на свято Шевченка, якого не міг зігнорувати навіть такий вірний малорос, як Кулябко-орсцький, правління УНКолонії забажало, щоб під час концерту заспівали „Сонце заходить, гори чорніють..." Д. Роздольського, на слова Тараса Шевченка, пісню, яку вони чули в моєму виконанні, чи радше під моєю правою. Лавровський не перечив, хоч не уявляв собі, як порадить собі з цим завданням. Він думав, що подолає, бо мав піаністку, яка навчала окремі голоси, а махати руками може кожний, аби тільки трішки було відваги.

Таке було його міркування. Але що Лавровський міг зробити з „Гоп, кумо, не журися!\", того самого не міг зробити з концертною піснею. І хоч хористи знали свої партії, то без вмілого проводу вони не змогли заспівати цієї пісні хором, а головню її другої частини з баритоновим соло: „Ой, зоре, зоре! І сльози кануть. Чи ти зійшла вже на Україні?"

Вже під час концерту Лавровський заявив, що тієї пісні він не зможе дати, дарма, що на пробах я йому показував, як це робити. Він запропонував звернутися до мене. І дядьки прийшли таки до мене з проханням, щоб я зволив провести цю точку концерту. Очевидно, що я їм відмовив, бо свято Шевченка було настільки важливе, що годі було його залишати без такої гарної точки.

У той час я був хормайстром в українському театрі, який став працювати зовсім окремо від УНК під проводом згаданого вже тут Лавровського. Тоді прийшла мені думка, щоб приготувати великий концерт української пісні. Ядро хору в мене було, а по Харбіні ходило багато співаків, які вже раніше співали під моїм керівництвом. Отже мені легко було створити більший хор. Після задуму, став його здійснювати. Приготував ноти, переговорив з піаністкою й хористами. Я мав платити кожному з них за кожен співанку (пробу хору), а за концерт окремо. З кожним хористом я домовився окремо. Концерт мав мені коштувати 500 єн.

Коли я переговорював з Кулябко-Корецьким про залу на проби, він погодився дати її безплатно для такої гарної цілі.

Проби, дві на тиждень, ішли повним ходом. Підготовка забрала мені понад три місяці часу на те, щоб трохи відшліфувати близько 30 пісень. Нарешті я допровадив хор до задовільного для мене стану. Я вирішив дати пробний концерт в УНДомі. В пресі йшли оголошення два тижні наперед, по місті були порозліплювані великі афіші-оголошення. Надовго перед тим тексти усіх пісень були доставлені до цензури й було складене прохання до поліції на дозвіл концерту. Пісні не мали нічого спільного з українською революцією, щоб не насторожити цензора.

Але дозволу я не отримав навіть після того, як всі терміни минули. Нарешті в п'ятницю я отримав дозвіл від цензора, а з поліції дозволу на концерт так і не було. Всі мої заходи одержати дозвіл у суботу не увінчалися успіхом і я фактично напередодні концерту опинився без дозволу на нього. Це вже пахло чийось саботажем. Пізніше я довідався, що це була робота Кулябко-Корецького, який не хотів, щоб концерт мав успіх, тоді коли імпрези, організовані УНКолонією стояли на примітивному рівні.

Однак в суботу я не відкликав оголошення у недільному числі часописів, ані не відкликав концерту.

Прийшла неділя, наближалася година концерту. Публіка сходилася, заповняла залу, хористи переодягалися в національні строї. Всі ждали. Прийшов, очевидно, поліцист.

– Що це має означати? Чи ви не знаєте, що концерту не буде? – спитав він мене.

– Певне, що знаю, – відловив я лаконічно.

– А чому приходить публіка?

– Тому, що довгий час ішло оголошення. А я не можу стати коло дверей і відганяти людей назад. Це не моя робота.

Ви не смієте співати! – виходив з себе поліцист. Не хвилюйтеся, ще ніхто не співає.

І поліцист пішов собі у фойє, дуже знервований. Тоді я сказав хористам у чому справа, але просив, щоб не скидали строїв, бо ми таки будемо співати. Врешті я зійшов

на сцену перед завісу й пояснив публіці що сталося. Сказав, що українська пісня надто небезпечна для цієї держави, бо хоч цензор пропустив пісні, то поліція не дала дозволу на концерт. Це, сказав я, мабуть один з принципів „Вандао“, застосований на практиці.

Каса повернула гроші за всі наперед придбані квитки.

Коли публіка з гомоном незадоволення залишила залю, я позамикав усі двері з залі до фойє, попросив хор на сцену й ми почали концерт перед порожньою залею. Виключно для мого власного задоволення. Хористи зрозуміли мене й вклали весь свій хист у співані пісні. Цей концерт у порожнечу зробив на мене глибоке враження і його ніщо не зможе стерти з моєї пам'яті.

Тоді ми заспівали тільки кілька найулюбленіших моїх пісень.

Після того я попросив хористів до одягальні, сів за стіл і почав платити хористам за проби й за концерт. Багато хористів, між ними й одна циганка, відмовилися брати плату.

В мене ще пов'язане одне задоволення з працею з хором, але це було пізніше, у 1943 році.

Наш театр ставив „Нещасне кохання“, а я, як хормайстер, приготував хор. Крім того я грав там маленьку рольку і мав танцювати соло український ганок. Диригувати мав А. Бібіков, молодий талановитий диригент, котрий нещодавно закінчив науку в якогось німця в Токіо. Він не перший раз диригував українськими музикальними п'єсами, але на цей раз, під якимось зовнішнім тиском, він на три дні перед прем'єрою відмовився диригувати. Режисер Лавровський попав у переполюх. Ані він, ані я не знаходили розв'язки, аж хтось підказав, щоб диригував я.. Я відмовлявся, бо досі не диригував оркестрою, але врешті я погодився.

Мали відбутися ще дві проби з оркестрою театру „Модерн“. Перша пройшла з численними перервами світла, бо проба відбувалася в час затемнення міста у зв'язку з вправами протиповітряної оборони, Напередодні виступу, в часі проби, світла теж погасли, Ми чекали на світло дві години і розійшлися, так і не діждавшись його.

Прийшов вечір виступу. Заля була битком набита, так як на всіх наших театральних імпрезах. На наші п'єси любили ходити теж хахли, котрі інакше ніколи не зайшли б у стіни УНДому, приходили теж деякі москалі, багато жидів, які теж любили послухати чогось „рідного“.

У ті роки в Харбіні панувала театральна манія. Російський театр Томського ставив принаймні дві п'єси на тиждень, оперетковий ансамбль грав одну оперету на тиждень, і українці теж одну на тиждень, а тільки часом одну на два тижні.

Перед „Нещасним коханням“ я одягнувся у національний стрій, а зверху надів чорну блюзку, і так станув за пультом, але без підвищення. Поговорив дещо з оркестрою і нарешті почав виступ. Оркестра була дуже зіграна, дуже добра, тому виконала свою частину бездоганно.

Розсунулася завіса і на сцені показався великий мішаний хор. При першому виступі хор почав дуже складно і так само гладко полинула перша пісня в'язанки в увертюрі. Запал охопив усіх виконавців, бо початок був вдалий. Всі ж бо, включно зо мною, могли сподіватися різних несподіванок. Однак у всіх зросло довір'я до самих себе і до мене.

Нараз, у половині другої пісні, погасло електричне світло. Як і попереднього дня. Настала кромішня темінь. Оркестра зразу ж притихла, бо грала виключно з нот, але хор співав далі. Я, як тільки міг, приблизився до рампи й почав числити ритм, але хор, мабуть, не чув мене. Тоді я поліз прямо на сцену. Наблизившись упритул до хору, я

міг тримати його в своїх руках. Ми в темні проспівали цілу в'язанку. І тільки я встиг сховатися за коном, як світло засвітилося. Посипалися рясні довго невгаваючі оплески.

П'єса далі йшла вже з повним успіхом, без ніяких пригод. Про цей випадок писало навіть „Харбинское Время" з великою похвалою, тоді коли звичайно про наші імпрези нічого не згадували, особливо у 1943 році. Рецензент підкреслив, що тільки українці можуть похвалитися такою солідною підготовкою своїх вистав, що навіть повна темнота не стримує їх від продовжування концерту й доброго виконання виступу!

А тим часом війна в Європі ставала все жорстокішою. Німеччина підпорядковувала собі фактично весь європейський материк. Одна тільки Великобританія ще трималася, і то тільки завдяки морській протоці, яка розділяє її від континенту. Але й на неї падали сильні удари з повітря. Зате німецько-советська дружба, здавалося, була непохитною, хоч розум противився тому.

Десь у травні 1941 року я стояв коло головного вокзалу на кінці черги таксі, які ждали прибуття якогось поїзду. Був вечір, коло 9-ї години. Нараз я почув німецьку мову і побачив на протилежному боці вулиці трьох чоловіків, які живо між собою розмовляли. Я кликнув до них по-німецькому, чи не треба їм куди-небудь їхати. Вони підійшли до мене і я повіз їх до кафе „Марс" у Новому Городі. По дорозі я кинув до них пряме запитання:

- Коли Німеччина почне воювати з ССРСР? Чому ви думаєте, що Німеччина повинна воювати з Сонетами? – дипломатично, замість відповіді, поставив МЕНІ запитання німець.

Я дуже добре знаю ССРСР, і знаю також нацистську Ідеологію. Між ними не може бути спільної мови. Це тільки питання часу, коли вони зударяться.

Вони дивувалися, що хтось тут, у далекому Харбіні, Може так думати, але самі нічим не зрадилися, щоб підтвердити мій здогад.

У той час я часто заходив до д-ра І. В. Шлендика, колишнього редактора „Далекого Сходу", котрий працював у хімічній лабораторії І.Я. Чурилко. Ми часто дискутували про можливість війни між нацистами й більшовиками. Він захищав офіційну думку про співіснування тих двох таборів, бо, мовляв, їм немає сенсу воювати, коли можуть поділитися сферами впливів у світі й довго існувати побіч себе. Натомість я боронив погляду, що до війни між ними дійде.

Аж одного разу, в другій половині червня, я прибіг до нього досить рано й спитав:

– Чи ви, пане докторе, вже чули про війну?

– Війну? Кого з ким?

– Та Німеччини з ССРСР!

– Ні, не чув. А звідки ви це взяли?

Я подав йому „Харбинское Время", в якому була надрукована гостра заява советського уряду, що він не терпітиме порушення його безпеки, від кого б вона не загрожувала. Це була заява, як реакція на похід німецьких військ на Балкани.

Коли д-р Шлендик прочитав це, відразу сказав:

– Тепер війна неминуха. Вся дружба між ними порвалася!

За декілька днів німецькі дивізії перейшли советський кордон й швидкими темпами посунули на схід. Советські лінії спротиву, з лінією оборони Сталіна включно, валилися, немов гнилий пліт під подувами сильної бурі.

Я не можу описати того захоплення, яке оволоділо мною. Мені вбачалися визволені з-під ярма кровожадної Москви простори України. Чисте повітря для українського народу, замість задушливого советського. Я говорив з багатьма

колишніми січовиками, запевняючи їх, що скоро буде проголошена самостійність України.

Але проходили дні й тижні, а про події в Україні в нас не було жадних вісток. На що вони ждуть?! Невже всі кадри націоналістів винищені за тих двадцять кілька місяців від часу розвалу Польщі? Мені ніяк не йшло в голову, що німці могли зробити таку основну помилку, як нехтування національними меншостями советської імперії.

На кого вони хочуть спертися? Невже вони аж настільки сліпі через свої дотеперішні досягнення, що хочуть наробити собі ще нових ворогів?! Та це ж найбільше безглуздя!

А може, втішав я себе, вони залишають українцям руку, коли всі українські землі будуть визволені?

Тепер я почав сподіватися виступу Японії проти Сонетів. У той час була прекрасна нагода для них ударити всіма силами на СРСР і захопити всю територію під Тихого океану по Байкал.

Та даремні були мої сподівання й на те.

В УНКолонії я часто бачив Ф.Ф. Даниленка, але навіть не здоровкався з ним. Це, видно, його досить боліло, бо одного разу він сам підійшов до мене і, ганювши переді мною, мовчки дивився мені в очі, немовби хотів сказати: Ану, чи не заговориш? Але я дивився на нього, так, як дивляться на стовп, а думають про вчорашнє побачення з дівчиною. Тоді він заговорив сам:

– Чому ви не говорите до мене, пане Марків?

– В нас нема про що говорити, пане Даниленко.

– А колись таки ми багато говорили.

– То було колись.

– Коли ви не відзиваєтеся до мене, мені стає чомусь сумно. Хоч лайте мене, пане Борисе, але не мовчіть!

– Добре. Скажіть мені, як там ідуть курси при воєнній місії? Це вже понад рік хлопці вчать там мудрощів.

– Я нічого про будь-які курси не знаю.

– Ось і бачите, пане Даниленко, ви стоїте ближче до японців, ніж до свого земляка. То яка ж може бути між нами розмова?

– Ви вимагаєте неможливого.

– Я знаю. Але інші, ті молодші, самі говорять мені про все, а ви не хочете признатися навіть тоді, коли бачите, що я знаю про все.

– Ви починаєте дразнити мене.

– Ось і знов бачите. Треба було вам того? Поговорили б ми отак ще хвилин кілька, і я вже тягнув би вас на гілляку.

В той момент хтось його покликав і наша розмова припинилася.

На переломі 1940 і 1941 років в мене появився сильний біль у крижах. Ранком, ще заки вибрався на працю, воєс ставав перевтомлений. Та найгірше було те, що 1926 року я пошкодив собі хребет, коли скочив з греблі в мілку воду, перегнувшись надто назад, щоб не впороти носом по дні Стриховальця коло Львова. Щось тоді тріснуло там, та й годі. З тієї пори часто траплялося, що те місце починало мене боліти, немовби хто ввігнав туди цвях. І тепер, при простуді, чи що то було, я мусів терпіти той пронизливий біль.

Аж молодий москаль порадив мені брати сонячні купелі, але щоб не купатися у воді впродовж цілого літа, тільки лежати на сонці. Це треба було б робити щодня й

упродовж цілого дня.

Я з ранньої молодости був прихильником загоряння на сонці, то й не важко було мені піти за порадою москаля. І хоч я дуже люблю плавати, то все ж таки вирішив скористати з нагоди, що працював на таксі тільки вечорами, і пройти таке лікування. Шість днів на тиждень, від 9-ї ранку до 5 по полудні я проводив час над рікою Сунгарі на пісках. Там я читав, мріяв, співав, їв солодкі китайські диньки, або чудові кавуни, часом навіть пік собі в попелі картоплю, так, як колись з пастухами в Туринці коло Жовкви.

Як було, так було, але у вересні, коли сонце вже перестало пекти, я був цілком вилікуваний. Фізична справність є важливою передумовою духовної справності. Мені знову стало заманливо рватися в незнане життя.

І тоді я знову почав журитися ходом світових подій. Все промовляло за тим, що Японія буде вимушена воювати проти СРСР.

Вже минуло зо три місяці, як тривала німецько-советська війна. Німці захопили воює майже всю територію етнографічної України. І тоді я вирішив написати листи до Генерального штабу в Токіо – один до ген. графа Гісаїчі Тераучі, а другий до полк. Акікуза. Оба листи приблизно такого самого змісту, тільки в різних мовах: до ген. Тераучі по-німецькому, а до полк. Анікуза по-російськи.

В листах говорилося приблизно таке:

Сталися світові події, які потягнуть за собою ще й далші, а головне те, що Японія напевне воює в скорому часі вступить у війну проти Советського Союзу. Спеціально для такої нагоди, як відомо, приїхала група українських націоналістів для співпраці з Генеральним штабом хороброї ніппонської армії. На жаль, непорозуміння, які сталися, припинили нашу співпрацю, про що напевне відповідні чинники Генштабу в Токіо були повідомлені Воєнною місією в Харбіні.

Мені відомо, – писав я, – що Воєнна місія збрала 15 молодих людей українського походження для подібного вишколу, для якого приїхала група націоналістів. Вишкіл цей триває воює коло півтора року. Про досягнення тих курсів я точно поінформований самими курсантами, наперекір волі Воєнної місії, яка намагалася держати це в таємниці. Я осмілююсь ось тут твердити, що ці люди нічого не вдіють, коли робота вимагатиме ширших масштабів. Тому українські націоналісти дають поради наперекір Воєнній місії. Виринає тоді питання: Чому ми маємо впливати на людей потайно? Ми ж ніякі вороги Ніппону (Японії)! Навпаки, ми гаряче хочемо співборотися проти Советської Росії.

Прошу мені повірити, – писав я далі. – що коли український народ має прикладати своїх сил і жертв в боротьбі проти нашого спільного ворога, то найкращу дорогу до цього можуть йому показати українські націоналісти, і тільки націоналісти. Бо вони єдині серед усіх українських середовищ, які не жаліють своєї крові у боротьбі з ворогами української незалежності. Чи треба кращого доказу відданості справі?

Три роки були втрачені намарне, – писав я у своїх листах. – Але тепер, ми думаємо, найвищий час, щоб швидкими темпами заповнити прогалину й підготувитися до подій, які, на нашу думку, неминучі. Ми готові до праці, як і весь час дотепер.

Частина IV ЗАНЕПАД ТИТАНА

1. Відновлення співпраці

Листи пішли, а відповіді ніякої не було. Згодом я почав уже втрачати надію на отримання будь-якого відгуку з Токіо. Аж десь при кінці листопада прийшов до мене один з колишніх січовиків, який був курсантом у таємному гуртку при Воєнній місії, і котрий, між іншими, інформував мене про все, що там робилося. Отже той хлопець повідомив мене, що один японець з Воєнної місії хоче особисто зі мною познайомитися.

Зустріч була ніби випадкова, в кав'ярні „Марс" в Новому Городі. Два хлопці були як прикриття. Познайомившись і порозмовлявши кілька хвилин, Акагі-сан попрощався й вийшов, а за дальших кілька хвилин і ми всі три вийшли. В домовленому місці Акагі-сан ждав нас. Не знаю, чому було потрібне влаштування такого складного порядку побачення, але, видно, що японці хотіли тим придати тому контактowi вигляду чемности, тоді коли для мене важливішою була б офіційна зустріч.

Оба хлопці пішли собі вперед, а ми з Акагі-сан дещо відстали.

– Мороз добре вже тисне, – сказав я, щоб якось почати розмову.

– Так, трохи холодно. Пане Марків, я хотів вас спитати, чи не бажали б ви співпрацювати з нами? – перейшов він несподівано до суті справи.

– Якщо ви звертаєтесь до мене, Акагі-сан, в такій справі, то ви напевне знаєте причину мого прибуття до Харбіну. Отже я на те й приїхав, щоб співпрацювати з японцями проти СССР. Але я думаю, що ось так, на вулиці, цієї справи ми не обговоримо як слід.

– Да, конечно. Як ви думаєте, чи не було б добре, коли б ми відпустили" хлопців, а самі пішли кудись, де нам ніхто не мішатиме?

За декілька хвилин ми оба їхали автом на Пристань. Акагі-сан запровадив мене до якогось японського ресторану. Залишивши свої черевики в коридорі, як велить японський звичай, ми посідали в окремій кімнаті на підлозі, застеленій „татами" – плетінкою з трави.

За моєю версією, якої, очевидно, я йому не говорив, ця розмова була наслідком і відповіддю на мої листи в Токіо, а у версії Акагі-сан, Воєнна місія прийшла до переконання, що тепер світова ситуація такого роду, що можна сподіватися різних несподіванок на політичній і воєнній арені у світі. Тепер треба мобілізувати всі сили й бути готовими на всяку евентуальність.

Я погоджувався з його висновками. Але:

– Як ви собі уявляєте нашу співпрацю, Акагі-сан? Ви ж напевне знаєте причину розриву між групою українських націоналістів, очолювану мною, і Воєнною місією. Цього ніхто не забув і це основне питання, на яке вам треба дати відповідь. Ми не можемо йти в нові простори без жадного компасу, щоб, бува, не опинитися у безвихідному положенні. Я не хочу, щоб у майбутньому поставали будь-які непорозуміння, яких ми не були б у силі поладнати по-дружньому, тільки брали собі на поміч насилля, злобу, ненависть. Я хочу грати з японцями у відкриті карти і вважаю, що тільки щирість і одвертість може покласти тривкі основи для співпраці та взаємного довір'я.

– Так, я згідний з вами. Тому я теж хочу говорити з вами відверто. Ми даємо вам

вільну руку у всьому. Ви будете підготовляти різні матеріали так, як ви самі вважатимете за відповідне. Всі причини непорозуміння, які довели до розриву в 1938 році, тепер вирішені цілковито у вашу користь. Чи це вас влаштовує?

– Самозрозуміло, Акагі-сан. Принципово я погоджуюся на все, тільки ви мені вибачте, Акагі-сан, коли я вас спитаю: наскільки ваша пропозиція і ваша заява є пропозицією і заявою Воєнної місії? Правду сказавши, я вас не знаю ближче, бо це наша перша зустріч. Не зрозумійте мене погано. Це заповажна для мене справа, щоб братися за неї необережно.

– Я вас розумію. Я можу вас сконтактувати з ким-небудь із вище поставлених чинників з Воєнної місії, який недвозначно повторить вам мою пропозицію.

Наскільки я знаю, то Ямаокі-сан нема в Харбіні. Ні. Він уже давно переведений. На його місці тепер полк. (імени не пам'ятаю вже). Хочете побачитися з ним, може маєте кого іншого на увазі?

Я чув про того полковника, що він має великий вплив на справи еміграції, і тому сказав:

- Добре, я хочу зустрінутися з ним.

На цьому ми й закінчили нашу поважну розмову того вечора, однак ще довго не розставалися. В пізню ніч, вертаючися з прогулянки, Акагі-сан запросив мене до себе. Познайомив мене зі своєю дружиною й хотів будити дітей, щоб, як велить батьківська гордість, похвалитися ними, але мені якось вдалося відмовити його від такого наміру. Ми ще з годину сиділи в його кабінеті. В нього була досить велика бібліотека, в якій я зауважив поважний відділ російської літератури, головно класиків. Видно, що він знав москалів досить ґрунтовно.

За кілька днів ми зустрілися знову й пішли до Воєнної місії, де мали побачення з тим полковником. Той зовсім не говорив по-російськи, так що Акагі-сан був нам за перекладача.

Тепер, після заяви, що Воєнна місія бажає відновити співпрацю з групою українських націоналістів, я дав свою згоду й поставив питання, як така співпраця мала б виглядати на практиці.

Полковник сказав, щоб ми самі знайшли собі приміщення, за яке, самозрозуміло, платитиме Воєнна місія. Найкраще було б, коли б хтось з родиною орендував цілий дім десь на передмісті.

Я можу підібрати собі людей. Кожний з нас одержуватиме по 100 єн у місяць. Потрібне обладнання буде нам доставлене, про що подбає Акагі-сан, який буде нашим безпосереднім зв'язковим.. Він буде полагоджувати всі наші справи.

Після того я поставив ще одне запитання:

– А як матиметься справа з українським гуртком при Воєнній місії? Чи він буде підпорядкований нам?

По хвилині задуми полковник сказав, що це може бути зроблене пізніше й поступово, в міру потреби. Поки що я маю організувати свою малу групу.

Така розв'язка мені трохи не подобалася, однак з тактичних міркувань тепер ще не час натискати на японців у цій справі, отже я погодився на таке рішення.

Я мав якнайскоріше взятися за організацію гуртка. Кожний його учасник надалі мав залишатися на своїй дотеперішній праці з конспіративних міркувань. Очевидно, що і я залишився працювати на автобіржі, бо 100 єн при кінці 1941 року мали половину вартости тих грошей з 1938 року. Працюючи на біржі, я при звичаївся розпоряджати більшою сумою грошей, та й не було пекучої потреби, щоб

переключитися на виключне утримання японців.

Саме в той час авта переходили проби з газогенераторами. Мало хто їздив тоді на бензині, а справних газогенераторів ще не було. Більшість водіїв авт з газогенераторами проводили свій час на чистці газопроводів, які занечищувалися саженою, та на чистці моторів, які забивалися смолою. Тільки в 1942 році вдосконалено газогенератори, так що нові авта ганяли вже не гірше, як на бензині. Саме тому в час нових контактів я не втрачав забагато часу на біржі, що давало мені змогу організувати гурток і працювати в ньому.

Поки що я обмежився до трьох членів ОУН, які ще були в Харбіні, та якими були: Бомба, Борис Куркчі (Хмельовський) і я. Оба названі дали свою згоду й поставилися до справи поважно, так як і я сам. Ми вирішили, що Борис Куркчі орендуватиме дім у Слав'янському Городку, перейде туди жити, а тоді вже ми будемо влаштовувати сам „штаб”.

Незабаром прийшов до мене Куркчі з повідомленням, що дім вже є – чотири кімнати. Дві мали б бути для нього, а дві для штабу, з тим, що він зможе користуватися і третьою кімнатою, коли вона нам не буде потрібна, тобто вдень, Я повідомив про це Акагі-сан. Того самого дня, коли переїхав туди Куркчі, ми всі, з Акагі-сан, зібралися, щоб розглянути все на місці. Недовго після цього Акагі-сан ні нам прислати канцелярне обладнання – три друкарські машинки, всі українські, з тим, що на одній можна було писати теж по-російськи, бо в ній були деякі, необхідні для російської мови, черенки. Прислав нам багато паперу, як теж копіювальний папір, трохи різної советської преси, дещо книжок про ССРСР і трохи меблів.

Таким чином наш „штаб” став готовим до праці. Ми з Бомбою приходили щовечора туди й разом з Куркчі опрацьовували різні матеріали. Кожного вечора приходив теж Акага-сан, хоч би тільки на декілька хвилин.

У той час сталася подія, якої ми зовсім не сподівалися. Японія вчинила несподіваний удар на Перлову пристань (Pearl Harbour) на Гавайських островах і знищила майже всю американську військову флоту, яка там була. Ми, українці, зовсім не раділи фактом, що Ніппонія почала воювати проти Сполучених Штатів Америки, бо це відтягувало можливість війни Японії проти Советського Союзу. Але факт є факт. Свою думку ми висловили зовсім відкрито перед Акагі-сан. Він сказав, що факт війни проти Америки зовсім не виключає війни Японії проти ССРСР. Це правда, що під час Другої світової війни держави заявляли про стан війни всім іншим державам, котрі вважали своїми меншими чи більшими ворогами. Однак, на нашу думку, крок Японії був зовсім непотрібним, навіть якщо взяти до уваги, що США домагалися від Японії покинути Китай та Індокитай. Америку можна було лишити, щоб робила своє, очевидно, застосовуючи засоби самооборони, і кинутися всією силою на ССРСР. Упродовж кількох місяців половина Сибіру була б у японських руках! Червона тюрма народів перестала б існувати! Так ні, Японія воліла витратити всі свої сили на відносно легке оволодіння беззахисних островів Тихого океану, яких пізніше не була в силі боронити, бо не могла посилати туди своїх гарнізонів, тоді, коли США, очунавши після першого удару, стали поволі, але послідовно відбирати всі здобутки Японії назад, знищивши японську морську флоту. Що з того, що Японія мала у своїх руках ті острови впродовж трьох з чимось років? Разом з ними вона втратила всю свою силу, навіть на своїй власній землі. А червоний змії важиться на неї надалі, ще й наблизився до Японії, як ніколи в історії.

Одного дня Акагі-сан приніс досить великий пакунок і вручив його мені. Це були

матеріяли, послані мені Організацією. Хтось зробив це на доручення Миколи Лебеда, бо він сам нібито був деінде. В приложеному листі говорилося, що нарешті провід Організації знайшов дорогу, щоб встановити з нами контакт. Тепер уже зможемо постійно контактуватися через японську дипломатичну пошту. Але була в тому одна біда: цей шлях контактів – через ССРСР – був перерваний з півроку, тому, бо лист був датований ще перед вибухом німецько-совєтської війни.

На моє запитання, чому я отримую посилку, адресовану до мене за посередництвом Воєнної місії в Харбіні з таким великим запізненням, Акагі-сан відповів, що він не знає причини, про яку я запитую, бо Воєнна місія цю посилку одержала тільки кілька днів тому з Токіо. Він не міг теж пояснити куди поділася одна брошурка про ССРСР. Та це вже були малі справи.

Найважливішими були для мене справи про розлам в ОУН!!! Я волів був тієї посилки не отримати, тоді б я був сильніший у своїй діяльності, знаючи, що за мною стоїть сильна організація – ОУН! А тут виразно написано в листі, чорним по білому, що в ОУН стався розлам! Правда, в тому матеріалі було багато дечого оптимістичного, але хто б писав інакше!? Однак все одно це було одностороннє – з середовища Степана Бандери. Мені треба було б почути й другу сторону – ПУН, щоб мати змогу дати свою оцінку того всього, що сталося. Мене мучила одна тільки думка, що в нас тепер дві ОУН! Я ніяк не міг зрозуміти, що люди на верхах Організації не зуміли прийти до порозуміння між собою. Коли б вони ставили добро нації на перше місце, ідею – вище всього іншого, тоді вони мусіли б домовитися, бо дві організації зовсім не збагачують, ані не зміцнюють нашу боротьбу за визволення. Навпаки - послаблюють її. Дві організації, навіть, щоб вони обі були сильні, ніколи не будуть сумою сил, такими сильними проти ворога, як одна організація, складена з обох, а то ще тим більше, коли вони будуть себе взаємно поборювати!!! Це вже не є дві армії! Це два ворожі собі табори! Чи можуть вони дати максимум своєї енергії та сили для боротьби проти ворогів-окупантів, чи у такому взаємному відношенні? Ні! Сто разів ні!

Але, на щастя, мої роздумування над цією справою закінчилися надією, що може ще не все втрачене, може таки прийде до ліквідації конфлікту. Така надія додавала сили й охоти продовжувати працю від імені ОУН – однієї ОУН, а не котрої небудь її частини!!!

Одного разу я отримав від одного з колишніх січовиків, Сергія К., виданий нелегально журнал „Правда о России“. В тому виданні московські емігранти перейшли виразно з „пораженчества“ (бажання, щоб Совєтська Росія програла війну), на „оборончество“ (боронити Росію, хай і червону)! Хто це випустив, ніхто нічого конкретного не знав, хоч ходили чутки, що голову Російського фашистського союзу – А. Радзаєвського – японці хотіли, чи не за це, розстріляти. Наскільки було в тому правди, я не беруся судити, але кінець 1945 року кинув аж забагато світла на білу російську еміграцію, щоб могли вірити їй хоч би на йоту.

Одного вечора Акагі-сан заговорив про „Правду о России“, мовляв, що таке підпільне видання появилася, що Воєнна місія не може дістати у свої руки хоч би одного примірника, і чи не могли б ми роздобути його для нього. Яке ж було його здивування, коли я витягнув із шухляди стола „Правду о России“ та подав йому її.

– Але ви можете оглянути її тільки тут, Акагі-сан.

– А може ви нам її дасте?

– На жаль, ні, Акага-сан, мені треба віддати цей примірник післязавтра, інакше я

наразив би на велику неприємність того, хто мені його дав. Крім того ми не зможемо отримати дальших чисел, якщо вони проявляться.

– Добре, я почитаю тут стільки, скільки зможу.

Пізніше він наказав, щоб деякі статті з тієї „Привди о России” переписати на друкарській машинці. Тієї и наступної ночі ми майже не спали, переписуючи матеріали, хоч насправді я не мав обов'язку будь-кому віддавати „Правду о России”. Я не хотів дати її японцеві для принципу, для нашої переваги над ним хоч у такій дрібній справі.

Тоді я подумав – чи не могли б ми, наш гурток, випустити щось українського? Хлопці погодилися зі мною зразу ж. Ми вирішили випустити „СУРМУ”, як орган ОУН. Почали підготовляти матеріали. В нас не було циклостилю, чи якого іншого копіювального апарату. Вирішили писати на машинці 12 примірників. Правда, це чи найменший тираж, випущений коли-небудь, але задум наш давав нам багато надій, він мав виконати велику роботу серед української молоді.

При допомозі колишнього січовика, С.К., я виготовив кілька штемпелів. Один з них: СУРМА – орган ОУН.

Інші штемпелі, це були кличі, що йшли вгорі сторінки, або по діагоналі. Заголовок був у темно-синій барві, гасла червоного кольору. Внизу заголовної сторінки пишалося місце видання: Шанхай. Перше число датувалося листопадом 1941 року, хоч ми його випустили десь перед самим Різдвом 1942 року. Це було зроблено з розрахунком, що треба ж, мовляв, часу, щоб підпільна література пройшла таку далеку дорогу.

Організацію кольпортажу я взяв на себе. Кожний примірник мав окремий знак і я зашифрувавши, щоб знати кому його дав і для кого. Це – на випадок провалу. Я хотів знати хто до нього спричинився. Всі примірники мали повернутися до нас. Мені йшлося про те, щоб підтримати на дусі розпорошену молодь УДСічі. Кілька десятків тієї молоді ту нашу „СУРМУ” читало.

Ми випустили всього чотири числа – місячники. Аж десь у квітні я почав розмову з Акагі-сан: Чи не добре було б нам випускати в українській мові підпільний журнал для підтримки української еміграції? Однак він був рішуче проти того, бо це було б протизаконне.

– Тут нема нічого протизаконного, якщо Воєнна місія знатиме про це. А коли це виглядає незаконно ззовні, то це нічого, – аргументував я.

– Ні, ні! Я не хочу нести відповідальности за це, – відповів. – А вже в жадному разі це не міг би бути політичний журнал. От, коли б культурно-освітній, то можна було б поговорити з відповідальними чинниками.

– Якщо це мав би бути культурно-освітній журнал, то чого його пхати у підпілля? Українці можуть його випускати зовсім явно.

– Ні, ні! В жадному разі!

Я бачив, що для японців у той час ніяка українська пропаганда не була бажаною, а для заспокоєння українських вимог, чи української думки, вони були б готові погодитися на якесь культурно-освітнє видання, але щоб воно виходило підпільно. Вони були б чисті, мовляв, ми не дозволяємо, це якесь підпілля видає. Тому, що воно не шкідливе політично, ми не хочемо надто розбиватися за тим, щоб знайти, хто це робить. Ось так у дійсності виглядало його ставлення до тієї справи.

Але ми такого не хотіли.

І тоді я заризикував, сказавши йому:

– А чому в Шанхаї можна таке робити? Я нічого не знаю про Шанхай.

– О, тоді я вам мушу показати, що там виходить.

І я дав йому почитати одне з чисел „СУРМИ”. Він оглядав його й не знав, що йому сказати.

– Чи ви можете перекласти мені на російську мову оцю статтю – „Природні союзники”?

І я прочитав йому свою статтю по-російськи. В ній я проказував Україну і Японію, як природних союзників проти Росії. Стаття йому сподобалася. Переклав я йому ще дещо, а нарешті він спитав:

– Як ви отримали це з Шанхаю?

– На жаль,, Акагі-сан, я не можу вам цього сказати. Це єдине число, яке попало сюди.

Він вірив і не вірив, але таки ніяк не хотів погодитися на випуск подібного в Харбіні.

Після тієї розмови ми вирішували припинити випуск „СУРМИ”, бо побачили, що хоч вона насправді не була протияпонська, то японці доклали б усіх зусиль, щоб знайти її видавців, що врешті-решт могло негативно вплинути на нашу з ними співпрацю, яка передбачалася бути досить доброю. А ми хотіли мати змогу робити хоч дещо під боком червоної імперії. Зелена Україна та Червона Армія на Далекому Сході у великому відсотку – українці. На випадок війни насправду було б до кого заговорити!

Ми аж ніяк не хотіли занепасти таку нагоду.

2. Втікачі з червоного раю

З ходом часу назбиралося досить багато приготовленого нами матеріалу. Акагі-сан забирав його кудись, а нам лишалися тільки копії. Розмови про можливість війни проти СРСР були на порядку дня і ми часто обговорювали різні можливості дальшої нашої акції. Технічно ми не мали б багато роботи з розповсюдженням летючок, бо це робили б самі японці, скидаючи їх у запіллі ворога. Ми мали б тільки доглянути, щоб робилося те, що треба. В міру опановування ворожої території, ми мали б організовувати українську адміністрацію скрізь там, де українці становлять більшість.

Я намагався переконати Акагі-сан, що навіть там, де українці становлять меншість, адміністрація повинна бути в українських руках, бо москалям не можна довіряти. Однак Акагі-сан твердив, що і між росіянами є люди, яким можна вірити. Я погоджувався з тим, але додавав, що москаль є так довго добрим борцем проти режиму в Росії, аж поки він не побачить, що його акція може спричинитися до зламання хребта московській гегемонії на територіях, опанованих Росією. Тоді він сам на себе наплює і на свою дотеперішню акцію, і побіжить на рятунок того режиму, який ще може ту гегемонію зберегти, або, коли вже видно, що той режим, проти якого він боровся, таки останеться непереможений. Тоді він іде до нього й кається за свої злочинні дії проти отечества і просить, щоб йому зрубали голову з плечей, бо він тож хоче жертвувати собою. Чи не в такому дусі говорить про це „Правда о России”?

Однак Акагі-сан і надалі стояв на своєму.

Одне, що було позитивним у наших плянах у широкому масштабі, це була ідея створення незалежної під Росією Зеленої України. Ми навіть були приготували склад першого уряду Зеленої України, який складався з найбільш знаних українців на Далекому Сході поза межами СРСР.

Сконтактувався я теж при допомозі з боку Воєнної місії з Кордою-Федоровим і з Чорним у Шанхаї. Я хотів стягнути їх назад до Харбіну на випадок потреби. Корда погодився на це й написав, що Чорний теж пристає на таку пропозицію. На випадок війни вони мали б прилетіти до Харбіну.

Для всесторонності роботи треба було мати теж радіодикторів. Акагі-сан запропонував, щоб я пройшов відповідні курси при місцевій радіостанції, цебто в Харбіні. Із гуртка при Воєнній місії мало там бути теж двох наших хлопців.

Коли я появився в радіостанції, то побачив, що там було багато москалів - кандидатів на „спікерів". З того було видно, що акція підготовки до війни була ведена у широких масштабах.

Я прочитав опис Дніпра Миколи Гоголя, розуміється, по- російському. Яке ж було моє здивування, коли побачив, що до складу комісії, перед якою я з'явився, входив теж Такасі-сан, той самий, з яким було стільки мороки на початку праці в 1938 році. Однак він поводився так, неначе ніколи нічого не сталося, тільки дискваліфікував мене. Так, що я тих курсів не проходив.

Зате пройшли ті курси оба хлопці з гуртка при Воєнній місії. Один з них, Юрко П, після закінчення курсів був перенесений до нас. Це був дуже здібний хлопець, ще в Українській далекосхідній січі він вивчив українську мову й дуже баі а н> читав йому не поступайся його молодший брат. Він дуже часто радився мене, що йому читати, щоб добре знати все, що торкається України. І він прямо це вивчав, а не тільки читав!

Він дуже хотів стати дійсним членом ОУН, однак я не хотів його оформляти, мотивуючи свою відмову тим, що членом ОУН не можна стати легко, що насамперед треба доказати свою відданість ділом. Пізніше, (1944 р.) він таким ділом доказав свою відданість, але тоді вже не було потреби оформляти його членом ОУН. Та про це згодом.

Була одного разу розмова про втікачів з ССРСР. Акагі-сан сказав, що коли ми бажаємо, то можемо зустрінути й допитати втікачів-українців, які разом з іншими знаходяться в концентраційному таборі за старим Харбіном, коло 20 км від Харбіну. Очевидно, що ми не змарнували такої нагоди, стали натискати на Акагі-сан, щоб до тих зустрічей прийшло якнайскоріше. Тоді він сказав, що зустрічі можна буде влаштувати, але так, щоб росіяни, що в адміністрації табору, нічого про це не знали. Щоб якось цю проблему вирішити, він сам запропонував просунути якогось нашого довіреного хлопця на службу в таборі. Я запропонував О.М., колишнього січовика, який був дуже добре освідомлений в українських справах, так, як і його дружина. Українську мову вони знали так, немовби вживали її від дитинства, хоч вивчили її в СУМІ й УДСічі.

Він став неначе особистим шофером одного з начальників табору, котрий був одночасно високим службовцем Воєнної місії. В таборі дали йому нагоду переглянути списки втікачів, яких 500 душ, і він списав всіх, кого прізвища були українські. Потім зустрічався з ними, неначе принагідно, й довідувався від них самих, чи вони справді українці. Врешті на списку залишилося коло 70 чоловік, і він передав його своєму начальникові. Таким чином при кінці травня 1942 року Акагі-сан сам повідомив нас, що ми можемо побачити українців з табору.

Недалеко табору був старий крематорій (де палили тіла померлих), якого в той час не вживали. До того крематорію мали приводити нам українців з табору, малими партіями, по 15-20 чоловік. Ті зустрічі мали відбуватися щоденно, від восьмої години ранку до п'ятої по полудні, крім неділь. На обід була перерва одну годину.

Нашим завданням було допитати кожного з них і пізнати, чи, бува, він не посланий більшовиками агент. Крім того ми мали вести між ними свою пропаганду, наскільки нам це вдасться.

Сам табір був, ніби величезний хутір. Крім відповідних будівель, до табору належало дуже багато землі, яку таборяни самі обробляли, щоб таким чином зменшити кошти свого утримання.

Бомба, Ю. Г. і я мали їздити туди, а Борис Куркчі мав пильнувати штабу, бо він там жив.

І так прийшов перший день зустрічі з втікачами. Ми сіли в автобус і поїхали за Старий Харбін до крематорію. Біля 8.30 ми вийшли коло брами будинку. Ніде нікого не було видно. Ми ввійшли в відчинену навстіж браму з крученого заліза, від якої вела, висипана жухелицею, дорога, немовби в парку, де серед високих дерев стояв будинок крематорію.

Йдемо у напрямі будинку. Нараз із-за нього вийшов відділ умундированих людей і на дорозі вистроївся у два ряди. Всіх їх було коло двадцяти. Трошки далі стояв Акагі-сан і приглядався усьому. Я йшов напереді, за мною два кроки мої товариші, немов якась особиста охорона. Я зовсім не сподівався, що нас будуть зустрічати військовим порядком. Коли ми були вже тільки на кілька кроків від них, командир відділу скомандував по-російськи:

- Смирно! Направо! – А сам підійшов до нас і відрепортував, що двадцять осіб готові до нашого розпорядження.

Я подякував йому, підійшов до відділу та кликнув:

- Слава Україні!!!

...Мовчанка. Доволі прикра для мене мовчанка, бо люди не знали, що їм відповісти. Не те, щоб усі нараз, але ніхто з них не відповів! Оце і є свіжий українським матеріал, який про славу України й не здогадувався, пізнав, що вона колись була, що та слава десь плекається й що її треба звеличати, поставити на високому постаменті, щоб та слава стояла всім на виду й тримала чужинців у пошані до нас, а нам щоб світила гордо в майбутнє. І я сам тільки станув на-струнко, віддав честь, сказав командирові відвести відділ усередину будинку, і аж тоді підійшов до Акагі-сан. Він ждав мене, усміхнений.

– Як бачите, вони не знають нічого про Україну, про боротьбу за неї.

Чи це була насмішка, чи тільки ствердження факту з його боку, я так і не відчув по його голосі, голосі хитрого японця.

– Побачимо, Акагі-сан, що можна з ними зробити. Якщо вони справді українці, то я не вірю, щоб не можна було заговорити до їх серць.

Ми теж увійшли всередину будинку.

Розділивши відділ, за порадою Акагі-сан, на три частини, ми стали говорити з кожним окремо за схемою: ім'я, прізвище, звідки родом, коли народився, що робив, як утік тощо. Всі ті дані ми списували і це забирало багато часу. Я не бачив у цій праці нічого конструктивного. Їх уже допитували, і то не один раз. Акагі-сан ходив з кімнати до кімнати й нудьгував. Нарешті я підійшов до нього й сказав:

– Акагі-сан! Якщо ви тут будете прислуховуватися й приглядатися розмовам з ними, то вони нам нічого не скажуть. Вони не вірять, що розмовляють тільки з нами, українцями, коли бачать вас.

– Я тільки що хотів вас закликати, господин Марков, і сказати вам, що я зараз їду до Харбіну і залишаю вам тих людей під вашою опікою, у ваше розпорядження. Ви

відпустите їх на обід, а потім перед п'ятою закінчите свої заняття з ними. Завтра приведуть вам нову групу. І так буде щодня, аж ви поговорити з ними всіма. Після того почнете розмови знова. Якщо котрийсь з них буде вам потрібний, ви його можете брати частіше.

– Дякую, це дуже добра порада.

– Але ви відповідаєте за них! До побачення в середу ввечорі у штабі!

І він пішов. За хвилину загув мотор його авта і японець виїхав на шосе. Майже в той сам час я побіг до кімнат і крикнув:

– Хлопці! Прошу всіх зібратися у великій кімнаті! Всі заметушилися. Бомба і Петро (так для вигоди зватиму Ю.Г.) зібрали свої папери й підійшли до мене з запитливими поглядами.

– Акагі-сан поїхав. Я вважаю, що ми тільки витрачаємо час тим своїм сухим випитуванням. Чим ми різнимось від якого-небудь японця чи москаля, які їх випитували про ті самі речі перед тим і по багато разів? Як ми можемо відкрити їхні душі, якщо ми їм не відкриваємо наших?

– Що ж ти думаєш робити, Борисе? – спитав Петро.

– Ось ходімо до них, побачиш.

Коли ми зайшли в залю, де були зібрані втікачі, гамір негайно затих. Вони підірвалися на ноги й ждали, що тепер буде. Звідки така переміна тактики й поведінки?

– Ви бачили, що той японець, котрий тут був, поїхав собі геть?

– Бачили, – відповів дехто.

– Отже тепер ми самі! Хто з-посеред вас не є українцем?

Не відізвався ніхто.

– Розташуйтеся якнайвигідніше й старайтеся зрозуміти те, що я до вас говоритиму.

В залі трохи заворушилися. За хвилину я продовжував:

– Хто з-посеред вас не говорить по-українськи? Піднялися руки. Майже половина.

– Я сподіваюся, що ви розумієте мене, що я говорю. Чи може ні? – спитав я тих, котрі підняли руки.

– Да, да. Понимаем.

– Тоді все в порядку. Вас напевне вже не раз допитували. Зрозуміла річ, що японці бояться, щоб більшовики не наслали їм агентів, тому й намагаються їх розкрити. Але це їх справа, а не наша. Я хочу тепер м. і ГИ справу тільки з українцями. Мені зараз неістотно, чи котрийсь з вас посланий більшовиками, чи ні, бо такий і так не признається до цього, і я надаремно мучив би решту невинних людей, які, рятуючися втечею від тяжкої неволі, нечуваного рабства, ризикували своїм життям. Опинившись тут, ви надалі мусите сидіти в концтаборі й вічно слухати підозрюючих нас наставників: „Як втік? Чому втік? тощо. І так десятки разів, аж поки життя стане нестерпним, коли воно остогидне. І це тільки тому, що вільний світ, в якому ви опинилися, мучить вас своїм підозрінням.

Я хочу залишити вас у спокої. Не мучити запитаннями, хочу говорити до вас по-дружньому, як українець до українця, як брат до брата. Це не означає, що я толерую агентів. Коли б я знав напевне, котрий із вас ось тут є більшовицький агент, я застрілив би такого в цій же хвилині, бо це клятуший ворог, який не задовольняється особистою неволею чи непевним життям, а ще й намагається те лихо стягнути на голови тих, які

ще не знають більшовицького „раю". Тому я таким раджу сидіти тихо й теж уважно слухати. Може його серце заговорить притаманною українцям струною – любов'ю до свого рідного. Такий хай і надалі не признається, бо накладе головою. Нехай тільки перестане робити свою юдину роботу!!!

Ви можете спитати мене, чому я так говорю, чому японці довіряють мені й моїм товаришам, коли залишають вас під нашою опікою. Я вам відповім: Тільки тому, що вони бачать в нас ворогів більшовизму, тому, що вони розраховують на кожну людину, яка може прикласти своїх рук до повалення Советської Росії, або принаймні до зменшення її сили. Бо Росія є великим конкурентом Японії на сході Азії. Але мені, українцеві, взагалі не залежить на тому, чи японці досягнуть своєї цілі, чи ні. Хто з-посеред вас вже встиг стати їхнім агентом, хай зробить донос про це. Вони й так знають про це, бо вони знають, що ми українські націоналісти, які в першу чергу дбають про добро своєї власної нації – українського народу, – а за чужі інтереси не підуть підставляти свої голови. Для мене, українського націоналіста, все одно чи Японія, чи Китай, Великобританія, Америка чи яка-небудь інша держава переможе чи зазнає поразки в цій війні. Все одно, якщо їм байдужа доля українського народу.

Тепер армії різних потуг топчуть, толочать світ. А що з того маємо ми, українці? Ось, припустімо, завтра закінчиться війна і якась сторона переможе в ній. Я не вхожу в те, котра. Але спитаю зараз же: де буде Україна? Я певен, що її, як вільної держави, не буде. Чому? Бо нікому на тому не залежить. Хто нам її дасть? Та й чому мав би він віддавати найбагатшу в Європі землю зовсім задурно якимось там українцям, дарма, що вони там живуть. Він же може користуватися її багатствами сам, тягнути з неї соки, й таким чином покращати власне життя.

– Якраз тому мені байдуже хто переможе в цій війні, поки та чи інша сторона не зрозуміє, що український народ, це не косяк коней, який можна ганяти куди забагнеться і запрягати до свого власного державного воза, коли їм того буде треба.

Логічно й природно, той чужинець, чи сторона, яка тримає нас у своїй неволі, не погодиться на добровільну віддачу українських земель. З таким треба боротися! Бо тільки силою можна відібрати собаці смачну кість!

Зате друга сторона, яка тільки в майбутньому може стати нашим евентуальним ворогом, яким ще досі не була, може погодитися на визнання прав українського народу, якщо сама отримає з цього якусь велику користь, наприклад сильну допомогу в поборюванні спільного ворога.

Тепер виринає питання: Наскільки ми, українці, готові до боротьби, не за якусь іншу державу, не за якусь чужу силу, не за чужий добробут, але за своє власне?!

Наша справа зберігати власну шкуру, а якщо її виставляти на небезпеку, то тільки тоді, коли це за українські права на українських землях, коли це за свою українську державу. В своїй історії ми втратили забагато жертв за чужі інтереси. Тисячі українців наклали головами в московській і австрійській арміях, а и результаті ярмо й надалі тяготіло на наших шиях.

Час вже покласти цьому кінець! Коли і де є нагода працювати для української справи визволення, ми мусимо без надуми бути готовими це зробити, якщо не хочемо бути вічно погноєм для інших народів. Українець завжди мусить бути нам ближчим від москаля чи іншого чужинця.

Ось тут, в обставинах, за яких живемо тепер, ми не можемо робити нічого іншого, як взаємно зблизитися, пізнати себе, полюбити себе як віднайдені після довгої розлуки брати, й ждати на відповідний момент, коли, може, треба буде стати на боротьбу

організовано, насамперед з червоним ворогом, а потім і з всіма тими, які робили б перешкоди у будові української держави – вільної, від нікого незалежної України!

Наш великий поет, Тарас Шевченко, кликав своїх земляків-українців: „Обніміться, брати мої, молю вас, благаю!" Тож послухаймо його заклику до нас, створімо свій рідний гурт. Разом ми зможемо краще переносити злу долю, разом зможемо краще себе пізнати й скріпити свої кровні вузли, і разом дамо кращу відсіч ворожим зазіханням на наше добро. Тоді ми представлятимемо собою якусь вартість, якусь силу, з нами тоді будуть рахуватися чужинці, вони й шануватимуть тоді нас. А вороги боятимуться нас!

В українця сильний кулак, і треба тільки, щоб той кулак боронив наших власних прав. Тоді напевне наша доля стане кращою.

Ми будемо зустрічатися частіше, але як довго – це не так легко збагнути. Тож використаємо дану нам нагоду, як лише можемо.

А тепер зробимо коротку перерву. Прошу не віддалятися надто, бо ніхто не повинен знати, що тут перебуває багато людей. Зрештою, я відповідаю за вас, тому прошу не використовувати нагоди до втечі. Нема куди, нема чого, нема сенсу втікати. Я вірю вам, земляки, вірю, що ви мене не підведете!

3. Лагідний кінець

– Тепер займемося гутіркою. Мені й моїм товаришам було б дуже цікаво почути дещо про життя в ССРСР. Якщо хтось з-посеред вас був свідком якоїсь події, або пережив її сам, якщо вона може зацікавити нас усіх, прошу, нехай розкаже.

Хлопці мовчали, немов не мали відваги, але поволі, коли кілька перших дещо розповіли, майже всі забажали говорити.

Кожний бесідник повідомляв своє ім'я та прізвище, звідки родом і коротко свій життєпис. Таким чином ми знайомилися ближче. Найбільше мені йшлося про їхнє зближення між собою, бо вони мали жити разом ще бозна як довго, зведені до купи обставинами. Деякі з них випитували, чи ще довго їм сидіти у концтаборі й чому їх і не пускають на волю. Я не міг нічого конкретного сказати їм, але запевняв, що це залежить від усіх них разом і від кожного окремо. В Харбіні багато людей, які втекли з-під Советського Союзу, тільки в той час не було світової війни, і вони скоріше опинилися на волі.

Один з перших оповідачів зробив на мене сильне враження, так своєю особою, як і пригодою кобзаря в Києві, про яку оповів у дуже мистецькій формі. Молодий хлопець, років не більше двадцяти. Чорнявий, з блискучими очима й здоровим рум'янцем на лиці. Коли він говорив, уся його душа була в оповіданні, годі було відірвати від нього очі.

Був він ще підлітком, як одного разу опинився в Києві на якомусь ярмарку. Десь у якомусь закутку, чи не між возами, знайшов притулок бандурист. Побренькував собі тихенько на своїй бандурі, а деколи й підтягав півголосом якусь народну пісеньку. Так зібрався довкруги чималенький гурт слухачів. Бандурист був сліпий. З малим хлопчиною-поводирем. Згодом слухачі попали у полон бандуристових пісень і почали просити щораз іншої, даючи при тому якусь милостиню.

– Ану, заспівай, старче Божий, про Нечая.

– Та й довго не чув я про Морозенка.

І таке інше, і тому подібне. Нараз бандурист, після широкого вступу на бандурі,

затягнув тужним голосом пісню про могилу:

Серед степу на просторі
Могила стоїть,
Навкруги трава висока
Хвилює, шумить.
Ой, кого там поховали?
Хто в ній спочива?
Чия буйна там заснула
Навік голова?
Не промовить та могила,
Стоїть нежива,
А круг неї степ широкий,
Зелена трава...

Всі так заслухалися в мелодію й слова, що й забули де і в яких обставинах знаходяться. Їхня уява несла їх на крилах пісні в широкий степ і поставила перед могилою. Разом з бандуристом вони слухали шуму степу й намагалися розгадати „чия буйна там заснула навік голова"! Але даремні були їх бажання пізнати тайну тієї могили, бо вона „не промовить, стоїть нежива".

Діти степу так заслухалися в ту чарівну пісню, що навіть не зауважили, як до гурту підійшов міліціонер.

Нахабно, грубо він вирвав зібраних довкруги бандуриста з мрійливого стану та жбурнув ними об кам'яну, тверду дійсність. Він вхопив бандуриста за комір і почав тирати бідолашнім старцем.

– Сволоч ты такая! Ты не знаешь, что эта песня запрещена?

Бандура впала з рук старця і жалісно забриніла, немов поранене пещене звірятко. Але міліціонер не чув того й не розумів. Він тягнув свою жертву в міліцію. І сталося щось, чого ніхто не сподівався в країні терору й насилля. Оторопілі впродовж хвилини дядьки, нараз, немов озвіріли на вид такої поведінки з бандуристом, і стихійно, масою посунули на міліціонера з усіх боків. За мить кинули вони міліціонера на землю й столочили його, мов табуном коней. В той же час хтось потягнув бандуриста з хлоп'ям у якусь вуличку. Заступник державного порядку вже більше не піднявся, а товпа розбіглася на всі чотири сторони.

Всі уважно слухали оповідання втікача. Наступного дня ми зустріли нових людей з табору. Акагі-сан зовсім не приїхав. А за кілька днів я почав подавати списки тих, яких я хотів мати частіше на гутірках. Ми з Бомбою і Петром говорили до них напереміну про Україну, про її боротьбу в минулому і тепер, про українську землю, чому вона наша й чому чужинці такі ласі на неї. Говорили про життя в країнах поза СРСР. Відповідали на численні запитання, втікачів, які, поза нужденним життям в радянському „раю", нічого не те що не бачили, але й не чули. Ми відкрили перед ними нові картини життя і вказували на вибір, який повинен зробити український народ у своєму майбутньому житті: бути надалі рабами, або вибороти собі свою власну державу й жити вільним життям.

Приязнь, дружба міцнішали з дня на день. У вільні від спільних занять хвилини вони оживлено гуторили між собою, жартували, сміялися. З їхніх взаємних стосунків

Почало щезати недовір'я, на його місце приходила відвертість і життєрадісність. Вже на другий тиждень їх не впізнав би той, хто їх не бачив у перші дні. Вони почали хвалитися, як то в таборі вони починають співати українських пісень, дуже часто

перебиваючи москалям. В таборі починалися спори й сварки з москалями на тлі мови, бо українці почали вголос вживати своєї мови між собою. Спорі підносили температуру й настроювали їх все більше проти москалів.

Тим часом я почав умовляти Акагі-сан, щоб українців поселити в зовсім окремому таборі. Він оправдовував неможливість створення такого відділення українців, принаймні поки що, браком відповідного приміщення. Може в майбутньому можна буде щось зробити. Натомість тепер ось, негайно можна виділити українцям один барак. Я, очевидно, погодився на це й незабаром українців відділено від москалів і інших національностей. Зрозуміло, що це ще більше напружило українсько-московські відносини в таборі. Доходило навіть до менших сутичок на тому тлі.

Нарешті, після цілого місяця зустрічей, я відчув, що в людей того гурту починає пульсувати свідомість свого „Я“, українська кров почала пульсувати. Я радів цим, хоч таборянам наказував, щоб не доводили до бійок, бо це тепер непотрібне. Відгородитися від москалів – оце і все, що потрібне.

Однак міркування – одне, а практика – друге. Одного дня, на початку липня (1942 року), коли ми прийшли, як звичайно, на зустріч з хлопцями, вони кинулися оповідати про вчорашню подію, яка сталася в таборі. З перших вже слів я довідався, що там дійшло до великої сутички між українцями й москалями. По обох сторонах були сильно потурбовані, їх мусили завезти в лазарет, тобто в лікарню. Почалося, як це звичайно буває, з маленької причини, але іскра ніколи не є причиною вибуху, тільки його поштовхом. Вибуховий матеріал у бочці – ось де причина! Так і тут. Українські й московські полюси були заряджені протилежними бажаннями. Коли ж десь у дворі табору зіткнулися два дротики тих полюсів, то й мусіло прийти до короткого замикання, а бочка з вибуховим матеріалом була недалеко. От і дійшло до "перетасовки". Хлопці хвалилися, що москалям попало більше, але це вже був природний висновок.

Тепер треба було сподіватися більших змін. Я мав надію, що, може, японці переселять українців в окремий табір, або пороблять ще більш рішучі зміни всередині табору, щоб уникнути дальших колотнеч.

Другого дня увечорі, коли ми зібралися в штабі, ми дізналися про всі наміри японців відносно українських таборян. Зараз на початку зустрічі Акага-сан аж крикнув:

– Що ви там наробили?

– Де, Акагі-сан?

– В таборі!

– То ж ми в таборі не буваємо!

– Так, але ви збунтували тих хлопців, які приходили до вас, і вони зчинили там велику бійку з росіянами. Ми такого собі не бажаємо.

– Ми теж такого не бажаємо, Акагі-сан, але це ж ворожі собі сили. До такого часто доходить за подібних умов.

– Однак раніше не було сутичок, не було бійок, були лише особисті сварки.

– Акагі-сан! Нашим завданням було пробудити в тих людях національну свідомість, організувати їх в українську групу, яка знає чого хоче. Правда, вони зайшли трохи задалеко, а може й були спровоковані. Але ця бійка, хоч і проти нашого бажання, доказує, що українців можна організувати для української справи. Тепер вже вони не люблять москалів, тоді, коли раніше вони не мали нічого проти них у

політичному розумінні. Ми вважаємо, що це найкраща нагода, щоб виправдати відділення українців в окремий табір.

– Це неможливе! Я вже вам казав про це. Я вимушений подати вам до відома дуже погану вістку. Я тримав наказ, щоб припинити, принаймні поки що, ваші відвідини в крематорії. Начальник табору повідомив про Водії в таборі вищу владу Воєнної місії, і саме звідти прийшов такий наказ у цій справі. Я не можу вже нічого зробити.

Така розв'язка заскочила нас. Ми мали ще багато роботи з тими хлопцями, щоб перетворити їх у твердий, стійкий осередок. Однак змінити розпорядження Воєнної місії нам так і не вдалося. О.М. залишився працювати в таборі. Він часто заходив до мене, розповідав про хлопців і радився, що і як робити серед наших людей в таборі, щоб з того була якась користь.

Ще деякий час українці були окремо, однак потім японці ліквідували й це. Знову змішали українців з рештою втікачів. Знаючи японців з безпосередніх з ними контактів, я не говорив Акагі-сан, що я знаю про все, що робиться в таборі. А він сам не говорив у цій справі нічого. З практичних міркувань ми не домагалися жадних інформацій від нього, щоб не порвати з табором і тих контактів, які ми ще зберегли.

Окремі хлопці ще довго розпитували О.М. про мене й моїх товаришів, боліли душею з приводу натиску японців на українців і деколи навіть зустрічалися зі мною в Харбіні. Деяким таборянам японці дозволяли йти до міста погуляти. Насамперед такі втікачі виходили в супроводі якогось японця, а потім і з деякими іншими службовцями європейського походження. І так, О.М. міг взяти одного чи двох на прогулянку до Харбіну. Тоді вони приходили до мене, про що ми наперед домовлялися, або я заходив до О.М., або до його батьків, які жили по-сусідськи. Хлопці поволі начитувалися і стали свідомими українцями. Я дуже радів зустрічам з ними, бо бачив в них можливу базу для майбутньої праці. Коли після періоду нашої праці в крематорії почали прибувати нові втікачі з СССР, їх брали в свої руки українці, які творили неначе якусь підпільну організацію.

Одного разу О.М. привів до мене колишнього лейтенанта Червоної Армії, С.Л., здоровенного козарлюгу, молодого ще хлопця, біля 25 років, який говорив прекрасною українською мовою й цілою своєю появою дихав українством. Крім доброго серця, він був ще й добрим заводіякою.

О.М. сказав мені, що той хлопець, котрий оповідав пригоду з бандуристом у Києві, звівся йому, що він не має наміру далі сидіти в таборі й що при першій нагоді втече. Я просив переконати того хлопця, щоб він того не робив, бо виставить себе на дуже велику небезпеку і нічого втечею не досягне. Пізніше я довідався, що після тієї поради хлопець став оминати всіх, і нарешті прийшло до трагедії. З двома іншими хлопцями, неукраїнцями, його зловили після втечі, вже поза табором. Найближчого ранку, без будь-яких формальностей, вивели трьох втікачів у двір і перед всіма таборовиками... розстріляли.

– Це вам пересторога, щоб ви не пробували втікати! – заявив присутнім японець.

Ця звістка вразила мене дуже сильно. Чи така вже і велика провина людини, яка бажає вільного життя? Але японці думали по-своєму й зробили по-своєму.

По сьогоднішній день я бачу чорні блискучі очі, які горіли життям і з яких било енергією. Бачу ті свіжі рум'янці на лиці того хлопця, який, не обдумавши добре свого кроку, мусів передчасно зійти у могилу. Поволі проходили місяці, а наша праця в штабі не те, що не приносила нічого нового чи цікавого, але таки занепадала, і то за

причиною японців. Коли на початку Акагі-сан приходив до штабу майже кожного дня, то тепер він заходив тільки раз на тиждень, і то на дуже короткий час. Ми не мали змоги поговорити, не могли скласти будь-які пляни, чи хоч би порадитися щодо матеріалів. Нарешті десь при кінці вересня Акагі-сан заявив нам, що праця нашого штабу прекращається. Зрозуміло, що не було можливим довідатися про причину цього рішення. Тільки Акагі-сан сказав, що він отримав такий наказ згори. На це не було ради і ми спокійно прийняли його заяву до відома. Тільки після закінчення Другої світової війни, коли прийшли вісті про поведінку німців в Україні й про реакцію на це українців, можна було собі пояснити, чому японці перервали співпрацю з нами.

У всякому разі, на цей раз ми розійшлися мирним шляхом. Я повідвозив своїм таксі речі до Акагі-сан і він за це не заплатив, хоч сам взяв на себе такий обов'язок. У протигагу до цього Борис Куркчі затримав радіо, за яким Акагі-сан доповідався ще два роки пізніше через радника УНКолонії. Але тоді Борис був уже далеко в провінції, осівши в новоствореному селищі для європейців, де його й застали 1945 року червоні. Тільки 1954 р. йому вдалося вихопитися з Китаю разом з родиною, і то тільки завдяки тому, що він ніколи не заангажувався надто явно в життя УНКолонії чи УДСічі.

Таке закінчення співпраці з японцями не залишило такого гіркого осаду, як попереднє. Однак все одно давало добру науку, щоб ніколи не зав'язуватися „по вуха” з союзником, бо він кожної хвилини може відвернуті ба навіть знищити всі здобутки. Подібні зв'язки повинні і мусять бути підпорядковані нашим власним цілям Використання положення мусить бути максимальним, з розрахунком, що може завтра треба буде йти знову самотужки, стояти знову виключно на власних ногах. Чи не так робили з нами інші? Чи не так робили німці, які загравали з українськими націоналістами, але коли приходило до діла в принципових справах (Закарпаття, окупація України), вони ігнорували все і всіх, і робили тільки те, що вони вважали корисним тільки для них у кінцевих підрахунках.

Точнісінько так само поводитися з українськими націоналістами японці. Треба? Є нагода використати нас? Чому б ні! Вони були готові не то, що співпрацювати, але й сильно підтримувати. Але коли трохи повіяло іншим вітром, або коли вони бачили в іншому місці трохи більше користи для себе, вони відкидали нас набік, зриваючи всі контакти.

І так роблять усі, без винятку, державні народи, які мають те чи інше відношення до нас. Тому будьмо обережними з такими союзниками. Працюймо з ними щиро, але не топчім, борони Боже, своїх життєвих справ заради них. Своя ідея, своя справа, свій брат-українець мусять бути ближчими, дорожчими й важливішими за співпрацю з ними. Бо скоріше чи пізніше вони залишать нас так, як залишають витиснену цитрину. Тільки розрахунок на власні сили, довір'я до своїх можуть стати запорукою тривалості та успіху в наших змаганнях. Хоч свій іноді й гірший, але він є одним із тих „Х” мільйонів українців, для яких ми й провадимо наші змагання. Я не проповідую національного егоїзму. Я тільки перестерігаю перед чужим національним егоїзмом.

4. За фронтами війни

В Європі війна затягнулася. З „бліцкригу” перейшла в затяжну, позиційну. Послаблені німці, нехтуючи всіма можливими і потенційними союзниками, не могли подолати фактично розбитий на початку війни Советський Союз. Це дало

більшовикам змогу прийти до себе, перегрупуватися, отримати від Америки воєнну техніку, і згодом піти у протинаступ. Політика почала брати верх над чисто воєнними калькуляціями Гітлера. Однак для позитивних змін вже було запізно, бо хто б тепер йому повірив, навіть коли б той же Гітлер формально й офіційно обіцяв певні політичні кроки в користь поневолених Москвою народів. Видно, що японці побачили слабкість Німеччини, Війна, як було видно, мусіла закінчитися поразкою для Гітлера. Японці почали відступати від наміру війни проти Советів. Вони ж були з більшовиками в згоді, маючи пакт ненападу з ними. Японці випускали багато карт зі своїх рук, вважаючи, що чимось заспокоять червоних. Японські фронти, розтягнені на тисячі миль від центру по менших і більших островах Індонезії, Полінезії і по всьому Тихому океані теж затрималися у своєму поході. Велика частина морської флотії західних потуг була перекинута на схід Азії, на Тихий океан, щоб стримати експансію Японії.

Насамперед в Японії, а потім у Манджурії далось відчувати брак товарів першої потреби. Передусім щезли промислові товари, згодом харчові продукти. Текстильні й шкіряні вироби були взяті японцями на розрахунок, так що власники крамниць з такими товарами самі не могли нічого продавати. Замість товару, у вітринах пишалися великі афіші з кличами „нового світлого порядку в Азії“, або плакати з театральних п'єс. По цілому місті, то тут, то там, стояли довгі черги, в яких люди ждали на видачу такого чи іншого товару. Дуже часто ждучий сам не знав, на що ждав. Коли всі ждуть - значить варто ждати й собі. Це логіка голодного населення в час війни. В Союзі ця логіка, а тим самим і черги, постійні й без війни.

Незабаром виявилася потреба видачі продуктових карток. На них видавали менш або більш регулярно: цукор, хліб, сіль, якийсь горох тощо.

Рівночасно з тим почала розвиватися й цвісти чорна біржа. Люди купували, наприклад черевики з халявками, хоч до цього не носили їх ніколи, та ще й до того на два розміри менші; купували годинники, хоч мали вже їх по два на особу в сім'ї. Зрозуміло, що купував той, в кого були гроші, а таких не було багато. Більше було таких, що продавали, щоб мати за що прожити деякий час.

Спекулянти з чорної біржі жили найкраще, за ними стояли шофери, яких не було тепер аж так багато, бо авто поволі виходили з вжитку через недостачу запчастин (автор мав щастя працювати шофером до останнього дня війни Японії). Коли звичайний службовець або робітник заробляли по 250-400 єн у місяць, то шофер щонайменше 800 єн. Грошей не виправдовувалося зберігати, бо вони поволі втрачали свою вартість. Хоч-не-хоч треба було купувати потрібні й непотрібні речі.

Дехто з української молоді, яка добре була матеріально забезпечена, влаштовували в себе різні вечірки для 8-10 пар, під час яких було і поїсти, і попити. Тільки деколи гостям треба було приносити з собою хліб. На чорному ринку було ще досить горілки, тож будні забувалися, коли раз у тиждень, або хоч раз на два тижні збиралося веселе, своє товариство в тому чи іншому домі. Такі вечірки проходили, звичайно, під якимсь прикриттям, наприклад з приводу для народження або ім'янин хоч би чиєсь бабусі.

Життя УНКолонії завмерло зовсім. В канцелярії сиділи службовці, але громадської роботи не велось ніякої. Кулябко-Корецький вважав, що за таких обставин в країні не варто занадто присвячуватися такій роботі. Зрештою, Головне бюро російських емігрантів, якому Кулябко-Корецький підпорядкував УНК, не дозволило б на сепаратистичну діяльність. Тож тільки й слави було, що сама тільки

назва – УНК!

З цієї причини, наприклад свято державности відзначали в приватному помешканні Ю.О., де було біля сорока осіб. Не було докладів, лише імпровізовані промови деяких присутніх. Між зібраними було декілька старших громадян.

Хід війни змінив напрямок на протилежний до того, який був на початку. Німці поволі відступали, поволі, але постійно, а японці теж не могли настати літаків для камікадзе. Це назва літунів-самовбивників, які кидалися разом з літаком на ворожу ціль, головню на великі американські військові кораблі. Їх назва пішла від прізвища першого такого летуна. Появилися ще й інші подібні формації в японських повітряних силах, однак Японія не була вже в силі постачати навіть найгірших літаків, щоб тільки їхні герої могли піднятися в повітря й полетіти на пороги. Ворог був задалеко, а літаководців Японія вже не мала, бо Америка затоплювала їх своїми морськими й повітряними силами, які, як виявилось, не мали досі рівних собі в історії людства.

Поволі, але впевнено американська техніка розчавлювала американські Гарнізони на опанованих на початку війни територіях і визволяла одну позицію за другою. Запеклі бої йшли в пралісах (джунглях) Яви, Суматри, Борнео, Нової Гвінеї. Японські війська в окремих місцях лишалися все більш без допомоги, без ціпкого постачання.

Розрахунки так Німеччини, як і Японії на швидке захоплення назначених об'єктів і швидке закінчення війни не справилися. Поведінка японців, в першу чергу супроти європейців, знову покращала. Пасажири-японці на таксі вже не клали ніг шоферам на плечі, стали менше сперечатися за заплату. Однак поліпшити матеріальне становище населення вже не було змоги.

Зате сильно організувалася їхня акція в напрямі самооборони. Видно, вони вже почали допускати можливість ворожого бомбардування навіть так далеко від фронтів, коли брати до уваги театр воєнних дій на півдні Азії і на Тихому океані, або рахувалися з можливістю, що СРСР не дотримається постанови про ненапад.

Самообороною населення займалася єдина вседержавна (в Манджу-ді-го) політична партія Кіовакай, цебто щось подібне до товариства дружнього, добросусідського співжиття. Місто було поділене на ділянки, які підготовлялися до самооборони перед бомбардуванням. Був такий гурток і в моєму дворі, де містилося 16 помешкань. До складу гуртка входили японці, китайці, москалі, українці, корейці.

Кожна сім'я копала собі яму-бункер, щоб було куди сховатися під час бомбардування, крім того робили вправи в ліквідації пожежі, першої медичної допомоги тощо. Хоч не хотілося мені, однак я теж мусів тим зайнятися, як і всі інші. Деколи я керував для вправи вуличним рухом на перехрестку Старохарбінського шосе і Церковної вулиці. Крім того були створені спеціальні відділи молоді і чоловіків до 40 років для окремих завдань протиповітряної оборони міста Харбіну, як цілості. Був теж створений такий відділ російським бюро емігрантів. Для цієї цілі йшов набір. Кожний молодий, між ними й я, одержав виклик до відповідних районних установ.

Перший виклик я знехтував, але незабаром прийшов другий. Все це відбувалося ніби на основі добровільності. Так воно й називалося: Русский отдел добровольческих дружин обороны. Щоб припинити їх розгін у моєму напрямі, я пішов на пункт. Службовець-москаль відразу накинувся на мене, домагаючись пояснень чому я не прийшов на перший виклик.

– Тому, що я не мав і не маю охоти вступати до дружини. Я прийшов про це вам сказати.

– Чи це означає, що ви не хочете?

– Це ж добровольческие дружини, правда? Так от, я не хочу йти добровільно, і на цьому кінець.

– Це тільки для форми добровільне, але кожний мусить включитися в дружини!

– О, ні! І не подумаю!

– Слухайте, господин Марков, я не маю охоти сперечатися з вами. Ідіть до головного штабу Кавакай на Большому проспекті й скажіть їм про це.

– А чому мені ходити по штабах? Мені взагалі це все непотрібне! Якщо моя особа вам аж так потрібна, то повідомте штаб самі.

З тим я пішов собі геть. Після того мене не непокоїли, але тільки впродовж двох тижнів, бо таки прийшов до мене виклик, щоб прибути в III відділення поліції в Новому Городі. Не було ради, треба було йти. Зрештою я не знав причини виклику, хоч здогадувався про неї.

Коли старшому надзирателю Бокову, сивій, як молоко, але енергійній людині, доповіли про моє прибуття, він крикнув:

– Марков? В каталашку его!

Правда, в мене не забрали речей – грошей, годинника тощо, що означало, що мене не арештовують. Але таки поставили за дверима, де вже були не камери, тільки клітки. Передня стіна була заграбована грубими прутами. В тих клітках сиділо повно люду. Звідтам било сильною задухою. Зразу ж мені пригадався звіринець у Берліні.

Простояв там я зо дві години, заки покликали мене в коридор участка. Поліцист-москаль сказав злобно:

— Приємне місце для відпочинку, правда?

Я не відповів нічого, тільки пішов за ним. Він відпровадив мене до начальника відділу, очевидно японця. Той не говорив по-російськи, тож узяв собі за перекладача старенького китайця. І тільки тоді я довідався про причину виклику.

– Чому ви відмовляєтесь від участі в оборонних дружинах Кіовакай?

– Я не відмовляюся! Я тільки не хочу належати до Русского відділу.

– Яка в тому різниця?

– Я приїхав до Манджурії, як українець із спеціальними завданнями, про що знають воєнні власті, і я не хочу, щоб мене трактували як москаля. Оце і все.

Якщо так, то це політична справа, а не кримінальна. Я вас відішлю до штабу Кіовакай, хай там розбираються хто прав.

Він взяв телефон і за кілька хвилин розмови звернувся до мене:

– Ви самі прямо звідси підете до штабу Кіоватай. Коли я прийшов до Кіовакай, відразу ж прийняв мене японець:

– В чем дело, господин Марков? Чому ви не хочете підпорядкуватися?

Я пояснив йому свої причини. Тоді він сполучився з Воєнною місією і після довшої розмови велів мені піти туди наступного дня й зустрітися з Маеда-сан, бо він сам не хоче вмішуватися у справи, які повинна розв'язувати місія.

Хоч я добре знав Маеда-сан, як великого русофіла, і розійшовся з ним останній раз не дуже по-дружньому (справа Чорного), то все ж таки я відчув полегшення, немовби я вже був на волі, позбувшись добровольческих дружин. Маеда-сан знав мене добре, тому я міг звести з ним бій легше, ніж з яким-небудь іншим японцем, який не знав характеру моєї поїздки на Далекий Схід.

Коли я побачив Маеда-сан, він відразу накинувся на мене мокрим рядном:

– Що ви собі уявляєте, господин Марков,? Ми маємо встановлювати якісь інші закони для вас, чи як? Всі емігранти, без огляду на їхню національну приналежність,

підпорядковані Главному бюро російських емігрантів, отже й ви теж!

– На якій це основі я? Якщо моя особа так дуже вам мішає, то прошу відправити мене до Шанхаю, але я не дозволю, щоб мене насильно робили москалем!

– Ви все одно рускій! Ось, дивіться, оце пан Конченко, службовець Воєнної місії, за походженням він теж, як ви кажете, українець, але спитаймо його, що він про це думає? Господин Конченко, кто вы по национальности?

–Конечно, русский! – поспішив дати відповідь той.

– Бачите?

– Він – зовсім несвідома людина, або свідомий зрадник свого народу.

– Чому те, що ви кажете, має бути правдивим, а те, що він - брехнею? В нього таке саме право говорити від імені всього народу, як і у вас.

– Мені цікаво, Маеда-сан, чи відважилися б сказати, Що ви китаєць, а тільки за походженням японець? Тепер ми напевне того не скажете, бо Японія – вільна й сильна держава. Так само й пан Конченко не говорив би, що він росіянин, коли б Україна була вільною державою. Однак коли б Японія, припустімо, опинилася під окупацією Китаю, то чи ви повинні б співпрацювати з китайцями й були проти всякого японського руху спротиву? Чи по правді ви такий мілкий знавець національної свідомости, Маеда-сан? Я сумніваюся. Інакше ви не були на цій посаді. Тому я прошу розглядати справу поважно. Те, що ви сприяєте москалям, ще не означає, що вам вільно мішати з болотом інших.

Ви дуже добре знаєте, що я українець, який ніколи не мли нічого спільного з москалями. Я навіть не знав їхньої мови. Чому ж ви намагаєтеся увіпхнути мене між москалів? Чи для тієї мети ваші військові аташе в Європі порозумівалися з українськими націоналістами, щоб їх, захопивши в свої руки, насильно русифікувати? Я думаю, що так не було й що це робота невироблених всесторонньо тутешніх японських політиків.

Я повторюю ще раз: або ви оставите мене в спокої, або я прошу відставити мене до Шанхаю. Хіба що ви волієте тримати мене в тюрмі. Бо я ніколи не приєднаюся до будь-якої московської організації.

Маеда-сан посидів хвилину мовчки, а потім промовив:

– Хорошо, господин Марков. Ідіть додому. Ми не будемо вас примушувати до участі в оборонних дружинах. А ваша дальша доля вирішиться незалежно від цього. Ми вже маємо по самі вуха ваших витівок.

– П'ять років тому ви могли відставити нас назад до Європи й мали б тоді спокій та робили б тут з українцями по своїй уподобі, бо, очевидно, ненаціоналісти не реагують так гостро. Вам подобаються такі, як Кулябко-Корецький.

– Ідіть!!!

І я пішов. Я не міг сподіватися такого добра від Маеда-сан, бо він ненавидів українців, особливо націоналістів. Незалежно від багатьох справ, які мусів полагоджувати з нами, він старався давити нас, де тільки міг. Коли ми іноді зустрічалися в театрі чи на вулиці, ми не впізнавали себе. Він такої поведінки тримався до останнього дня. Але того останнього дня він змінив свою думку відносно мене, принаймні формально, що дало мені цілковиту сатисфакцію. Та про це пізніше. Тепер ми розійшлися ворогами...

Нарешті на початку 1944 року прийшла несподіванка. Всі українці, які були в той чи інший час реєстровані в УНК, отримали з канцелярії УНДому повідомлення про заплановані загальні збори, яких не скликали ось вже три роки. Зо всіх закутків

позбігалися українці. Очевидно, В.А. Кулябко-Корецький програв на всій лінії. До голосу дійшов знову самостійницький табір, складений з націоналістів, УНРівців, деяких гетьманців і деяких незалежних. На чолі УНКолонії став інж. О.С. Вітковський, уенерівець. Крім правління УНК, було створено новий законодавчий орган – Раду старшин, яка складалася з 36 членів, по 12 від старших віком, середнього віку і молоді. Головою Ради старшин став Іван Прохорович Шевченко, довголітній діяч, основник і фінансовий „дуб” будови УНДому; його заступником гетьманець Микола Самарський, колись уенерівець, учасник Другого зимового походу, а секретарем Б. С. Марків. Хоч я повинен вже був бути серед середніх (35 років), то мене винятково зараховано ще до молоді, щоб я міг репрезентувати молодь у президії Ради старшин.

Рада старшин, а часто тільки її президія, мала рішучий голос у справах УНКолонії. Це був своєрідний парламент. Така переміна в управі УНК виявилася дуже корисною, бо мала дозу позитивного демократизму.

Крім того при УНК затримався радник-японець, Матсузака-сан, який був на цьому становищі ще за наказного головування В.А. Кулябки-Корецького, заступивши Акагі-сан, котрий знову став совітником Главного бюро російських емігрантів. Радник не вмішувався безпосередньо в життя Колонії, але за його посередництвом можна було полагоджувати всі справи, найвищої ваги пов'язані з владою.

Організації молоді, як окремого тіла, не можна було реактивувати. Можна було тільки згуртовувати її під іншими гаслами – спортивним, театральним тощо.

Життя знову закипіло в стінах УНДому. Напрвесні 1044 р. японці підсунули думку, щоб українці влаштували собі поселення поза Харбіном, щоб таким способом забезпечити себе харчовими продуктами. Багато членів ВІІК, між ними і я, їздили оглядати запропоноване японцями місце вверх по Сунгарі, на 22-ій „створі”, епюра – стовп на березі ріки, що служить для потреб Навігації. Залежно від того, чи ріка пливе прямо, чи в'ється, ті створи більш або менш віддалені від себе. Катер, що віз нас на оглядини, плів проти течії кілька годин.

Місце мені, як і більшості, сподобалося, бо було низько розташоване, на що вказувала рослинність, хоч від плеса води до пропонованого селища було досить високо – 8-10 метрів. В час більшого виливу ріки передбачалася небезпека поплисти з водою. Про це говорили, однак кожний взяв собі клаптик землі, а двох чи трьох навіть побудували собі там ліп'янки, криті стріхою. Так постали й хутір отримав назву “Сунгарійська Січ”. Принаймні люди мали про що говорити, бо до справжнього діла таки не дійшло. Ті ж, що побудували дещо, були багатії, використовували Сунгарійську Січ для літнього відпочинку й рибальства.

Ще 1943 року, влітку, я вирішив скоріше чи пізніше, залежно від обставин, залишити Далекий Схід і вернутися до Європи, або на американський континент. Тиск японців на українців, заборона самостійного розвитку української еміграції, їхня ставка на “непередрішенство” і заспокоєння москалів, а тим самим заперечення принципу розчленування Росії, витворили положення, яке не давало ніяких перспектив на позитивну, ширшу працю українців у напрямі усамостворення себе від окупанта та будови своєї держави. „Малоросійський клуб”, в який фактично перетворилася УНКолонія за головування наказного голови В.А. Кулябко-Корецького, не давав, і не міг дати мені духовного задоволення. Саме тому я зробив таке рішення, але поки що не міг у тому напрямі нічого зробити.

Коли б прийшлося вернутися в Європу, в мене був би досить твердий ґрунт під

ногами, бо я був добре підготований у знанні чужих мов. Я знав добре, у слові й письмі, німецьку, італійську і, теоретично, французьку мови. Зате зовсім інакше виглядала б справа, коли б я мав перенестися до США чи Канади.

Я зовсім не знав англійської мови. А вже давно носився з заміром опанувати її, однак життєві обставини кидали мене все в нове місце, де треба було вчитися мови того народу, серед якого приходилося жити, бо я не хотів ходити німим між людьми. Після опанування італійської мови, я вже хотів взятися за англійську в часі заслання з хорватськими усташами на островах Ліппарі в Італії. Але один з-посеред хорватів, Марко Райковіч, мій особистий приятель, котрий досконало розмовляв по-французьки, бо багато років жив у Бельгії, переконав мене, що мені краще взятися саме за французьку, по перше тому, що я вже знаю італійську, яка дуже споріднена з французькою, а по друге тому, що він мені зможе допомогти в опануванні тієї мови. А хто порадить мені, коли я візьмуся за науку англійської?

Цей останній аргумент переважив тоді. Правда, Марко не зміг довго мені помагати, бо кілька місяців згодом українську групу відділили від хорватів і перевели на Сіцилію, але я вже так був заглибився у французьку мову, що дальші два з половиною роки заслання, які давали багато вільного часу, я присвятив дальшому вивченню її.

Тепер, у Харбіні (1943 р.), прийшов час, щоб присвятити трохи часу англійській мові. Правда, в мене не було того часу так багато, однак навіть „трошки" все таки більше, ніж взагалі нічого. Випробувані мною при вивченні німецької й італійської мов підручники Отто Зауера, я використав і тут. Пізніше я випадково придбав великий підручник Лянгеншейта.

Вечорами я вивчав граматику й виготовляв картки з 15- 20 словами з їх вимовою (наскільки це можна було встановити з книжок). По дорозі на роботу чи назад, а навіть в часі роботи я ті слова вивчав. Картка зі словами висіла перед кермом авта, нижче переднього скла. Я міг керувати автом, прочитати слово, і думати, навіть вимовляти його рівночасно. Пасажири сміялися, співтовариші праці на біржі чи в гаражах насміхалися, однак це не відстрашувало мене. Головним чином осінь і зима 1943 року дали мені змогу ознайомитися з англійською мовою до такої міри, що я міг читати дещо, заглядаючи, очевидно, до словника. Таке читання вечорами додавало мені охоти на ще більше, бо я бачив добрі наслідки своєї невсипущої, впертої праці над собою.

Пізніше мені прийшлося багато дечого виправляти із завченої хибної вимови, але друковане слово було для мене майже зрозуміле. Ніяка мова дотепер не завдала мені такого труду у вимові, як англійська, головним чином тому, що на початку я не чув від нікого правильної вимови. А раз завчене не так легко змінити.

Дехто каже мені, що в мене талант до мов. Брехня! На те треба багато-багато впертої праці й витривалости в стремлінні до накресленої мети. Само ніщо й ніколи не приходить. І коли дехто й заздриє моєму знанню мов, то я знав, скільки мене це коштувало.

1944 року можна було відчувати, що японці сподіваються всього найгіршого з боку СССР, бо вони почали швидко організувати російські військові відділи для еventуальної боротьби з червоними. Москалі провели регулярний призов серед еміграції в Манджурії. Одного дня пройшли до мене два молоді хлопці, колишні січовики – Ю.Г. і Ю.О. Один з них був тим, хто їздив зо мною в свій час до втікачів.

– Борисе, ми хочемо поради від тебе, – заговорив один таємниче.

– Прошу дуже. Чим зможу, тим допоможу.

– Нас покликали до війська. Ми не хочемо йти до російського війська. Що ти нам порадиш - іти, чи не йти.

– Хлопці, ви мене ставите у дуже делікатне положення. Я не маю права виставляти вас на небезпеку, та ще й там, де нема перспектив на успіх, де все вказує на те, що можна дуже потерпіти. Ми організаційно не пов'язані аж так, щоб я міг вирішувати вашу справу. Тільки ви самі можете це зробити.

– Тоді скажи нам, що ти зробив би, коли б тебе покликали?

– Я не пішов би, однак у мене є на це основи, яких у вас, на жаль, немає.

– Та це нічого. Ми ще вдвох порадимось, як нам бути. Наступного дня вони пішли на призивний пункт і заявили, що вони відмовляються йти до організованого росіянами війська, бо вони українці, вони не бажають служити в російській армії. Їх зразу ж заарештували. Коли про них не було чутки впродовж кількох днів, прийшла до мене дівчина одного з них і просила в мене поради. Я сказав куди їм треба б звернутися. Батьки обох хлопців робили всі можливі заходи, щоб довідатися про долю своїх синів, але все надаремно. Так пройшло понад два тижні. Ми всі вже втратили надію на те, щоб побачити їх живими. Нарешті одного дня вони оба, змордовані, зголоднілі, змінені так, що годі їх було впізнати, прийшли до мене, ще заки показалися у себе вдома.

– Борисе! Ми таки перемогли! Вони тримали нас окремо й мучили всіма способами, щоб ми сказали їм хто нас намовив не йти до війська. А нас же ніхто не підмовляв. Нас тримали в жандармерії на Вокзальному проспекті, не давали їсти, не давали води, не давали виспатися. Весь час хтось нас допитував. Ми вже падали з ніг. Нарешті два дні тому вони почали нас відгодовувати й оце випустили. Яка ж насолода, коли ти відчуваєшся сильнішим морально над своїм противником! Як приємно перемагати!

– Вітаю вас, хлопці, з перемогою! Ви тепер стали справді зрілими й готовими до боротьби за свій народ. Будьте такими завжди, і напевне зазнаєте ще не одної приємної хвилини у своєму житті. Таких хвилин не всі можуть зазнати. Такої радості ми колись мусимо всі разом зазнати, ціла нація, коли переможемо наших ворогів і станемо вільною нацією, вливу у власну державну форму. Дай нам, Боже, діждатися тієї хвилини!

5. Два табори віч-на-віч

Не від речі, а таки на місці буде згадати про одну дію, яка трапилася тоді у Харбіні. Маленька польська колонія випускала бідненький тижневик під омофором свого костьола. Я інколи його читав. Одного разу я прочитав у ньому передову, яка перевернула моє нутро на декілька днів. Уявіть собі – вже кілька років минуло від нового розчленування Польщі, поляки опинилися в такому самому бездержавному стані, як і ми, українці, а крім того це ж була таки релігійна газетка. А яку передовицю втяли!? Не дивно, що автор проливав сльози над упадком Польщі, не дивно, що він вірив у те, що його батьківщина знову колись воскресне, навіть не дивно було б, коли б він, як шовініст і загарбник, мріяв про відродження Польщі в кордонах з 1939 року. Але ж передовицю автор закінчив своїм, як він напевне думав, пророцтвом ось так: “Корабель польської державности знову завітає не тільки до Гданська (Данціг), але й над Чорне море!”

Тут уже польська безличність переступила всяку міру. Бачите, земляки? Ви

хотіли визволити ЗУЗ від пазурів польського хижого орла, а він потайки плянує вхопити в ті брудні пазури всю Україну! Пам'ятайте про це! Напинайте добре тятиву свого лука та стріляйте влучно, коли прийде слушний час, щоб той орел упав додолу з прошитим серцем і більш ніколи щоб нам не шкодив. На мою думку, поляки не заслуговують на те, щоб колись українці окупували їхні землі. Їм тільки потрібне, щоб ми опанували Варшавою, щоб вони умовно капітулювали, а після того ми б їх лишили самим собі, щоб вилизували свої рани. Але за кожним разом, як тільки вони піднімуть голову, нам знову треба йти походом проти них, і знову ставити їх на коліна. Бо т ми будемо з ними поводитися по-людському, то вони ні проминуть жадної нагоди, щоб нам накинути своє ярмо на шию. Краще зламати їм хребет, ніж терпіти від них наругу. Польська пиха може змаліти тільки під ударами сильного кулака по їхній безстыдній пиці.

Восени 1944 року я зазнав милої несподіванки, коли почув, що мій старий знайомий з Токіо, полк. Акікуза-сан, тепер вже в рангу генерала, став начальником Японської воєнної місії в Харбіні. В той час уже був послаб натиск японців на УНКолонію, як я вже про це згадував, і тепер, з приходом ген. Акікуза-сан до Харбіну на згаданий пост, можна було сподіватися, якщо не великого покращання відносин, то хоч вільнішого дихання без безпосередньої загрози, що японці знову наступлять чоботом на українців. У добрій вірі я навіть поробив заходи через радника УНКолонії, Матсузака-сан, щоб побачитися з ген. Акікуза-сан, але, на жаль, з того нічого не вийшло.

Тим часом, при кінці зими 1945, було перевибране правління УНКолонії. На Раді старшин я, як її секретар, поставив справу української школи, яку (справу) було обговорено досить ґрунтовно, тобто ми проаналізували можливість діяльності школи: приміщення, вчительського складу тощо. Вирішено натиснути на японців у цій справі. Якщо нам не дозволяють випускати свого часопису, то хай хоч дозволять відкрити школу.

Яке ж було моє здивування, коли, ще заки прийшло рішуче „ні" від Воєнної місії, мене викликав Матсузака-сан до себе у Воєнну місію, де щиросердечно переконував, що справа школи тепер не на часі, принаймні поки що, та щоб я не робив надто великого руху в УНК, коли прийде негативне рішення у цій справі.

Тоді я сказав йому, що мені нема чого робити у Харбіні, якщо українцям не дозволено займатися навіть навчанням, не говорячи вже про політику, і що я прошу постаратися мені про дозвіл на виїзд до Шанхаю. Матсузака-сан обіцяв доповісти про це ген. Акікуза-сан.

Однак пройшло кілька тижнів і я не отримав жадної відповіді.

А тим часом сталася нова подія: капітулювала нарешті Німеччина. Тоді я знову пішов до Матсузака-сан і поставив своє домагання дозволу на виїзд.

– Чому ви так наполягаєте на виїзді, господин Марков?

– Тому, що я знаю зовсім певно, що ви програєте цю шину. І прийде час, що ви залишите й Манджурію.

– Я погоджуюся з вами, що ми програємо війну, однак це не означає, що ми вийдемо з Манджурії. В нас є пакт про неагресію з СРСР і з боку його нам нічого не загрожує. Крім того в нас тут біля двох мільйонів війська. Манджу-ді-го незалежна імперія, і в найгіршому випадку може дійти до зміни режиму. Японія залишиться вільною державою. Вам тут навіть безпечніше, ніж у Шанхаї, бо звідтіля нам прийдеться відступати.

- Матсузака-сан! Ваші прогнози може й влучні, але я вам скажу одверто, що в той час, коли ви будете капітулювати, я бажаю бути якнайдалі від кордонів ССР. По перше, що від них ви ніколи не були і не будете безпечними, без огляду на будь-які пакти, а два мільйони військ тепер, це крапля води в морі. Крім цього Манджу-го-го проголосила війну майже всім тим, що й Японія. Чому тоді мали б залишити її у спокої?

- Може ви й маєте рацію, господин Марков. Тепер тяжко що-небудь вгадати. Я скажу про ваше бажання виїхати начальникові Воєнної місії.

Але й цієї другої спроби контакту з ген. Акікуза-сан та намагання дістати дозвіл на виїзд не вийшло нічого.

Минали тижні і ніякої відповіді Матсузака-сан не приносив, хоч я бачив його в УНДомі. Поволі ця справа забулася, як нездійснима. Треба було здатися на ласку долі, ждати на те, що принесе життя, і слідкувати за подальшим розвитком воєнних дій на Тихому океані, на островах Індокитаю та в самому Індокитаї, а також в Китаї. А ті події вказували тільки на одне –на все далші втрати Японії, на її повільний і послідовний відступ, на її кінець! Америка кинула майже всі свої морські сили проти неї. Небо кишіло від американських літаків і безкраї води Тихого океану розбризкувалися об борти швидких, модерних воєнних кораблів тієї країни.

У половині 1944 року таксі одного змосковщеного серба, на якому я працював останніх кілька тижнів, поважно попсувалося, залишаючись довший час у гаражі, ждучи ремонту. Після двох тижнів без жадного кроку в напрямі відремонтувати авто, я побачив, що прийшов кінець моїй праці на біржі. На якусь іншу працю в мене не було ніяких перспектив. В тому самому гаражі ночувало авто Павла Яхна, старенький (1926 р.) англійський „Оверленд". Одного разу Павло спитав мене, що я думаю далі робити. Після моїх неясних відповідей, він запропонував:

- Знаєш що, Борисе, мені вже важко їздити на біржі, та й хочеться трохи відпочити. Ось, заки твоє авто відремонтується, виїжджай на моєму на зміну з Павлушею.

Павлуша, це був рябий москаль. Очевидно, що я прийняв з великою вдячністю ту тимчасову працю, і на ній я пробув цілий рік. Працювали у той час тільки вдень, отже що другий день, на зміну. У вільні дні було досить часу піти куди-небудь. І так проходили місяці.

Була весна 1945 року. Одного разу Павло запропонував мені піти разом з ним до одного українця на хутір, що кілька кілометрів вверх по ріці Сунгарі, на 10-ій чи 11-ій створі. Ця прогулянка мала б зайняти 1-3 дні. Ми пішли. Взяли напрям на Кунсянтунь, а далі розлогими лугами у напрямі хутора, що розташувався на протилежному, лівому боці Сунгари.

Власник хутора, Шахрай, за час мого перебування у Харбіні, ні разу не показався в УНДомі. Я тільки зустрічав його прізвище в архівах УНКолонії за минулі роки, коли ще УНРівці тримали УНДім у своїх руках. З приходом націоналістів він відійшов від українського громадського життя й осів тут малим хутором. В нього було трохи землі, хатина над рікою Сунгарою, дещо домашніх тварин – корова, кілька овець, поросята, кількадесят курей і великий собака. В нього теж була дуже добра снасть для рибальства. Сам він був тоді близько п'ятдесяти, рік чи два старший за Павла.

Щоб читач мав яснішу картину, скажу декілька слів про Павла. Ще малим хлопцем приїхав він з України на Далекий Схід, у Приморську область. За кілька років його батько розжився і мав усього під достатком. Павло ріс буйно, але й не забував

про Україну, яку знав ближче з оповідань своїх батька й матері. Вдома розмовляли по-українському. Коли впала Росія й Україна проголосила свою незалежність, Павло був одним із тих молодих людей, які не жаліли нічого для скріплення ідеї самостійної України серед українських поселенців Зеленого Клину. Він став вірним і послідовним прихильником УНР – „петлюрівцем“, як він себе часто називав. І ще довго після того, як більшовики зайняли Україну, на сході Азії – на Забайкаллі, в Амурщині й у Примор'ї йшла партизанська війна проти червоних. Павло був одним із перших у тій боротьбі.

Нарешті його, разом з іншими, арештували і на початку січня 1924 року в Чіті відбувся суд над ними. Деяких учасників процесу засудили до смертної кари, яку пізніше замінили на досмертне ув'язнення. Павло зумів утікати з в'язниці, а далі й з Советського Союзу до Манджурії. Тут він продовжував працювати як звичайний емігрант. Він був один із тих УНРівців, які 1933 року отримали від японців УНДім, що раніше, 1927 року, був конфіскований китайцями, що було наслідком провокації червоних.

Тоді УНРівці випускали „Манджурський Вісник“, і Павло Яхно був останнім головою УНРівців в УНДомі. Був у Павла молодший брат, Володимир, який теж жив у Харбіні і в свій час був активним СУМівцем, і сестра Аня, замужня. Дружина Павла, Віра, вмерла два роки тому. Я пригадую собі її красу. Я її інколи бачив. У Павла був син-одинак Юра, років 15-ти, якого він любив справжньою батьківською любов'ю.

У мене з Павлом зав'язалася дружба тільки за останній рік, коли ми зустрічалися щодня. Тепер ми прийшли у „Шахрайку“.

Погулявши над рікою і половивши трохи риби СІТЯМИ ми пізно ввечері розташувалися на нічліг. Якщо вдень говорили про банальне, то тепер розмова пішла на громадські, політичні та ідеологічні українські теми. Почалося з одного радикального питання, яке мені зовсім несподівано поставив Павло, бо перед тим ми говорили тільки про поточне життя УНКолонії, ніколи не торкавшись минулого конфлікту між УНРівцями й націоналістами, що сталося ще до мого приїзду в Харбін.

– Як це сталося, Борисе, що ти порядний українець, хоч і націоналіст?

Тільки з пошани до нього я не відрубав відразу, як це я звик у таких випадках робити, що, мовляв, тільки націоналіст може бути порядним українцем. Я відповів питанням:

– Що ти поганого бачиш, Павле, в українських націоналістах? І чому ти проти них?

І він почав оповідати:

– Знаєш, Борисе, я виріс у любові до свого народу. Я бачив, що робив Петлюра й узагалі УНР. Для мене це було уособлення боротьби за волю України. Нараз, кілька років тому, я почув про якихось націоналістів. Звідкіля вони взялися? Чого вони хочуть? Чому створили щось нове, коли старе було ідеальним? Нарешті появились націоналісти й тут, у Харбіні. Зокрема від одного мені було цікаво почути відповіді на мої запитання. Це був Богдан Луковенко. Я його запросив до кафе „Маре“ в Новому Городі. Він прийшов. Ми попросили каву й тістечка. Ще заки все це поставили на стілик, я запитав Луковенка:

– Скажіть, будь ласка, що ви маєте проти Петлюри й проти УНР?

Ти знаєш, Борисе, що він мені відповів? Не вгадаєш. Він сказав: Петлюра був „сволоч“! Ти скажи – що мені було робити? Бити його по морді, там же у кафе? Продовжувати з ним розмову, у час, коли він мішав з болотом те, що для мене було

дороговказом? Ти повір, або й ні, але він видався мені гидким, не вартим доброго слова, навіть невартим, щоб з ним вести будь-яку розмову.

Я встав, кинув єну на стіл, і вийшов з кафе, залишивши його самого. Відтоді я й чути не хотів нічого про націоналістів, про їхній націоналізм. Як може мати щось конструктивного в собі ідеологія, коли вона наказує мішати з болотом того, хто боровся за Україну мечем, і хто згинув з рук ворога?

Оце сьогодні, сам не знаю чому, я порушив цю справу з тобою уперше від того пам'ятного вечора в кафе. Образа, важка образа залягла в моєму серці, я дуже хотів би, щоб ти зумів її полегшити. Бач, Луковенко вже давно не живе, він згинув за Україну, хоч і по-дурному, але мені його не жаль, нема в мені ні трішки співчуття до його однодумців. Навпаки – якась злорадність охоплює мою душу, немовби це сталося у відплату за кривду, яку він мені заподіяв, мені, або моїм однодумцям. Скажи тепер, чи і ти проти Петлюри? Був він „сволоч“, чи ні?

Ні, Павле, не був! Петлюра є й останеться великою людиною в історії наших визвольних змагань, і він повинен бути прикладом для багатьох. Однак ти мусиш зрозуміти, що головний отаман Петлюра не був теж святим. В нього були свої помилки, які не дали йому стати правдивим божисцем для усіх українців. Коли б ти прочитав деякі його писання, як прихильника своєї соціал-демократичної партії, писання на адресу інших українців, що були в інших партіях, то ти зрозумів би, що велика людина такого не зробила б. Він був непересічним, однак не великим. Його становище вождя визволеної України, його непримиримість до москалів є його великим плюсом, який виносить його високо над голови інших. Нам треба його шанувати і нам треба забути про його помилки. Бо горе нам, коли ми не вмітимемо цінувати тих, хто віддав свої голови за нас.

А тепер вернімося до Луковенка. Павле, я знав його ще з зустрічей у Берліні, 1933 року. Його правдиве прізвище – Микола Митлюк. Він боровся в підпіллі в рядах Української Військової Організації – УВО, боровся проти Польщі. Деконспірований, він мусів рятуватися втечею за кордон. Він усією душею ненавидів поляків тільки за те, що вони поневолювали частину українського народу. Тепер зрозумій Митлюка. Він знає, що Петлюра був видатним діячем визвольних змагань. Але він теж знає, що Петлюра склав з Польщею договір, яким фактично відмовився від Західної України, від ЗУЗ, як ми ці землі називали. Він це зробив, щоб рятувати положення у той час. Але молодого, палкого українця з ЗУЗ це боліло. Як так!? То ми не українці? Молодість не знає холодного політичного думання, вона знає тільки те, що говорить їй серце.

А далі? Члени УВО, потім ОУН, боролися проти Польщі, боролися, кладучи свої голови. І вони не могли славословити в той же час УНРівців, які сиділи у Варшаві, одержали офіцерські ранги в польській армії, і пальцем не кивнули в сторону поляків, які пацифікували українські села, використовуючи до цього регулярні відділи військ кавалерії – уланів, що сталося 1930 року. Як ляхи вбивали українських селян, вішали українських революціонерів і заповнювали свої тюрми українською самостійницькою молоддю, яка не бажана більше нічого, як тільки волі українському народові, УНРівці їм не помогли.

То ж як могли такі, як Митлюк, шанувати УНР? Про Петлюру тут нема мови, бо коли він збагнув поляків, зразу ж після того, коли зрозумів їхні правдиві наміри – перенісся до Парижу. Я переконаний, що Петлюра в той час не погоджувався з політикою УНР. І Митлюк зробив тільки одну велику помилку в своїй

непримиренності, що ототожнив Симона Петлюру з УНР.

Треба тобі знати, Павле, що полковник Євген Коновалець стояв побіч Петлюри в 1918 році, а він же був творцем УВО та ОУН. Він не склав зброї, як УНРівці, які властиво включилися у польське річище. Я не перечу, що тисячі УНРівців, так як і ти, є відданими цілковито українській справі людьми, що вони поклали деколи може й більше труду та жертв у боротьбі за Україну, ніж деякі націоналісти, але одна в них хиба – вони тримаються того плота, що вже зогнив, цебто Польщі. Їм треба було піти слідами Петлюри, вийти з Польщі й знову стати на свої ноги. Тоді здобули б довір'я українців із ЗУЗ.

Полковник Євген Коновалець робив заходи і спроби, щоб переконати УНРівців в тому напрямі, але даремно. Сьогодні про поєднання вже нічого й говорити. Сварка зайшла вже надто далеко. З боєм у серці треба ствердити, що ми самі послабили своє змагання за волю, одні бойкотують других, не дають підтримки навіть тоді, коли цього вимагає честь кожного українця. Чи не йде це на руку нашим ворогам?

Що більше, можу тобі сказати, що Корда-Федорів переконаний, що Уніченко застрілив Митлюка-Луковенка саме на твій наказ!

– Це неможливе! – аж скрикнув Павло. – Я переконаний, що ні, Павле, однак в нього є деякі дані на те, щоб тебе підозрювати. Уніченко був часто в тебе, і коли він повернувся з тієї нещасної експедиції, він пішов насамперед до тебе, а не до тих, хто його й Луковенка послали, тобто не до націоналістів. Він не прийшов до Корди-Федорова, чи хоч би до Ю.О. Роя.

– Борисе! Клянусь тобі перед Богом, що я не маю нічого спільного зі смертю Луковенка!

– Я тобі вірю, Павле, і без того. Коли б я був переконаний щодо твоєї причетності до смерти Луковенка, то я не був би ось тут з тобою, а це з двох причин: я ненавидів би тебе за це, і... я боявся б тебе. А, як бачиш, я пішов з тобою на приємну прогулянку, що, звичайно, роблять тільки у товаристві милих осіб. І ось я даю тобі прекрасну нагоду – якщо ти наказав вбити Луковенка, то й мене вб'єш. Але я тобі вірю, я вірю, що ти невинен. Я вірив у це ще 1938 року, коли реабілітував твого брата Володимира й прийняв його в ряди УДСічі, всупереч протестам Корди. Я не можу кидати каменем в когось, не будучи певним його провини. Недалекий вже ранок вияснити мені все. Але знай, що є багато націоналістів кращих за мене, хоч, знайдуться і гірші.

І я розповів йому про своє життя. Як я, ще молодиком, шукав зв'язків з УВО, самочинно організуючи деякі виступи на передмісті Львова, щоб таким чином звернути на себе увагу УВО, і щоб вона прийняла мене н свої ряди як я працював у рядах УВО, потім в ОУН, про свою участь у нападі на пошту в Городку Ягайлонському, про смерть співучасників того нападу – Данилишина й Біласа, Березинського й Старика, про втечу за кордон, про перебування в Чехословаччині серед української еміграції, нарешті про перебування серед хорватських усташів; про власні розчарування відносно співтоваришів з Організації тощо, а також ясно накреслив йому причину свого приїзду на Далекий Схід.

– Скажи мені тепер, Павле, чи можу я судити кого-небудь? Своїх товаришів, тебе, чи взагалі українців, яких би хто не був переконань? Ні! Кожний з нас, якщо має в собі досить відваги думати про самостійну Україну, заслуговує на певне признание. Тільки що один може зробити більше, а другий менше, в міру різних обставин, чи – в міру сили власного духа! Для мене особисто дорогий кожний, хто хоч раз у своєму житті

взяв зброю у руки, чи слово проти поневолювачів українського народу. Все інше – дрібниці, які можуть бути координовані тільки у своїй, власній державі. А досягнення вільної України – найважливіше завдання українського народу. Спир за те, хто зробив більше, чи хто має право вирішувати принципові завдання, зовсім тепер не на місці.

Найбільше робить той, хто про свою роботу може говорити у теперішньому часі. Хто наголошує тільки на своїй праці в минулому, а не прикладає рук в сучасному, сам собі відбирає право вирішувати. Його діяльність творить епоху минулого, творить історію, а історія, хоч би й героїська, ще не завершує справи, не дає в руки результату. Хтось мусить продовжувати справу тепер, щоб вона збулася колись. Той, хто активний тепер, має право рішати, говорити від імени боротьби та від імени всього українського народу тепер. Лавровий вінок героїзму і слави, подвигу й посвяти, завжди мусить бути свіжий. Тільки лаврові вінки впавших у боротьбі не в'януть! Хто остався в живих – мусить вкривати свою голову все новим вінком, якщо хоче зберегти за собою право на репрезентацію боротьби за визволення українського народу. Це моє переконання, Павле. Якщо її не зможу тримати зброї в своїх руках, я оставлю всі права тому, хто її нестиме.

Ми не святі, і не непомильні, Кожний з нас має свої хиби, які можуть колись опанувати наше тіло чи навіть душу. Чи й тоді ми маємо тримати рішаче слово за собою, поборюючи тих, які йдуть далі, за ту мету, на якій ми втрималися на шляху? Ні! Тисячократ ні! І це єдиний, правильний, на мою думку, підхід до справи – хто має право говорити від імени всього українського народу. Хто впав, відстав, знемігся, чи зледащів на шляху – мусить примиритися з тим, що напереді є хтось, хто наблизився до мети більше за нього, промощуючи шлях перемоги.

– Твоя правда, Борисе! Я розумію тепер націоналістів, і мені прикро, що стільки років я змарнував, заки це пізнав. Почало світати надворі й день почав заглядати в маленьке віконце. Розмова перервалася, але ні я, ні Павло ще довго не спали. Чути було, як Шахрай хропів, аж хата дрижала. Може йому приснився панславизм в ідеальній формі, якого прихильником він став уже тут, на хуторі?

Пізно по полудні ми з Павлом показалися надворі. Від тієї пам'ятної ночі більше ми ніколи не верталися до болючих тем. А Павло став мені ближчим і дорожчим. Я знав, що він позбувся каменя, який довго тяжів на його душі.

6. Початок кінця

Літо 1945 року проходило відносно спокійно. Одного разу я задумав зробити собі прогулянку човном від Набережної коло яхт-клубу, де винаймалися човни, до Шахраївки. Я переплив ріку Сунгару напроти Пристані, а звідтам далі старою рікою, що тут виливалася довжелезними меандрами, які деколи тягнули» л кілометрами, а насправді мало приближали до мети. Течія тут була слабка, майже непомітна, так що веслуючи безперервно, я плив досить швидко. Тільки одну годинну перерву я собі дозволив на купіль і полуднування. М'язи в'яли, відмовляли послуху, однак я не здавався. Я не хотів допустити навіть думки про те, щоб не досягнути своєї мети. Ні, я мусів доплисти до Шахраївки. Якщо козаки могли долати Чорне море, „гуляючи", і теж покладаючись тільки на власні руки, то чому б мені не проплисти якихось кільканадцять кілометрів?

І хоч у той час я вже не був дитваком, то все ж таки порівняння до козацької спроможности додавало мені сили. Я співав, деклямував „Гамалію", жалів козаків, що

каралися на бусурманських галерах, і пригадував свої переживання з пластової прогулянки рікою Ратею від Мостів Великих і Бугом до Крилова, яка тривала два тижні, і яку ми відбули 1928 року. Нарешті, біля п'ятої години, я добрався до місця, де „мій” рукав старої ріки віддалявся від головного потужного річища Сунгари. Звідси вже видно Шахрайку. Ще один кілометр з гаком, і я вже буду там. Ще один великий закрут. Але хоч Шахрайка розташована на тім самім боці, на якому я спустився на воду, мені треба було переплисти головну ріку двічі, щоб не плисти весь час проти найшвидшої бистрини. Вкінці, коло шостої години, я причалив до берега в маленькій затоці напроти хати Шахрая.

Я ледве виліз з човна... Але за кілька годин я вже плив назад до Харбіну, тим разом вже вниз, головним річищем. Яка різниця! Махнеш раз парою весел, і човен мчить, мов стріла, вниз по бистрині. Був час любоватися настаючим вечором. Небо грало барвами веселки, позичивши зелені у буйної рістні. Чайки прорізували повітря в погоні за рибою, або сумно кигикали, висловлювали свій жаль. Час від часу моє захоплення природою переривав плюскіт двох великих сазанів і одного верхогляда (по 4-5 кг кожний), які плили за моїм човном, маючи протягнений шнурок крізь зябри. Це була заплата за мій труд. Сусіди розберуть частинами дві рибини, а третя останеться мені.

Коли від яхт-клубу до Шахрайки мені треба було плисти 10 годин, то поворот я здійснив за трішки більш, як годину. Це була моя єдина прогулянка в Харбіні, яка дала мені повне задоволення.

Від часу капітуляції Німеччини на хвилях етеру в Харрбіні можна було чути нову радіопередачу – „Голос России”, чи щось подібне, тепер точно не пам'ятаю. За посередництвом цього передавання більшовики (не признаючися, що це вони) закликали емігрантів до патріотизму в стосунку до родини. Японці заборонили слухати ту радіопередачу, однак все одно її слухали при притишених радіоприймачах.

Для точнішого розуміння часу і положення у світі, на тлі яких відбувалися останні події в Харбіні, не від речі буде пригадати тут те, що діялося у світі від капітуляції Німеччини до останніх днів війни Японії.

Вісь Берлін – Рим лежала вже розторощена на ще свіжому побойовищі. Носії тієї осі – Гітлер і Муссоліні вже лежали під руїнами війни. Один вчинив самогубство, а другого повісили його ж земляки. їхні країни, які вони зуміли підняти з принижуючого стану, але не зуміли втримати на вершинах, тепер знову лежали під плотом сучасності.

Більшовики залили кров'ю половину Європи, заповнили її своїми, так добре знаними нам, українцям, ордами. Польща, Чехословаччина, Румунія, Угорщина, Югославія, Албанія, Німеччина, Прибалтійські держави власними очима побачили зблизька те, чого вони не хотіли бачити, не враховуючи горстки комуністів у тих країнах. А ми ж у розпуці вказували між двома війнами на і у загрозу! Але в їхніх очах ми тоді були нездарами, що дали себе взяти на аркан голими руками. Вони свою територію вважали неприступною для інвазії. Тепер їх настигла та сама доля, що й Україну колись. Тепер вже і вони зрозуміли багато дечого, але це сталося трошки запізно. А що ж на це решта західного світу? Чи розуми він, що не сьогодні-завтра прийде черга й на них? В гой час ще треба було ждати відповіді на так поставлене питання.

Майже всі сили альянсів звернулися тепер проти останнього партнера осі – проти Японії. Американські повітряні сили понівечили своїми бомбами Токіо, що сталося

при кінці травня 1945 року. Два тижні пізніше австралійські війська висадили десант на острові Борнео. Ще через тиждень почалися бої за стратегічний острів на Тихому океані – за Окінаву. Бої тривали три дні, японці втратили там коло 95.000 солдатів, а американці 7.000 вбитими й 30.000 пораненими. В той час там же японський пілот-камікадзе затопив американський літаконосець. Ще тиждень пізніше китайські сили Чан Кайші прорвалися до Індокитаю. В той сам час мільйони американців вітали в Нью-Йорку ген. Айзенгавера, який командував трьома мільйонами військ в час їх інвазії на Європу.

На початку липня японське радіо повідомило про п'ять мільйонів смертних жертв серед мирного населення Японії внаслідок американських бомбардувань. Зараз же американці відібрали від Японії Філіппіни. За тиждень дійшло до найбільшого дотепер бомбардування Японії. Ще тиждень пізніше американські повітряні ескадри зрівняли з землею десять японських міст. І зразу ж після того 1.500 американських літаків знову бомбили Японію.

17 липня Черчіль і Сталін зустрілися у Потсдамі. Чотири дні пізніше Америка запропонувала Японії припинити військові дії, бо якщо ні, то знищить її зовсім. На підтвердження своїх погроз американці послали 1.000 літаків на міста Нагоя і Осака, а понад 600 суперфортець В-29 закидало бомбами морську базу Куре.

При кінці липня вже йшли переговори про умови капітуляції Японії, хоч ми ще про це не знали. Японці просили про легкі умови, натомість американці стояли твердо, домагаючися безумовної капітуляції і окупації та покарання військових злочинців. Японія відкинула ті домагання. У відповідь на це, зараз же на другий день, 800 бомбардувальників В-29 зрило Японію бомбами, скидаючи їх 6.000 тон.

Тоді теж стала відомою Потсдамська декларація, в ній, між іншими точками, були: повна демілітаризація Німеччини, драстичне зменшення її території, і репарації.

3-го серпня американські сили закінчили повне оточення Японії.

6-го серпня сталося перше в історії людства застосування атомної бомби в військових операціях. Жертвою тієї одної тільки бомби стало місто Гіросіма, яке було знищене зовсім!

Під впливом такого розвитку подій за останні місяці внаслідок глибоких міркувань про наслідки Другої світової війни, я став більш замкненим у собі. Якесь нетерплячка охопила мене. Я ждав кінця війни на Сході Азії і мимоволі боявся його.

На початку серпня 1945 року приснився мені дивний сон, може не так дивний, як дуже знаменний... Немов їду я на бистрому коні, охляп, без сідла, стиснувши черево коня ногами та прилягши на нього, тримаюся за гриву й дивлюся уперед. А кінь мчить щосили, стуливши вуха. Переді мною безкрай одноманітний степ, який все більше покривають сутінки вечора. Я зовсім не здаю собі справи куди й чого їду...

І я прокинувся. Ніяк не міг розгадати того сну, він так і не сховався мені з думки. Може це наслідки бажання виїхати на південь? А, може якраз тому, що виїхати не було абсолютно жадної змоги, і я робив це уві сні? Може.

За чотири чи п'ять днів я побачив другий, дуже дивний на цей раз, сон-привид... Ніби я знаходжуся в Севастополі на Криму, але обставини ніби Гібральтару. Я ніколи не був ні в одному із цих портів-твердинь. Сниться ніч. За містом йде страшний бій, якого я не бачив дотепер навіть у кінотеатрах. Ревуть близькі й далекі гармати, виють сирени, стогнуть мотори літаків, які прорізують простір неба у різних напрямках, а велетенські прожектори освітлюють їх. Ось розірвався літак і його крило химерно летить вниз. А ось, другий падає сторчма до землі й лишає за собою довгу смугу

чорного диму горить! Я притулився під височенною скалою й з острахом дивлюся в небо. А попри мене біжать кудись люди, опановані панікою. Галас, крик, плач, прокльони, сльози, зойки... старі, діти, жінки... ціла ріка, кудись тікають. Тільки я не знаю куди мені діватися, і стою, мов закам'янілий, під скалою... Ось розірвався гарматний снаряд, вкрив на часину те, що наробив. Ланцюг людських істот перервався, багато ланок того ланцюга вже не добіжить туди, куди бажалося. Але за хвилину дальша людська маса замкнула прогалину й біжить далі... далі...

Нараз на тлі цілого небосхилу, немов на колосальному екрані, з'являється другий образ, але так, що попередній не зникає, подібно, як сьогодні бачимо таке в телевізійних апаратах для певних ефектів. І той другий образ зовсім протилежний попередньому. На всьому небі бачу погруддя дуже гарної молодичі, одягненої в вишивану сорочку чи блузку, а на грудях у неї малесеньке дитя. Вона колише його злегенька й промовляє до нього спокійно, однак голос її чути всюди, у всіх закутках, так неначе рев війни притих:

– Будь спокійна, дитинко, все буде добре, будь спокійна.

І так я прокинувся, чуючи її заспокоюючі слова... „...будь спокійна, дитинко..." Я лежав серед ночі з розплющеними очима, і якийсь блаженний спокій оповив мою душу. Я не мав охоти навіть ворухнутися. Довкруги панувала тиша. Крім глибокого віддиху Тамари не чути було нічого...

І знову минав день за днем, а сон не сходив з моєї думки.

– Будь спокійна, дитинко, все буде добре... Добре? – питав я самого себе. Як може бути добре, коли...

Але недовго прийшлося мені чекати на відповідь. На третій чи четвертий день після того віщого сну, ранком 8-го серпня 1945 року, я одягнувся і почав розпалювати „хібачі" – маленьку глиняну японську кухонку на вугіллі, щоб приготувати сніданок. Була сьома година, і я включив радіо, щоб почути новини. Чую:

– Сьогодні, зараз після півночі, советські війська перейшли кордон і увійшли на територію Манджу-ді-го. Нарешті прийшло до війни імперії Манджу-ді-го з Советським Союзом!

Слухав я цього й не міг вийти з подиву. А диктор вів далі:

– Хоч червоні перші порвали пакт про ненапад, то це врешті дає нам змогу сказати те, що ми про них весь час думаємо. Розправимося з червоними на його ж території й покараємо їх за зрадницький напад на нашу державу!

– І ще щось там лепетав спікер-москаль. Ще чую, що більшовики наступають від станції Манджурія на заході, і від станції Пограничної на сході.

Кінець, всьому кінець! Тепер осталися напевне тільки дні й години! Виходу нема ніякогісінького. Дві тисячі кілометрів треба було б зробити, щоб вибратися з цього мішка. Японці, немов навмисне, не хотіли дати дозволу на виїзд в останні роки. А тепер, то хоч бий дали, то не скористаєшся ним, бо нема чим їхати. Пішки ж не підеш! Заки доберешся до Центрального Китаю, червоні двадцять разів займуть Манджурію. І як сховаєшся між жовтим населенням! І зброї нема ніякої, а голіруч в тайгу не підеш.

Глянув я на портрет полк. Євгена Коновальця і промовив до нього:

– Прийшов нарешті час зустрічі, Пане Полковнику!

Незабаром після того я пішов до Павла Яхна, сказавши Тамарі де мене можна знайти у випадку потреби. Павло ще не знав про подію, бо забарився в ліжку.

– Справді, Борисе? Якщо так, то тепер лишається тільки одне – збиратися в дорогу. Пашпорт на той світ в нас уже є. Ну, що ж, коли так, то давай вип'єм по чарці

за минуле, а на майбуття ще пождемо декілька днів! – жартував він.

– Павло, скажи мені по правді тепер, чи в тебе не знайдеться яка зайва зброя? Може б у тайгу чкурнути?

– Не будь смішний, Борисе, китайці видадуть тебе червоним при першій нагоді. А зрештою, я вже застарий на таке. І що найважливіше, я не піду далеко від могили моєї Віри. Аж тепер бачу, що Бог її помилював.

Зустрів я на подвір'ї і колишнього голову УНКолонії, Юрія Олексійовича Роя. На згадку про втечу він тільки махнув рукою:

– Ні, пане Марків, з мене досить вже поневіряння. Я вже не в силі починати наново будувати життя. Надто я вже втомлений.

Незабаром після того прибіг і Ю.Г., мій співробітник у штабі.

Що тепер буде, Борисе?

– Слухай, Юрку, що я тепер скажу тобі, і перекажи це всім нашим хлопцям, головню тим, що були провідними в нашому житті. Більшовики окунують Манджурію і ми всі попадемо в їхні руки, це вже зовсім певне. Виходу нема ніякого. Я чомусь вірю, що між Сове́тами й Америкою скоро дійде до війни. Ти ж знаєш більшовиків. Вони ніколи не наситяться і будуть простягати свої загарбницькі руки по все дальші частини світу. А Америка не на те виграла війну, щоб добровільно віддати все здобуте й саму себе під панування більшовиків. Логіка промовляє за тим, що скоріше чи пізніше між тими двома силами мусить прийти до рішучого розрахунку. Тепер... нашою єдиною ціллю є пережити грядуще лихоліття і діждати часу тієї війни.

Тоді нам треба буде людей свідомих і переконаних в ідеї визволення українського народу з ярма, потрібно нам буде людей, які організують і поведуть далі українські змагання. І на той раз, я вірю, Україна стане вільною державою.

Тепер постає питання: Як зберегти себе? Отже, як сам знаєш, червоні безпощадно нищать свідомий український елемент, а в першу чергу українських націоналістів. Якщо я попаду в їхні руки, одне тільки є певне – вони мене негайно знищать і ніщо не зможе мене врятувати. Тому я буду далі одверто стояти на своїх позиціях. Всю роботу я беру на себе, тобто відповідальність за неї.

А тепер про тебе й наших друзів. Вам треба якось (берегти себе наскільки це буде можливе, бо якраз ви будете у майбутньому потрібні. Моя думка така: всі ви будете твердити, що це я вас намовив, представляючи і мої обіцянки в дуже приманливій формі, що ви ніколи насправді мені не вірили тощо. Коротше – звертайте всю вину на мене!... Не протестуй, Юрасю, і вір мені, що так буде найкраще. Мені тільки жаль, що цей страшний хижак – московський більшовизм – став переможцем у цій війні. А тепер іди й зустрінь скільки зможеш наших хлопців і перекажи їм все, що я тобі сказав. Я теж буду намагатися їх побачити.

Юрко побіг, а я знову увійшов до помешкання Павла. Ще заки ми розговорилися, прибігла моя дружина Тамара.:

– Боря! Приїжджали автом поліцейські і питали за тобою. Два москалі й один японець. Я їм сказала, що ти пішов кудись і я не знаю коли ти вернешся. Тоді вони, заглянувши у всі закутки помешкання, пішли собі, однак заявили, що ще вернуться пізніше. Коли б ти вернувся, щоб ти ждав на них. Боря, чого їм від тебе треба?

Я відіслав Тамару назад, а сам, сердитий мов чорт, пішов до Воєнної місії. Ну й бісові ж японці! Невже вони були настільки сліпі, що не бачили моєї твердої постави проти більшовиків? Вони ж арештують усіх, кого бояться, що може допомогти червоним. При чому ж тут я? Не досить, що не хотіли випустити мене з Харбіну, то

тепер ще хочуть запроторити в тюрму, щоб я легко попався в руки більшовикам.

Лють кипіла в мені, немов вода в котлі паровоза. Я біг бічними вуличками в напрямі будинку потрібного мені відділу Воєнної місії. Я там застав того, хто мені був потрібний, цебто радника УНКолонії Матсузака-сан. Він прийняв мене негайно.

– Що ви, японці, маєте проти мене, Матсузака-сан?

– Абсолютно нічого, господин Марков. В чому справа?

– Чому поліція шукає за мною?

– Це неможливе. Я знаю дуже добре, що вас нема на списку тих, які повинні б бути ізольовані на випадок війни з Советами. Ми знаємо вас, як українського націоналіста. Це мусить бути якась помилка. Не бійтеся нічого. Ідіть додому. Коли б вас вже ж таки арештували, тоді я постараюся, щоб вас завтра випустили. Я запевняю вас у тому, що ми не маємо нічого проти вас. Дуже можливо, що це роблять русские на власну руку. Те, що якийсь японець був з ними, ще нічого не говорить, бо ж не всі японці знають хто ви такий. Ідіть і будьте спокійні.

Я пішов від нього, але додому таки не хотів іти. Кому пахне тюрма, хоч би тільки на один день? І я знову зайшов до Павла, дещо перекусив у нього і вже думав вертатися додому, як знову прибігла Тамара з вісткою, що ті самі поліцисти вдруге приїжджали і цим разом були просто роз'юшені, поводитися нахабно. Мене знову охопила досада. Я вислав Тамару назад, а сам знову пішов до Матсузака-сан.

– Матсузака-сан, мені не хочеться йти в тюрму, не маючи за собою жадної вини. Якщо у вас є що-небудь проти мене, то ходімо куди-небудь у закуток і розстріляйте мене, я зовсім не буду спротивлятися. Але я не хочу, щоб тепер москалі знущалися наді мною, а потім ще й передали червоним готовим і безпечним, на нову поталу. Що я вам вчинив, що ви хочете так жорстоко помститися на мені? Я ніколи не сподівався такого від вас, з ким я почував себе в стосунках приязні чи співпраці. Ви не хотіли дати мені дозволу на виїзд, а тепер хочете знущатися наді мною, заки віддасте дійсному ворогові на знущання? Я хочу бачити генерала Акікуза-сан!

– Але ж це неможливо, пане Марків! Він не може прийняти вас. Я запевняю вас, що в тому арешті немає нічого поважного. Ось, ходіть зо мною до департаменту поліції. Я покажу вам офіційний список усіх тих, які мають бути арештовані. Переконаєтеся самі, що вас на тому списку немає. Чи цього буде досить, щоб ви повірили мені, що ми не маємо нічого проти вас?

І ми пішли до недалекого будинку департаменту поліції. Я почекав на коридорі з півгодини і Матсузака-сан сам виніс мені списки. Список був зроблений на машинці. В ньому були точно подані прізвища й адреси. Ми перелистували десятки сторінок, і не знайшли мого прізвища.

– Чи тепер ви вірите мені, пане Марків? Я вас запевняю, що на випадок арешту, я випущу вас завтра ж. Краще буде, якщо ви самі підете в третій участок і спитаєте, чого вони від вас хочуть. Чи згодні ви зі мною? Я вам даю слово, що випущу вас у випадку арешту. Согласны, господин Марков?

І японець простягнув до мене руку. Я дивився йому просто у вічі й бачив в них одвертість і щирість. Я подав йому свою руку і сказав:

– Добре, Матсузака-сан, я піду в третій участок. До побачення!

– До свидания! И будьте уверены, что я вас не оставлю!

Коли я вийшов з будинку департаменту поліції, було коло другої години по полудні. Спішитися до „Іванової хати" не було чого, тому я пішов насамперед до китайського ресторану, бо чи не останній раз матиму нагоду їсти їхні страви?!

Я замовив собі три найкращі страви, які я знав, і почав пирувати, змочуючи страву рясно китайським вином – чінго. Хоч обжерливість і є гріхом у нас, то на цей раз я грішив свідомо. Я знав, що опинюся у тюрмі, хай тільки до наступного дня. Чому ж я мав іти туди впроголодь? Може десь у якихось тюрмах і кормлять в'язнів, але не тут! Щодо цього в мене вже є досвід. Тому я не жалкував собі тих ласощів, що стояли переді мною.

Врешті прийшов час полагодити свою справу в поліції. Знову бічними вуличками я пішов до участку в Новому Городі.

Черговий-поліцист доповів про мене знаному нам уже Бокову. На цей раз він був досить чемний. Не вживав своїх звичних прийомів, тільки попросив в мене паспорт та інші речі. За кілька хвилин поліцист відпровадив мене в той коридор, в якому я колись ждав кілька годин. Та на цей раз він відчинив низькі дверці до камери передньої стіни, подібної на юшку для великого звіра, з тією тільки різницею, що ґрати були дерев'яні.

Камера була вщерть переповнена.

І знову двері зачинилися...

7. В тюрмі. Прощай, світе!

Невелика келія з маленьким віконцем під стелею була переповнена в'язнями. Були тут китайці та білі. Дехто стояв, а більшість сиділа, підібгавши ноги під себе. Я став шукати очима, де б мені приміститись, але місця так і не побачив. І ніхто не спішив зробити щось у тому напрямі для нового співв'язня. Якийсь молодий москаль промуркотів:

– Оpozдал немножко, братец!

– А тебе-то спешно сюда было, что ли? – відтяв я. – Потеснись, сосед!

– Молчать! Не разговаривать! – заричав сторож-поліцист, прискочивши.

І сусіди-в'язні посунулися дещо, так що я міг присісти недалечко дверей.

– Як тут з насекомыми, – спитав я сусіда.

– Поки що не добралися до мене, я тут усього дві години. Як ти думаєш, довго нас тут будуть держати, чи ні?

– Червона Армія визволить нас, як тільки ввійде у Харбін. Яка різниця?!

– Конечно, конечно!

Інші в'язні перешіптувалися жваво, напевне оповідаючи собі обставини своїх арештів, чи свої прогнози щодо дальшого перебування у в'язниці. Всі вони були в доброму настрої. Це були менш, або більш явні прихильники червоних, і тепер вони вважали своє ув'язнення доказом своєї вірності й рекомендацією червоним, коли ті появляться у Харбіні. Одні тільки китайці, тих, між іншим, не було багато, сиділи мовчки й не вели між собою розмов. Думаю, що їх арешти не мали нічого спільного з політичними мотивами.

Я особисто теж не мав підстави падати в надто мирний настрій через ув'язнення, бо я був переконаний, що наступного дня мене випустять на волю. Хоч та воля не обіцяла багато, то все ж таки до неї тягнуло. Ще хоч кілька днів пожити сяк-так, а там... нехай діється Божа воля! Головою муру не проб'єш! Завтра, як тільки мене випустять, попалю всі документи й папери, щоб не попали в руки червоним, – плянував я.

За кілька годин дали „вечерю" – кусок балабушка з чумізи (пшона) та горнятко води. Їсти тут дають двічі на днів. Після моєї недавньої трапези в китайському

ресторані, мені було гидко дивитися на ту вечерю, а не то що їсти її. З мене стали насміхатися співв'язні, але я собі з того нічого не робив.

Незабаром після вечері я почув на собі непрошеного гостя, якого треба було мені сподіватися – китайську велику вош. Спочатку гостя була досить нерішуча в своїй поведінці щодо мене, бо, здається, вона тільки вела розвідку й любивалася новими, свіжими просторами жирування. Я відчував її дрібні ніжки на своєму, ще не звичному до таких ситуацій, тілі. Мої спроби роздавити її крізь одержу не давали наслідків, тільки прискіпували її мандрівку. Але, як кажуть, звір сам іде на мисливця. Так сталося і тепер. Тих звірів налізло так багато, що про сон годі було й думати. Аж коли зовсім таки втомився, полюючи, теж безсонням, я трішки здрімнув... аж десь коло других півнів. Нараз сильний гук, що прийшов десь здалека, розбудив мене. Прокинулися й інші.

– Бомбардування! – сповістив сторож голосно, не рухаючися від столика.

За хвилину роздався другий сильний гук. Пізніше я довідався, що це бомбардували Біндзянський вокзал, віддалений коло кілометра від тюрми. На Головний вокзал червоні не кидали бомб.

Лежав я так і думав про своє положення. Сидиш ось тут, і ждеш того, що тобі час принесе і не можеш вплинути на розвиток подій хоч би частково. Впаде бомба на тюрму? Прийдуть червоні й заберуть тебе, мов зв'язаного барана? Випустить мене завтра Матсузака-сан? Адже він міг не допустити до мого арешту... Сумнів почав закрадатися в мою душу... І я заснув знову.

Зі сну вирвали мене сторожі. Стерпла від невикідного лежання нога була, немов мертва, і тільки після сильного масування я відчув теплий струм крові в жилах. Найвикіднішим місцем у тій набитій людьми камері, була, здається „параша", бо один москаль так і не сходив з неї. Коли вона була комусь іншому потрібна, він ждав побіч і нетерпеливо підганяв: скорей, скорей, ты спишь , что ли?

Я усвідомив собі, що мене сьогодні мають випустити на волю. Хоч сумнів деколи й опановував мене, то в основному я був певний, що такі сьогодні вийду. Так минали години. По полудні певність почала робити все більше місця сумнівові, а коли прийшла п'ята година, я вже був певний, що японець підвів мене під дурного хату. Не оставалося нічого іншого, як примиритися з положенням і не мучити себе надією. Правда, час від часу заглядала до мене в гості надія, однак скоро вона щезла зовсім, немов привид – фата моргана.

Серед в'язнів панувало велике невдоволення тим, що ззовні не можна було отримати абсолютно жадних передач. Навіть не вільно було отримати, як передачу, трохи гарячої води, крім тієї, яку давали нам два рази на день, хоч, як ми довідалися пізніше, рідні в'язнів старалися про це. Однак на те не було ради. Загальним заняттям в'язнів була війна з вошами, і на її тлі говорилося про війну у світі, про капітуляцію, про атомну бомбу, про прихід Червоної Армії до Харбіну і може про ще дещо.

Тільки третього дня вранці я почав їсти. Правда, попереднього дня я зумів випити свою порцію води, але тепер вже мій організм став домагатися підживлення. Того дня в'язничий сторожі вже не так легко було тримати тюрму в тиші. Бідний сторож-поліцист насамперед гримав на в'язнів, потім проклинав, погрожував, нарешті став просити, щоб було тихо. Ні начальник, ні посиленна огорожа не могли втихомирити голодних людей. Під вечір в'язниця гула, мов жидівський гайдер. В'язні не хотіли коритися вмираючій вже владі. Одні тільки ґрати тримали їх у камерах. Тільки ніч зуміла привести до деякого втихомирення.

День 11 серпня 1945 року на своєму початку не ін шився нічим від попередніх. Але вже сніданок обіцяв багато змін. В'язням дали досить багато хліба, кухар на цей раз мав більше зайняття, бо ми отримали чай, замість води. Тюрма гомоніла. В'язні пов'язували зміну з вчорашньою своєю агресивною поставою, тому й і сьогодні всі розмовляли голосно, вигукували. Деякі викликували прізвища осіб, яких вони теж сподівалися знайти в цьому заведенні. Поведінка сторожів перемінилася зовсім, вони стали підходити до камер, вгощати в'язнів цигарками й розмовляти з ними. Того ж дня продісталися до в'язниці деякі новини зі світу, такі через сторожів. Червона Армія, за тими новинами, швидко просувається вглиб Манджурії. Другою важливою вісткою було, що американці скинули позавчора, 9-го серпня, другу атомну бомбу на Японію (Нагасакі).

Однак найвище напруження серед в'язнів викликало прибуття, якраз до камери, в якій я сидів, секретаря советського консульства в Харбіні. Молода ще людина, років біля тридцяти, не більше, він нібито був переведений з якоїсь іншої тюрми. І він зразу ж почав говорити до цілої в'язниці. Всі в'язні замовкли, запанувала глибока тиша. І він почав говорити про новини. Насамперед він підтвердив вістку про атомну бомбу, про швидкість походу Червоної Армії, яких 100 км на день, а потім говорив про те, що відтепер в'язні отримуватимуть добре харчування, три рази кожного дня, що капітуляція Японії вже недалеко, що Червона Армія увійде до Харбіну вже за декілька днів, що вже сьогодні можна буде отримувати передачі ззовні, але тільки сьогодні.

– Почему только сегодня? Почему? – питали деякі в'язні.

– Тому, що сьогодні останній день ми сидимо в тюрмі. Сьогодні ввечері всіх советських підданих перевезут до колишньої советської школи, в якій буде набагато краще, ніж у в'язниці, а решту випустять на волю, за винятком дванадцятьох осіб. Я не знаю їх прізвищ, і не знаю хто вони, – говорив він.

Як тільки він скінчив свою промову, вся тюрма аж здригнулася від реву:

– У-р-р-р-а !!! У-р-р-р-а !!!

Тоді він ще сказав, що зовсім непотрібно робити які-небудь спроби непослуху тюремній владі. Після того розмови не вгавали, але вже не було тієї наелектризованої атмосфери, яка відчувалася попереднього дня. Сторожі зі свого боку не звертали уваги на витівки в тій чи іншій камері. Після обіду з'явився теж поліцист Іванов, той самий, що колись вів мене з цього участку до департаменту поліції. Якщо колись він був неперебірливий у словах і поведінці, то тепер навпаки – став ягнятком, і то червоним! Він виразно сказав до нас:

– Наші вже недалеко, всій біді скоро прийде кінець! Як глибоко він помилявся! Не допомогло те, що він так перефарбувався. Як я довідався пізніше, Іванова застрілили більшовики таки на подвір'ї тюрми.

А в той час мені було гидко дивитися на його безсоромну пику та на його зовсім не пролетарське черево.

В очах майже кожного в'язня грали іскри радості й втіхи, що вже скоро вони опиняться на волі й що їхні заступники швидко опанують цю країну.

А як же стояла справа зі мною? Чим же я мав радіти? Чи буду я на волі, чи ні, за кілька днів червона ріка крові залле і цей острівець, на якому я ще тримаюся. Нова доба цієї країни обмиється насамперед кров'ю корінного населення, а хто залишиться в живих, на практиці пізнає той „рай", яким більшовики дурять усіх поза своїми кордонами. Про це я знав уже давно, тільки на цей раз і моя кров попливе по бруківці цього далекого від України міста, поллється на жертву ненаситному молохові.

– Прощай, світе!

Розпука огортала душу, що так безсило мушу чекати свого неминучого кінця. Де ти, коню, що на тобі я мчав у безвість степу уві сні серед сутінків ночі? Чому ти, символічна мамо, заспокоювала мене своїми цілющими словами серед страшної воєнної бурі, теж уві сні? Тепер, наяву, мені треба чекати своєї загибелі, немов той хлопець на скелі, котрого заливав все більше приплив моря в романі Віктора Гюго „Трудівники моря”. Чи те твоє „все буде добре” має відноситися до іншого, потойбічного світу? Радиш сприйняти спокійно останні хвилини життя на землі, бо це все в ньому мана? Це вже все нереальне? Що ж, бачу, що це єдине правильне і пояснення твоїх слів. Так, нема чого пручатися, нема чого битися об стіни простору й часу, нічого шматувати свої нерви перед самим економ, бо може вони знагодяться в останній хвилині життя, щоб мужньо, з повною погордою і спокоєм глянути у вічі свого ката й ката мого народу. Спокій душі, спокій совісти, спокій нервів і спокій тіла мають бути моєю силою щодо самого себе, і щодо самого ворога.

І, немов цілющий бальзам на рані, мої думки вплинули на мене так сильно, що я втратив будь-який страх і боязнь зустріти свою немилосердну долю. Мою душу оповив спокій. Я це відчув навіть у своїй поведінці не тільки там, у в'язниці, але й в найближчі дні.

Я сидів, обпершись об ґрати, і використовував останні, силою обставин, вільні хвилини для перегляду та підсумків свого життя. Я не зазнав дотепер надто великого лиха, хоч і не був ніколи цілком щасливий. Змістом мого життя була праця в підпіллі на рідних землях і громадсько-політична на еміграції. Ця праця забиравала майже весь мій час і не давала попасти у крайності приватного життя. Якщо я скривдив котрогось земляка, то тільки з наказу власної совісти, яка керувалася виключно добром мого народу. Я часто не дивився на себе самого, коли це добро вимагало чогось від мене. Того вимагала моя совість, того вимагає порядок в Організації, якщо ми насправді маємо добитися своєї мети – вільної України. І я вірю, що Організація Українських Націоналістів була і є найкращим речником боротьби українського народу за свою власну державу. Тому я так чітко тримався до останньої хвилини тих напрямних, які вона проголошувала. І тепер я закінчую свій життєвий шлях у повній вірі, що це він і тільки він був правильним для мене, і що тільки таким ставленням справи котресь покоління здобуде те, чого моє не зуміло. Багато ще нас впаде в наступі на ворога, бо ніякий наступ не обходиться без жертв, і ніколи не можна нічого здобути без наступу. Сила нашого наступу залежить від нас самих, а від якості наступу – наш успіх!

Я вірив, що здоровий глузд провідних кіл ОУН не допустить до вирішального розламу Організації на дві частини. І мені було мило на душі, що там далеко, в Європі і в Україні, є тисячі відданих українській справі людей, які йтимуть послідовно вперед. А мій відтинок мусить бути поки що ліквідований. ... Прощай, світе!...

А тюрма гуділа далі. Так минав четвертий день. Нарешті, біля 10-ї вечора, почали викликати людей з камер. Викликаний ішов бадьоро до окремої кімнати, де отримував свої речі. Насамперед викликали усіх советських підданих і партіями відвозили їх до нового місця призначення, до ізоляційного табору. Потім прийшла черга на всіх інших.

Було вже біля півночі. В моїй камері вже половина в'язнів вийшла, а мене ще не викликали. Нараз я побачив в коридорі Івана Прохоровича Шевченка й окликнув його.

– О, то і ви тут, пане Марків?

– Як бачите, японці додумалися, що я більшовик.

– Що ж, їх сила, їх і правда, кого хотіли, того й посадили.
– Іване Прохоровичу, я рад за вас, що ви вже йдете додому.
– Скоро й на вас прийде черга, не журіться. Треба ловити свою чергу. До побачення!

І він поспішив, постогнуючи під своєю, біля 150 кг, вагою. А я залишився дами ждати. Немов на зло, мене не викликали. Вже була перша година ночі і в моїй камері осталося нас тільки трьох: я і двох китайців. Вони сиділи спокійно під стіною й тихо розмовляли про щось, а я крокував від стіни до стіни, немов поспішав кудись. Невже японці не дадуть мені походити ще вільно по світі Божому, хоч кілька днів? Мені видавалося це неможливим. Але ж що я їм такого зробив, щоб вони аж так мстилися?

Нараз, немов грім, залунало моє прізвище: – Марков Борис Семенович!

Я міг іти прямо додому, а за паспортом зайти завтра вдень, але я не хотів того. Краще постояти тут ще півгодини, ніж завтра втрачати час на дорогу сюди. Та й краще стояти подалі від такої установи, ще й у такий непевний час.

Врешті, біля другої години ночі, я залишив учасок поліції. Небо було хмарне в ту ніч, а повне затемнення з мотивів протиповітряної оборони затопило Харбін у скляній темряві. Час від часу проїжджало якесь військове авто з заслоненими фарами. Панувала чорна темінь і тиша, неначе у гробі. Я як тільки міг швидко, побіг Знаними мені вулицями додому.

Як можуть ті сотні тисяч людей спати спокійно в такий загрозливий час? Правду кажучи, що ж їм робити? Відчиняти вікна й кричати за допомогою? Вони ж, ті люди, втомлені – фізично й психічно –, за весь день гарячкової непевності, їм треба спати тепер, щоб завтра мучитися далі... Так розмовляли з собою мої думки.

А тим часом я додбав до вулиці Дачної, 64, до мого помешкання, яке я займав від початку 1938 року. Тут я придбав собі приятелів, деякі з яких вже відійшли з цього світу, тут я мало що не зачав на смерть, тут я провів багато приємних хвилин в товаристві української молоді, тут я був господарем своєї хати.

Мій великий, монгольської породи, собака Султан, зустрів мене в воротах. Це ж мій улюбленець. Тепер, серед ночі, не видно було його золоті шерсті, ані карих очей. Він сперся передніми лапами на мою грудь і намагався поцілувати мене, чи, може, лизнути. Який же був мудрий цей собака! Як гарно бавився Султан з нашим котом Муркою, яка виросла разом з ним, а пізніше і її діти. А який він був амбітний! Звичайно, коли я споживав обід чи вечерю, він „служив” – тобто сидів з піднятими, гарно зжовленими передніми лапами, і ждав, щоб я йому дав що-небудь.

Одного разу я дав йому кусок м'яса. Він лагідно відвернув свою велику зубасту морду й ждав, коли кусок опиниться в його зубах, бо він ніколи не хапав, як це звичайно роблять собаки. Сам не знаю чому, але того разу я взяв м'ясо назад майже з самого його писка. Він замкнув свою морду, облизався і проковтнув слину, подивившись на мене з докором. Я повторив йому той самий маневр, і він zareagував подібно. Коли ж за третім разом я відняв м'ясо, мій Султан залишив мене при столі й пішов у кут до дверей, ліг на землю з головою між передніми лапами й споглядав на мене своїми великими очима з-під темних брів. Я підійшов до нього і поспробував дати йому кусень м'яса, але він навіть не ворухнувся. Я припрошував його, але він таки не рушив м'яса, яке я поклав перед самим його носом. Мені тоді було жаль його, і одночасно я дуже радів, що в нього таке глибоке, як на собаку, почуття своєї гідності.

Мій любий Султан! Тепер він вітав мене серед ночі після чотириденної розлуки.

Опинившись вдома, я став перевдягатися у свіжу білизну, натершись насамперед

спиртом, а стару виніс під повітку, в якій ми тримали вугілля.

Тамара розповіла мені дещо з новин і я нарешті опинився в ліжку.

Яка різниця! Втома й переживання передали мене незабаром в обійми здорового сну...

8. Скарби самурая

Прокинувся я коло дев'ятої години, погуторив з Тамарою, пішов до недалекої парні, щоб позбутися всіх наслідків тюрми, а тоді подався до Павла Яхна. Він спокійно проводив свій час і оце тільки що випровадив своє таксі, щоб їхати на біржу. Павлуша не бачив потреби хвилюватися приходом червоних. Я зустрів був його на Церковній вулиці. Він сказав:

– Не все ли равно что будет? А жить надо! Оце була вся його філософія в той час. Павлові це теж не мішало, бо хоч трохи займався чимось. Тепер він заходився коло сніданку.

– Борисе, чарку горілки?

– Коли як коли, але в цей непевний час вона непоганий лік.

Я розповів йому про своє перебування у в'язниці.

– Ось, бачиш тепер, які японці. Здається тобі, що вже і розкусив їх добре, аж тут... пшик! – і пішло не туди. Підеш до Матсузакі?

– Чого?

– Щоб хоч виляяти як слід!

– Бачиш, Павле, на це немає часу. Ти ж знаєш, що сьогодні опівдні Харбін зустрічатиме червоних.

– Ні, не чув ще про це. Де ж ти про таке почув?

– У крамниці. Вірменин сказав. Сказав ще, що єпископ Мелетій та інші, певне з Главного бюро, будуть зустрічати червоних хлібом-сіллю коло собору святого Ніколая.

– Що ти кажеш?! То, може, й ми підемо зустрічати освободителей? – жартував він. Ми поговорили ще про всячину, а найбільше про можливість війни між Америкою і СССР. Може тому, що нам це було найбільш бажаним.

Прибіг Юрко з „розвідки” й приніс вістку, що не о 12 год. дня, тільки о 6 вечора ввійдуть перші частини Червоної Армії до Харбіну. Крім того, він десь довідався, що в УНКолонії вже від самого ранку дехто палить архіви, а між ними й 3-ий. Я запропонував піти до УНДому, а Павло відрадив:

– Не йди, Борисе. Пощо мучити себе непотрібно? Дивитися на упадок того, що тобі наймиліше, це найжахливіша річ! Там зроблять це й без тебе.

Біля полудня я пішов додому, щоб зробити якийсь порядок в себе. По дорозі зустрів двох колишніх січовиків. Вони були дуже пригноблені наступаючими темними хмарами життєвого буревію. Я заспокоював їх як міг, і вони, як мені здавалося, піднялися трохи на дусі. Мені було невимовно жаль їх, а найбільше боліло мене те, що ми, українці, мусимо терпіти кривду тільки за те, що маємо відвагу любити свій поневолений народ.

Чи боялися червоних ті українці, які ніколи не дбали за долю свого народу? Ні! Тільки любов викликає в протигагу ненависть, і спір між тими силами мусить принести комусь перемогу, а комусь поразку.

Чому ми, українці, завжди зазнаємо поразки за свою любов? Ми ж не хочемо

чужого, тільки свого власного. Чи, може, ми хочемо замало? Чи маємо стати загарбниками, щоб мати право й собі нарешті стати вільним народом? Мабуть так! Ми мусимо колись посягнути на московські землі і на основі тих самих аргументів, яких вони вживають проти нас, тримати їх під своїм контролем.

Ви, читачу, не можете собі уявити виразу лиця і оторопіння одного образованого москаля в Харбіні, коли я йому у суперечці сказав, що коли має бути єдина і неделима, то тільки Україна, і що ми, українці, можемо погодитися на те, щоб взяти москалів під нашу опіку, створити їм краще життя, хоч вони того й не заслуговують, під нашою адміністрацією, бо їхня виявилася нездарною. Ні за царату, ні за більшовиків народним масам ніколи не жилося добре. І якщо він послідовний у своїх твердженнях, що ми є один народ, однієї віри, одного всього іншого, то він ніколи не підніме свої руки, не скерує свої думки проти гегемонії українців на сході Європи та півночі Азії. В такому разі він повинен вже сьогодні приступати до боротьби за своє краще життя під політичною перевагою українців скрізь там де живуть українці, навіть ті, московського походження, чи інакше – малоукраїнці.

В тому напрямі вже багато зроблено навіть самими москалями. Загарбавши Україну, вони виселяли непокірний елемент, колись на Кубань – тепер це українська земля, подібно як Австрія німецька територія, а потім виселявали на другий кінець своєї імперії – на Далекий Схід, а також уздовж Сибіру й Туркестану, де тепер Зелена Україна і Сіра Україна. Багато українців живе в Москві, Ленінграді й у всіх інших великих містах. І якщо колись, одного гарного дня, всі українці забагнуть перебрати в свої руки всю московську імперію і перейменувати її на Україну, вони це зможуть досягнути. Тільки треба зазначити, що москалям не вдасться обдурити нас ще раз, перейменувавши Росію на Україну, так, як колись перейменовували свою країну з Московії на Росію, за порадою німців (точніше – австрійців). Ми, українці – давні русичі, які походимо прямо з теперішніх етніографічних земель, маємо взяти в свої руки те, що називається сьогодні Росією. Хіба що інші національності, поневолені москалями, теж забажають відділитися. Такі території стануть вільними й незалежними від нас.

На такий мій плян москаль не знав що відповісти. Він оторопів. І коли на початку я говорив це тільки на те, щоб йому допекти, то, вдумавшись, я повірив і вірю в таку можливість розв'язки конфлікту між українцями й москалями. Якщо вони на це не пристануть, тоді всім нашим малоросам, без огляду на барву, стане ясно, що москалям залежить не так на історії, слов'янстві, православ'ї тощо, як на пануванні над нами за допомогою таких „ідей". Може тоді вони відсахнуться від „старшого брата" й докладуть усіх зусиль для побудови свого власного господарства. І тоді ми перестанемо терпіти в заплату за нашу любов до всього рідного, а навпаки, прийде блаженна заплата.

І коли сьогодні ті хлопці, і я разом з ними, стоїмо віч-на-віч зі своєю загладою, то тільки тому, що не всі українці змагали до того, щоб звернути шию своєму національному ворогові. Така була і є доля всіх передовиків – піонерів визволення.

З такими думками, немов у відповідь на питання про причину своєї неминучої загибелі, я прийшов додому.

Тамари вдома не було. Вона пішла до своєї матері і сестри, щоб пошукати розради. Перекусивши дещо, я взявся за перегляд своїх різних паперів, документів, листів. Переглянувши те й інше, я вкидав це в кухню, де жевріюче вугілля запалювало папір й викидало з димом у безвість.

Зайнятий своєю роботою, я навіть не зауважив як скоро минав час. Нараз крізь вікно я зауважив якусь чоловічу постать, що зайшла в городець перед нашою хатою. За хвилинку дався чути стук у двері. Ще заки я відчинив, я впізнав Матсузака-сан. Яка несподіванка! Він ніколи перед тим не був у мене. Що могло привести його сюди. Невже в нього немає важливішої роботи тепер, у такий гарячий час? В нього ж у Харбіні сім'я! Але на здогади не було часу. Я відчинив двері й запросив його всередину.

– Прошу, зайдіть, Матсузака-сан. Яка несподіванка. Прошу, сідайте.

Ми сіли за столиком біля вікна, так що я міг бачити, коли б хтось йшов у хату.

– Як вам сиділося у тюрмі? Я прийшов вибачитися перед вами за те, що не зміг виконати те, що обіцяв.

– Це нічого, Матсузака-сан. Ви не мусіли турбуватися мною. Слава Богу, вже все минуло. А щодо того, як там сиділося, то ви напевне дуже добре знаєте, що гірше не могло бути.

– Да, конечно. Мені дуже неприємно, що так склалося, але тепер ви, мабуть, здивуєтеся, коли я вам скажу, що ми не випускали вас нарочно.

– О! Це справді цікаве! Чому ж це?

– Бачите, господин Марков, коли б ми випустили вас зараз на другий день після ув'язнення, а всі інші сиділи б далі, то вас підозрівали б, що ви співпрацюєте з нами. А всі думають, що ми підозрювали вас у співпраці з більшовиками. Через це ви не будете так підозрілим в очах більшовиків.

– Але ж, Матсузака-сан!...

– Подождіть, господин Марков, і вислухайте мене до кінця, тоді вам все стане ясно. Для нас дуже важливо, щоб червоні не підозрювали зв'язку між нами. Ми пізнали вас, як заповзятого українського націоналіста, і ми бачимо, що можемо довіряти вам.

Як самі бачите, Совети порвали пакт про ненапад. Ми їм не вибачимо того ніколи! Ми будемо продовжувати всяку можливу роботу проти них, і скоріше чи пізніше ми їм віддячимо за це. Вже тепер ми мусимо підготовляти ґрунт для дальшої боротьби проти них. Тепер, без сумніву, ми зазнали поразки, однак в нас ще є деякі можливості для організації тайної роботи проти них. І якраз для цієї справи ми хочемо бути в тісній співпраці з вами. Ми знаємо, що ви останетесь назавжди ворогом більшовиків, тому ми хочемо, щоб ви співпрацювали з нами.

Скажіть, господин Марков, чи ви в принципі згодні на це?

– Певно, що так, Матсузака-сан. Тільки, правду кажучи, я не бачу можливості такої співпраці, тобто не бачу конкретно, як вона мала б виглядати. Про те, що я ненавиджу більшовиків, я можу запевнити ще раз. Вони так знущаються над моїм народом, що ніщо не може применшити їхньої вини й кари, яка їм за це належить. Вони нищать те, що мені найдорожче, як українцеві й як людині взагалі. Як ви вже добре знаєте, ціллю мого приїзду на Далекий Схід було і є боротися проти Москви. На жаль, упродовж майже восьми років, я зазнав багато розчарувань від своїх партнерів, тобто від вас, японців. Я розумію, що сильна держава-імперія не дуже мусить рахуватися з якимись потенціяльними партнерами. Їй потрібні сильні союзники, які зараз практично могли б поставити свої дивізії, своє озброєння проти спільного ворога. Це зовсім природна справа. Однак є ще й інші союзники, головним чином ті, які залишаються всередині країни ворога. Ви ж бачили, як на початку походу німців на схід українці здавалися у полон тисячами Тоді, власне, червоні намагалися тримати й

тримали українцю в армії подалі від західного фронту, тобто тримали їх на Далекому Сході – в Примор'ї, Амурщині, Забайкаллі. Уявляєте собі, як скоро ваші війська зайняли б половину Сибіру, коли б ви були тоді заатакували ССРСР? Однак ви, як і німці, зігнорували українців, як партнерів у боротьбі з більшовиками, опираючись на політиці „непередрішенства“, а то й явної підтримки ідеї єдиної і неделимої, тобто підтримки москалів, чим викликали небажання українців помагати вам чи німцям, викликали пасивний спротив. Так і Японія не знала, що розрахунок на українців і щира співпраця з ними, були б запорукою перемоги над червоними, чи взагалі над москалями. Навпаки, Японія почала війну проти Америки, а тут заgravала з москалями.

– Господин Марков, я можу вам вже тепер відкрити одну тайну, про яку ви ще не знаєте: **Українські націоналісти зорганізували сильний рух спротиву німцям, створили Українську Повстанську Армію – УПА, яка завдала німцям дошкульних втрат за останніх два роки.**

– Чи справді, Матсузака-сан? Якщо так, то я надзвичайно радий, бо це справді по-націоналістичному. Я вам дуже вдячний, Матсузака-сан, за таку приємну вістку. Вона буде радістю останніх днів мого життя.

– Чому останніх днів – господин Марков? Тут нема мови про трагічний кінець. Тому я і прийшов до вас, щоб домовитися з вами про дальшу співпрацю.

– Я готовий співпрацювати де тільки можливо. Мені цікаво почути тепер, як та співпраця мала б виглядати, Матсузака-сан?

– Сюди прийдуть червоні й ви залишитеся тут. Ви будете жити десь тут, у Харбїні. Очевидно, що життя тут буде дуже важке. Буде бракувати всього, однак за гроші можна буде багато дечого купити. Ми вас забезпечимо різною чужою валютою – американськими долярами, англійськими фунтами, а також советськими й нашими грїшми гак, щоб ви мали змогу жити відносно добре. Крім цього ми вам дамо багато дорожочїнностей – золота, дорогих каменїв тощо, а також багато опїю. Хоч ця рїч нелегальна, однак китайцї завжди куплять його від вас за дорогу цїну. А в додаток до всього ми вам доставимо деякі харчовї продукти, якї зможете приховувати довший час - цукор, рис, муку, сїль і все їнше, що тїльки собї замовите. Таким чином ви станете цїлком забезпеченї на довгї роки. Ви будете знати адресу людини тут, у Харбїні, яка час від часу прийде вам з фїнансовою допомогою. Це тїльки про ваше забезпечення з економїчного боку.

А тепер: яке ваше завдання? Дуже легке. Вам треба мати відкритї очї на все, що має вїйськове, господарське і полїтичне значення у широкому масштанї. Раз на рїк, або двїчі, залежно від зїбраного матерїалу, або від його значення, ви про це доповїсте згаданїй особї. Оце і вся ваша робота. Ви зможете займатися чим самї захочете, і очевидно, видимїсть їснування, тобто прибуткїв, ви мусите собї знайти, для ока ви мусите заробляти на прожиток. Для нас важливим є те, щоб ви жили в Харбїні, бо саме тут зможете дещо пїдглянути. Яка ваша думка про це, господин Марков?

Я дивився прямо в його очї й хотїв з них прочитати справжню його думку. Однак не так легко читати лице японця. Воно було непроникливе. Тодї я спитав зовсїм одверто:

– Матсузака-сан, чи ви поважно говорите, чи може намагаєтесь жартувати? Я думаю, що тепер не час на подїбнї жарти.

– Я говорю зовсїм серйозно, господин Марков. Дайте менї, прошу, вїдповїдь на моє запитання.

– Якщо ви справді поважно говорите про це, тоді і я мушу відверто відповідати, бо в таких випадках не може бути недомовок.

Підійдімо до цієї справи так: Ваша пропозиція дуже однобічна, тобто ви мені даєте все, не беручи для себе, на Ділі, майже нічого. Скажіть мені, що мені в такому випадку втрачати? Нічого. Оставатися в Харбіні я мушу, навіть коли б цього не хотів. А коли вже оставатися, то краще з тим усім багатством, яке ви мені так щедро пропонуєте. Нема нічого легшого й нічого простішої прийняти вашу пропозицію. Це було б рішення здорово думуючої людини, чи не так, Матсузака-сан?

Але я покажу вам цю справу з зовсім іншого боку. Ви дуже добре знаєте, що моє прізвище надто добре знане у Харбіні, так серед своїх, як і серед москалів. Грубо сказавши, навіть рижий собака знає тут, що Марків запеклий ворог червоних і взагалі москалів, що він український націоналіст. Як, тоді, ви можете припускати, що я зможу вільно жити в Харбіні, як дотепер? То ж більшовики розстріляють мене, якщо не на місці, то принаймні одним з перших. В найкращому випадку, коли йдеться про життя, вони потримали б мене, щоб познущатися наді мною, скільки їм забажається, а тоді вже й розстріляли б. Моя смерть неминуча, Матсузака-сан. І тому я не хочу брати від вас нічого в рахунок майбутньої співпраці, бо вона абсолютно неможлива. Пощо вам кидати прямо в болото ті скарби, коли ви самі, ваші жінки й діти остануться без куска хліба, чи жменьки рижу. Краще буде, якщо ви дасте ті речі першим ліпшим зустрічним японкам, бо тим принаймні допоможете трохи своїм землякам.

Якщо ви хочете співпрацювати так, як це ви запропонували, то я згоден і без того додатку, бо знаю, що та співпраця буде тільки символічна до того недалекого часу, коли я загину. Така співпраця буде для мене, немов заплатаю за втрачені можливості в минулому. Що ви на це?

– Я згоден, однак я цієї справи не можу вирішувати сам, ви розумієте мене? Вашу відповідь я доведу до відома кому треба, а вас прошу ще раз подумати над запропонованим мною. Я думаю, що й ваша дружина могла б співпрацювати з нами на випадок, коли б сталося те, про що ви говорите. Ми переконані, що вона може багато зробити, тим більше, що їй прийшлося б відплачувати за смерть чоловіка.

– Я не можу нічого конкретного сказати про думку моєї дружини, я б мусів з нею поговорити в цій справі.

– Добре, ви поговоріть з нею, а я прийду до вас завтра перед вечором, як тільки почне смеркатися.

– Завтра? Адже Червона Армія кожної хвилини може прийти в Харбін!

– Нет! Їх ще й завтра тут не буде, може навіть ще кілька днів мине, поки вони прийдуть сюди. Ждіть мене завтра увечорі, господин Марков. І хорошенько подумайте над моєю пропозицією. До свидання!

Подавши мені руку, він уже хотів іти, коли в мене впринула така думка:

– Матсузака-сан, чи можна мені про щось вас просити?

– Будь ласка, говоріть, в чому справа?

– Чи можете мені дістати пістолет. Мені він справді дуже тепер потрібний. Можете?

– Добре. Я вам принесу його завтра. І він просто побіг з хати.

Я zostався сам зі своїми думками. Чи він такий наївний, чи може тільки хоче підтримати мене на дусі? Чому він витрачає час на розмови зі мною? Чи справді вони наспіх організують мережу розвідки? Але ж не така це легка річ за таких умов.

9. Правдиве обличчя самурая

Як тільки Матсузака-сан пішов і я трошки позбирав свої розбурхані думки, я взявся за нищення всього того, що могло пошкодити мені чи комусь іншому. Не рухав я, очевидно, книжок. Нехай зостануться, може перебудуть погоду, може їх колись хтось знайде, прочитає, опам'ятається після цього, прозріє? Хто знає! Ось, „Історія України", видання Тиктора, ось, його ж „Історія українського війська" й „Історія української культури", а ось „Атлас України" Кубійовича, у там великий співаник стрілецьких пісень „Червоної калини". Все це останні пам'ятки від мого батька, він прислав мені їх зі Львова. Ось, писаний моєю рукою збірник хороших партитур двохсот українських пісень ТРЕМБИТА, котрий забрав мені чотири роки праці. Тут теж багато книжок на німецькій, італійській мовах. Це моя збірка книжок, яку н придбав упродовж останніх років. І вона мусить для мене; пропасти так, як така ж збірка пропала у Львові в 1932 році. Як важко розставатися з тим, що тобі дороге. Але на цей раз я вже не оставлю книжок, виїжджаючи кудись далеко, тепер я пропаду тут десь, недалеко, може й в оцій кімнаті.

Із цих сентиментальних роздумів вирвала мене Тамара. Вона прийшла від своєї матері і видно було по ній, що багато сльоз вони пролили. Їй не загрожує негайна смерть, але перед нею напевне нужденне животіння. А хто таке сприймає легко? Я підтримував її на дусі, як тільки міг, однак не згадував про пропозицію Матсузака-сан. На це прийде ще час. А Тамара ходила по хаті й безнастанно бідкалася:

– Що буде? Чим все скінчиться?

Вона не могла довго всидіти вдома, її тягнуло до матері, до тієї істоти, яка помагала їй від перших хвилин життя. Інстинкт знову тягнув її до мами. Але що та мати могла зробити, чим зарадити тепер? Це вже не та сильна жінка, якою вона була двадцять п'ять років тому. Сьогодні вона вже не могла, як тоді, вхопити свою дочку й втікати через ріку Амур до Манджурії. В часі тієї втечі більшовицька куля догнала її чоловіка – священика, й не дозволила йому врятуватися. А тепер і обставини далеко важчі, бо ж навіть сильним чоловікам нікуди тікати. Однак поплакати в обіймах матері – теж полегшення для дитини, навіть коли та дитина вже доросла.

Тому я й не дивувався Тамарі, і не перечив їй знову йти до матері.

Не пройшло хвилин і десяти після відходу Тамари, як нова несподіванка заскочила мене. Крізь вікно я побачив Матсузака-сан, котрий ставив під парканом свій велосипед (ровер), на якому він на цей раз приїхав. Я побіг відчинити двері. Матсузака-сан весь купався у власному поті, що рясно спливав краплинами з його чола й заливав очі. Я підвів його до крісла, в яке він звалився.

– Що сталося, Матсузака -сан?

– Подождите минутку, господин Марков, нехай я трохи прийду до себе. Дайте мені склянку холодної води.

Я подав йому води, яку він випив жадібно.

– Матсузака-сан, я не сподівався, що побачу вас перед завтрашнім вечором, тому й не поговорив з дружиною.

– Це нічого, господин Марков. Я прийшов у зовсім іншій справі. Те, що я говорив вам перед тим, тепер вже не актуальне. В мене для вас зовсім інша пропозиція.

– Будь ласка, говоріть, мені цікаво почути, яка це пропозиція.

– Сьогодні ввечері від'їжджає з Харбіну останній поїзд на південь, до Тієнсіну і Шанхаю. Якщо ви бажаєте, можете ним їхати. Тільки я вас попереджую, що ми не гарантуємо, чи той поїзд дійде до місця свого призначення, бо від Монголії наступає

совєтська танкова колона в напрямі вузлової станції Шіпінхай. Від того, хто перший прибуде до тієї станції, залежить усе. Є ще надія, що поїзд проскочить. Чи ви хочете використати цю останню нагоду?

Ця несподівана пропозиція так сильно мене заскочила, що я аж мову на хвилину втратив. Невже? Невже не все ще пропало? О, Боже, дякую Тобі хоч за цю надію!

– Матсузака-сан, ви так мене заскочили своєю несподіваною пропозицією, що я не можу зібрати до купи своїх думок. Я тільки одне знаю, Матсузака-сан, що для мене нема різниці, чи я загину в Харбіні, чи в Шіпінхаї, однак якщо є тільки один шанс на сто, щоб врятуватися, я поставлю на ту карту. Мені ж нічого втрачати, і від вас не треба в такому випадку ніякої гарантії. Це ж від вас не залежить. Чи я можу взяти з собою свою дружину?

– Конечно, конечно, господин Марков.

– Я сам не знаю якими словами дякувати вам за можливість порятунку, Матсузака-сан. Я не знаю навіть, як дивитися вам у вічі за те, що рятуєте нас від неминучої загибелі. Я такого не чекав, навіть не мріяв про таке, бо знав, що за таких обставин виключене дбати про інших. Чи ви теж поїдете, Матсузака-сан? І хто ще поїде, якщо можна знати?

– Поїдуть сорок чотири особи з російської еміграції, з родинами включно. Їдуть такі, як Родзаєвський, генерал Власовський та інші. З ніппонців не їде ніхто, крім двох жандармів, які будуть ескортувати поїзд. Весь персонал Воєнної місії остається тут, і всі без винятку японці. Що нас тут жде, ми не знаємо, але сподіваємося, що на основі міжнародного права ми колись вернемося в Ніппон. Пам'ятайте, господин Марков, щоб ви були на вокзалі о десятій годині. Я постараюся теж бути там. А тепер мені вже треба йти. На всякий випадок я попрощаюся з вами вже тепер.

І Матсузака-сан обняв мене, чого я перед тим ніколи не бачив у японців. В його очах блищали сльози.

– Прощайте, господин Марков. Якщо вам вдасться вийти ціло у світ, я хочу, щоб ви ніколи не були поганої думки про японців. Ви зазнали від нас багато неприємности. В діяльності кожного можуть виникнути помилки. **Тепер ми такі самі емігранти, як і ви!** – Тут він не видержав і захлипав справжнім плачем.

Я ніколи до того часу не бачив не то, що плачу, навіть сльозинки в очах японця. А тепер, коли я востаннє бачу цього японця, який співпрацював з нами, я побачив її, ту пекучу сльозу гарячого патріота. Він бачив невдачу того, що йому найдорожче, що йому наймиліше – упадок могутньої батьківщини.

Я розумів його цілком, бо й сам весь час переживав подібне, хоч може в іншій формі. І він відчув, що говорить, звиряється другові, який розуміє його. В моїх обіймах плакала в ту хвилину вся Японія. То був жахливий час для них, і не диво, що навіть самураї, загартовані лицарі лили сльози.

– Плачте, Матсузака-сан, плачте. Хай вам стане легше на душі. Ваш плач, це любов до Японії. Такого плачу не треба соромитися, він найцінніший з усіх плачів. Дасть Бог, і ви знову побачите свій гордий Ніппон вільним і незалежним. І ви зазнаєте того щастя скоріше, ніж я. Вас не знищать, а з нами ніхто не рахується. Ми давно поневолені, і боремося за свою свободу самотужки, бо ніхто нас не розуміє і не хоче подати нам руки, немов не бачать нас.

Вас не знищать, як націю, і скоріше чи пізніше визнають за вами права на повну свободу. Ваша поразка тимчасова, хоч і яка вона болюча. Здається, що нема сьогодні чужинця, який співчував би вам так щиро, як я співчуваю. І ваш жест – лицарський

жест для рятування мене з безвихідного положення тоді, коли ви самі в такому ж стані, вказує на високу вартість вашого поняття джентельменства. Небагато тепер, а може й зовсім нема таких народів, які плекали б лицарський дух на такому високому моральному рівні. Я щасливий, що пізнав вашу націю так глибоко. А тепер скажіть мені, Матсузака-сан, чи мій виїзд вирішився на наказ Его Превосходительства генерала Акікуза?

– Я не можу вам цього сказати, господин Марков. Той, хто вирішив цю справу, заборонив мені виявляти його прізвище.

– То нічого, Матсузака-сан, я переконаний, що це Його Ексцеленція генерал Акікуза рятує мене від смерті. Він був першим, з яким я обговорював всі справи в Токіо, коли їхав сюди, і він останній, який дає так важливе розпорядження щодо моєї особи, він цим звільняє мене під офіційної співпраці. Подякуйте йому щиро від мене за все.

– Я можу вам сказати тільки одне, господин Марков, чому ви завдячуєте свій порятунок: це ваша послідовність і стійкість на вибраних позиціях українського націоналіста, ваша твердість в час невдач, і ваша пряма дорога до мети. Коли б ви були японцем, ви напевне були б із роду самураїв... А тепер прощайте ще раз!

І ми обнялися тричі за козацьким звичаєм. Ох, як я бажав знати в той момент, чи є в мені хоч крихітка безпосередньої крові українського козака-запорожця. Я був би сказав про це з гордістю самураєві.

– Матсузака-сан, я прошу вас передати Його Ексцеленції генералові Акікуза мій останній палкий привіт і одночасно ще одну подяку за рятування мого життя. Хай живе Японія! Банзай Ніппон!

– Банзай!– продзвеніло останнє його слово.

Матсузака-сан вибіг з хати з капелюхом у руці. Я відпровадив його до дверей веранди. Він взяв свій велосипед з городця і, опинившись за хвірткою, ще раз кивнув мені головою на прощання. Ще раз зустрілися наші дружні погляди, і він, виминаючи водяну помпу, поїхав з двора.

Тепер я стояв у дверях і гладив по голові Султана. Він неначе передчував щось, бо постійно тримався коло мене. Моє ти любе створіння! Що станеться з тобою? Як ти даси собі раду. Хто завтра погладить тебе по головці... післязавтра? Хто стане твоїм паном? Чи пристанеш ти до когось?

Часу на пестоші не було багато, осталося всього дві години. З дому треба вийти не пізніше дев'ятої. А Тамари нема вдома, треба бігти за нею. Недовго думаючи, я пустився у дорогу. За десять хвилин я вже був там. Я оповів Тамарі й її матері про можливість виїзду. Очевидно, що всі погодилися з тим, що Тамарі треба їхати зо мною. Мати залишиться тут з другою дочкою, бо я не міг брати їх з собою. Я залишив Тамару саму з матір'ю, з тим, що вона негайно прийде додому, а сам пішов до Павла Яхна. Його не було дома, він пішов був до своєї сестри Ані. Я попросив його сина Юрка, щоб переказав батькові, нехай він негайно прийде до мене, як тільки вернеться додому ще перед дев'ятою годиною вечора.

Після того я майже побіг на Дачну, 64. На вулицях не було великого руху. Все, здавалося, йшло нормальним ходом у тому півмільйонному місті.

Тепер, коли я опинився знову вдома, переді мною стала важлива проблема: що брати з собою? Матсузака-сан сказав, що можемо взяти стільки, скільки зможемо донести в руках. Я не міг розраховувати на фізичну спроможність Тамари, тому вирішив, що візьму дві валізки. Мені стало жаль деяких документів, які я вже був

спалив, а які можна було тепер врятувати. Однак часу на докори на свою адресу не було.

З книжок я взяв тільки „Атлас України” та свій збірник Пісень „Трембіта”, альбом фотографій і чисто приватну кореспонденцію, якої я і не думав палити. Головною справою було взяти досить одягу і білизни, бо не знати коли матимемо гроші на їх купівлю. В мене було ще коло півтори тисячі єн. В Харбіні вони мали ще досить велику вартість, але вони мусіли її втратити з приходом іншої влади. Крім свого годинника ще зі Львова, в мене було ще два інші, які, у випадку потреби, могли стати у пригоді.

В час коли я підготовлявся пакувати наші речі, прийшла додому Тамара. Вона була така розгублена, що не усвідомлювала собі, що треба їй брати з собою. Вона то пакувала, то знову викидала з валізки ту саму річ, немовби не вибиралася з дому назавжди, тільки на якусь забаву, або до когось у гості. Годі було їй дивуватися, бо хто ж міг бути в таку хвилину зрівноважений? Вона майже весь час плакала, найбільше над долею своєї матері.

У хаті був такий безлад, немов тут господарили злодії, або поліція робила обшук. Коло пів на дев'яту прийшов Павло. Коли він побачив валізки, зразу ж сказав:

– Крізь манджурську тайгу ти того далеко не занесеш! Ти що, задумав утікати?

– Так, Павле. Тобі годі навіть уявити, як до того прийшло.

І я розповів йому коротенько про дану мені нагоду виїхати.

– Я не повинен говорити цього нікому, але тобі кажу, як справжньому другові. Я мушу використати хоч би найменший шанс врятуватися. Мені дуже прикро, що з-посеред українців тільки мені одному дозволено виїхати цим останнім поїздом.

– Очевидно, що ти мусиш їхати. Я особисто не поїхав би, навіть коли б мені дозволили. Я не можу оставити могили Віри й іти у світи. Я вже віджив своє, а вмирати все одно колись прийдеться, то краще вже тут десь, недалеко від моєї дружини.

Коли ви виходите з дому? Тепер якраз почався такий рух на вулицях, якого Харбін ще не бачив. Здається, що червоні мусять бути вже недалеко, бо чого ж так заворушилося місто? Я проведу вас до собору, якщо не маєте нічого проти. Даром не піду, нестиму чемодана, – жартував він.

– Мені приємно буде пробути з тобою останні хвилини, Павле, саме тому я хотів тебе ще побачити.

Тоді я дав Тамарі 60 єн, щоб вона пішла до сусіда Віктора Михайловича й попросила його, щоб він припилював Султана, як тільки зможе, бо ми мусимо переїхати на іншу квартиру. Гроші призначені на їжу для собаки.

Заки Тамара пішла туди, я виніс валізки в городець. За кілька хвилин ми були вже готові. Останній раз я кинув оком на те помешкання, в якому я прожив біля семи років. Я зжився з ним, немов з рідною хатою. Щось давило за горло. Відтепер я вступлю на зовсім новий шлях життя непевного існування, на шлях постійного руху.

Султан немов відчув, що це рішача хвилинка в нашому житті, він дуже близьенько тримався мене, скавучав часто й дивився мені просто в очі своїми великими очима, неначе питав:

– Чому, пане мій? Чому?

Бідний, він не міг зрозуміти нічого, він тільки відчував своїм інстинктом, що приходить велика зміна в його житті. І тепер, вже надворі, я став прощатися з ним. Я присів, а Султан звівся на свої задні ноги й поставив мені їх на плечі. Я обняв його,

немов власну дитину, й поцілував в саму морду. Він лизнув мене по засльозеному лиці та зволожив його ще більше. Його жалісне скавучання супроводило наш акт прощання, а я шептав:

– Па, па, Султанку!

І ми вийшли з двору...

10. Останні тривожні години в Харбіні

Вже в воротах Дачної, 64 дався чути гамір від Старохарбінського шосе. Ми пустилися у тому напрямі. Тамара весь час плаче, Павло каже, що такий же рух панує на вулиці Модягоуській. В міру того, як ми наближалися до недалекого шосе, бачили що там робилося. Безперервна течія людської маси плила з міста у напрямі Старого Харбіну. Відразу пізнаємо, що це всі майже японці... чоловіки, жінки, діти... пішки, з клунками, з валізками на плечах, з дітьми на руках... бігли ці люди кудись, де, як вони думали, повинно б бути безпечніше. Чи дістали вони наказ від своїх властей залишити місто й таким чином уникнути евентуальних погромів з боку китайського населення, чи, може, більшовицькі війська були вже близько Харбіну? Вгадати не можемо, а розпитувати нема змоги, бо тим людям не до розмов. Ось, якийсь японець б'є китайця-рікшака, який, мабуть, не хоче везти його далі. А ось, стоїть візник зі зломаним колесом свого воза. Його кінь стоїть спокійно, а вся японська родина оточила візок і жде, бо ж на возі багато їхнього майна, якого вони не змогли б нести на собі. Японець кричить, намагається спонукати китайця до якихось заходів коло поламаного колеса, але китаєць станув собі байдуже коло коня і вигукує:

– Ми ю фаза! – Ніщо не вдієш!

Ось мала дівчинка сіла побіч шляху й плаче, що не може далі йти, а її мати, маючи повні руки клунків і дитину в плахті на спині, не знає, що їй, бідній робити. А попри них ідуть, біжать і ідуть інші люди. Довкола крики, плач, стогін, прокльони, прозьби втікаючих.

Подібну, зовсім подібну сцену я бачив кілька днів тому уві сні!

У протилежному напрямі тієї, охопленої панікою, людської маси, йшли ми троє.

Ех, коли б ті нещасні втікачі-японці знали, куди ми йдемо! Вони напевне знищили б нас, лінчували б! Деякі з них поглядають із здивуванням в нашу сторону й здогадуються, що ми, або не знаємо куди тікати, або, можливо, що ми поклонники тих, які їх так brutally викидають з зайнятих теплих місць.

Оповідая Павлові, що я вже колись ось так утікав серед маси людей унаслідок воєнних дій. Це було 1915 року в селі Туринка, коло Жовкви, коли мені було всього шість років. Я ще не ходив тоді до школи, довкола йшла війна, билися австрійські й російські фронти Першої світової війни. Тоді я не знав, чому ми втікали. Збудили мене десь після півночі й вкинули на воза. В селі горіло в кількох місцях, церковні дзвони безнастанно били на тривогу.

Це австрійські війська перли назад ген. Брусілова з Карпат і далі на схід. Мій дідусь тоді ще був „кацапом“, як і більшість села, і тому евакуювався на схід у Житомирщину. А в той же час мій батько був підстаршиною в австрійській армії! Але тоді я радів, що прийшло до такого несподіваного для мене виїзду з Туринки, бо попереднього дня під вечір я покрутив шийки кільком качатам сусіда Скоропада й поховав їх над потічком у кущах. Тоді я рятувався від халепи, яку сам собі наробив, а не від австрійців. Три роки пізніше ми вернулися до того ж села.

І так ми наблизилися до собору св. Ніколая. Павло затримався й промовив:

– Борисе! Звідси я вже піду додому. Бажаю вам щасливо прохопитись на південь. Коли це вам вдасться, тоді жийте собі щасливо й інколи згадайте мене. Бувайте!

І він обняв Тамару, потім мене. В сутінках вечора я бачив полиск перлин-сліз.

– Прощай, Павле! Не згадуй лихом!

Він відвернув голову, щоб ми не бачили його скривленого лиця, готового до плачу, й пішов швидко по Великому проспекті у напрямі Чурина.

Я не в силі описати того великого жалю й співчуття, які я відчув у ту хвилину. Однак життя невпинно йде вперед, і хто як може йде разом з ним. Люди падають при його дорозі, хто раніше, хто пізніше. Кожний, як може, йде вперед, думаючи, що дійде кудись, сам не знаючи куди. Бо ж мета одна для всіх... кінець життя на цій землі. Гнані зовом, інстинктом життя і самозбереження, пішли ми з Тамарою у напрямі Головного вокзалу. В міру того, як ми наближалися до нього, я все менше був певний, чи знайду там кого-небудь. Вкрадався сумнів, чи взагалі є ще можливим вибратися з цього розгاردіяшу, який тепер панує. Я став ще більше непевним, коли увійшов у чекальню. Там було небагато людей, і майже всі японці, однак більшої групи людей, ще й до того білих, я не бачив.

Наказав Тамарі, щоб пильнувала валізку, а сам кинувся до чекалень шукати місця збірки. Але даремні були мої намагання. Я не бачив ніде ні одного москаля. Вже вертався до Тамари, коли побачив, що вона кличе мене, щоб я швиденько біг. Вона побачила якогось молодого москаля, про якого знала, що він з Бюра емігрантів. Замість підійти до нього, я почав слідкувати за ним. Він це скоро зауважив і сам спитав, чому я ходжу за ним. Я поінформував його, що мав з'явитися до поїзду, але мені не сказано точно в якому місці на вокзалі.

– Ідіть до готелю „Азія", там усі збираються.

Готель „Азія" був недалеко. І тоді я зауважив, що в мене немає течки. Мала її нести Тамара, але забула її. Тоді я став бігати й шукати візника, щоб завіз мене на Дачну і назад за нечувану ціну 50 єн! Однак ні один з візників не хотів на це погодитися. Я вже хотів був бігти назад додому за тією течкою, бо в ній були деякі важливі для мене речі, але Тамара таки відмовила мене від того наміру, аргументуючи тим, що сама боїться zostаватися на вокзалі, та й часу вже не zostавалося багато. Що, як запізнюся?! Та й... це не добре вертатися.

Я взяв валізки й пішли ми до готелю. У великій чекальні гуртками чи родинами сиділи москалі. Жінки, діти, чоловіки. Ті останні жваво про щось розмовляли. З японців я зауважив трьох-чотирьох жандармів в одностроях і кількох у цивільному. Між ними двоє знайомих. Це були Акагі-сан, мій колишній співпрацівник 1941-42 років, а останньо, як я вже перед тим згадував, советник і великий приятель москалів Маеда-сан.

Коли ми з Тамарою увійшли й присіли на лавці, нас відразу зауважив Акагі-сан. Він залишив своє товариство й підійшов до нас.

– Я очень рад видеть вас здесь, господин Марков.

– Правду кажучи, я ніколи не сподівався такої можливості виїзду, Акагі-сан. Однак мені прикро, що з українців тільки я один маю таку нагоду.

– Бачите, ви приїхали сюди в порозумінні з нами та менше або більше співпрацювали з нами, отже ми вважали своїм обов'язком відставити вас у безпечніше, наскільки можна, місце. Крім того, ви виявилися справжнім націоналістом. Ви від свого не відступали, і на ваше слово можна було покластися. Это и есть весь секрет

вашей цены в наших глазах. Я желаю вам успеха в дальнейшей деятельности. Остальные украинцы слишком виляли хвостом. Хотя они иногда были нам нужны, но мы их никогда не ценили. Понятно теперь, господин Марков?

– Здається, що трохи розумію. Я не уявляю собі своєї поведінки інакше.

– Да, ви приїхали воювати з червоними росіянами, але ви воювали теж і з білими, і з нами навіть, і навіть зі своїми! Може було того забагато, однак справжній націоналіст не повинен рахуватися з кількістю ворогів. Я ще раз бажаю вам усього найкращого!

І він подав мені руку на прощання. Я зважився на ще одне запитання:

– Акагі-сан, чи ви можете сказати мені тепер, чому ми перестали співпрацювати у 1942 році?

– На жаль, я не можу вам цього сказати навіть тепер. Всего!

З тим він пішов від мене.

Не скінчив я ще передумувати того, що ми з ним говорили, як підійшов Маеда-сан до мене. Чого, як чого, але такого я аж ніяк не сподівався!

– Здравствуйте, господин Марков. Я не можу, щоб не поговорити з вами востаннє. Ви дуже добре знаєте про наші відносини, і якраз тому я почуваюся в обов'язку зробити деякі пояснення. Ваші виступи збивали деколи мене зовсім з пантелику. Я вам признаюся щиро, що особисто підозрював вас у роботі проти нас. Мені були неясними такі справи, як поборювання цілої російської еміграції, коли вона теж боролася проти червоних. Ми хотіли згуртувати всіх для спільної боротьби, а ви були завжди проти цього. Чи не так?

– Ні, Маеда-сан, я не був проти того, я тільки не міг єднатися з ними, а ви силували мене до цього. Я не хотів іти з ними пліч-о-пліч в боротьбі, бо я знав, що вони наміряються затримати Україну при собі, і що між нами, скоріше чи пізніше, мусить прийти до розрахунку. Тоді чого ж я мав ставати побіч них? Побіч своїх ворогів? Кохай би вони зреклися були українських земель відверто в своїй програмі, так як це я ставив, як умову співпраці з ними.

– Ви знаєте, що вони на таке ніколи не підуть.

– То чому ми маємо наставляти свої голови за них? За що? За нову Росію з поневоленою Україною? Ні, Маеда-сан, так не піде!

– Так, це справи, які мені важко збагнути. Але в усякому разі сьогодні я переконаний в тому, що ви таки завжди були проти червоних, і того мені досить, щоб просити у вас вибачення за те, що я підозрював вас зовсім неслухно, і через це деколи завдавав вам важких ударів. Я надіюся, що ви простите мені.

– Маеда-сан, те що було, то загуло, як у нас кажуть, і мені дуже приємно, що хоч на сам кінець ми себе розуміли. Ми потиснули свої правиці.

– Бажаю вам успішно пробратися на південь і продовжувати свою боротьбу за Україну аж до переможного кінця! По тих словах Маеда-сан відійшов. Скільки в тих японців особистої відваги визнати свою помилку супроти чужої людини! Чи є стільки ж чесності у нас, українців, між нами самими? Як важко відповісти на це питання!

Я знав, що це мої останні офіційні побачення, що невдовзі ми розійдемося назавжди. І від тієї хвилини, від тих останніх розмов з ними, я перестав жаліти моїх кількох років, прожитих серед того геройського азійського народу, бо останнім часом вкрадався сумнів у мою душу, чи добре сталося, що я приїхав на схід Азії. Тепер моя місія була закінчена. Зі слів японців я відчув, що вона була цілком успішна.

Я розглянувся, щоб побачити Матсузака-сан, але даремно. Його не було. Вже

було по десятій, як один із жандармів почав викликати прізвища тих, хто має від'їхати. Не бракувало нікого. Сорок шість осіб, з нами включно. Після перевірки прийшлося ще ждати. Біля 2-ї вночі покликали чоловіків, щоб допомогли перенести пакунки з харчами на дорогу для всієї групи. За півгодини ми перенесли все до поїзду, точніше до двох пасажирських вагонів другої класи, що стояли осторонь на бічних рейках, але недалеко від головного перону.

Панувало повне затемнення, як і щоночі. Нарешті й ми зайняли місця у вагонах. Усе було готове до від'їзду, але вагони так і стояли на місці. Я не міг заспокоїтися всередині, хоч назовні того не виявляв. Чому, чому вони не їдуть? На що вони ждуть? Чи ж не дорога кожна хвилина, якщо ми маємо проскочити перед самим носом советської танкової колони?

Тепер, коли було більше часу, щоб подумати над різними справами, я усвідомив собі іронію долі. Я мушу їхати разом з тими москалями, які мені такі ненависні й які мають такі ж почування у відношенні до мене. Вони прекрасно знали про мене й про моє ставлення до них. Я не можу сказати, що я попав, немов ягня, в тічню вовків, бо я був у відношенні до них таким же самим вовком, з готовими кожної хвилини іклами, хоч чисельна перевага була на їхньому боці. На випадок якоїсь метушні, наприклад в час можливої сутички з червоними, мої товариші подорожі не завагались би знищити мене, ще заки наш, нібито спільний ворог, зміг би це зробити. Алея не мав ніякого вибору. Я мусів сидіти побіч них і разом з ними проскочити крізь щілинку між часом і советською танковою колоною, як легендарний Одісей між Сциллою і Харібдою.

Мені було прикро, що Матсузака-сан не доставив мені пістолета, думаючи, очевидно, що він мені вже непотрібний. Але я зауважив ще в готелі, що в деяких москалів була зброя.

Нарешті я почув, що до наших вагонів причепили паровоза, а кілька хвилин пізніше ми рушили з місця. По ударах буферів можна було пізнати, що наші вагони причеплені до більшого складу вагонів. А може це пасажирські вагони? Може таки деякі японці поїдуть на південь? Важко було що-небудь вгадати, а розпитувати не було в кого, та й навіщо?

І знову застоявся поїзд на новому місці, немов той „коник у лузі". Чи є щось гіршого від непевності? Для мене нема! Коли я маю пройти крізь щось невідоме, я не люблю ждати на нього. Хай буде й гірше, але хай стане ясным і відомим майбутнє. Чекання, хоч воно часом і продовжує наше життя, яке рішаюча година може нам вкоротити, власне через ту непевність робить це життя небагато вартим. Рішаючі хвилини і їх результати – це життя, а чекання – це терпіння. Однак іноді ми не можемо того оминати. І це найгірше.

Але всьому мусить прийти кінець. Прийшов кінець і моєму чеканню. Після другої години ночі поїзд рушив з місця і на цей раз уже не зупинився. Він покотився вперед серед гущі рейок, майстерно вибираючи потрібний йому шлях, та все набирав швидкість в міру того, як вибирався на вільний простір.

Навкруги панувала темінь. Ніхто не припускав би, що ось тут розташоване півмільйонне місто. Воно спало. Що жде його в найближчому часі? Які трагедії скояться тут за кілька годин, днів, тижнів, місяців, може й років? Якраз у цю хвилину, коли міняється доля цього міста, коли не було ні хвилини часу для мене, щоб дихати відносно вільним повітрям, я вилітаю зовсім несподівано з тієї пастки смерті.

Двадцять чотири години тому я йшов з тюрми додому без ніякої надії на порятунок, а тепер сиджу вигідно у вагоні й лину разом з ним в життя, до дальших

змагань.

Як та одинока стеблина, що залишилася цілою там, де пройшла коса. Так і я чудом оминув косу смерти, що вже на повному розмаху шуміла над цією країною, над цим містом, наді мною.

Як і в цю хвилину, тринадцять років тому я залишав рідний Львів. Фатальне число років, правда? Тоді польська поліція шукала за мною, а тепер більшовицька орда виганяє мене з нового гнізда. Польщі та її поліції вже давно не стало. Так само я вірю, що прийде час, коли й червоних не стане на світі. Тоді напевне світ дихне вільніше, а в ньому і я, якщо остануся ще в живих.

А тепер поїзд мчав серед нічної темені добре знаними собі дорогами на південь крізь безкраї простори Манджурії, подібно як той кінь, якого я бачив уві сні, що ніс мене в широкий, оповитий сутінками степ.

Як скоро справдився мені той сон!

Згадав я і про другий сон.

– Будь спокійна, дитинко, все буде добре...

І мене опанував спокій душі, якого зазнає після плачу дитина в обіймах своєї матері...

І я не зчувся, як опинився в обняттях Морфея...

11. Крізь конаючу імперію Манджу-ді-го

Невигідне, півсидяче положення тіла не давало мені змоги відпочити як слід. Але й того було досить, що я поспав трохи, щоб дивитися на світ яснішими очима та сприймати його свіжою головою. Коли я прокинувся, надворі був уже ясний день. Вікна були відслонені, так що я міг бачити все усередині вагону й назовні.

Чоловіки, жінки й діти порозміщувалися для відпочинку як хто міг. Дехто навіть здорово хропів. Дивна людська істота. Небезпека висить над її головою, а вона собі спокійненько спить. Так, однак це дивне лиш тому, хто дивиться на інших збоку, бо коли він сам це саме робить, тоді інша річ. Теж дивне, правда?

Та чи це відноситься тільки до сну? Як часто люди, навіть цілі народи роблять те, чого ніколи не бажали б, що їм це саме робили. Що це? Хижацтво? Брак культури? Чи природна прикмета? Не всі ж звірі – хижаки. Зате правдою є, що майже завжди хижаки живуть коштом нехижаків, чи пак, травоядів, коли говоримо про тваринний світ. Хижі звірі, хижі риби, хижі люди, хижі народи! Як просто, правда?

І я дивився на тих сплячих подорожуючих разом з нами, які на перший погляд були ніби людьми, і тілом, і душею. Але коли я усвідомив собі, що це мої вороги, що це москалі, тоді мені привиділися дивні речі. Он у того москаля короткі роги, немов у буйвола якогось, бика чи тура, який готовий проколоти кожного необережного. А он у другого висунулися з кутів рота довгі ікла, немов у манджурського тигра. Натомість в отієї красуні-молодиці на виду всі принади, немов сіть розставлена на рибу, щоб заманити свою жертву і проковтнути її, замість того, щоб зробити щасливою.

Я відвернув голову в сторону вікна, щоб не бачити більше тих прикмет, які приписував москалям в такий образний спосіб.

Тільки тепер я побачив, що крім наших двох вагонів, поїзд мав ще кілька вантажних. Буйна рістня Манджурії була в повному розквіті. Непроглядні праліси-тайга, широчезні культивовані поля, мінялися, як картини, супроводжуючи поїзд. Скільки тут багатства! Недаром хижаки ласі придбати його для себе.

Десь там далеко, за виднокругом, московсько-більшовицька загарбницька рука завойовує все більші простори цієї країни. Тепер червоні напевне загарбають і Манджурію. Останні сторінки японської епохи цієї країни, в тринадцяту свою річницю, закриваються. Приходить тепер нова, справді червона кривава епоха.

Он там впереді, в столиці Манджу-ді-го, куди мчить наш поїзд, доживає своїх останніх днів імператорської влади Пу-ї, нащадок династії манджурів, яка панувала над Китаєм біля трьохсот років і яку прогнали на початку того століття, а тепер знову вона стане ізгоєм. Двигун династії – Японія, теж захиталася, ледь-ледь стоїть на ногах, ледь-ледь не впаде в нерівному змаганні за гегемонію на сході Азії й на Тихому океані.

Але на просторах Манджурії, що стеляться перед моїми очима, не можна цього всього зауважити. На ланах, то тут, то там видно китайців, яких можна б порівняти до грибів-опеньків через їх великі, конусної форми брилі. Вони стоїчно ждали розвитку подій, ждали на результати боротьби за їхню територію, за їхню землю, самі не беручи в тому участі. Їх пасивний спротив, замкненість у собі та глибокий консерватизм берегли їх перед всіма зазіханням ворогів упродовж тисячолітньої історії. Сотні років поневолення не залишили на них ніякого сліду. Навпаки, звичайно окупант тонує у їхньому морі, втрачає своє обличчя і владу, і ставав таким же, як і вони.

Наскільки зможуть змінити це більшовики? Тільки історія зможе це вияснити, однак послуговуючися дедукційним методом, сміло можна сказати, що китайському народові, як такому, нічого не станеться. Його не денаціоналізують. Тепер той китаєць жеде на те, що нового принесе з собою новий окупант.

Тим часом прокинулися вже москалі. Хтось роздавав пайку на сніданок – хліб, масло, чай, цигарки... Я не рухався з місця. Тамара знову перебрала на себе обов'язки, пов'язані з харчуванням. Вона теж скоро знайшла знайомих і проводила з ними деякий час. Моя сусідка-молодиця позбиралася до купи, причепуралась і через непосидючу маленьку донечку, яка називала мене дядей, почала зі мною розмову. Її сіть була дуже небезпечна, однак обставини гарантували мені безгрішність.

Десь біля півдня приїхали ми до столиці Манджурії, Сінкйю (яка за кілька днів знову напевне перейменується на Чанг-Чунь). Поїзд затримався на бічній колії. Ніхто не показувався з вагонів, а на вікнах були заслони. Крізь щілини можна було зауважити, що на залізничній станції не було майже ніякого руху. Паровоз від'їхав за паливом і ми ждали на нього, нудьгуючи.

Десь у цьому місті, може навіть недалеко звідси, жив Бомба. Він переїхав до Сінкйю вже зо два роки тому і знайшов тут, як мені переказували, працю сторожа в якомусь будинку. Жив він дуже нужденно і все частіше почав шукати розради в чарці горілки. Марний заробіток ішов на марну ціль. Одне слово, Бомба міцно опустився, розчарований життям. Він втратив, здається, рештки своїх поривів, які деколи дуже блискуче виявлялися. Я не мав змоги в ту рішачу годину подати йому руку допомоги. Силою обставин він мусів остатися і якимось зустріти червоних... Він ніколи, за час свого перебування у Харбіні, не виступав одверто, як український націоналіст, і тому міг врятуватися, якщо не видала його власна любка, яка і так наробила йому багато лиха вже на самому початку. Я співчував Бомбі, що він мусить зустріти незавидну долю з боку червоних. Хоч він завдав мені багато неприємностей за час нашого 13-літнього співжиття, але він був українським націоналістом-бойовиком, брав участь разом зі мною в експропріації („ексі") на пошту в Городку Ягайлонському 1932 року, і був порядним українцем, хоч зовсім не політиком.

Рівночасно мої думки кружляли довкола мого побратима Анатолія Тищенка. Тут, у цьому місті, я зустрів його вперше 1937 року, тут ми провели кілька днів і ночей на розмовах про Україну й на нарадах над українсько-японським словником, який він таки видав при допомозі УНКолонії у Харбіні під прізвиськом Анатолія Діброви, чи не рік тому. З ним ми писали меморандуми до японців в українських справах, і з ним ми заприсягли побратимство у Святопокровській українській церкві в Харбіні. Тепер він мусів залишитися тут і знову зустрітися з червоними, тоді коли я сидів вигідно у вагоні, їдучи у напрямі порятунку.

Мені було дуже важко на серці, що так марно, майже на очах, люди мусять зустріти пекло більшовицького життя, або навіть смерть.

Майже перед самим вечором поїзд рушив у дальшу дорогу. І знову ми повідслонювали вікна. Тепер, немовби всі змовилися, москалі повитягали зі сховків свою зброю. Найбільше було „мавзерів", як я міг зауважити. Москалі почали перевіряти, чистити, навіть набивати ту зброю й причіпляти її до своїх поясів, немов пригтовляючись до бою.

Мені було прикро, що я зовсім незброєний. Однак, силкуючись на спокійний вигляд, я вдавав, що на випадок бою, я теж готовий до нього.

Більш-менш у половині дороги між Сінкйо і Мукденом знаходиться вузлова станція Шіпінгай, де, як здогадувалися, советська танкова колона мала б перетяти залізничну лінію. До Шіпінгай нам треба їхати ще годин з чотири. Нарешті сутінки вкрили темним своїм покривом наш шлях.

Тоді я пішов до одного з супроводжуючих нас жандармів і почав пояснювати справу, мовляв, в мене нема ніякої зброї на випадок крайньої потреби. Я просив, чи не міг би він мені роздобути пістолета? Жандарм дуже чемно пояснив мені, що в нього немає з собою зайвої зброї, однак коли б дійшло до бою, то я повинен прийти до нього й бути разом з ним. Таким чином я буду безпечний перед евентуальною атакою моїх товаришів подорожі. Крім цього, якщо дійде до бою, то напевне будуть між нами вбиті, можливо що й на самому початку, то він зможе передати мені зброю вбитого. Не маючи іншого виходу, я мусів на це погодитися, бо й справді, який міг бути інший вихід? І я вернувся на своє місце у вагоні.

Нам не вільно було світити світла, хіба в кутку прикурити цигарку. Віконні заслони були спущені, щоб, на випадок освітлення ракетою чи прожектором, не можна було побачити знадвору, що хтось у цьому поїзді їде.

Всі сиділи на своїх місцях і зберігали якнайбільшу тишу. Тільки пахкання паровоза доносилися із надвору. Кожний з напруженням ждав наглого приходу бою, пострілів, крику. Час тягнувся у безконечність у найвищому напруженні. Як ще довго жити? Кілька хвилин, чи ще багато років? Вдасться проскочити, чи ні? Як, як вгадати, що написано в книзі мого буття? А напруга нервів не знаходить відпочинку, мучить. Коли б скоріше закінчилася ця виснажлива подорож!

У якомусь місці, коло півночі, поїзд затримався серед поля. Крізь щілини можна було побачити, що ніде не було жадних забудовань. Стояли не більше десяти хвилин, і нарешті рушили в дальшу дорогу.

І знову потягнулися у вічність хвилини. Де та мала станція Шіпінгай? Як ми будемо знати, що вона вже зайнята, як ми будемо знати, що ми вже її минули? Однак даремно ставити собі такі запитання в таких обставинах. Більшовики не мусять займати Шіпінгай, щоб перетяти залізничний шлях. їм вистачить один танк, щоб стримати весь рух і щоб виграти бій з такою командою поїзду, як оця.

Думалося, ось паровоз напореться на якусь перешкоду й затримається, і в той же мент посипляться по вікнах кулеметні серії, а може й з гарматки. І всьому кінець! Уявними несподіванками займався мозок у ті непевні хвилини.

За деякий час після півночі перервався ритмічний стук коліс. Здавалося, що тут було якесь розгалуження. Певно, Шіпінгай. Однак поїзд не зупинився, посувався вперед. Мусіла вже бути друга година ночі, або й далі, коли хтось пробіг по вагонах і півголосом повідомив:

– Все в порядку. Мы уже проскочили опасный пункт.

Я ще впродовж кількох хвилин не міг повірити в те, що, нарешті, ми проскочили. Прийшло до повного відпруження. Однак я почував себе настільки втомленим нервово, що майже негайно заснув на зробленому з сидіння ліжку.

Коли я прокинувся, поїзд стояв. Я не знав де ми знаходимося, однак розмови москалів незабаром вияснили і це. Ми були в Мукдені.

Деякі москалі пішли до міста, до місцевого бюро емігрантів. Стоянка тривала кілька годин. Ніхто новий до поїзду не прибував, ніхто з пасажирів не залишився тут. Пізно після обіду поїзд рушив в дальшу дорогу.

Більшість подорожніх знову стала дрімати, а поїзд пихкав-пихкав вже ніби якось веселіше в напрямі на Шанхайгуань, прокордонного містечка між Манджурією і Центральним Китаєм. Майже певний, що небезпека минула, я теж заснув, щоб надолужити те, чого не доспав минулої ночі.

Яке ж було розчарування усіх, коли вдосвіта ми довідалися, що поїхали не туди, куди треба було! Замість на південний захід, ми поїхали на південний схід, і тепер опинилися а Корейських горах. Через помилку, в метушні, яка напевне панувала в Мукдені, наші вагони причепили до зовсім іншого, вантажного поїзду. Жандарми негайно завернули поїзд назад. Видно вони мусіли мати дуже високі уповноваження, коли могли таке зробити. На тій помилці ми втратили рівно добу. На цей раз наші вагони забрав уже поїзд, який справді їхав у напрямі Тієнсіну.

Тим часом погода дуже поспувалася. Під вечір ми опинилися на одній станції, де треба було трохи подождати. Йшов зливний дощ. Ми мали наказ не показуватися назовні. На сусідній колії стояли поїзди, які ждали піднесення семафора. І тут я побачив картину, якої ніщо не може стерти з моєї пам'яті.

Відкриті вантажні вагони, вагони-платформи, вагони на вугілля були завалені всяким майном, хатнім устаткуванням, скринями, валісками, великими клунками, плахами й міхами, заповненими всячиною. А на верху того всього сиділи жінки й діти. В тому часі чоловіки бігали кудись бозна за чим, а на усіх лив страшний, зливний дощ. Плач дітей, нарікання з боку навіть терпеливих японок, крик чоловіків – робили цю картину подібною до дантейського пекла. А в той же час, побіч них, стояли собі два пасажирські вагони, в яких серед найбільшої вигоди, сиділи ми. Ми оглядали цю прикру сцену, неначе глядачі в кінотеатрі, які дивилися що діється на велетенському екрані-полотні. Але дійсність була аж надто правдива. Що зробили б з нами ті нещасні японці, коли б знали про нашу близькість? Важко про це думати, але не важко вгадати.

Як видно, японці з південно-західних провінцій – Ліяонін і Єгол, а може і з Чагар, евакуювалися. Тут, на цій малій станції, було звалище тих перевантажених японцями та їхнім майном поїздів.

Це був образ упадку великої імперії. Здобутки важких років праці тепер тратилися в днях, а то й годинах. Приємно, дуже приємно приглядатися як росте та піднімається вгору нація чи держава, але дуже прикро бачити упадок, крах, руїну,

нещастя, горе тих, хто падає й розбивається об тверду, як камінь, дійсність.

Японці – дуже працьовитий і дисциплінований народ. Вони фанатичні патріоти своєї батьківщини, за яку готові віддати все, що тільки мають. Вони першоякісні вояки й дуже добрі організатори. Їх можна б порівняти до мурашок. Вони дбайливо зносили матеріал, запопадливо будували свій мурашник у вірі, що це їхня щасна хата, батьківщина. Вони тим раділи й були тим дуже горді, бо ж це наслідки праці їхніх рук.

А тепер грубий чобіт зрушив мурашник, завалив весь зведений порядок і знищив весь доробок. А бідні мурашки – японці – метушаться розпачливо, не знаючи навіть, як себе й своїх рятувати. Он там, на тих відкритих вагонах, сидять вони й ждуть, чи можна ще буде добратися на свої рідні острови, які теж дрижать від розриву незлічимої бомб.

Однак я вірю, що вони не втратять здорового глузду після цієї поразки. Вони не попадуть у зневіру, і знову, в міру обставин, візьмуться до відбудови свого знищеного мурашника-батьківщини, як це вони робили вже не раз у своєму минулому. Це цінна прикмета японців, які вміють підійматися після невдачі й знову братися за те саме діло, якщо не досягнуть бажаної мети. Це так, як мала дитина, що падає десятки разів, і знову підіймається, щоб таки твердо стояти на ногах, щоб ходити.

Вкінці, серед ночі, наш поїзд пустився у дальшу дорогу. На ранок ми приїхали до Шанхайгуань. Це маленьке прикордонне містечко. Ще в Харбіні, останніми роками, ми знали про різницю вартості валюти між Манджурією і Центральним Китаєм. Японці вдержували вартість манджурської єни на тому самому рівні, що й власну в Японії. Натомість їхня валюта в Центральному Китаї девальвувалася. В час упадку влади японців у Китаї їхня одна єна була варта сто доларів Федерального Резервного банку (ФРБ). Але такого курсу чомусь не дотримувалися під час обміну на кордоні в час переїзду в ту чи другу сторону. Тут був заведений принцип обміну одиниці за одиницю. Отже, коли хтось їхав до Манджурії й отримав стільки манджурських єн, скільки в нього було доларів, він відразу ставав багатієм. І навпаки, їдучи з Манджурії до Центрального Китаю, тратив майже все.

На такій постановці справи японці робили величезні гроші, бо ж тільки вони могли їздити куди захотіли, а тим самим могли користуватися різницею вартості валют. Купець купував у Манджурії якусь річ, віз її до Центрального Китаю, продав там за сто разів більшу ціну, і вертався назад до Манджурії, щоб отримати знову єну. Тому вони гуляли по Харбіні, як тільки можна собі уявити, грали на кінних перегонах – кебадзю.

Як на зло, ми їхали в некорисному для нас напрямі обміну валюти. В мене було з собою коло 1.500 єн. В Харбіні можна було б прожити на них зо два місяці при цінах початку серпня 1945 року. Тепер тих 1.500 ФБР, що я їх отримав, були буквально ніщо! Про це я переконався вже першого дня після приїзду до Тієнсіну. Зарадити цьому жандарми не могли.

Зі станції Шанхайгуань і з поїзду зараз після виїзду з тієї станції, видно було по правому боці на гірських узбіччях славетний Китайський мур. Він ішов зигзагом, часом губився за горою, потім знову виринав на дальшому узбіччі. Це була імпозантна й велика лінія оборони колишньої китайської держави перед наїзниками.

Велика Китайська стіна, як ще її можна назвати, в своїй основі має коло 5-10 метрів ширини, і біля 10, в середньому, вона висока, залежно від рельєфу терену. На сході, це мур з каміння зсередини й цегли назовні, а на заході, чи краще, в глибині Китаю, місцями це просто високий земляний насип. Почали його будувати понад 2.100

років тому, а остаточний свій вигляд і форму прийняв він приблизно 1.300 років тому. Численні успішні наїзди на Китай доказали, що цей мур не мав великого воєнного значення. Тягнеться він біля 3.000 кілометрів. Відносно праці й труду на його будову, він не поступається перед єгипетськими пірамідами. Тільки довжина не дає можливості бачити його цілого, тому й враження менше, а тим самим говориться про нього не так багато, як про інші досягнення старовинних будівничих.

Скоро потім ми минули й курортне містечко Цінвандао. Тут багато б'їлїв, хат до винайму, готелів, ресторанів і кав'ярень. Але ми не могли навіть пригланутися ближче тому курортів, тільки деякі московки скрикували, коли бачили ту чи іншу вулицю, такий чи інший дім, чи нарешті пляжу, знані їм з минулих літніх вакацій.

З лівого боку стелилося безкрає море, точніше – велетенська затока Жовтого моря.

Під вечір краєвид змінився. Поїзд біг рівниною, яка тягнулася десятками кілометрів по обох сторонах залізничного полотна. А в найближчу ніч ми їхали, немов через озера – через розлогі мочари, багна, трясовиння.

Наступного дня ми приїхали на вокзал Тієнсіну.

ЧАСТИНА V ПІД ІНШОЮ ВЛАДОЮ

1. Кінець війни

В Тієнсіні деякі москалі пішли відразу до міста. Десь за годину появився у поїзді голова російського бюро емігрантів у цьому місті, ген. Сопелкін, коли не помиляюся. Зараз в сусідньому купе він сів з ген. Власовським, Родзаєвським та іншими. Вони мали нараду. Я був недалеко й міг чути їхню розмову.

Тут, у Тієнсіні, відносно спокійно, казав ген. Сопелкін. Він дещо розповів про їхню, добре організовану працю тощо. Головним питанням було, чи поїзд поїде далі у напрямі Шанхаю, чи всім нам треба залишитися тут. Між іншим, він спитав про це жандарма, а той відповів, ще не знає, бо це від нього не залежить. Він теж ходив кудись до міста, певне до японського воєнного штабу.

Приблизно в обідню пору я довідався, що поїзд далі не поїде. Особисто я був дуже незадоволений таким ходом справи, але мусів з тим примиритися. Ми забрали свої речі, посідали на рікші й поїхали на вулицю Вудро Вільсона до малого готелю, якого власником був москаль. Тут же, в сусідньому будинку, містилася редакція якогось російського видавництва.

Від жандарма я отримав невеличку пачку опію, на прожиток у перших днях.

– Це ви продасте десь, - сказав він.

Я знав, що в Тієнсіні є трохи українців і що вони організовані в Громаді. Знав теж, що тут десь живе колишній голова Української далекосхідної січі у Харбіні, Яковець, який у свій час через Корду-Федорова залишив головування й скоро потім виїхав. Я задумав відразу знайти кого небудь з українців, щоб потрапити в Громаду.

Вже було недалеко вечора, як я вийшов з готелю. На моє щастя, тут же коло його входу стояли якісь дві жінки й гугорили собі любенько по-українському. Саме від них я довідався адресу домівки й деякі прізвища. За годину я сидів у товаристві члена управи Громади та завідуючого домівкою, Сидоренка. Він сказав, що я можу негайно переїхати жити до домівки, а він за той час скличе надзвичайне засідання управи.

Того ж вечора я познайомився з кількома новими людьми: з головою Громади, зовсім ще молодого людиною, Володимиром Гаєм, а також з головним рушієм Громади, О.Ф. Мельником та його дружиною.

Перше, що ми всі врадили, це те, що мені треба змінити прізвище, щоб, як Борис Марків, зовсім згубитися з горизонту. Таким чином я став з Бориса Грицем, повернувши собі своє хресне ім'я після майже тринадцяти років, а з Маркова я став Джурою. Видали мені негайно квиток членства Громади з датою ранішою на кілька днів. Таким чином, на випадок евентуального контролю Громади, був доказ, що я не міг приїхати згаданим поїздом до Тіенсіну. Одного треба було тільки оберегатися – зустрічі з тими москалями, з якими ми разом їхали.

Зараз же на другий день подали прохання до влади про видачу для мене пашпорта. Те саме зробили москалі через бюро та через японські власті.

Щоб сховати мене на деякий час, нас разом з дружиною, забрало до себе подружжя Мельників. Він працював у китайському митному управлінні, і то зі стажем двадцяти п'яти років, і жилося їм досить добре. В домі тієї патріотичної родини ми переховувалися протягом кількох перших днів.

Вечорами я виходив на прогулянку, а Тамара також удень. Нарешті я вирішив не зловживати гостинністю подружжя Мельників і перенісся до домівки Громади, де вже жив один наш старичок. Сидоренко відпустив мені одну кімнату, так що ще деякий час я проживав у відносно людських умовах. Але й на його шії мені не хотілося довго сидіти. Я позичив трохи грошей у В. Гая й харчувався по дешевих китайських їдальнях. А Тамара у той же час надалі жила у Мельників.

Нарешті мені вдалося знайти роботу нічного сторожа в олійні. Платня була дуже мізерна, але хоч на вбоге харчування вистарчало, і я не надто заборговувався у Гая. Пізніше Тамара знайшла якусь свою стару знайому. Та жінка, сама займаючи весь великий будинок, відпустила нам одну кімнату, в якій я прожив останні спільні дні і Тамарою. Десь у грудні я пішов від неї внаслідок „розбіжності характерів", якщо вжити знаного вислову Причини були, очевидно, поважніші, але не тут місце про них говорити. 1947 року, в грудні, я отримав формальне розлучення з Тамарою. Однак я забіг з особистими справами вперед, а тим часом відбувалися цікаві події, зараз таки після нашого приїзду.

В день нашого приїзду, 16 серпня 1945 року, капітулювала Японія. Про це я довідався тільки на другий день. Єдине, що японці досягнули в безумовній капітуляції, це те, що імператор Японії залишиться на своєму місці. Японські війська, де б вони не були, мали надалі тримати під своїм контролем зайняті території, аж поки прийдуть їм на зміну американські війська, або війська національного Китаю Чан Кай-ші.

З таким рішенням не дуже погоджувалися комуністичні війська Китаю в силі коло 50.000, які тримали частину фронту проти Японії, але були дуже пасивні. В той час національні сили Китаю сягали двох мільйонів і проявляли велику активність у час війни. Тепер китайські комуністи намагалися захопити деякі стратегічно важливі точки, однак японці поставили їм спротив.

Таким чином війна закінчилася і не закінчилася в тій частині Китаю. Околиці Тіенсіну й Пекіну кишіли від червоних партизанів, як організували саботажі, головним чином на залізничних шляхах. Кінець тому не прийшов навіть тоді, коли пізніше законні – американські й китайські війська, перебрали від японців контроль.

На вістку про капітуляцію Японії, китайців охопила невимовна радість. Навіть той, стоїчний своїм характером, народ не міг приховати своїх почувань з приводу цих

змін. Та й пощо приховувати? Вечорами здіймалися понад містом різноманітні ракети, які, розсипаючись міріадами іскор у прекрасні взори, сповіщали радість того чи іншого китайця з приводу такої історичної моди, як повернення волі. На вулицях гриміли петарди, лякаючи деколи несподіваними вибухами прохожих. Це викликало гучний сміх тих, які ті петарди кидали. Всі вулиці, навіть у найбідніших дільницях, були прибрані величезними прапорами національного Китаю. Упоперек вулиць простягнені величезні полотна з написами по-китайськи. Народ ходив по вулицях у святковому настрої. У кожного на лиці грала усмішка, з очей били іскри задоволення і щастя. Було приємно дивитися на ту дивну для європейця масу народу.

Мимоволі приходила думка: **Коли ми, українці, будемо радіти з приводу своєї незалежності?**

У протигагу тому настроєві, немов для остороги, щоб не забувати недавніх днів, час від часу проїжджав вантажний автомобіль з японськими військовими, які їхали на зміну своїм землякам у той чи інший пункт великого, двохмільйонного міста. Їхні лиця були поважні, понурі, ба навіть пригноблені. Жоден з них не всміхався. Це були роботи, які виконували службу для когось іншого, а не для своєї власної влади. На їх вид пробуджувалося співчуття. Ці люди, цей народ впав на саме дно. Важко було дивитися на японських офіцерів-самураїв, які деколи мусіли появлятися на вулицях міста, несучи свою службу. Вони виглядом своїм нагадували багатія, котрий останньої ночі втратив в газардній грі все своє майно, і тільки те йому залишилося, що гарний одяг на ньому. Вираз лиця камінний, непроглядний. Терези історії змінили положення, і разом з тим змінилися почування двох народів – японського й китайського. Який великий діапазон почувань! Які контрасти!

У час нашого приїзду до Тієнсіну почалася в тій частині Китаю третя фаза **футієн**, кількохтижнева спека з повним атмосферичним застоєм. Ніякого подиху, хоч би найменшого леготу вітерця. Ні хмариночки на небі, яка б прислонила землю. Одне тільки ясне, жарке сонце, яке заливає весь світ. Повітря стало рідке, воно неначе піднялося вгору. Враження таке, неначе живеш у якійсь велетенській печі. Три рази по два тижні, кількохденними перервами з легким вітром, немовби недалеко пустеля Гобі, або Шамо, набирала віддиху. Футієн триває властиво весь літній сезон. Одне тільки полегшення в той час і можливість жити, що повітря тут сухе. Бо літо в Шанхаї вогке. Там людина відчуває недостачу повітря для легенів і незвичайно потіє, хоч у Шанхаї релятивно холодніше, ніж у Харбіні, закутому на кілька місяців великими морозами, тоді, коли в Шанхаї майже нема снігу.

А переможці зовсім не спішать перебрати владу. Тижнів аж за три, не менше, пішла чутка, що мають приїхати два американські морські офіцери для формального підпорядкування цього міста. Маса народу зібралися на одній з вулиць коло якогось готелю, щоб побачити тих представників перемоги. І я пішов теж. Дотепер я не бачив ні одного американського вояка, тож цікавість зробила своє.

Представниками армії США виявилися звичайні собі лейтенанти! Американці, немов на сміх, не послали вищих рангом офіцерів для підпорядкування такого великого міста.

Кількома днями пізніше мала прийти Перша дивізія морської піхоти, яка нещодавно кривавилася в боях за острови Окінава. Місто причепурилося до такої зустрічі, немов дівчина, яка ждала милого з походу. Над вулицями полотнища з відповідними написами по-англійському – вітайте! Нарешті в означений день увійшли до Тієнсіну американці. Вони прийшли не саме до Тієнсіну, тільки до морського порту

Таку, яких сорок кілометрів від Тієнсіну. Звідтіля Перша дивізія прийшла маршем.

Коли я вперше побачив американських вояків, я не міг повірити своїм очам! То невже ж це військо? Вони йшли не якоюсь формацією, а просто так, немов череда з пасовиська. Більшість йшли серединою вулиць, деякі хідниками, бо там можна було подати руку тій чи іншій гарній китайці, що стояла серед інших людей при дорозі.

Люди викрикували свої привіти, зносилися в повітря ракети, розривалися петарди. У відповідь їм, той чи інший „марін” вигукував свій привіт. Вояки були дуже втомлені, однак не виснажені, не голодні. „Дядько Сем” добре дбав про постачання для своїх вояків на фронтах. Воєнне обладнання було просто подиву гідне. Тільки Америка могла здобутися на подібне і, що найважливіше, на таку його кількість.

Ніяка армія в світі не мала таких харчів, такої вигоди, такої винагороди і такої... малої дисципліни, як американська! Я бачив їх зараз же на другий день, коли вони, відпочивши й одягнувшись в парадні однострої, вийшли у місто гуляти.

Тепер вони виглядали зовсім інакше – чисті, чепурні, з незвичайним нахилом користуватися приємним, не говорячи вже про повні кишені. Вони справді „окупували” місто. Перед ними стояли навстіж усі крамниці, всі бари й готелі, і не одна дівоча світлиця. Одне слово - місто стало їх власністю. За свої гроші, за свій товар, який вони могли легко отримати з „Р.Х.”, вони могли дістати все, що забажали. Вони були теж бажаними гістьми.

Бари тріщали від них, не ставало місця для їх же товаришів. Почали відкривати нові бари, де попало, навіть у приватних домах. Добрий грамофон або кілька яких-небудь музикантів, добрий запас різного алкоголю й кілька принадних дівчат – оце й все, що було потрібне для такого бару й для його фінансового успіху. Кожного дня, зараз після обіду, тисячі тих вояків виливалися на вулиці й завулки того великого міста. Вони робили все, що їм забаглося.

Їм не було в голові, що вони „окупували” місто. Їм не була потрібна жадна влада в цій країні! Все, чого вони бажали, це добре погуляти й забути важкі минулі роки війни, які їм не могли дати такого „Гуд тайм”, чи втіхи. Я чув це від них самих, коли зустрів між ними декількох українців, чи, фактично, українського походження американців. Хоч вони деколи й не говорили по-українському, або говорили дуже погано, вони подружили зо мною і часто мене зустрічали в барі „Аргентіна”, де я працював за буфетом.

Я працював від першої години по полудні до півночі за 50 американських центів з обідом і вечерею. Це був дуже добрий заробіток. Я відживився досить добре, заощадив кілька доларів на чорну годину.

Одного разу я побачив на вулиці японського офіцера, майора, в повному однострої, з шаблею і пістолетом, який кудись поспішав. Нараз почувся голосний оклик з протилежного боку вулиці:

– Стоп!

Всі прохожі навколо зупинилися і стали оглядатися, хто й чого кричить. Я побачив американського „маріна”, котрий перебігав вулицю у напрямі згаданого майора, який теж зупинився, бачачи, що оклик відноситься до нього.

Американець станув перед ним і став вимагати, щоб японець віддав йому шаблю. Японець віддав честь, немов якомусь вищому від себе рангом, але видно, що не розумів американського солдата. Американець не турбувався тим, що японець його не розуміє, і почав сам відчіпати шаблю від пояса майора. Той стояв, немов закам'янілий, не рухався. Тільки сльози покотилися по його пополотнілому лиці. Ох! Коли б той

майор не був дисциплінований і послухний своїй владі – наказові імператора, який виразно наказав не робити ніякого спротиву американцям! Коли б він міг хоч трохи розпоряджати своєю волею, о! як інакше виглядала б ця сцена! Він посік би на кусочки того, хто посмів би відчіпати таку дорогу йому шаблю! Однак нечуваною є дисципліна і сила підпорядкування японця. Наказ зверху важливіший для нього за всі образи. Хоч у даному випадку зневажена була честь японської армії, а не тільки його самого – самурая.

Як гидко було дивитися на таку драматичну сцену. Хто був той американець? Напевне незначною людиною, якщо при кінці війни був звичайним рядовим. Може це якийсь гангстер, що мусів іти до війська, або якийсь хуліган з Бостону чи Чікаго? Не інакше, бо в ньому не було ні крихітки почуття честі, почуття лицарськості, навіть почуття звичайної совісті, коли він на вулиці, а не на полі бою, у беззахисного, я не в такого, що може боронитися, відчипив шаблю, як трофей, здобутий на війні...

Як далеко Америка лишила культуру, хапаючись виключно за цивілізацію! Яка різниця між тими двома поняттями! Можна бути культурним, хоч і не цивілізованим, можна бути цивілізованим, а не культурним, а можна бути без одного й другого, тобто можна бути дикуном. Але я думаю, що можна бути одночасно культурною і цивілізованою людиною, тобто ідеальною сучасною людиною.

Чи такою людиною був головний командувач американськими збройними силами на сході Азії на Тихому океані, ген. МакАртур, коли він, після окупації Японії приймав у себе візиту імператора японської нації без краватки і тільки в сорочці? А всі американці через свою пресу пишалися тим що, мовляв, вони стягнули півбога за ноги на землю і поставили його на належне йому місце.

Я особисто не бачив у тому нічого іншого, як схожість і подією між тим майором і „маріном". Тут я бачив низ, а там був верх. Але моральної різниці – ніякої!

Одне тільки позитивне я бачив в американців: їм було байдуже до влади на чужій землі! Їх зовсім не цікавило те, що під брамами міста гриміли гармати, де велися бої між китайськими комуністами і японцями, які фактично несли службу за американців. Були навіть чутки про те, що японці платили комуністам окуп, щоб ті не робили саботажу. Видно, що це їм дешевше обходилося. Такі речі можливі тільки в Азії. Подібно було в Манджурії. Японці платили окуп китайським розбишакам – хунхузам, щоб ті не робили державі шкоди. І в той же час хунхузи отримували зброю від більшовиків. Бізнес ішов на всі боки. Подібне було й тут.

Нарешті одного гарного дня почалося загальне роззброєння японців. Зброю, звалену на вантажні авта, судись вивозили, чи не в море, а на інших вантажних автомобілях везли, мабуть в концентраційні табори, японських обеззброєних вояків. Прийшов найгірший для японців час і в Тіенсіні. В інших місцях вони були при владі ще довго.

Чоловіків вивозили, а родини не мали змоги переїхати до Японії, бо не було на чому, і не було за що. Хто хотів міг купувати японських дітей, насамперед дівчат, у неволі, за безцінь – по 50 американських центів! Матері продавали дітей, щоб тільки вони не гинули з голоду. Численні японські офіцери покінчили життя самогубством, пускаючи кулю в лоб, коли не було часу на ритуальне японське самовбивство – сеппуку, чи, інакше, гаракірі.

Я переконаний, що той майор теж не пережив зневаги, яку вчинив йому американець.

Горе переможеним!!!

2. Які москалі насправді?

Після приїзду до Тієнсіну, немов якась заслона опустилася між Харбіном і мною. Доходили до мене дуже скупі вісті, які годі було перевірити. За офіційними повідомленнями перші частини Червоної Армії спустилися на парашутах коло Харбіну й зайняли його аж 19-го серпня 1945 року. Деяким чужим підданим, між ними й полякам, які мали до того достатні причини, була дана можливість виїхати на південь Китаю. Ті нечисленні одиниці привозили дуже сумні вістки про поведінку червоних у Манджурії, особливо в Харбіні. Одна важлива фраза чітко окреслювала долю українців: „Хахлам попало найбільше!"

З конкретних осіб, які згинули відразу на початку панування червоної влади, слід згадати такі: інж. О.С Вітковський, д-р Максим Я. Нетребенко, Іван П. Шевченко, Макар І. Заїка. Про інших були вістки тільки загального характеру, що молодих чоловіків більшовики вивезли в невідомому напрямі й що про них слух загинув. В той час написала була одна з колишніх членів Січі до своєї сестри, що її чоловіка забрали просто з вулиці і вона не може нічого дізнатися про його долю. Та сама молодиця писала пізніше (1953р.), щоб її забрати з дітьми з Харбіну, однак найближчі мені ідеологічно організації відмовилися допомогти їй, мовляв, „ми не знаємо хто вона така"! Не допомгла моя запорука й вияснення, що її чоловік був дуже активним і співпрацював зі мною, про що була згадка в іншому місці, а тепер, із зрозумілих причин, не повторюю її прізвища. Ця молодиця таки вирвалася якимось з Харбіну самотужки.

При цій нагоді теж згадаю, щоб не повертатися до теми допомоги наших бойових організацій у безпечному місці тим, хто опинився у прикрому положенні, а колись не жаліли нічого для України. Згадаю про одного колишнього УСУСУСА (Українського Січового Стрільця з часів Першої світової війни), про Дмитра Яворського. Він просив мене в 1957 році, перед моїм виїздом до Канади, щоб я звернувся до відповідних наших чинників з проханням вирвати його з Шанхаю, а він за це робитиме на фермі два роки задурно. Але ті наші „чинники" у Вінніпезі відмовилися зробити це! В їхніх очах колишній УСУСУС добрий тільки тоді, коли він вже тут і платить членські внески в шумну патріотичну організацію, яка, крім цього, не має ніякої „бойової" роботи. Але це так тільки, мимоходом про наші відносини.

Тут теж треба б згадати члена ОУН і УВО, О. Хмельовського. Колись він був головою ОУН у Брні (Чехословаччина), а потім був посланий до Манджурії. Володимир Мартинець у своїй книзі „Від УВО до ОУН" (1949) похоронив його негайно, як, зрештою, й автора цих спогадів, та ще й помістив його знімок. Коли б більшовики трошки більше знали про членів ОУН в Манджурії, напевне не випустили б його з рук у 1954 році, коли Хмельовському, очевидно під іншим прізвищем, вдалося вирватися звідтам. Уривки з листів Хмельовського до мене нехай кинуть жмут світла на його ситуацію протягом майже дев'яти років під більшовицькою владою:

.....ледве вирвались з червоних рук. Врятувало мене те, що я не жив у Харбіні, повінь нас відрізала, й НКВД я побачив тільки 13 вересня 1945 р. У селі арештували мене з усіма, а в НКВД, хоч воно вимагало зізнань, я зробився звичайним селянином. Місцеві сільські агенти працювали на всі 100%, НКВД знало навіть, що я українець, однак більш нічого. І хоч три чекісти приставали, щоб я дав точну свою біографію, то я твердив весь час одне: шофер, японцями змушений стати хліборобом, жив і

працював важко, малограмотний, а політики не торкався. Як би воно не було раніш зо мною, та моє щастя в тому, що я не був призначений до арешту, бо після активного переслухування, старший оглянув списки, які на столі під склом поміщені були, та й дозволив вийти. Вісім і пів року, а згодом один рік у Харбіні, я чекав арешту..."

З цього джерела подам тут інформації про долю інших, вже згаданих тут людей. Інж. О.С Вітковський не згинув, тільки був вивезений і десь там помер. Теж був вивезений і М.І. Заїка, як, зрештою, багато інших, яких прізвищ тут подавати нема потреби. Про Гриця Файду, чи пак Бомбу, говорили, що він втопився в річці, так, неначе, твердила його „жінка".

До речі буде тут також згадати про вістку Хмельовського відносно мого побратима Анатолія Тищенка. Не подаю тут ніяких своїх зауважень, нехай читач сам оцінить наших людей в епоху, в якій ми виростили й виховувалися. А найважливіше те, чи багато українців готових служити українському, і то виключно українському народові та Україні так, як вони вміють служити своїм гнобителям?

І за що? За миску сочевиці!!!

Отже в своїх листах Хмельовський згадує і про А. Тищенка, і між іншим натякає на його побратимство зі мною:

.....Дуже радий за тебе, радий невимовно, що ти не попав у лапи москалів, а як вони лязгали зубами, чув про це? Лобас, Тищенко дали їм точну твою адресу. Ти мав бути першим у застінках."

І в іншому листі:

...Я ще не переконався щодо нових втікачів, а відносно старих, то так: Не було ні одного чесного. Всі післані Комінтерном. Тищенко теж. Коли прийшли советські, він одяг форму капітана і заявив: „Исполнил приказ партии. Його жінка в Харбіні, хлопець в школі піонер", а „у меня настоящая жена на родине". Він присягав побратимство! Ех! Якими дорогами йдуть вони, щоб „исполнить приказ". Ось Лобас, протодиякон, а зараз голова ревізійної комісії Русского общества граждан СССР в Харбине и периферии.... "

На те я згадую далеко пізніші вістки, щоб вони трималися теми Харбіну після його окупації червоними, та щоб не вертатися до цього знову.

А тепер вернімося назад до перших тижнів після закінчення війни. Численні москалі з тих, що приїхали зі мною останнім поїздом з Харбіну, стали отримувати листи від рідних, які залишилися там. У загальному ціль була переконати втікачів, що в Харбіні все в порядку, що там непогано живеться і що всім буде добре, коли вони вернуться назад. Листи, писані власноручно особами, робили величезне враження на тих, хто їх отримував. Час поволі минав, а з ним приходили й нові події, яких раніше важко було сподіватися.

Одною з тих подій було „навернення" москалів на правильний путь. В числі кількох тисяч, московські емігранти в Тієнсіні мали добре розвинену господарку: в них був свій будинок, своя школа, своя кооперація, вантажні автомобілі й всяке інше майно. Тепер, коли вперто кружляли вістки, що червоні прийдуть теж до Тієнсіну, як співпереможці, москалі-емігранти перелякалися на смерть. „Прийдуть червоні й силою заберуть наше майно, а нас знищать" – думалося їм. „Чи не краще піти до советського консуля, віддати йому чолобитню, передати все майно, покаятися за свою велику помилку дотеперішньої протисовєтської настанови? Може якраз помилують!" – Подумали і... зробили!

Мов грім пронеслася чутка, що Бюро російських емігрантів перестало існувати й

що колишні емігранти з бюро подали прохання до советського консульству про советське громадянство. Очевидно, консул був таким дипломатом, якому чемність нічого не коштувала. Залишив ті самі особи в адміністрації майном і взагалі не поробив ніяких змін чи заходів проти зненавиджених емігрантів.

Однак помилився б той, хто подумав би, що на тому й стало. До советського консульству пішли теж майже всі втікачі з Харбіну!

З ними консул був ще більш увічливий, ніж місцевими москалями. Що більше, він дав їм навіть трохи грошей на прожиток, коли довідався, що в них не надто блискуче. І між іншим спитав їх, що вони думають робити далі? Очевидно, що чолобитники не мали іншого пляну, як запропонувати своє повернення до Харбіну. Хитрий консул сказав, що він мусить наперед подумати над тим, чи можна буде щось у цьому напрямі зробити. Він відіслав їх додому й порадив навідатися за тиждень. Так протягнулася ідилія ще зо два тижні. Нарешті консул заявив, що за його великим старанням вдалося дістати дозвіл на їхнє повернення до Харбіну. На другий тиждень вони відлетять літаками. Советська народна влада не хоче мучити своїх новонавернених і прозрілих синів родини довгою дорогою поїздом, тому дає у розпорядження літаки.

Москалі зраділи, немовби відкрили нові копальні золота. Дехто навіть вислав телеграму до Харбіну, що нарешті вертається з неприємної подорожі назад додому.

В кінці прийшла ждана радісна хвилина. Москалі зібралися на аеродромі Тієнсіну і нарешті розсілися вигідно в літаку. Що там японці! Вони мучили їх їздою поїздом три дні, та ще й заблудили. А тут свій родной самолет! Урра спасителям единой, неделимой родини!

Як дуже вони помилялися, коли засуджували народную власть в России. Невже вони були перед тим сліпі? Невже вони не бачили, хто, собственно говоря, спасает родину? А там, певне, за їх каяття, та ще й за кордоном, із вільної, мовляв, стопи, прийде й нагорода.

Може якусь державну посаду дадуть у... скажімо, в дипломатичній службі, або що? От, дурні ми, що скоріш до такого не додумалися! І чого було дерти горло, лаяти, нарікати на тих, що весь тягар оборони родини несли на своїх плечах?

Але краще таки пізно, ніж ніколи. Вони, *батьюшки*, гаки розуміють, що ми були проти них з патріотизму, з любови до Росії, а не задля якоїсь там наживи, чи що! Кожний може зробити помилку, однак не кожний спроможний признатися до неї і покаятися! Ну, й молодці ж ми, що нарешті пішли до голови по розум!!!

Ось так вони думали, мріяли, оправдовували себе й сподівалися за своє каяття нагороди, а за цей час літак летів собі любенько зі швидкістю ластівки та ніс їх у напрямі так дорогого Харбіну. Ніхто навіть не дрімав. Цікаво ж було оглянути з лету птаха ту країну, в якій вони прожили всі свої емігрантські роки, добрих два десятки років. Був час зжитися з тими обставинами й специфічним життям тубільців.

Врешті-решт, далеко перед собою поворотці побачили розкинене велике місто Харбін, що розташувалося над звивистою рікою Сунгарою. Ще заки зуміли вони захопитися старою картиною з нової точки зору, літак почав приземлятися на аеродромі, цебто на летовищі. Як скоро! Навіть не було часу отямитися, а вже літак сів на землю, немов проворна птаха. Дивись! Навіть автомобілі тут, щоб відвезти їх у Харбін, до рідних, до своїх домів.

Та які марні були їх думки й сподівання. Як мало вони знали самих себе! Тож ті, що їх забрали назад до Харбіну, теж були москалі. їм притаманна така ж сама природа,

такий самий підхід до противника, така ж безоглядність відносно своєї жертви, як і їм самим! Тільки, бач, жертва починає забувати себе, коли вона при владі, тоді вона бачить себе в зовсім іншій сфері думання, моралі, правопорядку, правосуддя й гідності, в іншій сфері людського прошарку. Раніше така людина не хотіла нікого розуміти, тепер хоче, щоб всі розуміли її. Одне слово – тоді людина, теперішня жертва, думала, як пан, а тепер як раб. А в москаля ці дві площини далеко від себе. Забагато сюди, або забагато туди!

Поворотцям не треба було довго ждати, щоб пізнати правду, перед якою вони тепер мусіли стати віч-на-віч. Автомобілі, замість розвезти їх по домах, як цього сподівалися поворотці, завезли людей на вокзал. І тут, вже без ніяких церемоній, під цівками пістолетів енкаведистів, вони мусіли увійти в товарові вагони, знані, як „восемь лошадей или сорок человек". А звідси, з того так знаного їм Харбіну, повезли їх у зовсім протилежному напрямку, ніж останній раз у пам'ятну серпневу ніч. Повезли їх у найдовшу дорогу, з якої вже не було вороття.

Як їм їхалося, як з ними поводитися в тюрмі, того вже ніколи вони не розкажуть.

Шістнадцять чоловік, а між ними такі знані прізвища, як ген. Власевський, монархіст, останній голова Главного бюро российских эмигрантов в Харбине; Родзаєвський, вождь і „ідеолог" Русского фашистского союза, той самий, що кілька років раніше нахвалявся по радіо й писав у своїй пресі, що за кілька років він промовлятиме з Кремля, з вільної фашистської Росії, а на знак того він запрягнувся не голити своєї бороди аж до того часу; отаман Семьонов, якого захопили більшовики в Манджурії, той самий, що в час розвалу царської Росії намагався створити незалежну козачу державу – Сибір; князь Ухтомський, очевидно – монархіст, теж захоплений у Харбіні, та двадцять інших поворотців з Тіенсіну. Всі вони станули перед шибеницею Москві та зависли на ній десь у половині січня 1945 року. Про це читав я в той час в англійській газеті у Тіенсіні.

Отак більшовики розправляються з поворотцями, з тими, хто кається за свої вчинки проти них. Так вони розправляються взагалі зі своїми противниками. Ми про це знаємо всі і давно, як і знали про це ті москалі, про яких тут мовиться. Виринає тільки одне питання:

Що примусило їх поклонитися перед червоними?

Страх? Ні, бо вони ж були за кордоном і релятивно були недосяжними для більшовиків. У той же час, в тому ж самому Тіенсіні, маленька українська громада, біля 150 душ, яка складалася ЗІ звичайних, пересічних українських родин, без ніякого політичного стажу чи і типичного досвіду, та сама мала українська громада Стояла твердо на протисовєтських позиціях.

Ще менше може бути мови про якийсь страх, принаймні при кінці 1945 і на початку 1946 року в Шанхаї. А росіяни в Шанхаї „почервоніли" теж. Тисячі москалів-емігрантів прийняли совєтське громадянство, тоді коли українцям навіть не снилося про таке, за винятком кількох хохлів, які і так ніколи до української громади не належали.

Яка ж, тоді, була причина переходу московської еміграції до червоних?

На це є тільки одна відповідь:

Москаль, коли він переконається, що, який би не був режим в Росії, якщо він втримує її в цілості, а в даному випадку ще й поширив її кордони, завжди буде той режим підтримувати. Для москаля головне, щоб була єдина и неделимая, а якої вона барви й в якій системі управління, це для нього другорядна справа. Він *не прочь* (не

проти), щоб десь там у світі загравати з іншими на всякий випадок, і таким чином, евентуально, прийти до влади в Росії, але коли він бачить, що це неможливе – тоді кається, шукає прощення у родного земляка, що при владі.

Дикий, твердий, деспотичний чи тоталітарний режим не турбує його зовсім, бо він до нього звик уже віками. Він покійно приймає знущання від свого зверхника й немилосердно знущається над своїм підлеглим. Тому він і сумує за волею. Він знає, що послабленням режиму його велика Росія, ота тюрма народів, розлетиться в пух і прах. Тільки кулак і кнут тримають ще Росію на ногах.

Своєю силою, чи радше підступом, вона опановує все нові землі та країни під своє володіння й під свій вплив. Вона ігнорує все і всіх, вона знає тільки себе. І це якраз є запорукою, що вона скоріше чи пізніше задушиться загарбаним (подібно, як Німеччина), бо під її кулаком опинилося багато народів, які цінують більше власну волю, ніж велич Росії, які при першій нагоді підмінюють її зсередини. Тоді теж буде зламаний хребет московської сили, московської ідеї величі та дальшого росту. Сумніваюся, чи зуміють вони жити в своїх етнографічних границях. їм напевно потрібна буде опіка.

Щоб закінчити питання москалів у Китаї після закінчення Другої світової війни, я не можу оминати ще деяких подій, зв'язаних з ними.

Десь 1947 року, деякі москалі отямалися і почали знову організуватися. Навіть почали видавати в Шанхаї свій часопис Русское Слово. Одного разу пустили в ній статтю під крикливим заголовком: Украинская повстанческая армия идет рейдом на запад.

Тим вони хотіли доказати своїм землякам у Китаї, що проти Советів таки можна боротися. Тоді я послав до редакції листівку про УПА, яку я тоді отримав був з Європи. Однак москалі, як того треба було сподіватися, не помістили її.

1947 рік у Китаї позначився масовим поверненням москалів *на родину*. Один раз у тиждень приходив пароплав з Владивостоку й забирав із Шанхаю сотні колишніх емігрантів. До кінця того року таким шляхом поїхало біля семи тисяч москалів.

Репатріація відбувалася на зовсім добровільних засадах. Всі ті москалі отримали наперед советські папшорти і тільки на письмове прохання могли дістати дозвіл на виїзд до ССРСР.

Гріхом теж було б промовчати, що деякі з тих, які вже мали виїжджати, сумнівалися в тому, чи вони роблять добре, чи зле, якщо йдеться про власну шкуру. Я пригадую точно такі випадки, пов'язані з тією репатріацією.

Один москаль з жінкою і дітьми був уже на пароплаві, коли нараз йому забаглося купити собі ще щось. Між іншим, їм вільно було везти з собою багато речей. Пішов він до міста й зустрів там випадково якогось свого земляка-приятеля. Зайшли вони в шинок на *стопочку водки*, і під впливом алкоголю він розкис зовсім. Тоді забрав його страх, він же ж офіцер царської армії, його напевне не помилують.., І він вирішив не їхати. Сім'я поїхала, а він зостався.

Другий випадок: Пароплав уже рушив в дорогу, але був ще на ріці, тобто в порту Шанхаю, коли гучномовець їм повідомив поворотців, щоб вони по черзі заходили в одну і із кают і здавали свої дорогоценності, якщо в кого такі є, На, мовляв, збереження. Такого ніхто не сподівався, бо поза Советами люди їздять далеко частіше й далше, і ніхто не передає своїх дорогоцінних речей на збереження, хіба у виняткових випадках, і то на власне бажання. А тут, певне, капітан задумав погріти собі руки першим. Подорожніх охопив жах і три з них негайно кинулися за борт

корабля у брудну воду Вампу. Один із них втопився, бо не вмів плавати, а двох таки врятувалися.

Однак такі події не відстрашували інших від виїзду *на родину*. Між іншим, кружляв тоді у Шанхаї такий анекдот:

Хтось виїжджав на родину та домовився з товаришем щодо способу, як він повідомить його про життя в Росії – добре там, чи зле. Зміст листа мав бути вихваляючий, однак доданий до нього знімок мав казати: стояча постава фотографованого – добре, сидяча – зле. За деякий час приятель одержав листа зі знімком, на якому автор листа... лежав!

Дальше над москалями нема потреби мені розводитися, бо ми всі їх добре знаємо. А щодо української політики відносно москалів, раджу всім українським політикам у першу чергу, а далі всім порядним українцям, без огляду на будь-які політичні переконання, прочитати й вивчити книжку Д. Донцова „Московська отрута”.

Пізнавши москалів з безпосередніх контактів з ними й з довшого перебування з ними, я прийшов до висновку, що нам ніколи не може бути з ними по дорозі!

Геть від москалів! А коли вже йти до них, то тільки з добрим кулаком!

3. Пекін зблизька

Живучи в Тієнсіні за незадовільних фінансових обставин і непевно праці, я навіть мріяти не міг про поїздку до недалекого (150 км) Пекіну, найкращого міста Китаю. Але, як кажуть, Бог творить людей і дбає за них.

Одного разу, на початку січня 1946 року, зовсім несподівано стала переді мною нагода відвідати Пекін.

Один чоловік, що тимчасово перебував у Тієнсіні, д-р К., посилав свою дружину з певною місією, суті якої я так ніколи й не знав, у глибокий Китай. Знаю тільки, що справа торкалася японців, які там ще досить сильно рухалися і, найімовірніше, місія була приватного характеру чи, в найкращому разі, торговельна. Для форми мені тільки було сказано, що треба привезти якісь шкіри, К., назвімо її умовно Надею, не могла пускатися сама в подорож, яка мала тривати коло тижня. Тому її чоловік шукав для неї опікуна. Назовні вони мали виглядати, як чоловік і жінка. Роль чоловіка запропонували мені. Всі кошти подорожі вони брали на себе, а я мав дістати за послугу 10.000 китайської валюти, що рівнялося тоді двом американським долям. Для мене це були тоді великі гроші. Крім цього мене манила нагода побачити Пекін та інші міста Центрального Китаю. Товариство гарної молодиці передбачалося бути приємним, а можливу небезпеку з боку червоних партизанів я просто знехтував і... прийняв пропозицію.

У вранішній час ми сіли в поїзд. З нами були дві валізки речей першої потреби. Поїзд мчав у напрямі екзотичного Пекіну, а ми з Надею сиділи напроти себе й жваво розмовляли про всячину, а найбільше згадували Харбін. З Надею ми були старі знайомі. Вона належала до УДСічі, але жвавішої участі в праці не проявляла, якщо не згадувати її деяких театральних виступів у малих ролях. Вже тоді вона говорила коректною українською мовою. Вони виїхала з Харбіну десь у 1940 році.

У доволі романтичних обставинах сиділи ми тепер напроти себе й гуторили. Тепер її очі були виразніші, ніж колись, з цикли особи проявлялася зрілість. Ми щиро сміялися з нашої ролі, а її очі лукаво поглядали на мене. Я теж не був страшків син у жіночому товаристві. Ми грали свої ролі природно й непогано, тим більше, що вже

кілька тижнів я не був у такій ролі, бо розійшовся з Тамарою. Коло третьої години ми приїхали до Пекіну.

При виході з перону, зовсім несподівано затримали нас китайські службовці, одягнені по-європейському.

– Ваші паспорти?– спитали по-англійськи.

В нас не було зовсім паспортів з собою, ми мали тільки квитки Української національної колонії в Тіенсіні, що виглядали досить схоже на якісь паспорти. Недовго думаючи, я показав свій квиток китайцеві.

– О, це від українського консульства, правда? „Пашпорт” мав печатку в англійській мові.

– Так, це український пашпорт.

– Дякую, – і китаєць, чемно кланяючись, повернув мені квиток.

Наді вони вже й не чіпали. На вокзалі ми довідалися, що у дальшу дорогу зможемо їхати тільки на другий день уранці. Взяли ми рікші й поїхали до недалекого готелю. Не барилися там довго, бо мені хотілося ще завидна побачити Пекін.

Відразу ж від залізничного двірця тягнувся височенний, коло 30-метровий мур. Недалеко від двірця дорога проходила тунелем крізь той мур, що виявився дуже широким – 15 метрів! Весь той мур був сірий і вкритий диким виноградом, що влітку напевне робив мур дуже принадним. Тепер він робив на мене імпозантне враження. Я був просто захоплений його могутністю. Дотепер я ще не бачив навіть чогось подібного до нього, а не то що самий мур. Що там мури якогось замку в Європі! Іграшки!

Видно, що Надя вже колись тут була, бо запропонувала поїхати на величезний базар, де можна купити все, чого душа забажає. А нам таки треба було купити ще дещо на дорогу. Ми були в центрі Старого міста, оточеного тим муром, якого з інших боків не було видно, бо Пекін, велике місто з понад мільйоном мешканців. Очевидно, що Старе місто, це не тільки частина Пекіну, хоч не така вже мала. У Старому місті знаходяться палати різних володарів Китаю, величезні парки й подиву гідні святині. Навіть коли оглядати це тільки ззовні й взимку, все одно це робить велике враження на відвідувача, а найбільше, мабуть, на чужинця.

Я вже прожив був на той час у Китаї біля восьми років, бачив в Китаї різні особливості їхньої архітектури, але це були споруди, розкинені по різних місцевостях, до певної міри випадкові й оточені простотою і нужденністю довколишніх житлових забудовань. Зате тут, у Пекіні, все, що найкраще, було зосереджене на відносно малому просторі. Куди не обернешся, куди не глянь – звідусіль дивиться на тебе екзотична краса, сповнена поваги й незвичайно глибокої давнини та імпозантної величі того найбільшого в світі народу.

Можна об'їздити весь Китай, побувати в усіх містах і бачити дуже багато мистецької краси, головню архітектурної, але хто не бачив Пекіну – не бачив і Китаю. Тут усе ніби зосереджене, зібране до купи й подане глядачеві, немов у якійсь чарівній велетенській коробці. Кожний крок, кожна закутина тієї коробки – це ніби дзеркало, в якому відбивається тисячолітня історія форм культурного й релігійного життя.

Для кращого зрозуміння, подаю тут плян Пекіну з зазначенням найважливіших особливостей.

Як бачимо з пляну, старий Пекін складається з двох частин: південної, що зветься „Китайське місто”, та північної з назвою „Татарське місто”. За китайським повір'ям, Вівтар неба, що розташований в Китайському місті, є центром всього світу, чи навіть

всесвіту. Цей центр китайці визначили у віддаленій частині міста, щоб велич всесвіту не мішала величі Пекіну.

Пекінові було вже понад дві тисячі років, коли один з наїзників вирішив зробити з цього міста осередок саява й пишноти. Монгольський імператор Кублай-хан, внук Чінгіс-хана, наказав збудувати Зелену гору, узгір'я якої засаджено вічнозеленими рослинами, які були привезені з різних далеких країн на спинах імператорських слонів. Схили гори були вимощені рудою міді, а на самому вершку був Зелений павільйон. Марко Поло писав про це з подивом, писав про те, що великий хан наказав зробити для заспокоєння свого духа.

Яких п'ятсот років тому, довго після панування монголів, Пекін відбудовано. Імператор Юнг-Ло з династії Мінг, за порадою свого астролога, побудував місто у формі Но-Ча, триголової потвори з шести раменами. Тоді після закінчення будови, Пекін став ніби китайським ребусом - коробка в коробці. Посередині квадрату Татарського міста піднялося Імператорське місто, всипане павільйонами, а всередині його розташувалося Заборонене місто. Юнг-Ло наказав зробити котловани в тому місті, щоб влаштувати там Ставок великої плодоносної піни, а викопану землю наказав використати на зроблення Горбка вугілля, якого ціллю було захищати палату перед нечистими силами Півночі. Три ставки: Північне, Середнє і Південне море утворювали неначе намисто, яке постачала водою Річка золотої води. Північне море обмивало Кублаєву Зелену гору, знану теж як Узгір'я десяти тисяч років. Пізніше постав там острів, що звався Островом Білої пагоди, і його прикрашували: Павільйон постійної південної мелодії, Вежа щасливих небес і Пахуча тераса мудрости.

Від Західної брами квітів аж до джерела Перлової любки, Заборонене місто забудоване цілим рядом зал, великих дворів-палат і низкою делікатних квітників-городів. Тут походжали з повагою імператори, імператорки грілися на сонці під подувами віял з павиноного пір'я, любки плекали своє волосся, вживаючи до того погною слонів, а євнухи замишляли палатні інтриги.

В Імператорському місті багато вулиць, що роблять з міста рід шахівниці і мають досить дивні для чужинця назви: Рівчак тисячі людей, Провулок собачої шії, Провулок людського волосся, або Провулок „лови злодія”

Купці промощують собі дорогу ліктями, розносячи і вій найрізноманітніший крам: золоті рибки, пташини в клітках, смажені балабушки, рослини на продовження життя тощо. Кожний намагається звернути увагу натовпу на себе різними звуками: сопілками, торохтілками, дзвінками, барабанами, кресанням двох кусків металу, або просто своїм голосом. Так було і багато століть тому, так є і тепер. Що може змінити стиль їхнього життя?

Вулиця Моррісен є центром для європейського базару. Якраз там, де та вулиця сходиться з вулицею Вічного спокою, розташований базар, на який прийшли й ми з Надею. Тут багато будок і кіосків. Все переповнене різним крамом, а найбільше його розкладено на землі.

Мені пригадався празник у святого Юрія у Львові. Тільки тут цей базар набагато більший і різноманітніший. І хоч це ще був воєнний час, не бракувало тут нічого. Зате ціни були дуже високі, майже неприступні для звичайної людини, якою був тоді я.

На другий день ранком ми їхали вже далі. Поїзд їхав не надто швидко, шляхом, на якому було багато поворотів, на яких він ще дужче припиняв хід. Та частина шляху, що була між Пекіном і Пас-Дин-Фу (перше більше місто у напрямі Шин-Мин), була найнебезпечніша з причини діяльності червоних партизанів. Дуже часто вони

висаджували поїзди, зривали рейки тощо, особливо робили це вночі. Тому поїзди стали ходити тільки днями й дуже обережно, щоб не випасти з рейок, розмонтованих партизанами попередньої ночі. Дуже часто побіч залізничного шляху лежали зірвані, поперекидані вагони, ба навіть паровози, що їх з технічних причин годі було забрати. В одному місці поїзд ледве міг просунутися попри перевернений паротяг.

Нарешті під вечір ми приїхали до Пас-Дин-Фу. На станції впевнилися, що поїзд не піде далі, отже, забравши свої речі, ми пішли шукати собі нічлігу. Скоро знайшли місце в малому готелі, в якому кімнати ogrівалися подібно, як у приватних домах, „канами” – тобто печами, у яких димарі проходять попід ліжка, свого роду лежачі печі. Дим із-за несправного опалення їв нам очі, однак ради не було. Принаймні не було холодно. Ми вийшли до міста, щоб повечеряти. Місто – типово китайське, як і скрізь. Повно народу й жвавої торгівлі. Нараз із товпи почули ми голос:

– Ви українці?

Здивовано дивимося на старшого вже китайця, що підходить до нас. Виявилося, що на тих двох словах кінчається його знання української мови. На щастя, тут панує мандаринська мова, та сама, що й у Пекіні, Тієнсіні та в Манджурії, цебто офіційна мова Китаю. Бо крім неї, в Китаї ще багато інших „китайських” мов, які різняться між собою так, як наприклад, українська й англійська. Китайцям легко побороти таку перешкоду, вживаючи письма, яке однакове для всіх китайських діалектів, як, зрештою, і для японської мови.

Надя дуже добре говорила по-китайському й по-японському, хоч не читала їхнього письма. В розмові з китайцем виявилося, що колись там упродовж кількох місяців, жили три українці. Саме від них китаєць навчився отих українських слів, якими звернувся до нас. Хоч пояснення китайця було зовсім просте і правдоподібне, я зазнав милої несподіванки в цьому забутому Богом закутку світу.

На другий день їзда поїздом не була приємною через сильний холод у вагонах, які зовсім не ogrівалися. Коли ми прибули під вечір до Шин-Мин і незабаром знайшли японців, до яких приїхали, я відчув блаженну приємність, якої дізнає людина в теплі, після довгого перебування в холоді.

Це востаннє в моєму житті я проводив час серед японців. Вони були дуже ввічливі й гостинні. Видно, що сюди ще не прийшли на цілковиту зміну нові пани країни, бо японці поводитися тут дуже вільно й не видно було в них недостатків.

Ще раз я бачив покірні поклони в пояс японок, ще раз бриніла у вухах мелодійна японська мова. Це були мої останні години останньої нагоди перебування за умов японського приватного життя. Надя розмовляла з ними дуже жваво у своїх справах, а я держався як міг подалі від їхніх розмов. Мене вони зовсім не цікавили, хоч, може, в них говорилося про важливі справи. Моєю засадою завжди було: „не пхати носа до чужого проса”, як колись у нас на селі говорили. І на тому я завжди непогано виходив.

Другого дня вранці ми рушили в поворотну дорогу. Прийшлося ще раз користуватися тим самим готелем у Пас-Дин-Фу, з димлячою піччю, щоб хоч трохи нагрітися. Погода стояла гарна, сонячна, але січень мав свої вимоги щодо температури, і дотримувався їх.

П'ятого дня подорожі ми знову опинилися в Пекіні, чи інакше – Пейпіні. І хоч як бажалося посидіти в теплій кімнаті, то таки бажання оглянути місто перемогло. Що більше, на другий день ми виїхали пополудневим поїздом, щоб ранок ще використати на оглядини міста. Це була моя остання нагода на те.

При цій нагоді хочу сказати ще дещо про китайців. Про них можна б писати цілі

книги, але я обмежуся тільки до того, що першим приходить на думку у зв'язку з ними.

Незалежно від ділянки, яку автор, що пише про Китай, собі вибирає, увесь матеріал цікавий. Я не буду описувати китайських звичаїв, хоч вони надзвичайно цікаві та деколи навіть не так легко повірити в них, дарма, що вони правдиві. Не хочу описувати історії Китаю, хоч вона читається, немов якийсь екзотичний роман. Не хочу описувати стиль життя китайців, хоч подібного не знайде ніхто в іншій частині світу.

Не хочу описувати китайських жінок, хоч вони дорівнюють своєю красою красуням Заходу, тільки може вони (китайки) делікатніші, як орхідеї чи лотоси серед квітів. Не хочу описувати винахідливості китайців, хоч багато чого „відкритого” білою расою було знане в Китаї сотні, а то й тисячі років раніше. Це все справи незвичайно цікаві й так багаті матеріалами, що про них хоч би поверхово говорити, зайняло б більше місця, ніж рамки цих спогадів на це мені дозволяють. Я торкнувся лише деяких духовних проблем, які китайці вирішують по-своєму.

Найважливішою для китайця справою є зберегти гідність своєї особи й особи свого земляка. Навіть у таких крайніх випадках, як у присуді смертної кари, суддя не забуде згадати про якусь добру прикмету засудженого. Китаєць ніколи не змішає з болотом свого земляка, не принизить його так, щоб уже далі не було куди. А що говорити про стосунок до свого оточення за звичайних обставин! Він незвичайно чемний і, коли говорить до когось, то весь час ставить себе нижче за свого співрозмовця, хоч, очевидно, часто буває навпаки, і хвалить його, хоч той часто не заслуговує похвали. Всі для китайця щось, а він сам для себе – ніщо. Гостинність китайців – важлива їхня прикмета, а гість – абсолютно бажана й недоторкана особа.

Китаєць, наприклад, зовсім не вмішується у не свої справи. На його очах злодій може тягнути гаманця з кишені своєї жертви, а китаєць-спостерігач не перешкодить цьому: це ж не його справа! Зате китаєць більш словний за європейця, очевидно, як правило, бо бувають і винятки. Він вам позичить гроші без ніякої запоруки, тільки на слово, і віддасть свій борг в означений час, хоч би він мав втратити на цьому не знати скільки. Китаєць незвичайно захоплюється небуденною красою, чи то природи, чи мистецтва. Він незвичайно любить квіти. Тільки в Китаї я бачив чудові виставки квітів.

Ось для прикладу, бо бачив це своїми очима. В Шанхаї, у Французькому парку, на так званій колишній французькій концесії, щороку восени влаштовують виставки квітів, які тривають цілий тиждень. Весь той великий парк перетворюється у величезний квітник, улаштований з таким тонким смаком, що його краса переходить усі поняття.

В китайському малярстві знайдете завжди щось неземного. Доми, альтанки з хмаринок, змії населяють світ фантазії, душа намагається покинути земське й поплинути у блаженне, у простори небес. Тому китаєць легко піддається наркотичній спокусі. Китайця не так легко вивести з духовної рівноваги, і не так легко його обдурити. Він може ошукати в малих справах, кладучи це в основу свого дня, як і взагалі торгівлі, однак в ньому більше чеснот, зокрема справедливості, ніж в інших народів.

Був час в історії Китаю, і то чи не найкращий, коли ніхто не накладав на китайців податків, вони, китайці, платили їх самі. Робили це за власним сумлінням. Податки були призначені на потреби кількох щаблів ієрархічної драбини. Кожний службовець кожної інстанції брав собі частину з податку, як заплату, бо ніякої іншої не одержував.

Останньою інстанцією був, очевидно, імператор, і він завжди був задоволений своєю пайкою.

Китаєць – не глитає, не захланний. Навпаки – він щедрий і жертвенний. Тому китайці зустрічали всіх наїзників з незвичайною погордою і глибоко прихованою ненавистю, яка ніколи не вгасала. Саме тому китайський пасивний спротив доводив до поразки навіть наймогутніших окупантів. Час завжди був союзником китайців у боротьбі з ворогом. Активна агресивність вимагає незвичайно великого вкладу енергії так одиниць, як і цілого народу, і вона не може продовжуватися у безконечність. Натомість непроникливий мур морального спротиву китайців триваліший. Я не вірю в те, щоб китайців можна було переробити на якесь „інше копито". Ніякі реформи не в силі змінити духовних основ китайця. Так як з вола не можна зробити лева, або навпаки, так китайця ніякі наїзники не зможуть зробити своїм знярядям.

Китаєць хоче жити сам, і не хоче відбирати життя в іншого. Будь-який примус над ним зломиться у зустрічі з його бездонною глибиною морального спротиву. І народ із сотнями мільйонів населення може собі дозволити на такий спосіб боротьби, і що найважливіше, бути певним рішучої перемоги.

4. Далі на схід

Незабаром після мого приїзду з Харбіну до Тієнсіну, приїхало з Шин-Мин кілька українців, які перед тим були завербовані японцями в Шанхаї для певної служби в Китаї. Живучи в не дуже блискучих фінансових умовах, ті люди радо погодилися на таку працю, щоб могли хоч прохарчуватися, якщо недоробитися. Склалося так, що коли вони прибули до місця призначення, прийшов час капітуляції Японії. Так що вони майже не несли ніякої служби, не заробили нічого й ледве добилися того, щоб японці доставили їх до Тієнсіну, бо до Шанхаю вже не було як. Це так, як і з моїм виїздом з Харбіну.

Майже всі вони знаходяться тепер в Аргентині і, якщо мої зауваження про їхню поїздку до Шин-Мин у дечому неточні, хай їх спростують. Між тими хлопцями були два, з якими я трохи зблизився і пізніше розділяв з ними дальшу долю останніх років перебування у Китаї. Оба вони у тридцятих роках утекли з Советського Союзу. Один з них, Іван Панікар, полтавець, людина доброї душі й одвертого щирого характеру. Колись, ще на Україні, він заснув був летаргічним сном, цебто був у стані мнимої смерті, і піднявся з відкритої труни в час відпроваджування „тіла" на кладовище. Другий, Олександр Киричко, теж добряга, тільки більш легковажний і добрий гуляка. Одного разу, ще заки я запізнався з ним, він програв був у Шанхаї усі свої гроші. Про таке „геройство" і не було б потреби згадувати, коли б на цьому всьому закінчилося. Але він намовив свого приятеля, щоб той позичив йому свій одяг. Передягнувся в нього, а свій заставив у ломбарді й пішов грати далі. У той час приятель у білизні сидів у туалеті й ждав друга, аж той „відіграється". Однак зовсім слушно робив циган, коли бив свого сина не за те, що грав, тільки за те, що хотів відігратися. Бо Сашко програв і свій цим разом.

Тоді він мусів замінити свого товариша в туалеті, віддавши йому позичений одяг, і ждати, поки приятель бігав по знайомих у Шанхаї, щоб позичити грошей на викуп одягу з ломбарду. Згадую тут про це не на те, щоб його принизити, тільки на те, щоб розвеселити читача Такою необдуманого пригодою. Крім цього, він був добрим

хлопцем і не відмовлявся від праці для української справи там, де міг щось зробити.

Маючи їх на увазі, а також, очевидно, і всіх інших українців у Тієнсіні, я задумав створити розвідувальну мережу проти москалів і сконтактувався у цій справі з американською розвідкою при армії, конкретно з G-2 Першої дивізії морської піхоти, яка мала свій штаб у тому місті. З цією метою, не кажучи ще про це нікому, я пішов до начальника розвідувального відділу, майора Бравна. Не важко було мені добратися до нього, зате важко було домовитися з ним до будь-чого путнього. Хоч моя англійська мова тоді ще ледь що вихоплювалася з пелюшок, то все ж таки я порозумівався з майором. Однак суть перешкод не була в мові. Майор ніяк не міг зрозуміти, що йому треба вести розвідку проти москалів, чи пак – Советів.

– Вони наші союзники! В нас немає потреби слідкувати за ними! Ми їм довіряємо!

Не помогли мої переконування. Очевидно, що я одверто сказав майорові про свою співпрацю з японцями, але тільки проти Советів. Він відповів, що це його не цікавить. Так з нічим я і вийшов від нього. 1945 року американці не розуміли багатьох справ, пов'язаних з москалями. Тільки пізніші роки почали їм відкривати очі. Та чи всім?!

Бачачи, що в Тієнсіні нема ніякої можливості розгорнути якусь ширшу акцію з українського боку, почуваючись непевним з огляду на червоних партизанів, які весь час давали про себе знати в околицях Тієнсіну, так що майже постійно чути було рев гармат боїв національної китайської армії з ними, а також з причин мого розриву з Тамарою, я вирішив переїхати якось до Шанхаю.

Хлопці, які колись жили у Шанхаї, теж мріяли про повернення до нього. І ми вирішили плисти кораблем. На таку поїздку треба було мати дозвіл місцевої поліції, а також американських властей. Ми поробили відповідні заходи. Я побоювався, що майор Браун запам'ятав моє прізвище і тепер не пустить мене з Тієнсіну. Однак я помилявся. Майора справді не цікавила моя особа зовсім, навіть після того, коли він довідався про мою співпрацю з японцями. Я отримав дозвіл на виїзд, як і інші.

В кишені було в мене всього десять американських доларів. Приблизно стільки коштував квиток на корабель. У плануванні дороги була одна заковика: корабель ішов тільки до Тсінг-тао, що лежить приблизно в половині дороги до Шанхаю, а там мав бути інший корабель. Вибирати не було з чого і ми погодилися їхати з пересадкою.

В означений день на палубі корабля стояли ми, три українці: І. Панікар, Дмитро Яворський і я. Інші заявляли, що незабаром і вони приїдуть до Шанхаю. Як тільки пароплав рушив з Тієнсіну, я кинув у річку свою коробку з опієм, отриману від японців. Судно пліло гладко по рівному плесі ріки і за кілька годин перед нами розляглося Жовте море, запрошуючи до пригод.

Хтось казав, що на півострові Шантунг, коло Вей-гай-вей і в горах Ляо-шань коло Тсінг-тао розвелися китайські пірати, чи може комуністичні партизани. Як би там не було, а нам боятися не було чого, бо пароплав віз майже виключно бідноту, яка не могла стати спокусою для піратів Зрештою, зараз за півостровом був порт Тсінг-тао, колишня німецька, а тепер американська воєнна морська база, а півострів ми опливали у білий день. Або піратів там не було зовсім, або вони не думали нас зачіпати. Більш правдоподібним було, що вони перевозили з Дайрену, чи Порт-Артуру, які розташовані якраз напроти Шантунгського півострова, воєнні матеріали для червоних партизанів. Але вгадувати чи опиратися тільки на на чутках, зовсім не досить. Фактом однак є, що ми безпечно й спокійно добралися до Тсінг-тао.

Після прибуття до пристані нам відразу сказали, що наступний пароплав у напрямі до Шанхаю не піде скоріш, як за кілька днів, і що нам треба мати новий дозвіл на дальшу дорогу. Дозвіл, який ми мали з Тіенсіну, підібрали від нас, „бо тут таке правило", але труднощів, мовляв, нема, щоб отримати дозвіл на дальшу дорогу.

Якимось чином (чого тільки емігрантські волокити не зуміють) ми знайшли одного вірменина, Я-ва, який погодився тримати нас в горішніх неопалених кімнатах свого дому, і то зовсім безкоштовно. Очевидно, це нам було дуже на руку, бо перший день в готелі перелякав нас своєю ціною. Кілька днів у готелі позбавили б нас можливості їхати далі.

Однак, як ми сильно бажали виїхати, все одно мусіли залишатися у Тсінг-тао, бо можливість подорожі пароплавом відкладалася все далі. Таким чином ми засиділися у тому місті цілий місяць. Живилися найдешевшими китайськими стравами, а гроші на дальшу дорогу таяли, зникали. На щастя, в мене були з собою два годинники ще з Харбіну, крім свого старого ще зі Львова. Один з них вдалося продати за десять доларів і таким чином світ став трохи яснішим. Навіть можна було випити раз на день склянку правдивої кави у якійсь кав'ярні.

Одного разу задумали ми з Івасем Панікарем піти до кіна. Яке ж було моє здивування, коли до мене в черзі за квитком підійшов Петлін, молодий москаль, що приїхав разом з нами з Харбіну. Прийшлося ще раз, насправду останній раз, бути Борисом Семеновичем Мароковим. Він звирився мені, що прийняв советське громадянство через свого дядю, який весь час був советским. Я оповів йому про долю А. Родзаєвського, ген. Власевського й інших, але це його не переконувало.

—Это совсем другое дело, — відповів він, не пояснюючи, в чому суть того „другого".

Після кіна він запросив мене до кав'ярні, в якій працювала його дружина, ота сама Оля, яку я описав сплячу в поїзді. За кілька днів вона шукала за мною, але тому, що я жив під іншим прізвищем, вона так мене і не знайшла. Чого вона хотіла? Чи в неї були якісь особисті причини, чи може Петлін хотів вислужитися перед „своїми", видаючи мене в їхні руки - я гак і не дізнався. На щастя, зустріч з ними сталася вже під кінець мого перебування в Тсінг-тао.

А тим часом наше перебування у Тсінг-тао не було вже аж таким поганим, якщо не згадувати нетерпеливості чекання і деякої непевності. Дні, на наше щастя, стояли гарні, сонячні. Незважаючи на деякий холод (середня температура на лютий – точка замерзання, тобто 0 Цельсія) ми з Івасем щодня ходили подалі за Тсінг-тао над море. Сідали на каменях, їли земляні горішки, розмовляли про всячину і... мріяли хто про що.

А Тсінг-тао само по собі гарне містечко, чисто німецького стилю, коли йдеться про мешканеві ділянки, з дахами критими червоною черепицею. Очевидно, були теж ділянки зовсім китайські за своїм характером. Околиці тут дуже гарні, гористі, як, зрештою, і саме місто, яке розташовалося на горбках. З різних точок міста прекрасні види на Жовте море, яке тут чомусь видається винятково зелено-синім, кольором, від якого годі відірвати очі, коли хтось любить море так як я. Упродовж трьох повних років, прожитих мною на островах архіпелагу Ліпарі в Італії був час закохатися в цю стихію, яка вічно в русі. А тут різниця тільки в температурі, хоч взимку і в Італії море дуже подібне до китайських.

Кожного дня навідувалися ми теж до різних мореплавних представництв, щоб довідатися про найближчий пароплав до Шанхаю. Нас уже добре знали й наперед

говорили про мореплавні новини.

Ми жили в північній частині міста, недалеко портових причалів. Тут морський берег низький, так що не було доброго виду на море. Прегарні морські узбережжя є в північній частині міста, тому ми робили великий шмат дороги з Івасем, ідучи на прогулянки. Ми йшли спершу вулицею Гоінг-кіянг, уздовж залізничного полотна до Малого порту, до якого ми припливли і з якого пізніше відчалили в дальшу дорогу. Малий порт робив на мене враження ковбані, оточеної зо всіх боків будинками, складами, торговельними підприємствами, крамницями й куничними „підприємствами”. Звідтам ми перетинали місто, йдучи головною артерією руху та головною вулицею торгівлі – Шан-тунг роад. Вона піднімається лагідно вгору, з центру міста починає знову спускатися вниз на південь і відкриває все повніше вид на Тсінг-таонську затоку.

Мало того, ця вулиця не зупиняється на останній вулиці Пасіфік, що біжить уздовж затоки попри пляжу, тільки виходить на довжелезний мол, який біжить рівенько по воді до Зеленого острова, на середині Зеленої затоки в Зеленому місті... бо „зелений” по-китайськи означає „тсінг”. Не даром все тут називається зеленим, бо узгір'я тут теж улітку вкриті густою зеленню садів і лісів. Отже все тут „Тсінг-тао”.

Коли стояти лицем до затоки, то по правому боці видніє західня частина міста на горі півострова, а ще далі, на кінчику того півострова, пишається морська ліхтарня Ю-Ні-Сан. До ліхтарні йти було заборонено, але прегарний, хоч і малий парк, був ідеальним місцем для мрійника. По лівому боці глядача підіймається гарне узгір'я, всипане домами-дачами, за якими друга затока з пляжею, замкненою ще одним гористим півостровом, вкритим лісом: Гуй-Чін-Гук. Там міститься старий німецький форт. На жаль, ходити туди було трохи задалеко для нас, а на таксі ми не могли собі дозволити через брак грошей.

Пасіфік роад відслонена з одного боку до пляжі і моря, а з другого боку пригорнулися до неї готелі, банки, клуби, пансіони, постоялі двори тощо. Ця вулиця є розважальним корзо-променадою.

Тсінг-тао – не тільки важлива воєнна морська база на Жовтому морі, але побіч Чі-фу та Тсінг-фан-тао найкраще місце для лікування і відпочинку в цілому Китаї. Тут взимку не заходно, в літку не загаряче. Підсоння і краса природи кожного року притягали сюди тисячі курортників. Тут теж можна знайти наймодерніші приміщення і вигоду, як теж і купити все, чого душа забажає, і все це в наймодерніших крамницях.

Не забуду теж із Тсінг-тао китайської парні. За крайнє дешеvu ціну було в ній все, чого тільки треба, а може й ще більше.

Тсінг-тао залишило по собі якнайкращі спогади з Далекого Сходу, незважаючи на те, що порожні кишені не скрізь мене допускали.

Врешті прийшов час нашого від'їзду до Шанхаю, віддаленого якихось 410 миль від Тсінг-тао. Душа роздвоювалась. З одного боку жаль було залишити красу природи, а з другого боку камінь з серця падав, коли знову двері невідомого майбутнього стали переді мною отвором.

Малий пароплав, біля 500 тонн, був ущерть перевантажений пасажирами. Більшість з них – китайці. Однак немало було білих. З українців були тільки я та Івась. Дмитро Яворський залишився в Тсінг-тао, бо знайшов собі якусь роботу. Мені жаль було розставатися з тим колишнім усусусом, котрий залюбки виспівував свої гуцульські співанки для різних нагод, а найбільше весільних. Він був невичерпною криницею тих пісень і не раз черево могло лопнути зо сміху, а часом і подив брав, як

він все це міг спам'ятати, коли він залишив рідну хату кільканадцятилітнім хлопцем і вступив у ряди УСС, щоб більше ніколи не вернутися до своєї сім'ї, бо доля кинула його на другий кінець світу.

Жовте море знане своїми вітрами. І хоч на початку нашої дороги небо й море купалися в синяві, то за кілька годин, зараз після того, як смуга зелено-синьої барви моря нагло обірвалася й перемінилася у мутно-жовту, небо й собі нахнюпилося і, закривши своє синє личко густими хмарами, немов гнівно дунуло на море. А воно теж не дало довго на себе ждати, щоб виявити свій гнів сильним вітром.

Не було часу й оглянутися, як бідний старий пароплав опинився серед розбурханих на своїх хребтах, неспокійних морських хвиль.

Чим далі день заглиблювався у свій час, тим більше море ставало неспокійним. Розшалілий тайфун показував свою велич. Велич, яка дихає холодною смертю. Може цей тайфун і не був сильніший від того, який я пережив понад вісім років тому (1937) коло Формози, однак різниця у величині судна була значна, і вона відбивалася на організмі та на душі людини. „Каторі Мару” мав 10.000 тонн, а цей має лише 500! Я відразу відчув, що не зможу контролювати себе, затиснувши тільки ремінь. Лежачи горілиць на підлозі одного з приміщень корабля, як і десятки інших людей, я не міг стримати тієї нудоти та дурману, які появляються унаслідок браку контролю рівноваги. Очі реєструють одне положення, а чуття рівноваги повідомляє про інше. І все це в той же час, отже приводить до дисонансу. Брак контролю рівноваги є причиною бунту в організмі та в його централі – мозкові.

Я мусів вийти на верхню палубу корабля, щоб не бути горіхом у коробці і щоб отримувати правильні інформації з усіх сторін. Я примістився на самій середині судна, отже там, де найменші відхилення в коливанні на всі боки. Це допомогло мені відразу. Принаймні перестало мене так міцно нудити. Але швидко виявилися й погані сторони перебування на палубі, яких не було в середині корабля. Перш усього вітер вигнав з одержі весь запас тепла, і то незважаючи на те, що я влаштувався у відносному затишку. І хоч як я відкладав повернення до своїх клунків, то таки я мусів відбутися цю дорогу й понадагати на себе якнайбільше одержі.

Однак справа холоду була не так важливою в порівнянні до інших. Велетенські буруни швирили пароплавом на всі боки дуже сильно, поштовхів абсолютно не можна було передбачити, так що існувала реальна небезпека бути викинутим за борт корабля. Після кількох моментів, коли я ледве врятувався, в останню хвилину хапаючись за щось тривко прикріплене до судна, я не попускав рук ані на хвилину й сильно держався. Третім великим моїм ворогом були хвилі, які майже постійно заливали горішню відкриту палубу. Більшість хвиль розбивалася об борти корабля, однак деякі з них налітали з великою силою на палубу й змивали все, що не трималося добре солідного туловища судна. З гнівом, ревом і завзятістю наступали все нові буруни на той малий пароплав, немовби вони мали формальний наказ доставити його на дно моря до ніг Посейдона.

Багато-багато було таких хвилин, коли я думав, що це вже кінець. Далеко на виднокрузі видно було суходіл Китаю. Я з острахом думав про те, чи доплив би я до тих берегів на випадок чого. Сумнів закрадався в мою душу, хоч, не хвалячись, я належу до досвідчених плавців. Холод вбив би мене незалежно вміння плавати.

На душі було якось прикро, ніяково, коли я думав про можливу загибель у цих мутних водах Жовтого моря. Чи на те я врятувався майже чудом з Харбіну, щоб отак марно тепер пропасти? І думка линула до Бога, у висоти, просила помічі, а нарешті

погодилася з тим, що волі Божої не оминати. Все в Його могутніх руках.

О, як сильно я відчув і зрозумів трагедію тих нещасних жертв, які подібним пароплавом плили цими водами з Тсінг-тао до Шанхаю рік пізніше і всі потонули. Коли я прочитав про це в пресі, я побачив знову перед моїми очима ті небезпечні розшалілі буруни так, як я їх знову бачу, пишучи ці рядки. Страшна, надзвичайно страшна водна стихія, коли вона розворушиться під сильними подувами хуртовинних вітрів. Горе тому, хто опиниться серед неї на недостатньо великому, або недостатньо сильному судні!

Майже два роки пізніше я переплив Тихий океан до Сан-Франціско, але такої бурі не зустрів. Це, мабуть, тому, що лінійний корабель мав 20.000 тонн! Тайфуни знають, що роблять!

Які сильні духом мусять бути ті, хто займається риболовлю на морі! Скільки сили, не тільки м'язів, але й духовної, треба на те, щоб ставити чоло несподіваній бурі, будучи на малому човні – барці! Мореплавання сталий людей, робить їх переможцями у боротьбі. Конквістадори, відкривачі, козаки, „морські вовки", капітани, звичайні моряки, навіть пірати – якими могутніми мусять бути вони, щоб це звання носити!

Хто не пережив особисто небезпечної бурі на морі, той ніколи не зрозуміє цієї правди.

Буря тривала весь день і тільки під вечір її сила трохи уйнялася Виснажений і знесилений я пішов на своє місце й негайно заснув.

Другого дня вранці зустріла нас прегарна погода і спокійне плесо гирла Вампу, над яким, у глибині, розташувався довжелезний порт Шанхаю Вузунгом, що на протилежному боці. Добру годину йшов наш пароплав углиб порту, всіяного найрізноманітнішими суднами, від велетенських океанських, до малих човників. Там стояли також американські військові кораблі. Вантажні судна стояли коло причалів і навантажували чи розвантажували всяке добро.

Гудки сирен прорізували повітря і так переповнене вже найрізноманітнішими звуками портового життя. Здавалося, що для нашого пароплава не знайдеться місця для причалу. Скрізь багато кораблів, цілі їх ряди стояли на припонах бочок-буйок.

Але я помилявся. Місце для нас знайшлося у самій глибині порту, далі за головним пасажирським портом, за набережною головною вулицею Шанхаю – Баедом, що має один свій бік відкритий до Вампу, а другий завалений великими будівлями, такими як банки, мореплавні товариства тощо. Мурашками метушилися люди у підніжжя тих мурів....

Шанхай! Таке славне з пригодицьких оповідань місто! Нарешті і я в ньому! Що жде мене тут? Чого тут зазнаю? Як довго прийдеться мені тут бути?

Такі й подібні думки приходили в голову, а корабель наближався до свого місця і, нарешті, підійшов до причалу.

5. Пригодницький Шанхай

Журитися надто, куди мені їхати, не приходилося, бо, здається, це перший раз у житті я приїхав до великого міста, не будучи зданим виключно на свій „нюх". Зі мною був тепер Івась Панікар, який знав добре Шанхай, як і решту Китаю (на півдні він був аж у Макао, недалеко Гонгконгу). Ми взяли візника з незвичайно худим конем і поїхали на Авеню Едвард У11, до домівки української Громади, яка містилася на колишній англійській концесії.

Там ми застали Йосипа Григоровича Сніжного, колишнього члена Української Центральної Ради в Києві, самоука-бандуриста. Домівка складалася з досить великої залі, малої кімнати й аттики, і містилася вона на третьому поверсі, куди дуже часто приходилося пробиратись крізь густий дим з переносних кухоньок, на яких китайці варили собі страву, мало що не на сходах.

Але й так це було велике надбання Громади, бо, особливо в той час (початок 1946 року) помешкання в Шанхаї цінилися дуже дорого й не так легко було їх дістати. Для прикладу тільки скажу, що велике помешкання з 7-10 кімнат коштувало 10.000 американських доларів. І це тільки, як „кі-моні", тобто гроші за ключ, чи за право мешкати. Продавав помешкання не власник будинку, тільки той, хто його займав. За рік-півтора ціни на помешкання значно впали. Щоб не повторюватися, тут скажу, що деякі українці при кінці 1947 року попродали свої помешкання і за ті гроші переїхали до Аргентини.

Того самого вечора прийшов до домівки і Сергій Іванович Василів, краще знаний в ОУН як Михайло Гнатів, а для мене він був просто Чорний. Ми привіталися з ним, як старі знайомі, хоч не надто сердечно. Тепер наші ролі зовсім змінилися. Тоді я був провідником, а він членом-співробітником ОУН, а тепер він був головою української Громади в Шанхаї, натомість я звичайним собі втікачем з Манджурії. Він запропонував, щоб я поселився в нього і жив разом з ним в одній кімнаті, бо за окрему треба було заплатити 1.000 американських доларів відступного. Очевидно, що я прийняв пропозицію з великою вдячністю. В той час УНРРА вела вже допомогову акцію в Шанхаї й українська Громада отримувала пайки для своїх членів. Нас, новоприбулих, сразу ж включили у списки.

Того ж вечора я вже був у Чорного. Ми довго говорили про все, поки нас сон зморив. Чорний працював уже як допоміжній американській війсьній поліції і мав іти на службу вранці. Я теж мав зголоситися, бо ще приймали іуди людей.

За кілька днів я теж став працівником тієї поліції у повному однострої. Платня – 50 американських доларів у місяць. Служба тривала вісім годин на день упродовж шести днів у тижні. Батальйон, з понад тисячі людей (моє порядкове число було 1130), пильнував американського майна й забудов, де мали б стояти регулярні військові вартіві. Однак Америка не хотіла втомлювати своїх людей (вояків) після тяжкої боротьби на фронтах проти Японії й набрала до тієї служби цивільних, яких мали під рукою. Політичне чи расове походження не мало ніякого значення. Отже були там політично білі й червоні, а расово білі, темно-бронзові (індуси) та жовті (хоч ні одного японця).

За 23 ам. долари можна було харчуватися в кухні військових бараків і жити там піввояцьким життям. Кажу піввояцьким тому, що не було ніяких вправ, ні муштри, за винятком найнеобхіднішого вишколу. Не було теж і зброї, крім дерев'яної палки, яка висіла, причеплена до пояса.

Я перенісся від Чорного до бараків, бо почував себе там краще.

Першого дня моєї служби я стояв на варті від год. 16.00 до півночі, в автогаражі, недалеко від банду (припортова вулиця). Я почував себе дуже задоволеним, що так скоро зміг улаштуватися на роботу, що не мусів нидіти безнадійно без праці.

В гаражі панувала глибока тиша й темінь. Тільки час від часу приїжджав якийсь "джіп" (військове мале авто), робив шум, освітлював ціле приміщення. Мене охопив поетичний настрій і я почав укладати вірш. Спершу одну строфу, яку повторяв, поки не запам'ятав добре, бо ні паперу, ні олівця чомусь не мав з собою, а тоді брався за

другу і т.д. Коли прийшов тієї ночі до Чорного, я задеклямував йому цілого вірша і потім записав на папері:

НА СТІЙЦІ

Стою на варті та й думаю,
Довкола тьма, мов в комині.
Думки блукають в чужім краю
І шлють привіт батьківщині.
А око губиться в темряві,
Даремно б'ється об темінь.
Куди лиш гляну, все на яві
Одна глибока тінь і тінь.
Та загули нараз мотори,
Сіак розсиплює вогонь,
Передо мною світ просторий,
Я бачу все, немов у день.
Немає вічного нічого
І тьмі прийшов оце кінець.
Вістун летить до серця мого
Мов марафонський той гонець:
„Ревуть гармати в Україні.
Заблисло сонце волі там.
Прийшла відплата тепер, нині,
Всім нашим лютим ворогам.
Прийшов кінець і страшна помста,
Народ співає наш пеан.
Це слава нашого потомства.
Вкраїнець став у себе пан".
Чи сниться це? Чи справді ява?
О, Боже, дай, щоб так було,
Щоб ожила України слава,
Щоб серце знову ожило.

Сіак погас, мотор німіє
І світ покрила пільма знов.
Лиш я стою і все ще мрію?
Про Україну, про мій зов.
29.11.1946 р.

Може цей вірш незугарний, може недоладний, а може й без сенсу, але він дав мені тоді сильне задоволення, бо я складав його у захопленні.

На другий день в мене вже був з собою папір і олівець на всякий випадок. На цей раз я попав на варту далеко, на край Шанхаю, теж до гаражу. Там довкола було багато дерев, сяяли зорі й романтичний настрій охопив мене знову. І я почав знову бавитись в поета. Справа йшла набагато легше, бо й форма була легкого, федьковичівського стилю. Хай читач має ще трохи поблажливості і прочитає мій вірш.

Сонце вже сховалось
Ген, поза домами.

Сумерки надходять
Легкими стопами.
Вечір вже надворі
Тихо навкруги.
Згадується вечір
Там на Україні.
Ось сидить ворона
Є тут і сорока.
Жваво щось говорить,
Як та кароока.
Лилики літають,
Як ті акробати.
Ні один літун наш
Того не потрафить.
Десь там, ген, далеко,
Жаби при роботі,
Хором всі співають
У своїм болоті.
Пташка десь щебече
Голосом любеньким,
Певне, розмовляє
Зо своїм миленьким.
Зорі вже покрили
Небозвід весь нині,
Моргають до себе,
Мов козак дівчині.
Ось і моя зірка
Весело сіяє,
Про моє кохання
Також вона знає.
Зірко моя ясна,
Розкажи, я хочу,
Чи тебе шукають
Її карі очі.
Коли так, скажи їй,
Що я ще кохаю,
Серце повне туги
До самого краю.
А коли забула,
То нехай, Бог з нею,
Я один останусь
З думкою своєю.
30.11.1946 р

Пізніше варта почала мене втомлювати. Кажуть, що не робити нічого, це легка праця, але стояти, чи ходити на малому просторі вісім годин без перерви, це теж виснажить сильно. Правда, є час подумати над дечим, розв'язувати теоретично різні

проблеми тощо, але серед ночі не завжди це вдається. Сон підкрадається до вартового зрадливо й знущається над ним. увижається м'яке широке ліжко, або принаймні копиця сіна в лузі та і попробуйте опертися спокусі! Хоч не на ділі, але думками напевне вартовий грішить і часто дрімає, якщо не спить.

Згадаю тут один факт з мого власного досвіду. Я мав доручення перевірити варту в кількох місцях, бо чотовий захворів був. У колишній німецькій школі були чотири варти, з яких одна в саду, коло кухні. Наближаюся до неї і бачу при слабкому світлі недалекої лямпи вартового індуса. Вже хотів був окликнути його, але в час зауважив, що він стоїть на місці й хитається на боки, як п'яна людина. Підійшов я до нього зовсім близько. В нього були заплющені очі, хилився, ніби підрізане дерево і в останній хвилині відрухово випростовувався, щоб знову подаватися в інший бік. Він спав стоячи! Тоді я відійшов назад і здалеку кликнув до нього. Він відповів негайно.

Не буду тут описувати різних малих пригод зі служби в американців, згадаю тільки, що після кількох місяців я перейшов до (SP) – морська поліція, а ще пізніше до AGRS (AMERICAN GRAVES REGISTRATION SERVICE) – американська служба реєстрації могил, яка дбала після війни за своїх павших воїнів.

При кінці зими 1947 року і це скінчилося. Тоді я став вартовим в УНПРА. За кілька тижнів я звільнився, бо мені обіцяли місце шофера коло американського начальника порту в Шанхаї. На жаль, я тієї праці через непорозуміння поручителя не одержав і не міг повернутися назад до УНПРА. Приблизно від травня 1947 року аж до мого виїзду я був безробітним.

Однак я забіг наперед з питанням праці, а за цей час інші справи йшли своїм шляхом. Зараз після мого приїзду до Шанхаю поширилась чутка про смерть д-ра Мілька. Його дружина була з родини дуже активних українців у Харбіні. Одного разу (1940), будучи в Харбіні, вона переконувала мене переїхати до Шанхаю. Однак у той час я вважав, що моя місія в Харбіні ще не закінчена й я категорично відмовився від такого кроку.

Самого д-ра Мілька я ніколи живим не бачив, але досить багато чув про нього. Він студіював на університеті в Берліні. Коли вернувся назад, став чомусь великим противником українських націоналістів, хоч з другого боку він був одвертим й заповзятим самостійником. В одній зі своїх брошур він сильно заатакував націоналістів. Коли вибухла Друга світова війна, він поклав усю свою надію визволення України на Німеччину. Коли ж вона програла війну, він зовсім занепав духовно. Нидів ще декілька місяців, і ось тепер умер. Я пішов на похорон тільки тому, що він все таки був патріотом, любив Україну й працював для неї.

У перших днях мого перебування в Шанхаї запросив мене до себе Роман Корда-Федорів. Ми зустрілися, як добрі знайомі й про прикрі свої відносини в Харбіні, очевидно, не згадували. За час перебування у Шанхаї Корда теж був активним. На спілку з д-ром Мільком вони почали видавати в англійській мові CALL OF UKRAINE – Клич України, малий інформативний журнальчик, що заспокоював потреби правдивої інформації про Україну для чужинців. Крім того Корда-Федорів співпрацював з великим японським місячником у Шанхаї, що мав назву XX CENTURY.

І якраз за деякі статті в тому журналі Корда мав тепер клопоти з новою владою в Шанхаї. Він не міг дістати праці ні в американців, ні деінде. Навіть УНПРА не хотіла видавати на нього харчів. Корда, замість примиритися з тим фактом, почав обвинувачувати Василіва, що той, як голова Громади, не захищає його. На тому тлі

прийшло до розриву Корди з Громадою, що він умів зробити по-мистецькому.

Дуже скоро після того він і його дружина Валя повели сильну кампанію і проти мене тільки тому, що вони довідалися про мої контакти з ОУН в Європі, але не з тим відламом, з яким вони самі були пов'язані. Про справу контактів з ОУН згадаю пізніше. При цій нагоді тільки забіжу трошки вперед, щоб не залишити незакінченою оправу Корди.

Коли пізніше, в 1949 році, червоні займали Шанхай, ані американці, ані ІРО не хотіли допомогти Корді евакуюватися разом з іншими українцями. Він залишився у Шанхаї, звідки прийшли неперевірені вістки про його погану роботу там. Однак хай боронять його ті, з якими він був у контакті в Європі й які інформували його про Українську Повстанську Армію такими „джерелами“, як „Український ліс у правдивому світі“.

Врешті-решт прийшло літо 1946 року. Через насиченість повітря вогкістю воно тут дуже душливе. Нема місця, куди б можна було сховатися. Застій повітря виключає полегшення, яке може дати подих вітру. Люди сплять покотом на хідниках, бо тільки багатші можуть собі дозволити на електричні вентилятори в домах. В бараках була всяка вигода, так що перше літо в Шанхаї було для мене досить стерпне. Відчув я його сильніше наступного року, коли жив з іншими хлопцями у домівці Громади.

Життя в Шанхаї не різниться від життя у будь-якому іншому мільйонному місті, ще й до того портовому. Тільки людське тло тут своєрідне: куди не глянь – китайські лиця з короткими бровами над скісними очима. Окутані в довгі халати так жінки, як і чоловіки, а коли вже без них, то майже всі в штанах, за винятком тих, хто з посеред жіночого персоналу працює в бюрох і крамницях. Там жінок можна впізнати по ніжних лицах, на яких видна помада, пудра, по чепурних зачісках, по високих розрізах спідничок, деколи високо вище колін. Старші (обі статі) покурюють люльки, молодші задовольняються цигарками.

Багато китайської молоді вбирається по-європейському. Коли хто забagne пригод, повинен завітати до міста після заходу сонця. Одні вулиці грають яскравими неоновими світлами, а інші тонуть у пільмі. Численні кінотеатри показують найновіші фільми американського виробництва. Безчисленні бари переповнені з одного боку жадними пригод чоловіками, а з другого готовими на це дівчатами. Пригоди, які закінчуються бійкою, як правило мають своїм тлом любовні трикутники. Крізь деякі вулиці годі пройти й десять кроків самотньому чоловікові, щоб не почути провокативного „геллоу!“ з боку часом таки правдивих красунь. Спокуса чигає на кожному кроці і горе тому, в кого нема досить здорового глузду й досить сильної волі, і в кого якийсь гріш у кишені.

Розбої, торгівля забороненими речами, наприклад наркотиками, сваволя одиниць, деколи й груп спричиняють галас, виття сирен амбулянтів швидкої допомоги або поліційної погоні серед, на перший погляд, спокійної людської маси.

Ніхто не може заручитися, що може статися найближчої хвилини, ніхто не може передбачити де станеться бійка, навіть стрільянина. Не „вогнів“ хай буде читачеві, коли згадаю одну притичину, якої сам мало не став жертвою. Це, щоб підтвердити сказане про несподівані пригоди у Шанхаї.

Був гарний літній вечір. Я повертався з домівки на Авеню Жоффре. Звичайно я завжди йшов тими самими вулицями, але на цей раз чомусь забажалось мені помріяти, йдучи менш людними. Я звернув у бічну вулицю на один квартал перед досить

великим схрещенням вулиць. Не пройшов я і ста кроків, як почув за собою, десь за рогом вулиці, стрілянину. Цікавість казала вернутися і піти на місце сутички, а розум велів іти далі своєю дорогою. Коли б я був пішов звичайною дорогою, то в момент стрілянини я був би якраз напроти кінотеатру, де сталася трагедія, про яку я довідався щойно на другий день з преси.

Всі квитки до кіна були продані, тож жандармові не судилося бачити фільму. Однак, заки він відійшов з-під каси, прийшов поліцист, якому продали квиток, може й замовлений, може й заплачений наперед. Жандармові таке не сподобалося. Почався спершу типовий крикливий китайський спір, що зростав з хвилини на хвилину. Хтось повідомив про це поліцію, а ще хтось інший жандармерію. Незабаром загули мотори мотоциклів і авт тих двох поважних установ, покликаних боронити спокій і безпеку в місті. Суперечка за цей час перейшла зі стадії сварки до стадії бійки між тими двома носіями порядку в Шанхаї. Коли сторони отримали підсилення, почалася між ними стрілянина. Після закінчення інциденту біля кінотеатру залишилися 23 вбитих, здебільша випадкових цивільних прохожих.

Я описав велику, немовби перебільшену пригоду у Шанхаї, на його вулицях. А менших було безліч, майже кожного дня, кожної ночі. Китайці мають звичай не вмішуватися в не свої справи. Через це іноді труп лежить кілька днів на вулиці заки його приберуть, бо всі думали, що хтось „спить”.

Поруч незвичайного багатства й розкішності, в Шанхаї існує незвичайна нужда й примітивізм. Всі переписи населення, це, просто, глузування. Ніхто і ніколи не знав скільки населення у Шанхаї. Оцінки коливаються між 3 і 7 мільйонами. В той час офіційно говорилося про 4 з половиною мільйона. Я повірю в це легко. Щоб не повертатися вже більше до опису Шанхаю і його особливостей у той час, згадаю, ще про смертність безпритульних дітей восени 1947 року, про що писала преса. Щоденно ранком вантажні авта вивозили з міста 70-80 трупів умерлих з голоду й від холоду дітей.

Скільки я не читав описів того своєрідного міста, я завжди погоджувався з ними, тому не беруся точно описувати їх, описи доступні для читача з інших джерел, а тут вони зайняли б найменше половину цієї книжки.

Варто зате розказати історію про товар УНРРА, який продавали на вулицях Шанхаю зовсім одверто. А відомо, що існувала заборона продажу речей з УНРРА, вони мали тільки розподілятися серед населення, як безплатна матеріальна допомога. Скоро потім розкрили величезну аферу зловживань в китайському відділі УНРРА. Голова тієї організації і його заступники, замість роздавати отримане добро серед населення, просто продавали його, здебільша спекулянтам. Товар ішов цілою складною ієрархічною драбиною вниз, аж поки появився на вулицях у продажу. Афера мала великий розголос.

Сільськогосподарські машини з УНРРА в той час ржавіли на складах, бо продати їх було нікому, а до роботи ніхто не рвався.

Китайці ставали все більше зарозумілі, виконуючи свою владу. Вони ставали „спецями” у всьому. Дійшло до того, що студентська молодь з „націоналістичного” табору – та сама, на якій спершу спирався Чункінський, а потім Нанкінський уряд Чан Кай-Ші, влаштувала велику демонстрацію на вулицях Шанхаю проти фактичних своїх визволителів – американців. Я тоді служив при морській американській поліції, і на той час дістав винятково пістолета „45”. Тоді я бачив розліплені афіші, транспаранти, на яких пишалися такі перлини, як:

„Геть, собаки, з Китаю! Ми самі знаємо, як правити своєю країною!"

„Геть американських імперіялістів з незалежного Китаю!"

І це робилося тоді, коли американці взагалі не пхали свого носа у китайські справи.

І тоді, коли китайські червоні партизани вели регулярні бої в Центральному Китаї, щоб прогнати націоналістів разом з тими американцями. Це й було головною причиною, що Китай опинився в руках червоних.

Корупція на верхах і вперте переконання Чан Кай-Ші (чи його жінки!), що він може опертися виключно на великих землевласників і багатіїв, одночасно нехтуючи народними масами, спричинилося до зміни влади на комуністичну шляхом громадянської війни. Бо горе всякій владі, яка не дбає про добро народу!

А червоні не шкодували обіцянок простолюддю! Про це у свій час ми теж переконалися на своїй шкурі.

До Китаю приїжджали спеціальні дослідники, які робили дуже вірні оцінки й підказували способи розв'язки кризи, щоб рятувати Китай. Однак тодішні „боги" у Вашингтоні заборонили навіть публікувати ці пляни. Бо це було б не по-демократичному, тверді й рішучі заходи не вміщалися в головах тодішньої американської адміністрації.

Результат - біля півмільярда населення Землі опинилося під кермом Кремля: без війни, навіть без напруження між Сходом і Заходом. Червоні заспокоїли західні держави в той час тим, що зняли блокаду Берліну. А „боги" тішилися своєю „перемогою", немов дурний цвяшком. А що Китай попав за залізну заслону – над тим перейшли до денного порядку.

Китайські студенти демонстрували проти американців у Китаї, а американська воєнна поліція – МП пильнувала, щоб тим демонстрантам нічого не сталося. Це так, неначе вона пильнувала зеленосвяткову процесію на кладовище. Тільки на цей раз демонстранти дійшли до цвинтаря й там самі себе закопали.

Недовго прийшлося чекати на наслідки нездорової політики в Китаї. Червоні партизанські відділи опановували все більшу територію, яка зразу ж після війни була в руках національного Китаю. Восени 1947 р. хтось висадив у повітря склади боєприпасів коло Шанхаю. Дехто думав, що це червоні наступають на місто. Там знову пішла чутка, що червоні захопили пасажирський поїзд недалеко Шанхаю і грабували його майже три години, після чого безкарно щезли.

Це були останні тижні мого перебування в тому місті, останні дні 1947 року.

Про долю наших земляків, скупчених при українській Громаді, згадаю при кінці наступного розділу, в якому обговорюватиму життя і працю Громади за час мого майже двохрічного перебування у Шанхаї.

6. Українська колонія у Шанхаї

У час мого приїзду до Шанхаю і аж до кінця мого перебування там, головою української Громади був Сергій Іванович Василів, а секретарем Гаврило Тоцький. Управа Громади, яка складалася з п'яти чи шести осіб, збиралася один раз на тиждень на засідання. Праця Громади, до якої входило біля 150 членів, не була багатогранна, а це тому, що більшість членства була розкинена по величезному місті й члени рідко показувалися в домі. Був там гурт людей, коло десяти осіб, які менш або більш регулярно бували в домі Громади. Не можна було за таких умов зліпити хоч би

невеличкою хору, чи театрального гуртка, хоч спроби у цьому напрямку робилися.

Майже всі члени Громади були зареєстровані в УНРРА, однак не всі отримували пайки. Наприклад китайка, яка прийшла на перевірку матеріального стану однієї родини, і яка діяла від імені УНРРА, не визнала права на допомогу тільки тому, що та сім'я мала ... kota. Хто може дозволити собі на такий „люксус", напевне не потребує допомоги. Але загалом усі потребуючі отримували пайки, навіть коли УНРРА не визнавала права на них. У Громаді одержаний товар розподілювався по-своєму, більш справедливо.

Вряди-годи Громада влаштовувала малі імпрези з різних нагод, як свято Незалежності, свято Базару, свято Героїв (Петлюри й Коновальця), спільну Святу Вечерю, спільне Свячене тощо.

На програму складався звичайно один короткий реферат на тему дня, кілька деклямацій, деколи читаних, кілька гуртом співаних пісень, і це все. Однак настрої серед присутніх бував високий, всі вони були в замкненому і близькому гурті, відчуття одиниць передавалося загалом, немов у великій сім'ї. Між членами громади панувала згода, хоч між ними була деколи велика різниця у матеріальному положенні чи в політичному розумінні. Сиділи тут побіч і не лаялися – націоналіст, уенерівець, гетьманець, чи просто собі земляк (безпартійний). Навіть безробітні не почувалися нижчими у товаристві купців чи ремісників. Тут були тільки українці. Всі українські партії мали тут своїх представників і ніхто не робив бешкету, що якась партія могла мати більше своїх людей при „владі", бо „влада" дбала однаково за всіх.

Поволі ми почали отримувати пресу з Європи й Канади та почали пристосовуватися до еміграційного українського життя. В міру того теж і внутрішні відносини в Громаді стали гіршими. Однак усі неуспіхи, чи радше недоліки мали свою причину більше в амбіціях деяких одиниць, ніж у різниці політичних переконань чи політичних поглядів.

Хто мав більше часу, або більше охоти до праці, завжди мав добру нагоду спричинитися до кращого громадського й політичного положення Громади. Але таких не було багато. Важливу працю завжди робили ті самі люди.

Найбільше зацікавленими в праці Громади були, очевидно, націоналісти. Великих зусиль докладав теж Іван Васильович Світ, уенерівець, колишній редактор „Манджурського Вісника" в Харбіні. Він працював, був коректний з націоналістами, бо бачив, що вони працюють і не можна їх поборювати, бо все завалиться, коли їх не буде. Але глибоко в душі він плекав ненависть до націоналістів за те, що вони в Харбіні перебрали з рук уенерівців Український національний дім.

Багато років пізніше він їздив по Канаді й США, писав і доповідав про життя українців на Далекому Сході, але ніколи ні словечком не згадував про працю націоналістів, ба навіть про їх існування там. Його політична толерантність у Шанхаї була тільки поверхова, вимушена обставинами, вона не впливала з безсторонньої оцінки українського політичного життя. А крім цього він був добрим працівником для добра України і я це тут підкреслюю, щоб бути справедливим.

Більш парадоксальними були певні потрясення всередині Громади, спричинені якраз... націоналістами. Спершу заварив кашу й борсався безсило Роман Корда-Федорів, аж нарешті опинився поза бортом життя Громади. Пізніше виринули справи між мною і Василівим. Це не був якийсь відірваний факт, радше цілий їх ланцюг. Перша сутичка між нами виникла через прийняття у члени Громади молодого москаля, котрий втік при кінці війни з південної Манджурії. Він твердив, що його мати

була українкою, і цього було досить для

Василіва, щоб дати йому опіку з боку Громади. Одного разу віх вихвалював додатні, на його думку, риси більшовицького режиму. Саме тому я виступив проти нього. Василів обставав за ним. Пізніше той хлопець виїхав з Шанхаю як моряк на якомусь пароплаві.

Беручи за приклад українську еміграцію в Європі, ми вирішили організувати Український допомоговий комітет, як тимчасово діюче тіло, окреме від Громади. Всі пляни, які ми обговорювали з Василівим у його помешканні, він виконав не так, як говорилося, тільки тому, що хтось дав іншу пропозицію. Василів негайно хапався за ту другу пропозицію, хоч вона ніяк не відповідала завданням у тій мірі, як наша попередня. Головною причиною зміни було те, що коли б Допомоговий комітет зайнявся допомогою, то ніякої роботи не осталося б для самої Громади, а в такому випадку потерпів би на тому „гонор" голови Громади. Тому зроблено було на папері так, що Допомоговий комітет і управа Громади є одне і те саме, тільки з двома назвами, з тим, що мали бути різні секретарі – в Громаді Тоцький, а в Комітеті я.

Подібний Допомоговий комітет було створено в Тіенсіні, але він був підпорядкований Комітетові у Шанхаї.

Хоч колеса апарату скрипіли, він все таки якось працював. Бо хто хоче той буде працювати, незважаючи на формальні, малі недоліки. Логіка Василіва по відношенні до мене була така: я, як націоналіст, мушу працювати, бо це ж наш обов'язок, а інших треба гладити по голівці, щоб тільки вони трималися свого воза. Чому він так робив, я не розберу й до сьогодні. Одне тільки певне для мене, що наше минуле співжиття – не хочу цього назвати працею в рядах ОУН – у Харбіні, та ще в Італії, мали вплив на це.

У зв'язку з все гіршим положенням в Китаї через громадянську війну, Допомоговий комітет чи Громада, тепер уже не розберу, почали шукати можливості вивезти своїх членів з тієї країни, бо результат війни все більше ставав однозначним, тобто все вказувало на те, що червоні переможуть, що опанують весь Китай. Розсилали листи у всі можливі місця, між ними й до Канади, США й Аргентини. Америка не могла нічого зробити в нашій справі (під „Америккою" розумію українські організації), про що ясно і відразу дала нам шаги. Зате трохи гірше було з Канадою. Ми одержали листа з Вінніпегу, що існує можливість виїзду, однак не до Канади, тільки на... Кубу, з тим, що там можна купити досить дешево землю. На це були потрібні, очевидно, гроші, як теж гроші на подорож когось з Канади на Кубу, щоб там на місці все полагодити. Записалося досить багато людей, які дали гроші, як завдаток і на витрати, що дало 1.500 американських доларів. До „кубинців" належали теж українці з Тіенсіну, бо як і у всіх інших справах, заходи робилися для всіх разом.

Гроші вислали на руки д-ра Мандрики, як представника КУКу. Однак з цього всього нічого не вийшло, ба навіть частина згаданої суми не повернулася назад до кишень її бідних власників. Що більше, коли я пізніше, в 1948 році, приїхав до Вінніпегу і зустрів д-ра Мандрику, від якого, на основі доручення управи Комітету у Шанхаї, домагався повернення 60 доларів, як частини Сидоренка, яку то суму він вирішив передати, як пожертву на Українську Повстанську Армію – УПА, д-р Мандрика не тільки що відмовився передати мені ту малу суму грошей, які я мав відіслати, разом з іншими грішми, що їх привіз з собою, до Нью-Йорку, але ще й обвинуватив мене публічно, що я хотів привласнити ті гроші.

Так виглядала справа з виїздом на Кубу...

Та, на щастя, інші наші комітети були совісніші у своїй допомоговій праці.

Українська Громада в Шанхаї отримала з Аргентини листа з повідомленням, що можна одержати дозвіл на в'їзд до цієї країни. І, нарешті, такий дозвіл прийшов для 120 осіб, а пізніше й для багатьох інших.

Не обійшлося й тут без деяких низьких вчинків. Москалі задумали використати „хлопців", щоб і собі отримати такі дозволи. Вони знайшли дорогу через Гаврила Тоцького, який самочинно почав з ними переговори (він же ж гетьманець!), і коли треба було вислати когось до Аргентини для ґрунтовнішого (хіба тільки для москалів, бо ми мали все) полагодження справи переїзду, запропоновано Тоцького. Коли виринула справа оплати подорожі літаком, він виявив, що москалі можуть в цьому допомогти. Незалежно від українців він, мовляв, полагоди́ть і їхні справи.

Того було мені забагато, тому я накинувся на нього, як на безличного зрадника. На превеликий жаль, Василів осудив мене за несправедливе обвинувачення Тоцького. На тому тлі я вимушений був виступити з Допомогового комітету й порвати навіть товариські відносини з Василівим.

У той час, 1947 року, восени я жив у нього. Очевидно, я залишив його кімнату негайно і перейшов жити до домівки, в якій вже мешкало кількох наших людей. Тому, що Василів був головою Громади, я не хотів спати в залі, тільки стелив собі в сінях, коло сходів. Може це було нерозумне, однак єдиним у той час моїм бажанням було якнайскорше опинитися на тисячі миль від Чорного, тобто Василіва, того самого Чорного, з яким я приїхав „атакувати" ССРСР зі Сходу!

При допомозі моїх приватних оголошень в українській пресі в Європі, мені вдалося налагодити зв'язок з ОУН, точніше з Миколою Лебедем. З переписки з ним я довідався багато дечого про глибину розколу в ОУН і про безперспективність замирення ОУН „бандерівської" з ОУН „мельниківською". Довідався я більше про діяльність націоналістів в часі Другої світової війни, про Українську Повстанську Армію – УПА, про її діяльність. Я інстинктивно прихилився до „бандерівців", маючи й надалі надію, щодо злиття обох ОУН таки колись прийде.

Василів теж погоджувався з моїми поглядами в цій справі. Ми повели збіркову акцію на допомогу УПА. Кілька тисяч доларів було зібрано між небагатими, але щирими й жертвенними українцями. Гроші ми вислали до Європи або до Америки, на потреби УПА. Патріотичне наставлення наших людей було високе, жертвенність теж була такою.

У той же час (1947 р) я почав писати листи до редакцій іноземних газет у Шанхаї, фіктивно від двох осіб. Одні листи із запитаннями про УПА, а інші з відповідями й поясненнями, чим хоч у деякій мірі порушив справу українського спротиву німцям в часі Другої світової війни. Деколи навіть відзивався в тій пресі хтось інший з українців, який не знав, хто це робить і чому, чим теж спричинився до популяризації справи.

Одного разу українська Громада була заскочена такою несподіванкою: Прийшов лист з Америки заадресований так:

UKRAINIAN EMBASSY SHANGHAI, CHINA

Коли ми відкрили листа, до чого ми мали повне право, вияснилося, що один із молодих українців подружив з американським лейтенантом морської піхоти („маріном"). Той, демобілізований, повернувся з війська додому й вирішив спровадити того українця до США, але загубив його адресу. Не знаючи навіть, чи існує українська амбасада у Шанхаї чи ні, але не уявляючи собі, щоб такої амбасади не було, він написав до неї листа з проханням знайти того хлопця.

На жаль, той влаштувався тим часом моряком на якомусь кораблі й вже кілька місяців, як він покинув Шанхай.

Згадую про цей факт тому, щоб підкреслити, як китайці ставилися до української Громади, тобто вони ставилися до неї, як до представницького органу. В іншій країні такий лист напевне опинився б в руках советського представництва.

Тим часом сталася важлива подія в житті української Громади в Шанхаї. Голова Громади, Василів, одружився. Він взяв собі розведену московку, колишню жінку колишнього полковника російської царської армії, але ніхто на це не звертав більшої уваги, бо вона стала під впливом Василюка українізуватися. Її син, А. Шайдіцький, пізніше працював у проводі Громади, а також у концентраційному таборі Д.П. на Філіппінах, де опинилася більшість членства української Громади, коли американці вивезли їх в останню хвилину з Шанхаю.

Весілля було велике й пишне. Той самий Чорний, що з погордою дивився на мене через те, що я одружився у Харбіні, чим, неначе, я зраджував свій стан націоналіста, тепер пішов моїми слідами.

Для закінчення обговорювання особи Чорного, як одного з націоналістів, посланих на Далекий Схід, додам ще, що він почував себе ніби бандерівцем, але твердив, що дасть звіт перед ПУН зі своєї участі в місії на Далекий Схід, бо „так велить порядок в Організації". Чи він це зробив, чи ні, я того ніколи не довідався. Зате знаю, що він став прихильником Миколи Лебеда, коли той відщепився від ОУН (Б) в 1948-1949 роках. Того самого Лебеда, про якого він говорив не дуже прихильно, коли оповідав про свої відносини з ним у Данцігу ще в 1931 році. Але часи міняються, а разом з ними теж і люди. Може Лебедь трохи поправився за стільки років, а Василів зійшов униз, і вони, опинившись на тому самому рівні, змогли поєднатися.

Все це буденне в житті сучасної еміграції і в них нема нічого незвичайного. Я згадую про це тільки тому, щоб докінчити мій звіт перед українцями з місії, яку колись мені було доручено ПУНом ОУН Коновальця, чому, як і що з того вийшло.

Цікаво ще буде згадати тут про те, як ставився Чорний, тобто СІ. Василів, чи Михайло Гнатів до того, що було зроблено в Харбіні під час і після його там перебування. Він сказав мені таке:

—І що з того?

Тим він хотів немовби сказати, що це все було зовсім непотрібне, бо Українська колонія в Харбіні, з якою ми співпрацювали, пропала, всі її члени пропали, отже з них нема тепер ніякої користі. Ось куди його довела політична мудрість! Виходить, що коли хтось робив щось для України, але не завершив своєї роботи реальними успіхами чи здобутками, то така праця нічого не варта.

¹ Чого ж тоді він шанує Шевченка, героїв з-під Крут, своїх товаришів зброї Данилишина й Біласа? України ж ще нема. Виходить, що й на їхню адресу треба б сказати: „і що з того?"

Я міг усього сподіватися від нього, але тільки доброго, бо він був людиною твердого характеру, добрим патріотом, добрим бойовиком і ще багато добрих прикмет було в нього. Однак з політичного боку, чи може й з ідеологічного, він не розумів найсуттєвіших проблем і принципів, пов'язаних з визволенням України. Або розумів їх по-своєму. На мою думку, ця хиба дуже розповсюджена серед нас.

Саме тому, коли я нарешті залишив його в шанхайському порту і мій пароплав взяв курс у далеку Північну Америку, я відчув велике полегшення.

7. Покидаю світ жовтих

А тим часом йшли останні місяці 1947 року. Я жив у домівці Громади разом з іншими „хлопцями“, якщо можна їх так назвати, бо їхній вік коливався між 30 і 60 роками. Цікавим співмешканцем був Йосип Григорович Сніжний, знаний між нами бандурист. Він часто шукав розради в делікатних звуках своєї бандури, зробленої ним самим. Його сивий волос додавав йому авторитету справжнього бандуриста. Голос у нього теж був добрий, а запас народних пісень досить багатий. Він знав пісні, які викликали сльози на очах і спричинялися до щемління серця. Але знав теж жваві, до танку, і жартівливі, що викликали невимушений сміх. Він ненавидів радіо, вважав його ворогом народної творчості. „Слухаєш його й в самого нема часу заспівати чи заграти собі до смаку, до нагоди чи настрою. Кинь, Грицьку, радіо об землю, якщо не хочеш втратити своїх власних музикальних ціннощів, – бувало, говорив він. І треба визнати за ним рацію, багато рації.

Сам він був колись членом Української Центральної Ради в Києві. Побув кілька років на засланні на Сибірі, звідки йому вдалося втекти в тридцятих роках. Не належав до жодної політичної партії, не захоплювався націоналістами, але був добрим українцем. Я в нього купив бандуру „Галю“, яку він сам зробив у Харбіні. При мені він зробив собі нову. Сам теж робив басові струни й навчив цього мистецтва мене. Він працював столярем в американців.

Я вже згадував, що від травня 1947 року я був без праці й в мене через це було багато вільного часу. Якраз тоді була заворушилася справа виїзду наших людей до Аргентини. Часто треба було йти в якійсь справі до аргентинського консульства. В офіційних наших діячів не було на це досить часу, тому такі завдання виконував я з їхнього доручення.

Трапилося так, що аргентинський консулят був без секретарки, тому що попередня, московка, пхала надто носа у не свої справи. Наприклад, ще заки українська Громада знала про одержання дозволу на виїзд 120 її членів до Аргентини, московська газета вже написала про це. Ми запротестували проти цього і московку звільнили з праці в консуляті. Тому всі розмови прийшлося вести мені з самим консулем.

Він був слабкий в англійській мові, як і я, але моя італійська мова вповні її замінила. Я приходив до нього два-три рази на тиждень, а деколи й телефонував. Інколи ми знаходили час для розмов про українську еміграцію в Аргентині й про українські справи взагалі. Україна була для нього „терра інкогніта“. Врешті я здобув його довір'я, бо він бачив, що я виконую роботу щиро й ревно. Всі формальности у зв'язку з виїздом наших людей до Аргентини мусіли бути полагождені солідно, про що і я дбав належно.

Деякі з-посеред наших брали пашпорти на виїзд в китайських установах. Візи були готові і всі тільки чекали самого виїзду. Справа здержувалася через брак місць на пароплавах, яких у той час не було забагато. Тому я став навідуватися до мореплавних товариств, або до подорожніх, агентів, щоб шукати місця для наших людей. Між іншим стався такий випадок:

В одному бюро посередництва продажу квитків я довідався, що якийсь румун, котрий збирався їхати до Чілі, мав зарезервовані місця на одному з кораблів, але в нього ще немає транзитної візи від аргентинського консульства. До тижня йому треба було дати відповідь – він поїде, чи ні. Агент обіцяв мені, що коли румун з родиною не поїде, тоді його квитки будуть до мого розпорядження.

Я негайно пішов до аргентинського консульату й переконав консула, щоб він не давав румуніві транзитної візи, бо краще, щоб в першу чергу їхали майбутні аргентинські громадяни, ніж якісь там чужинці. Я зробив це тільки тому, що в моїх очах румуни були відповідальні за не одну погану справу у відношенні до українського населення Буковини, Бесарабії, Молдавії та Добруджі. Аргумент, що той румун не ніс відповідальности за вчинки свого уряду, зовсім не на місці, бо від румунського уряду терпіли тяж невинні люди тільки за те, що відважилися проявляти своє українство.

Таким чином двох наших людей, між ними й Олександр Авдієнко, член управи Громади, змогли виїхати до країни свого поселення. Незабаром поїхали за ними ще й інші, але на багато. Кошти подорожі були надто великі – коло 1.000 американських доларів від особи. Це була величезна сума на той час. На щастя, деякі наші люди могли продати свої помешкання за ще досить високу ціну. Наприклад, один наш чоловік віддав власникові помешкання піднайняту кімнату за 500 ам. доларів відступного. Таким чином справа оплати подорожі принаймні для деякого трохи спростилася.

При цій останній нагоді в моїх спогадах згадаю коротенько про дальшу долю української еміграції в Китаї. Під все більшою загрозою з боку червоних, на початку 1948 року майже всі українці з інших місцевостей, як Тієнсінь, Тсінг-тао, перенеслися до Шанхаю. Але й в Шанхаї земля ставала все гарячішою під ногами. Хто міг, намагався покинути китайський материк, але небагато зуміло це зробити. Нарешті прийшов час, що й Шанхай опинився під владою червоних, що сталося 1949 року. Тоді американці й організація ІРО помогли українцям, які іншим, залишити Шанхай і вивезли їх на Філіппіни, де за дуже незavidних обставин вони прожили ще два з половиною роки, заки мали змогу емігрувати головним чином до Аргентини чи Австралії. Але про це нехай розкаже хтось із безпосередніх учасників тих подій.

Я особисто не був у списку на виїзд до Аргентини, бо ще проживаючи в Тієнсіні сконтактувався зі своїм двоюрідним братом в Канаді, який робив усі можливі заходи, щоб спровадити мене до себе. Зразу це було зовсім неможливе, бо еміграція до тієї країни не була ще дозволена.

В половині 1947 року прийшла черга і на мене. Восени я отримав папери з канадського консульату й поволі почав полагоджувати всі формальності, пов'язані з виїздом, а це було порівняно дуже легко зробити. Трохи гіршою була справа одержати транзитну візу США. Треба було місяць часу, щоб, нарешті, отримати її. В той сам час, дець у грудні 1947 року, я отримав повідомлення від американського мореплавного товариства PRESIDENT LINES, що в моєму розпорядженні квиток другої класи з Шанхаю до Сан-Франціско й що я стою на черзі до часу, аж буде місце на якомусь кораблі. Я пішов до того товариства й змінив квиток другої класи на третю, бо і так мусів колись звернути своєму двоюрідному братові гроші за квиток і прислані мені на прожиток у Шанхаї.

Останнього тижня 1947 року я одержав документ про офіційне розлучення з Тамарою. В той сам час компанія „Президент Лайне" повідомила мене, що виїду з Шанхаю 4 січня 1948 року.

Коли знайомі довідалися про це, влаштували мені прощальну вечірку. Я був свідомий того, що це останній раз ми бачимось в дружній атмосфері. Я був зворушений, немов семінаристка на маївці (чи, може, після маївки?). В мене завжди була слабкість зживатися з людьми й місцями, куди доля кидала мною, немов вітер

перекотиполем і примушувала мене покидати приятних людей і знайомі місця. І на цей раз теж мені було важко на серці, бо мусів їхати далі „шукать собі долі”.

Нарешті прийшов день мого виїзду. Рікші везли мене и останній раз по вулицях Шанхаю. Легкі речі в валізках були зі мною, велика скриня була вже у багажовому відділі мореплавного товариства. Дехто їхав зі мною до корабля, де зібралося коло десятка людей, щоб попрощатися зо мною.

Величезний пароплав, два рази більший від того, яким я їхав на Далекий Схід з Неаполю, мав біля 19.000 тонн, це був воєнний транспортер війська часу останньої війни, тепер пристосований до пасажирських потреб – S.S. GENERAL MEIGS. Він підіймався високою стіною біля причалу.

Останній гудок повідомляє, що час відчалення недалекий. Знявся трохи більший галас на причалі. Люди прощалися востаннє перед великою в часі і просторі розлукою. Потискали востаннє правиці, дехто навіть обнімав дорогих собі осіб. Не був і я винятком серед натовпу. Прощання завжди було для мене дуже прикрою процедурою. Серце – немов рве мені хтось обценьками й кидає під ноги тому, з ким прощаюся.

Врешті я опинився на палубі морського велетня. Загудів ще раз гудок, забігали моряки, зникнув трап і попустився такеляж, яким судно було пришвартоване до стовбурів причалу. Судно захиталося, непомітно здане на свою власну здібність плавати. Портовий буксир відтягав ніс корабля від причалу. Власні шруби пароплава теж виконували своє маневрувальне завдання.

За кілька хвилин „Генерал Мейгз” вже був кількадесять метрів від причалу, стаючи в краще положення для своєї плавби за буксиром, без якого ніякий корабель не входить і не виходить з порту. Здалеку видно було людей на причалі, які ще махали хустинками на прощання відпливаючих. З палуби відповідали їм також.

Я пішов на корму корабля, щоб мати кращий вид на Шанхай і на його різьблену на тлі неба лінію. Спершу ще дуже виразно видно було окремі будинки „Бунду”, вони ж так знайомі мені! Скільки разів я проходив поміж будинками того величезного міста! Скільки гарних і поганих хвилин я зазнав там, у тому людському мурашнику! Тепер це місто віддалялося від мене все далі й далі.

Морський велетень сунеться по середині Вампу, немов оре великим двохлемешним плугом спокійне плесо брудної води. Минаємо безліч суден. Такі знані мені звуки цього світового порту бринять востаннє в моїх вухах, щоб залишити по собі дивний спомин.

В далечині видно небосажний хмарочос „Бродвей Меншенс”. Як часто бував я біля нього в останніх тижнях у недалекому малому парку й мріяв про виїзд з Шанхаю. Тепер мої мрії збулися. Я стою на палубі океанського корабля, що везе мене далеко-далеко в нові світи, далі на схід, помагаючи мені тим самим оплисти довкола земної кулі.

І чим далі мій пароплав віддалявся від Шанхаю, чим рідші ставали його набережні й причали, чим менше стояло пришвартованих різних суден, тим більше віддалялися від Шанхаю мої думки. Зате все частіше почали вони плинути у прийдешнє, щоб вгадати мою дальшу долю.

Ще близьенько був суходіл Східної Азії, по якому я ходив десять років і п'ять тижнів. Скільки різних спогадів в'яже мене з цією землею! Але вже небагато часу осталося навіть на поверхове оглядання берегів Азії. Позбувшись буксира, потужний корабель набрав скорости і, не зважаючи на схвильоване, як звичайно, море, плів швидко в напрямі Японії, до Йокогами. А позаду, вдалині, маячили береги

найбільшого континенту нашої планети, вони губилися все більше за синявим серпанком. Ще деякий час і не стало його видно зовсім.

Ще довго стояв я на палубі й думав про минуле. Потім пішов у спальню, в якій була маса ліжок, зайнятих здебільше жидами, які їхали через Америку до своєї новопосталої держави, Палестини, чи Ізраїля. Гігієнічні й харчові умови на кораблі були більш, ніж задовільні.

Колись, ще не так давно, на цих койках спали американські вояки, а корабель ніс їх у світи до змагань, в тяжкі бої. Третя кляса мало чим різнилася від другої.

Другого дня „Генерал Мейгс“ завітав до Йокогами. Ще раз я побачив землю героїчної нації Ямато – Японію. Хоч пароплав і причалив до набережної, однак нікого з корабля не випускали на сушу, бо тоді Японія була ще „воєнною окупаційною зоною“.

Десь тут, може й на тому самому причалі, я уперше ступив на цю землю понад десять років тому. Я знав, що Японія тепер не та вже країна, що була тоді. Її міста зриті бомбами, воєнна каста, така характерна тоді, зникла з політичного горизонту. Замість пульсуючого буйного розквіту, могутності й надій, панували тут руїна, безсилля й розпач.

Може й краще сталося, що я не міг зійти на сушу й побачити те приниження, яке прийшло на зміну гордості та буйному життю. Я співчував цілій ніппонській нації. Тепер горді самураї-лицарі не були вже більше панами своєї землі. Чужинець диктував їм усе. Як прикро усвідомити собі це все, навіть коли йдеться про зовсім чужу націю. Яке людство егоїстичне у всіх відношеннях! Хтось когось вічно давить, щоб і самому пізніше опинитися під чужою рукою, якщо не під чоботом. Як мало різниться людство від тваринного світу, дарма, що Бог дав йому дар розвиненого мозку й дар мови. Під різними приводами все хтось хоче когось знищити, або принаймні пограбувати. Яке це все дике та не на подобу Божу! Чому здоровий глузд, логіка, розум, почуття, любов, співчуття і зрозуміння не заступають нарешті брутальної сили, визиску й ненависти? Деколи робиться соромно за свою приналежність до породи HOMO SAPIENS .

Однак, нікому не помагає бути ягнятком серед вовків, любити тих, хто тебе ненавидить, бути покірним перед напасником. Всі шляхетні почуття мусять іти на дно душі, якщо хочеш бути на рівні з іншими, як людина, чи як нація! Клин клином! Зуб за зуб! Око за око! Віддавай вдесятеро – добром за добро, злом за зло! Тільки така „політика“ добра в людській гушці! За свою м'ягкосердість платить український народ вже віками. І тільки тоді він виринав з імлі вікового забуття, коли твердо тримав меч у своїх руках і карав твердо кожного, хто ображав його!

Це мусимо зрозуміти всі, як нація, коли не хочемо й надалі бути погноєм для інших, сильніших, хитріших та безсовісних. На вівцю всі дивляться як на вівцю, і ніхто її не жаліє, бо чому ж вона вівця?! Хто її боїться? Зате вовка всі шанують і тримаються у повній пошани віддалі від нього, бояться, хоч і ненавидять.

Це саме відноситься до всіх хижаків. Якщо людський рід став хижацьким навіть у відношенні до самого себе, то горе тому, хто залишиться позаду, не наставить своїх іклів у власній обороні! Лагідність може мати місце тільки у сильного, бо ніхто його не посміє зачіпати. Колись може людство дійде до здорового співіснування. А тепер між вовками треби вити по-вовчому.

Однак не моєю справою є вчити чи наставляти свою націю, чи взагалі людство. Я висловлюю тільки свій погляд. А чим ми станемо за сто чи двісті років – буде залежати тільки від нас самих: сьогодні, завтра і т.д. Покоління за поколінням повинно

перероджуватися все більше у позитивному для своєї нації напрямі, аж поки український народ досягне такого ступеня, на якому не буде вагань що робити, коли підійде сприятлива нагода. Коли волі захочуть не одиниці, навіть не тисячі, але ціла нація! Якщо ми примиримося зі станом неволі, тоді й будемо рабами. Коли ж підніmemo свій меч в своїй обороні – будемо мати власну державу й повну волю! Все, абсолютно все залежить від нас самих!

Поплив мій пароплав у синьо-зелені простори Тихого океану. Проходили дні, а він не міняв свого напрямку, владно посувався вперед. Деколи він перехилився з повагою у той чи інший бік, коли хиткі океанські буруни, розколісані сильнішими подувами вітру, були настільки сильні, щоб захитати ним, однак це не робило на мене ніякого враження. Це був колос, що не боявся водної стихії. Як він дуже різниться від того хиткого пароплава, на якому менше, ніж два роки тому, я плів з Тсінг-тао до Шанхаю!

Святвечір і Різдво пройшли зовсім непомітно. Не було з ким святкувати. Трохи більше, як звичайно, я помріяв, оце й усе.

Три дні пізніше я став віч-на-віч з дивним феноменом, хоч чув про нього ще в гімназії. День 10 січня 1948 року був єдиним у моєму житті, який тривав 48 годин! У той день ми пересікли лінію дати земної кулі, яка простягається по меридіану. Лінія дати не турбує людей. Тільки капітани пароплавів, чи літаків мусять пристосовуватися до відповідної поправки дати, залежно від того, в котрому напрямі вони відбувають свою дорогу. Якщо на схід, тоді треба додати один день. Роблячи це, доба має 48 годин. Якщо ж рухатися на захід, то тоді треба викинути 24 години, тобто одну добу. В такому випадку, скажімо, після 15 травня прийде 17 травня, або після середи – п'ятниця.

В часі Другої світової війни виходили, наприклад, такі дивовижні історії: американські бомбардувальники вилітали зі своєї бази „сьогодні", 15 квітня, збомбили японські позиції „завтра", 16 квітня, і вернулися назад до своєї бази „сьогодні", 15 квітня!!

Тихий океан вповні заслуговує на свою назву. На величезних його просторах рідко коли бувають бурі. Є такі „закутини", де його поверхня ніколи не зазнала ніякої бурі. Навіть у зимовий місяць січень мій пароплав плів відносно спокійними водами.

Сидячи годинами на палубі, в мене було доволі часу думати над різними справами. Очевидно, найважливішою для мене була справа моєї місії на Далекий Схід.

ОУН послала кількох своїх членів з певними завданнями. Всі вони їхали у порозумінні з японцями, щоб вести відповідну підготовчу працю для боротьби з Москвою. Назву тут їх усіх у порядку їхнього прибуття, наскільки це мені відоме, та що з ними сталося. Спершу їхні прізвища, правдиві й прибрані:

1. Микола Митлюк, знаний як Богдан Лукононко,
2. Затинайко (?), знаний як Роман Корда-Федорів,
3. Омелян Хмельовський, знаний як Борис Куркчі,
4. Михайло Гнатів, знаний як Сергій Іванович Василів,
5. Гриць Файда, знаний як Бомба, прізвища, вживаного не подаю з огляду на його безпеку,
6. Гриць Купецький, знаний як Борис Семенович Марков.

А ось знані мені інформації про названих:

1. Микола Митлюк під прізвищем Богдан Луковенко згинув на ріці Амур під час намагання перейти на советський бік.

2. Затинайко залишив Харбін ще 1940 року і перенісся до Шанхаю, де й схопили його червоні китайці.

3. Омелян Хмельовський – Борис Куркчі, жив весь час у Манджурії, в Харбіні тільки коротко. Його схопили більшовики глибоко в провінції, де він прожив до 1954 року, коли йому вдалося виїхати через Гонгконг до Уругваю.

4. Михайло Гнатів – Сергій Іванович Василів, залишив Харбін у 1939 році й перенісся до Шанхаю, звідки 1948 року виїхав до Аргентини.

5. Гриць Файда – Бомба, з розмислом не подаю його прізвища, вживаного ним у Манджурії, був схоплений більшовиками у Манджурії.

6. Гриць Купецький – Борис Семенович Марків, залишив Харбін перед самим приходом червоних у 1945 році, а з Китаю виїхав у 1948 році.

Тепер піддам короткому розглядові таке: наскільки послані люди годилися до назначеної праці?

Треба зовсім щиро сказати, що до дипломатичної роботи не годився ніхто, а це було там найважливіше. До пера годилося не більше трьох, і то не до постійної праці на тому полі. З журналістичного боку тільки один, Корда-Федорів, робив дещо, хоч і він не був професіоналістом. Для суспільної і громадської праці підходило п'ятьох, до культурно-освітньої чотирьох. Тільки до бойової акції, якої там на практиці не треба було стосувати за час нашого перебування в Манджурії, годилися всі шість. Як бачимо, підбір людей до накресленого завдання, якщо висловитися делікатно, був невдалий.

На превеликий жаль, на мою думку послали людей, з якими ПУН не знав що робити, і, певно, не мав відваги і казати їм, що на еміграції для них, як революціонерів, і роботи нема, отже нехай їдуть назад у рідний край і там у підпіллі боряться далі, або нехай поселюються в якійсь країні й доживають свого віку.

Багато здібних людей вешталось по Європі, а на відповідальну й важливу працю на Далекому Сході послали людей, які може й добре вміли користуватися зброєю проти ворога, але не визнавалися в дипломатії, політиці, журналістиці чи в глибшому громадському житті. Очевидно, що такий склад посланих людей заздалегідь був приречений на невдачу в своєму завданні.

Не є моєю метою критикувати свій провід, бо, може, в нього були свої причини до такого чи іншого кроку або рішення, з якими я не мусів бути ознайомлений. Однак, після виконання завдання, я хочу перестерегти всі інші українські чинники, які коли-небудь вестимуть українську визвольну справу в Глобальному масштабі, щоб вони не посилали невідповідних людей, особливо в чужі землі, де чужинець цінить їх не як особи, а як представників нації, як її вибранців. Це бо може мати істотні наслідки – замість пхнути нашу визвольну справу вперед, може стримати її, навіть пошкодити їй. Якщо нема відповідних людей, краще не посилати нікого. Особа, на такій роботі, як наша, описана в моїх спогадах, повинна бути здібною і відповідно підготованою до свого завдання.

Не знаю, на основі яких даних проф. Євген Онацький писав до мене, коли я ще був у засланні на острові Філікуді в Італії в 1937 році, що „особливо Ваша присутність в Харбіні прямо необхідна!" Я був усім тим здивований, хоч мав охоту їхати на Далекий Схід. Я хотів потрапити в те українське середовище, але я не думав про зв'язки з японцями. Якщо він чи ПУН хотіли послати мене тільки тому, що Українській національній колонії у Харбіні потрібний був диригент хору, тоді треба було справу так і ставити, а не давати в руки зв'язки з чужинцями, до чого я не був зовсім

підготований і залишений просто на свої власні сили.

Чи можна після цього дивуватися, що і проти мене бунтувалися співтовариші „місії“, не дивлячись на те, що тим самим вони руйнували те, що мало будуватися? Вони були добрими революціонерами, може й кращими за мене, але їм важко було підпорядкуватися подібному, рівному, чи може нижчому собі „стажем“.

Якщо ми мусіли брати себе взаємно за роги вже на самому початку, то як можна було чекати позитивного результату в праці?

Зрештою, це чітко з'ясоване в цих спогадах, в міру того, як події розвивалися, так усередині, як і назовні нашої групи.

Я особисто вважав, що без огляду на обставини, я не смію зійти з певного напрямку, який, зрештою, був основною причиною мого членства в УВО й ОУН:

1. З ворогом нема ніяких торгів;

2. Свої, хоч би й найгірші, є такі свої;

3. З чужинцями треба бути одвертими і прямолінійними, якщо хочемо собі їх приєднати.

До 1. Кожний окупант українських земель є ворогом українського народу. Кожний чужинець, противник самостійності українського народу, також наш потенційний ворог, тому треба берегтися його, намагаючись приєднати на свій бік. З ворогом ми мусимо тільки боротися всіма можливими способами й методами, а поки здобудемо свою власну незалежну державу – Україну. Поки ми не досягнули цього, ніяких розмов з ворогом вести не можна. Хруніяда, ікроїдство, чорна кава та плазунство перед ворогом, це найгірша „політика“ супроти ворога!

До 2. Моя проста думка така, що кожний українець, без огляду на своє переконання, навіть зовсім несвідомий, є мені братом, з яким я тимчасово, скажім, можу погніватися. Якщо він несвідомий, чи „блудний син“ свого народу, то завтра він може прозріти, а якщо й ні, то його діти можуть стати ще кращими за нас! Мій дід був „кацап“. Батько був „нейтральним“ у 1918 році. А я став бойовиком УНО та ОУН! Те саме може статися з кожною іншою несвідомою людиною чи теж її потомством. Бо якщо це виключити, тоді на що і на кого нам розраховувати? Якщо земляк зробить помилку – поборюймо саме її, помилку, а не його самого, як українця. Кожний може помилятися, але ніхто нас не послухає, якщо ми змішаємо його з болотом. Українець мусить нам бути завжди ближчим за чужинця! А вже найбільшим злочином є зневажати такого українця, що в той чи інший час тримав зброю в своїх руках у боротьбі проти ворога, тільки тому, що він опинився в іншому політичному українському середовищі. Якщо ми не вмітимемо шанувати своїх власних воїнів, то шкода й думати про визволення!

До 3. З нейтральними чужинцями треба бути одвертими та щирими, якщо ми хочемо схилити їх до Себе. Треба чітко з'ясовувати їм наші цілі. Десь на якомусь відтинкові може наші інтереси сходяться, і саме там треба будувати базу співпраці.

Державний чужинець ніколи не зв'яжеться з несвідомими своєї мети людьми, організаціями чи народами. Вони мусять представляти собою якусь поважну силу. Якщо нема збройної сили, то хоч моральну. Хто з нас робив би інакше?

Якщо в нас нема сьогодні підтримки у світі, то це тільки через нашу розсіяність, роздрібненість і через внутрішню незгоду! У нас, поки що, важливіше поняття: „Я“, „моя партія“, ніж добро української визвольної Справи! Чому ж тоді дивуватися, що чужинці не розуміють нас, не хочуть розуміти!

Крім цього треба нам завжди пам'ятати, що сьогоднішні чужинці-прихильники,

можуть стати завтра нашими ворогами. Це не повинно нас заскочити чи (руйнувати). Треба спокійно зберігати свою незалежність у співпраці, щоб не опинитися в кишені свого союзника.

Якщо чужинець-прихильник відхилиться від нас – не лаймо його за це. Він бо пильнує тільки своїх справ, його відхилення може бути тільки тимчасове. Треба дипломатично підождати, аж поки знову стане ясним, чи він став явним ворогом, чи тільки нейтральною стороною.

Говорю це на основі моєї скромної практики, досвіду у відношеннях з чужинцями, державними й недержавними, політиками, військовими та звичайними людьми.

Я любив сидіти на палубі й дивитися у безкраї простори океану та неба. Думки витали то в минуле, то знову в майбутнє. Корабель розбивав на бризки зустрічні хвилі, навіть коли вони не думали його зачіпати. Він прекрасно виконував своє завдання, немов боявся запізнити своє прибуття до місця призначення.

І спереду, і позаду лежали облогом тисячі миль води, немов символізуючи непереможність минулих років і неминучість прийдешніх. Тут, на безконечному океані, закривалася остання сторінка десятирічного мого перебування на Далекому Сході, і одночасно відкривалася нова доба, доба сподівань і надії на здійснення намірів і плянів, чи хоч би на наближення до них.

Під датою 12 січня 1948 року, з „місцевістю“, поданою як „Тихий океан“, занотована така моя віршована думка:

Серед моря, на просторі
Пароплав біжить.
Навкруги висока хвиля
Бушує, шумить.
Хто ж це їде на кораблі?
Хто долі шука?
Чия буйна там в задумі
Важка голова?
Не говорить той кораблик,
Скоро поспіша,
А довкола хвилі грають.
Вся даль – синява.

КІНЕЦЬ

ТОРОНТО, 3 ЛЮТОГО 1957 РОКУ.

Додаток

ДО СИТУАЦІЇ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ В 1920-49 РР.

Складну національну ситуацію на Далекому Сході, зокрема в Манджурії, про яку у своїх спогадах говорить Грицько Купецький, дещо детальніше наświetлює колишній царський полковник І.С. Ільїн у спогаді „Советская армия в Харбине“, опублікованому у великому (понад 300 стор.) кварталнику „Новый Журнал“, ч. 96 (Нью-Йорк, 1969 р.).

Ільїн згадує, що у державному підприємстві КВЖД (Китайская Восточная Железная Дорога) з центром у Харбіні, на початку 1920-их років працювало коло

19.000 втікачів з території СРСР. Коли в 1924 р. управління КВЖД перебрала радянська адміністрація, майже всі „білі” росіяни зголосилися до праці в ній, щоб отримати посвідки на право до радянських паспортів, що мало статися в неозначеному майбутньому. Лише коло 1.500 осіб відмовилося від тих посвідок і через це їх звільнено з праці на УВЖД.

1932 року Манджурію зайняли японці. Тоді всі т. зв. „старые советские” кинулися у Бюро за емігрантськими паспортами.

Коли прийшло до вибуху німецько-радянської війни і 1942 року йшов бій за Сталінград, всіх росіян в Манджурії охопили „патриотические настроения”. Вони почали все більше попадати під вплив радянського генерального консуля Георгія Ф. Юдіна, котрий при кожній нагоді втовкмачував їм: „Нет ни советских людей, ни эмигрантов, есть только русские люди. Никакой разницы между ними и нами нет!”

Тодішній японській офіціоз в російській мові „Харбинское Время” під номінальною редакцією Родзаєвського, насправді був керований капітаном Ганакою з жандармського управління. Підполк. Ідзумі був тоді офіційним представником японської Воєнної місії.

Коли Червона Армія незабаром увійшла до Харбіну, місцеві росіяни попали в „восторг – опять наши кие!” Та вони швидко відчували на собі тверду руку радянської влади. Почалися грабунки, гвалтування, провокації й арешти за схемою СМЕРШу й НКВД. Користуючись готовою картотекою колишнього общества российских эмигрантов”, перейменованого потім на „Общество советских эмигрантов”, офіцери НКВД, т. зв. „рыболовы”, заарештували сотнями всіх білогвардійців. В тій погромній акції вони користувалися послугами „парней-наводчиков” з місцевих китайців і росіян, які „сдельно” промишляли як провокатори ще під японцями. їхнім улюбленим трюком було „пришивание бороды”, тобто фальшиві доноси до японської жандармерії на Богу духа винних громадян. За кожен таку „бороду” провокатор отримував від японців 3-5 єн. Ту саму практику ті самі „наводчики” застосовували теж у співпраці з радянськими „органами”. Між першими арештованими полк. Ільїн подає такі прізвища провідних білогвардійців: Матковський, Ухтомський, Шанягин, Родзаєвський.

Але й тут досвідчені сталінські опричники застосовували хитрі прийоми. Наприклад, старого емігранта „построечника” (будівника) КВЖД П.А. Чистякова майор СМЕРШу звільнив з ув'язнення з таким напученням: „Всегда оставайтесь русским человеком, где бы вы ни были”. – „Я ним всегда и оставался” – запевнив Чистяков, котрому аж 1956 року пощастило утікти на Формозу. Також старого царського генерала Малакана, „георгиевского кавалера” в колишній армії Семенова, комісія трьох офіцерів випустила з доброзичливою захоотою „продолжать носить георгиевский крест – орден мужества и доблести”.

Сам автор спогаду, полк. Ільїн, понад три роки прожив під советським режимом, заки йому пощастило вирватися з Харбіну за кордон. Він закінчує свій цікавий спогад таким ствердженням:

„Була така головна риса в характері майже усіх радянських людей: повна відсутність почуття закону, права й поваги до особистості. Революція підкреслила й загострила ті прикмети. Наш філософ Бердяев дуже виразно писав про це. Те, що в англійців лежить у натурі – закон, право, пошана до особи і свободи, – у радянських людей взагалі не існує.” (Стор. 130-152).

Торонто, 4 червня 1984 р. Подав В. Макар.